

Aydın QARABAĞLI

QARABAĞ

ONUN QƏDİM TAYFALARI
VƏ TOPONİMLƏRİ

Aydın Qarabağlı

6495

**QARABAĞ, ONUN
QƏDİM TAYFALARI
VƏ TOPONİMLƏRİ**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Tədaratı

Bakı Mütərcim 2008

Rəyçilər: **Qasım Hacıyev**
AMEA-nın A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun «Qarabağın tarixi» şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru

Kəmal Əliyev
AMEA-nın A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix elmləri doktoru

İldırım Mərdanov
AMEA-nın H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun «Xəritəçilik və informasiya» şöbəsinin müdiri, coğrafiya elmləri namizədi

Elmi redaktor: Qazənfər Kazımov
AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun «Dialektologiya» şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Redaktor: Elçin Kamal
yazıçı-publisist

A.B.Məmmədov. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri.
– Bakı: Mütərcim, 2008, – 480 səh.

Diqqətinizə təqdim olunan kitab qeyri-adi mövzuya – Qarabağın keçmişinə, onun qədim türk mənşəli tayfalarına və bu boyların bizə torpaqlarımız qədər qədim, son dərəcə mənəvi dəyəri olan yaddaş-yadigar qoyduqları coğrafi adlara (toponim, etnonim, oronim...) həsr olunmuşdur.

Kitabda eyni zamanda erməni-hay millətlərinin Türkiyə ərazisində «öz dövlətinə» qurmaq – uydurma «böyük Erməniyə»ni bərpa etmək cəhdlərinin boşa çıxması reallaşdıqda qondarma «erməni-hay soyqırımı»nın ortaya atılması, bu əsassız mübarizənin Azərbaycan torpaqları müstəvisinə çıxarılması (şübhəsiz, havadarların köməyilə), Qərbi Azərbaycanda və Qarabağın dağlıq hissəsində zorakılıqla etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirərək Azərbaycanın 20% ərazisini işğal etməsi tarixi faktlar əsasında açıqlanır. Kitaba əlavə olunmuş izahlı toponimik lüğətlər də əski dövrlərdən adıçəkilən ərazilərdə türk mənşəli tayfaların məskunlaşmasına dəlalət edir.

Nəhayətdə Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının gec-tez, nəyin bahasına olursa-olsun, azad ediləcək ümidi inamla səsləndirilir.

Kitabda verilmiş xəritələr, şəkillər «Azərbaycan tarixi atlası» və «Qarabağ» toplusundan, «Azərbaycanın tarixi», Q.Kazımovun «Azərbaycan dilinin tarixi» kitablarından və digər etibarlı mənbələrdən götürülmüşdür.

Kitabın üz qabığında verilmiş Qarabağın xəritəsi Respublikanın əməkdar rəssamı İsmayıl Məmmədovundur.

Q 0508000000 45-08
026

© A.Qarabağlı, 2008

*Bu kitab, xeyirxah insan,
qonşum İman Əbülfəz oğlu
Hüseynoovun səssiz maliyyə
dəstəyi sayəsində o ə illərlə
topladığım təqəüdü hesabına
nəşr olunmuşdur. Lütfən, xey-
riyyəti sponsoruma dərin
minnətdarlığımı bildirirəm.*

MÜƏLLİFİN ÖN SÖZÜ

Ərsəyə çatdırdığım «Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri» kitabı etnomənəvi bir mövzuya: füsunkar təbiətli Qarabağın keçmişinə, əski dövrlərdən bu diyarın qoynunda yurduya salmış, ömrünü burada başa vurmuş neçə-neçə türk mənşəli aborigen tayfalara, boylara – bizim doğma əcdadlarımıza, onların bizə miras qoyub getdikləri torpaqlarımız qədər qədim və son dərəcə etnomənəvi dəyəri, çəkisi olan coğrafi adlara (etnonim, toponim, oronim, hidronim...) həsr olunmuşdur.

Fəqət, coğrafi adlar maddi mədəniyyət nümunələri – abidələr qədər dərin milli mənə və əhəmiyyət kəsb edərək etnomənəvi amil kimi bir daha ona dəlalət edir ki, hələ miladdan da çox-çox öncə Qarabağda onunla genetik bağlı olan tarixi Qərbi Azərbaycan (indiki Ərmənistanda) ancaq və ancaq türk mənşəli tayfalar, boylar, nəsillər yaşamış və tarixi mövcudluğu, gerçəkliyi haqqında toponimiya aləmində silinməz izlər qoymuşlar.

Qədim qarabağlılar yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqının etnomənəvi sərvətinin yaradılmasında bilavasitə iştirak etmiş, maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, yüzlərlə, minlərlə türk mənşəli toponimləri onlar yaratmış, milli mədəniyyətimizi zənginləşdirmişlər.

Avropada ən qədim – ilk ibtidai insan məskənləri Azıx və Tağlar buradadır.

Dünyada tanınmış Quruçay mədəniyyəti (m.ö. 5-4 minillik) və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti (m.ö. 17-13-cü yüzilliklər) Qarabağdadır.

Digər amillərlə yanaşı, azər türklərinin Qarabağda əzəldən yaşamaları, bu torpaqların ilkin sakinləri və sahibləri olması faktı elmi əsasla, toponimlərin dili ilə də təsdiq olunur. Miladın 8-ci yüzilliyinə qədər, yəni Qafqaz Albaniyasının ərəblər tərəfindən işğalına qədər Qarabağda erməni-hay adlı etnos, tayfa, qəbilə olmamış, yaşamamışdır.

Xalqımızın ən qədim dövrlərdən Güney və Quzey Azərbaycan hüdüdlərində minilliklər boyu sabit oturaq həyat tərzini yaşa-

yaraq əkinçilik, maldarlıq mədəniyyəti yaratması və tarixi xronologiyası pozulmadan erməni-hay təcavüzünə qədər (1988-1993) burada mövcudluğunu, özünəməxsusluğunu, etnomənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaması təqdim olunan kitabda öz əksini tapmışdır. Məhz əkinçilik, maldarlıq mədəniyyətinin təzahürüdür ki, əcdadlarımız bir coğrafi obyektə, digərindən seçmək, fərqləndirmək üçün onlara öz doğma dilində ad vermiş və bu adqoyma təbii olaraq sonralar milli etnomənəvi amillərin yaranmasına – ənənəvi adqoyma, toponomik ənənəyə çevrilmişdir. Hansı ki, belə bir toponimik ənənə erməni-haylarda yoxdur və heç vaxt olmamışdır. Bunun səbəbi onunla izah olunur ki, onların öz torpaqları – Vətəni olmamış, «bragi» («səllimə itləri») həyatı sürdükləri üçün ancaq sənətkarlıqla, ticarətlə məşğul olmuş, torpaqla, yer-yurdla bağlılıqları olmadığından onlarda coğrafi adqoyma, toponim, etnonim.. yaratma ənənəsi də yarana bilməzdi!

Kitabda eyni zamanda erməni-hay millətçi müəlliflərinin Tarixi saxtakarlaşdırmaq cəhdləri, Türkiyədə uydurma soyqırım və erməni-hay xislətinin digər bəd əməlləri ifşa olunur.

Çoxillik tədqiqatın nəticəsi olaraq kitaba əlavə olunmuş qısa tarixi arayışlar, xəritələr, cədvəllər, diaqramlar, izahlı toponimik lüğətlər qarşıya qoyulan məqsədin əsaslı olmasına dəlalət edir.

Kitabın yazılmasında dəyərli tövsiyələr vermiş ağsaqqalımız akademik Budaq Budaqova, tarix elmləri doktoru, Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun «Qarabağın tarixi» şöbəsinin müdiri Qasım Hacıyevə, baş elmi işçi, tarix elmləri doktoru Kəmal Əliyevə, dilşünas alim, professor Qəzənfər Kazımova və Əjdər Tağıoğlu, Milli Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun xəritəçilik və informasiya şöbəsinin rəhbərliyinə və əməkdaşlarına, Azərbaycan Respublikasının dövlət Torpaq və Xəritəçəkmək Komitəsinin şöbə müdiri Rafiq Hüseynova, jurnalist Hafiz Həsənova və Cahid Kərimə minnətdarlığımı bildirirəm. Eyni zamanda, kitabın ilkin bölmələrini silsilə şəklində dərc edərək geniş oxucu kütləsinə çatdırmış «Qarabağ», «Qarabağa aparın yol» və «Kredo» qəzetlərinin rəhbərliyinə, təəssübkeş əməkdaşlarına təşəkkürümü bildirirəm.

I BÖLMƏ

*“Heç bir ölkədə türk adət-ənənələri
Azərbaycanda olduğu qədər güclü deyil”
Murad ACİ*

QARABAĞA SÖZ ÇƏLƏNGİ

Ulu Tanrının xeyir-duası ilə yoğrulmuş bərəkətli Aran torpağı və onun vəhdətində duraraq uca göylərə söykənən məğrur Dağ Qarabağ! Könül sevindirən, ovunduran, göz oxşayan sərin yaylaqlar yurdu, qədərbilən əcdadlarımızın qüdrətli əllərilə ucaldırılan qalalar, qəsrlər, tarixi adidələr məskəni, neçə-neçə istedadlı xanəndələr və müğənnilər, yazarlar və memarlar diyarı!

Xalqımızın qəhrəmanlıq dastanı, onun əbədi və zəngin tarixi olan, hələ qədim zamanlardan Savir (indiki Sibir), Altay (Ulu Tanrı dağı), Orta Asiya və Şimali Qafqazdan Azərbaycana geri dönmüş neçə-neçə türkdilli tayfalara, nəsillərə sığınacaq yeri, yenedən vətən olmuş, öz doğma övladları ilə qovuşdurmuş, özünün-küləşdirmiş geniş, bəşəri qəlblə, qədim türk dünyasının beşiyi Qarabağ!

El-obamızın əski keçmişindən, neçə-neçə yerli-gəlmə türk tayfalarından xəbər verən, soraq gətirən yurd, yaylaq, qala, dağ, çay, göl... adları - toponimlər aləmi Aran və Dağ Qarabağ! (Toponim yunan sözüdür: “Topos” - yer, məkan, “onom” “onim” isə ad deməkdir. Yəni, yer adları, coğrafi adlar).

«Dünya bizimdir» deyən yağılar zaman-zaman başın üstündən tufan kimi əsib-coşmuş, amma sənin qürurun, məğrurluğun pozulmamış, əksinə, Ulu Tanrının və sənətin əzəmətinə tapınaraq nicat tapmış qarabağlılar xalqımızın milli məxsusluğunu, zəngin etnomənəviyyatını, namus-qeyrətini, onun neçə-neçə dəyərli adət və ənənələrini, qonaqpərvərliyini qoruyub saxlaya bilmiş, nəsillərdən-nəsillərə ötürmüş, bu günə qədər yaşatmışdır.

Mənim də ulu əcdadlarım qarabağlıdır. Onlar indi də Qarabağ torpağındadır...

Qarabağın Aran və Dağ sinəsindən, köksündən süzülüb gələn, bəzən həzin-həzin, bəzən yanıqlı fəryad qoparan, bəzən də cəngi çağırən muğam sədaları indi də içimizdədir. Möhtəşəm qədim qalalar, doğma yer, yurd adları yaddaşımızdadır.

Yaşa dolduqca özümüzle yaşatdığımız o gözəl diyar bütün füsunkarlığı ilə daha da doğmalasır, əzizlənir, dəyərlənir. Dəyərləndikcə də vətən həsrəti, torpaq istəyi - Qarabağ dərdi də böyüyür, dözülməz olur...

Fəqət, qarı düşmənin bu gün Dağ Qarabağı Aran Qarabağın vəhdətindən yüz min məkrə, zorla qoparmış, Qarabağ camaatını, elini, obasını pərən-pərən salmışdır.

Lakin qarabağlılar, nə qədər ağır olsa da öz nikbinliyini, ümidini nəinki itirməmiş, əksinə, illər ötdükcə onların düşmənin ermənilərə-haylara qarşı kin-nifrəti daha da artmış, qanlı-qadalı savaşa doğma yurdumuza qayıtmaq inamı getdikcə güclənmişdir. İndi onlar özəli torpaqlarımızda qurub-yaratmaq eşqilə yaşayırlar.

Ulu Tanrı bu ağır sınaqda bizə yar olsun!

İndi isə uzun düşüncələrdən sonra qələmə aldığım, bədnam erməni-hay qonşularımızın xəyanət və saxtakarlığını, nankorluğunu müəyyən qədər açıqlamağı, qədim türk mənşəli toponimlərin vasitəsilə Yuxarı (dağlıq) Qarabağ torpaqlarında miladdan da öncə azər türklərinin aborigen, avtohton olmasını bir daha vurğulamağı qarşısına məqsəd qoyan "Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri" səlnaməsini Sizin öhdənizə verirəm.

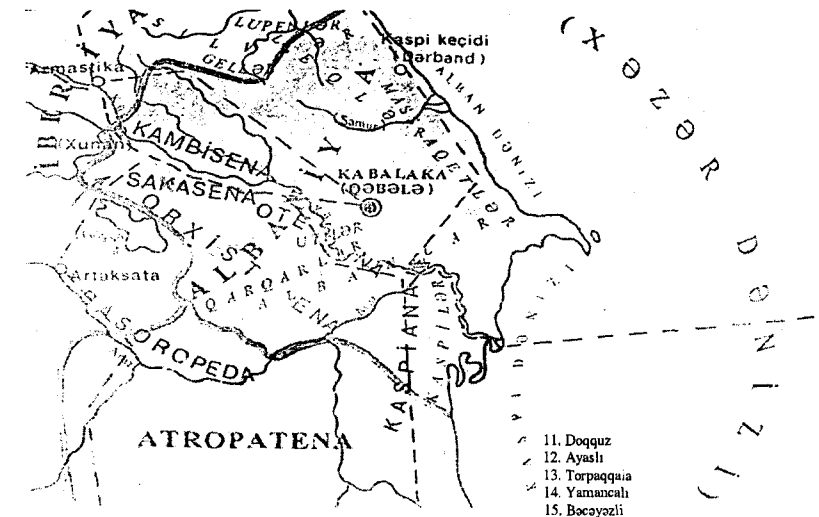
Latınlar demiş: "deyilən söz uçur, yazılan qalır".

QARABAĞIN QƏDİM ƏYALƏTLƏRİ VƏ TAYFALARI

Qısa tarixi arayış. Qarabağın qədim dövrü-tarixi Qarabağ anlamı bu gün bütün dünyada dərin maraqla doğurur. Doğrudan da, uzaq keçmişdə Qarabağ necə adlanmış, onun hüduqları necə olmuş, torpaqlarında hansı tayfalar məskunlaşmış, onlar hansı dildə danışmış və hansı dinə itaət etmişlər? Və bunların arasında erməni-hay adında tayfa olubmu? Və bu gün xalqımızın başına olmanın müsibətləri gətirən erməni-hay qəsbkarlarının Azərbaycan torpaqlarına iddiaları nə dərəcədə əsaslıdır?

Bu və bu səpkidən olan sualları çalışıq elmi ədəbiyyatda, qədim qaynaqlarda mövcud dəlillərlə cavablandıraraq. Ondan başlayaq ki, tarixi Qarabağ hələ əski vaxtlardan Quzey Azərbaycanda yaranmış ilk dövlət qurumu - Qafqaz Albaniyasının (m.ö.4-cü yüzillikdən 8-ci yüzilliyə qədər) tərkibində olmuşdur. Yunan, latın, alban, ərəb, bizans, çin, gürcü, erməni-hay, şirvani və s. mənbələrinə görə, bu məmləkət Kür və Araz çayları arasında yerləşib,

Qafqaz Albaniyası antik dövrdə

bütün Aran və dağlıq ərazini əhatə edirdi. Qüdrətli Albaniya dövləti isə əksəri əski türk ləhcəsində danışan 26 (son məlumatlara görə, 28) tayfanı birləşdirərək onların vahid ittifaqından yaranmışdır.

Məşhur alban tarixçisi bərdəli Musa Kalankatuklu "Albaniya tarixi" əsərində göstərir ki, albanlar əfsanəvi Nuhun oğlu Ya-fətdən törəmələrdir. Onlar o dövrdə əlifbası, yazısı olan 15 mədəni xalqdan biri sayılırdı. Albanların birinci hökmdarı da məlumdur - Aran.

Qafqaz Albaniyasının ərazisi 170 milyonluq yaşı olan Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətkələrindən (Çola, Dərbənd daxil olmaqla) kiçik Qafqaz dağları, Araz çayına, Qabırılı (İori) çayından Xəzər dənizinə qədər uzamrdı. Mil-Muğan düzənləri də onun tərkibində idi. Tarixçi alimlərimizdən Tofiq Məmmədov, Kəmal Əliyev, Qasım Hacıyev, Vaqif Piriyev və başqaları göstərir ki, sözü gedən qüdrətli Albaniya dövləti 12 əyalətdən və iki vilayətdən (nahanq və havar) ibarət idi. Kaspiana, Arsak, (Ərsak), Uti, Girdiman, Kambisena, Sakasena (bəzən Şakaşena), Sünik (Sisikan), Kabalaka (Qəbələ), Şeki, Əcəri (Eceri, Heceri-Ucar), Lpina, Çola. Onlardan ilk 6 əyalət Kür çayının sağ sahilində digər 6 əyalət isə onun sol sahilində yerləşirdi. Sadalanan əyalətlərdən Kaspiananın bir hissəsi, Arsak, Uti, Sakasena, Sunik və Girdiman tarixi Qarabağın torpaqlarında qərar tutmuşdu.

Beləliklə, Aran və Dağ Qarabağ vahid şəkildə hələ çox-çox qədim zamanlardan Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olmuşdur.

Təbiət Qafqaz Albaniyasına, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ torpaqlarına öz səxavətini əsirgəməmişdir; yumşaq, mülayim iqlimi, zəngin təbii sərvətləri, gur meşələri, bol sulu çayları, məhsuldar və suvarılan aran, dağətəyi bağlıbağatlı torpaqları, göz oxşayan yaylaqlar və qışlaqlar bu füsunkar təbiətli diyarda iqtisadiyyatın, təsərrüfatın erkən inkişafına geniş imkanlar yaratmışdı.

Qarabağda çoxsahəli təsərrüfatın tərəqqisi sənətkarlığın da erkən meydana gəlməsinə və inkişafına təkan vermişdir. Əsas xammal sayılan yun, ipək, pambıq toxuma istehsalına geniş meydana açmışdı.

Mənbələr xəbər verir ki, bu diyar hələ qədim vaxtlardan həm də metallurgiya və metal əşyaları istehsalı üzrə mərkəzlərdən sayılırdı (Aran Qarabağ, Gədəbəy).

Musa Kalankatuklu yazır ki, burda dəmir, mis, qızıl, gümüş hasilatı inkişaf etmişdi. Mahir peşəkar ustalar dəmirdən silah, əmək alətləri (qılınc, xəncər, balta, oraq, bıçaq və.s) qiymətli metaldan isə zinet və məişət əşyaları (sırğa, üzük, qolbağı, boyunbağı, kəmə, diadema, piyalə, boşqab, vaza, qənd qabı və s.) düzəldirdilər.

Qarabağlılar duluşuluqla da məşğul olurdular (Amaras-Ağoqlan, Ağdam zonasında müvafiq sobalar aşkar edilmişdir).

Qarabağda aparılmış arxeoloji qazıntılar və tapıntılar sənətkarlığın bu diyarda hələ erkən-orta yüzilliklərdən (3-cü) başlayaraq yüksək inkişafa çatdığını göstərir.

* * *

Beləliklə, Qarabağın təbii coğrafi şəraiti bu diyarda ən qədim insan beşiklərinin (Azıx və Tağlar mağarası) yaranmasına səbəb olmuş, o, bütün dünyada tanınmış Quruçay (m.ö. 5-4 minilliklər) və Xocalı-Gədəbəy (m.ö. 17-13-cü yüzilliklər) mədəniyyətini yaşamışdır. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, Ağdam şəhərinin yaxınlığında Üzərliktepə adlanan qədim yaşayış məskənində m.ö. 2-ci minilliyin sonundan başlayaraq əcdadlarımız burda arası kəsilmədən 2 min ilə yaxın ömür sürmüşlər.

Təbii olaraq meydana sual çıxır: bəs bütün bu təsərrüfat sahələrini ərsəyə çatdıran əhali-el, oba etnik tərkibcə, mənşəcə kimlər olmuş, bu tayfalar, nəsillər necə adlanmışlar?

Qarabağın (yalnız Qarabağınmı?) qədim camaatının tərkibi, onların məşğuliyyəti, dili, dini, mədəniyyəti haqqında mövcud qaynaqlarda məlumatlar yetərincə deyil və bu məlumatlar əsasən eramızın ilk çağlarından və sonrakı dövrlərdən xəbər verir.

Odur ki, Qarabağ torpaqlarında yeni eradan bəri yüzilliklərdə yaşamış yerli etnoslardan daha çox danışmağa lüzum var. Daha doğrusu, bu, əsasən eramızın 1-ci miniliyindəki etnik tərkibi əhatə edir.

Kür çayı boyundan ayrı düşmüş qədim azər türkləri – kaspilərin bir qolu-mesxeti türklərinin bir qismi uzun qərinələrdən sonra öz doğma el-obalarına qayıtmış və onlardan olan ailələr indi Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Beyləqan və başqa bölgələrində yenidən sakin olmuşlar.

Digər qədim mənbələrdən məlum olur ki, kaspilərin bir hissəsi - Qafqaz Albaniyası və Atropatena arasında olan ərazidə məskunlaşmış Azərbaycan xalqının bu ölkələrdəki iki qədim soykökünü birləşdirən yeganə tayfa idi.

“Tarixin atası” sayılan Herodotun yazdığına görə m.ö. 7-ci yüzillikdə kaspilər Şimali Qafqaz çöllərindən axın etmiş **Sak** tayfaları tərəfindən sıxışdırılmış, indiki Qarabağ və Gəncə-Qazax düzənliklərində qalmışlar. Sonrakı yüzilliklərdə Şərqi Gürcüstanda yaşayan kaspilər əsas əhali kütləsindən təcrid olunaraq tədricən assimilyasiyaya məruz qalmış, özü haqqında orada, “abidə” olaraq Kaspı adlı şəhər qoyub, tarixin səhnəsindən çıxmışdır (Xəzər dənizinin, bəlkə də birinci adı - Kaspı də bu tayfadan bizə yadigardır. Strabon demiş: “Tayfa yox olmuş, onun adı isə qalmışdır”).

Dağıstan ərazisində indi də qalmaqda olan Kaspiysk şəhərinin adı da kaspilərdən xəbər vermirmi?

Daimi təqiblərə, əzab-əziyyətli həyat tərzinə baxmayaraq dözümlü, təmkinli kaspilər tarixdə özlərinə layiqli iz qoymuşlar. Belə ki, m.ö. 525-ci ildə İran padşahı Kəmbiz Misir ölkəsini fəth etdikdə o, kaspilərdən hərbi yürüdə, gəmiqayıma işində və sərhəd qoşunlarında istifadə etmişdir. Antik müəllif Kurtsi Ruf yazır ki, m.ö. 331-ci ildə məşhur Qavqamel döyüşündə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı miyalyalı sərkərdə **Fradatin** başçılığı altında kaspilər başqa adla (Topur, Tapir) vuruşmuşlar (Dağıstan ərazisində **Tabasaran** necə də bu istilahlə səsləşir).

Gurgana hökmdar təyin olunmuş, vaxtilə Makedoniyalı İsgəndərin yaxın sərkərdələrindən biri - Patrokl, böyük Fatehin ölümündən sonra Kaspı dənizinin qərb sahilləri boyu hərbi ekspedisiyası zamanı gurgan, mərd, kadusilərlə bərabər anariaklar (yəni iranlı olmayanlar), o cümlədən, kaspilər də qeydə alınmışdır.

Tarix boyu ölüm-dirim çarpışmalarına məruz qalmış kaspilər, bununla belə, öz mübarizliyini, zəhmətsevərliyini itirməmişlər. Çox ehtimal ki, Mil-Muğan düzündə yaşadıkları vaxt kəsiyində məşhur “Gavur arx” adlı suvarma sistemini onlar inşa etmişlər (tarixçi T.S.Passek).

Makedoniyalı İskəndəri müşayiət edən müəllif Aminta kaspı torpaqlarında çoxlu öküz sürüləri, at ilxıları olmasını qələmə almışdır.

3000 ildən çox tarixi olan kaspilər əkinçilik, maldarlıq və baliqçılıqla da məşğul olmuşlar. Qədim zamanlardan Muğan çöllərində (indiki Beyləqan) məskunlaşmış kaspilər son dəfə monqolların işğalına məruz qalaraq onların torpaqları mal-qara üçün qışlaqlara çevrilmiş, özləri isə torpaqsız qalaraq pərən-pərən düşmüş, sonrakı yüzilliklərdə isə tam assimilyasiya olmuşlar.

Vaxtilə kaspilərə məxsus, bu gün isə Beyləqan kimi tanıdığımız bölgə tarixi mənbələrdə müxtəlif adlar almışdır; Kaspiana, (yunan-roma mənbələrində), Kasp, Kazbk (ərməni-hay dilli mənbələrdə), Paytakaran-Balasakan (Musa Kalankatuklu və bəzi ermənidilli mənbələrdə), Balasakan (fars və ərəbdilli mənbələrdə).

Beyləqanın ilk adlarından biri Balasakan olmuşdur və bu adla mənbələrdə 3-cü yüzillikdən məlumdur.

Əhali əsasən “bala saklardan” ibarət olsa da burada balasıçilər, albanlar, kaspilər, hunlar, xəzərlər, hellər və digər türk mənşəli tayfalar da yaşamışlar. 5-ci yüzilliyin erməni-hay müəllifi Favst Buzand “bala sakanları” massagetlərin (maskut, maskat da yazılır, Abşeronda Maşağa etnonimi onların adından yaranmışdır) ordusuna daxil olan köçəri tayfa kimi səciyyələndirir və qeyd edir ki, onların skiflərə (saklara müəllif) qohumluğu çatırdı. Mənbələrdə bu tayfalar “balasıç” də adlandırılır. Şübhəsiz ki, “balasıç” - “balasak” etnoniminin təhrifidir, onların adıyla məskunlaşdıqları ölkə də Balasakan adlandırılmışdır. Balasakan adlı ölkə və eyniadlı şəhər Mərkəzi Asiyada hələ qədim vaxtlarda qeydə alınmışdır ki, burada saklara mənsub “Pal” (“bal”) tayfası yaşayırdı.

Beləliklə, Balasakan məskunlaşmış “bal” tayfaları miladdan öncə 7-ci yüzillikdə Cənubi Qafqaza axın edərkən bu əraziyə

gələrək məskunlaşmış və yaşadıkları yerə öz adlarını vermişlər. Bal tayfaları və onlara qonşu olan kaspilər hələ Herodota (m.ö. V yüzillik) saklar kimi məlum idi. Bu əyalət Əhəmənilərin dövründə onların imperiyasının 15-ci satrapına (inzibati bölgü) daxil edilmişdir.

Yazılı mənbələrdə Balasakanla Kaspiana əyalətlərinin eyni bir ölkənin müxtəlif adları olması yuxarıdakı fikri bir daha təsdiq edir. Saklara məxsus bal tayfalarının m.ö. 7-ci yüzillikdə Cənubi Qafqaza axın etməsini sakların və kuti tayfalarının padşahı Tuqdammi və onun oğlu Sandakşatrunun qədim şərq kitabələrindəki mətnlər də sübut edir. (m.ö. 7-ci yüzilliyin ortaları). Buna bir daha Qarabağ düzündə arxeoloji qazıntı aparılarkən aşkar edilmiş saklara məxsus kiçik kurqanlar dəlalət edir.

(Kurqan - türkcə gor evi, m.ö 7-ci yüzilliyə aiddir). Əcnəbi alimlərdən A.A.İessen, M.N.Poqrevoy və b. bu fikrə gəlmişlər ki, saklardan olan bal tayfalarının tarixi Yuxarı (dağlıq) Qarabağla sıx əlaqələri olmuşdur. Bunu sözügedən ərazidə tapılan saklara məxsus silah növləri də, digər əşyalar da təsdiq edir.

4-cü yüzilliyin 30-cu illərində massaget (maskut) çarının 3 oğlu - Musa, Danil və İlya alban xristianlığını qəbul edərək Arsakda (Amaras yaxınlığında) yaşamışlar...

Yerli türk tayfaları ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi nəminə bal tayfalarının çarı **Mamkan** öz qız nəvəsini Arsakın hakimi Həsən Calala (1266-cı il)ərə verir, qohum olur. Gənc ailənin ilk övladı oğlan olur, onun adını Atabəy qoyurlar. Atasının ölümündən sonra Arsaka hakimlik irsən Atabəyə keçir (Ülviyyə Hacıyeva, jurnalist).

Paytakaran toponiminin açımına gəldikdə onu demək olar ki, əslində bu oykonim Beyləqan adının qədim erməni-hay dilində tələffüz formasıdır. Beyləqan yerli Biləqan toponiminin ərəbcə yazılışı və ifadə tərzidir. Azər türkcəsində Beyləqan olmalıdır.

Ucar bölgəsinin Bayat kəndinin bir məhəlləsi "Biləqanlı" adlanır.

Q.Qeybullayevin tədqiqatlarından məlum olur ki, Biləqan qədim Altay türk dillərindəki, "pələ" - "açıq yer, düzən" sözündən və "qan" şəkilçisindən yaranmışdır. Belə çıxır ki, bu şəhər

yarandıqda öz adını Biləqan düzünün adından götürmüşdür. Aydın olsun deyə qeyd edək ki, şəhərə Paytakaran adı İran şahı I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531-579-cu illər) yaradılmış inzibati ərazi bölgüsündən sonra verilmişdir. Çünki həmin vaxt Erməniyə, Albaniya və Atropatena vahid inzibati əraziyə çevrilərək İrana tabe idi...

Biləqan əyalətində torpaqlar münbit olduğundan burada aqrar mədəniyyət hələ qədimdən inkişaf etmiş, yüksək səviyyəyə çatmışdır. Ərazidə, Mil-Muğan düzündə, qeyd olunduğu kimi, suvarma sisteminin - möhtəşəm Gavur arxının (qədim adı Barlas) izləri aşkarlanmışdır.

Qarabağlı Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu bu mövzuya toxunaraq yazır ki, Qarabağ xanı Pənahəli xanın dövründə Biləqan ərazisində qədimdə salınmış suvarma arxları: Kürək arxı, Luvar arxı, Meyməne arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arx, Ayaz arxı, Qaşqay arxı, Xan arxı daha da abadlaşdırılaraq istifadə olunurdu...

Biləqan adıyla tanınan şəhər orta yüzilliklərdə Azərbaycanın iri mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilir. Şərq ölkələrini Qərb ölkələrilə bağlayan böyük karvan yolunun üstündə yerləşən Biləqan, hətta bir müddət Aranın paytaxtı olur və möhtəşəm eyniadlı qalaya çevrilir.

Monqolların hərbi yürüşündən sonra, dediyim kimi, Biləqan süqut edir, keçmiş şöhrətindən nişanə, iz olaraq "Aran qala" - "Örən qala" adını saxlamışdır. (mənası; "insani sevincdən, şadyalıqdan uzaq düşən, uzaqlaşan" deməkdir).

Azərbaycanda məşhur ocaqlardan biri, sitayiş yeri kimi tanınan dini məbədlərdən biri - Həzrət Cərciz Peyğəmbərin məbədi, indiki Beyləqanın ərazisində qalmaqdadır (memar təbrizli usta Həsən kişi, 14-cü yüzillik).

Beləliklə, Paytakaranın mövcud müxtəlif səpkili izahı onu göstərir ki, bu etnonim haqqında yekdil fikir yoxdur, onun dəqiq, doğru-dürüst, elmi açımı gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə düşür. Bununla belə bu etnonimin türk mənşəli olması danılmazdır, tarixi həqiqətdir.

Arsak əyaləti, qarqarlar

M.ö. 4-1-ci yüzilliklərdə də tarixi Qarabağın torpaqları Ərməniyə adlanan dövlətin tərkibində olmamış və məlum tarixi hadisələrlə bağlı ola da bilməzdi. Belə ki, Qavqamel döyüşündə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı albanlar öz sərkərdələri olan Orosun başçılığı altında vuruşmuş və albanlar həmin savaşda Atropatın (Midiya süvarilərinə) sərkərdəlik etdiyi midiyalıların olsa-olsa müttəfiqi kimi çıxış etmişlər.

Arsak antik mənbələrdə, elmi ədəbiyyatda "Orxistena" adlanır. Qədim Qarabağın qərb hissəsi Urartu mənbələrində "Urtexa-Urtexini" kimi qeydə alınmışdır.

Tarixi Qarabağın dağlıq hissəsi miladın 3-cü yüzilliyindən Arsak adlanır və o Qafqaz Albaniyasının iqtisadi-siyasi, mədəni həyatında fəal iştirakına, əhəmiyyətinə görə ən qüdrətli əyalətlərdən biri sayılırdı. Onun ərazisi

m.ö. 3-cü yüzillikdə Qafqaz Albaniyası

V-VII-ci yüzilliklərdə Qafqaz Albaniyası

indiki Qarabağın dağlıq ərazisini (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan bölgələrinin bir hissəsi) və ətraf dağ bölgələrini, Mil, Qarqar düzlərini, Qarqar çayının müəyyən hövzəsini əhatə edirdi.

Yüzilliklər, minilliklər ötsə də, ölkəmizin coğrafi yer adlarının, eləcə də çay, qala adları qorunub saxlanmış, tarixin yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur.

Belə dəyərli coğrafi adlardan biri də erməni-hay müəllifləri tərəfindən mübahisə "obyekt"inə çevrilmiş Arsak (bəzi mənbələrdə Arsaq) xoronimidir (xoronim-yununcadır; mahal, əyalət, diyar, ölkə... mənasıdadır). Onun haqqında ilk məlumat yunan mənbələrində, o cümlədən antik tarixçi və sərkərdə Arrianın yazılarında qeyd olunur. O, göstərir ki, türk mənşəli Arsaq adlı şəxs Asiyadan çıxmışdır.

Antik müəlliflərdən Strabon, Selevk, Yustini, Pombey Troq, bəzi erməni-hay tarixçiləri, bizanslı Georgi Sinqal, azər türk alimi Mirəli Seyidov və başqaları birmənalı şəkildə göstərir ki, Arsaq (Ərsaq) "Türk saq tayfasından çıxmış qüdrətli dövlət başçısı-sərkərdə olmuşdur".

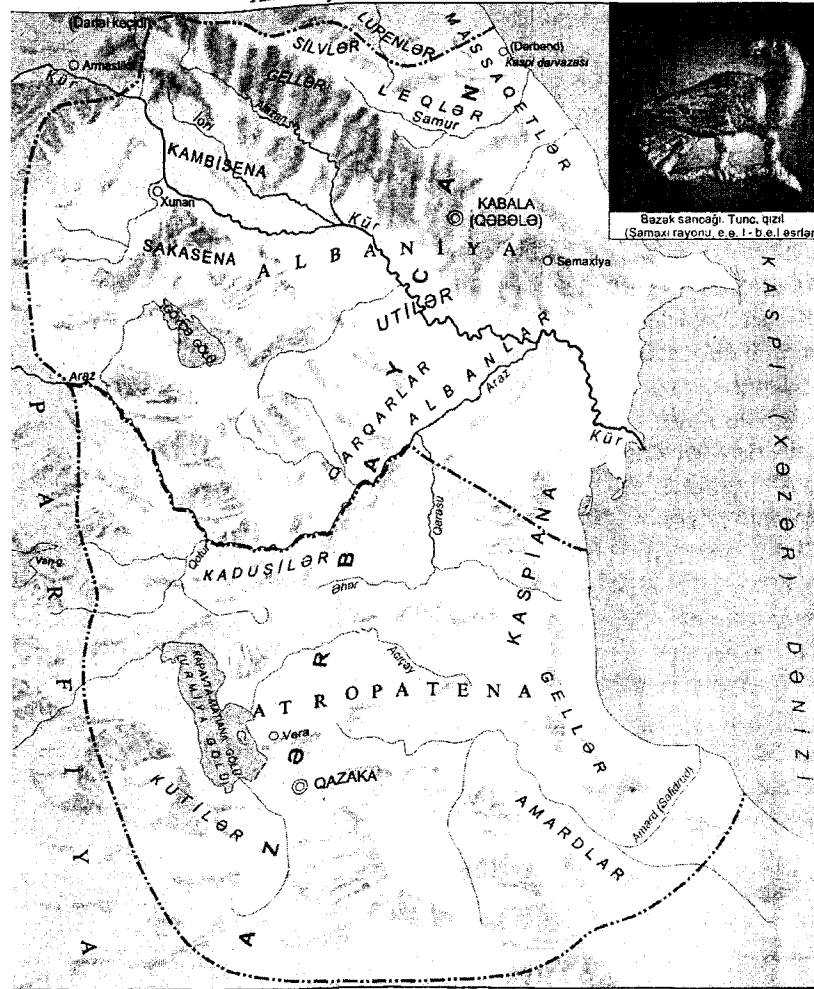
Rəşid Göyüşov yazır ki, Arsak Çində Tanrı dağı ətəyində yaşamış türk Ağhun tayfalarından bir qolun adıdır.

Məlumdur ki, qədim dövrün müəyyən bir zaman kəsiyində Qarabağın Arsak adlanan bölgəsində Ağhun tayfası yaşamışdır. Bu gün Arsaqın yer, şəxs adı kimi işlənməsi ətrafında müxtəlif mülahizələr, fikirlər mövcuddur. Arsaqın bəzi erməni-hay mənbələrində təhrif olunaraq Arşaq formasında işlənməsinə də rast gəlinir.

Albaniya 5-8-ci əsrin əvvəllərində

Azərbaycan (e.ə. IV-III əsrlər)

E.ə. IV – b.e. III əsrlərdə Atropatena Böyük Midiyadan qərbə və şimalda yerləşirdi. Cənubda Atropatena Hirkan dənizi ilə Matiana arasındakı ərazini əhatə edirdi (Strabon IX cild, 13-cü fəsil, səh 2).

Strabonun məlumatına görə, albanlar (e.ə. I əsr – b.e. I əsr) iberlər ilə Kaspi dənizi arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Albaniya ərazisi şimalda Qafqaz dağlarına çatırdı (Strabon, XI cild, 4-cü fəsil, səh 1). Kaspiana da Albaniya ərazisinə daxil idi (Strabon, XI cild, 4-cü fəsil, səh. 5).

5-ci yüzilliyin erməni-hay tarixçisi Movses Xorenatsi Arşaqın nəslini, yəni onun oğlu Artasəs və nəvəsi Arşaqın hökmdarlıq etdiyi illəri qeyd edir və Arsaqı erməniləşdirməyə - “özünü küləşdirməyə” çalışır. Lakin tarixi araşdırmalar göstərir ki, (Polibi) Arsaq adı ilk əvvəl Orta Asiyada meydana gəlmiş, çox sonralar bu ad ermənilər-haylara keçmişdir. M. Xorenatsi tarixi gerçəkliyi saxtalaşdıraraq erməni-hay çarı (İşxanı) Arşaqı tarixi Quşan (Kuşan – qırpaç türkləri) Xaqanı olmuş Arsaqla qarışdırmağa çalışır və öz məlumatında “bizim Arşaq” ifadəsini əlavə edərək qəsdən işlədilir. Arsaq sözünün açımı əslində belədir: onun birinci komponenti “ar” (ər) - türk dünyasında qəbul olunmuş və geniş yayılmış “igid, ərən, kişi” deməkdir.

İkinci komponent - “saq” (sak) isə türk tayfaları birliyinin adını daşıyır. Beləliklə, Arsaq mənşəcə türk olub “saq igid, saq ərəni, saq kişisi” anlamını verir.

Görünür, bu türk sülaləsi yaşadığı və yayıldığı yerləri, o cümlədən gəlib məskunlaşdığı tarixi Qarabağın bir hissəsini öz adı ilə - Arsaq (yaxud Arsak) adlandırmışdır.

Arsak (Artsak) toponiminin başqa bir izahı da mövcuddur. Belə ki, qədim türk dillərində “art” - “dağlıq ərazi”, “dağlıq yer” və “dak”dan ibarətdir. Xoronimin ilk forması guya Ardak (m.ö.6-cı yüzillikdə “Artaban”) olmuş, sonralar türk tayfası bu adı özünə götürərək dəyişdirmiş və Artsak etmişdir.

Arsak adının mənşəyini tarixi romanlar müəllifi İsa Hüseynov isə öz dəsti-xəttinə xas səpkidə izah edir. Arsak “ödər” sözüdür, “Ər əs Ağ”dan əmələ gəlmişdir. Mənası: “ər” - işıq, “əs” - danışan, sözlə döyüşən və “Ağ” - saf, Ağ insan olmaqla “danışan Saf Ağ insan işığı” mənasını daşıyır. Arsak anlamını, istilahını “Ağvan”la əlaqədə görən İ.Hüseynov fikrini belə açıqlayır: “Ağvan” isə “Saf Ağ insan məkanı” deməkdir.

Azərbaycan ərazisində bu gün də saq (sak) tərkibli yer adları mövcuddur. (Şəki, Öncə: Saki, Şakkan... Şakasena və s.).

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Arsaq sözünün erməni-hay dilinə, erməni xalqına qəti aidiyyəti yoxdur. Və o, vaxtilə qüdrətli dövlət yaratmış türk ərəni Arsaqın adını Qarabağ

ğın tarixi yaddaşında indi də yaşatmaqdadır. Neçə-neçə yüzilliklər yaşamış Arsaq xoronimini Qarabağ adı əvəz etmişdir.

Öncə Qarabağ - etnoxoronimidir, yəni bu diyar, bölgə, ölkə öz adını eyniadlı etnosdan almışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Qara - böyük, baq (bəzən bak) - tayfa, soy, el mənasındadır. Böyük el-oba deməkdir.

Mənbələrdə Qarabağ mahalı, Qarabağ vilayəti, Qarabağ əyaləti, Qarabağ düzənliyi, Qarabağ şəhəri və nəhayət, Qarabağ xanlığı qeyd olunur.

Miladın 7-ci yüzilliyində indiki Füzuli bölgəsinin Horadiz dəmiryolu stansiyasından Şərqdə Qarasu çayının Arazla qovuşan yerin yaxınlığında Qarabağ adlı iri ticarət şəhəri mövcud idi. Şərq ölkələrindən başlanan karvan yolu Qarabağ şəhərindən keçərək kiçik Qafqaz dağlarının Şimal şəhərlərinə qədər uzanırdı. Şəhər min il yaşayaraq, 17-ci yüzillikdə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində dağıdılmışdır. Bu məlumatı 17-ci yüzilliyin 1-ci yarısında İrandan Azərbaycana səyahət etmiş alman səyyahı Adam Oleari tərtib etdiyi xəritədə açıqlamışdır.

Xəritədə Qarabağ şəhərinin yeri 39 dərəcə şimal eni, 82 dərəcə 21 dəq. şərq uzunluğunda göstərilir.

Qarabağ əyaləti orta yüzilliklərdə Arranın daxilində dağlıq və dağətəyi sahələri birləşdirən vahid ərazidən ibarət olmuşdur. Onun ərazisi Araz çayından başlayaraq, şimal-qərbdə Beyləqandan Zəqəmçaya qədər olan əraziləri əhatə etmişdir. Şərq sərhədləri Kür və Araz çay qovşağından nisbətən qərbə idi. Qərb hüdudları isə Hərəkə çayına çatırdı. Qarabağın torpaqlarında Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Ağdam, Beyləqan kimi iri şəhərlər, Zəqəm, Xanagah-Sutur, Qarxun, Dih-İsfahan, Yasub, Curbuq, Xeyrək Kanqlı kəndləri, Bazarcıq, Ləmbəran, Yunan, Xaçındarbatlı, Kəvizədağ, Bərkavad, Xar, Sərçabil, Dolanlar, Şuşa və s. kimi iri yaşayış məskənləri, Çerek, Əkna, Crabert, Mattis, İzz, Xaçın, Zaris, Xeyran və s. qalalar var idi. Təsədüfi deyil ki, Qarabağ "Aranın qəlb-i" adlanırdı.

Qədim Qarabağın Arsaq əyalətində Amaras və Anariaka toponimləri arasında oxşarlıq diqqəti cəlb etməyə bilməz. Araşdırmalardan məlum olur ki, parsilərlə yanaşı anariakların (iranlı ol-

mayanlar) bir hissəsi keçmişdə Arsaq torpaqlarına gəlib məskunlaşmış (indiki Xocavənd bölgəsi) və Amaras toponimində iz qoymuşlar.

"Amaras" yerli adm qədim ərmenicə-hayca tələffüz formasıdır ki, o da amar (anar, yaxud anariak etnonimindəki "n" səsinin "m" səsilə əvəzlənmişdir) və "as" şəkilçisindən ibarətdir.

Bu gəlmə tayfalar azlıq təşkil etdiyindən yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış və onlarla digər tayfalar kimi, tarixin səhnəsindən çıxmışlar. Onların dilinə mənsub adlar isə Qarabağ ərazisində qalmışdır. Belə ki, Kiş (ərmənilər-haylar ona "qış" deyir) - "səcdə, kult, Dizak - "qala", Dizapayt (indi Ziyarət dağı - "qala" və "abad" sözləri) fars dilindədir. Dizak (ərmenicə-hayca isə Dozak) 18-ci yüzilə kimi Yuxarı (dağlıq) Qarabağda bir mahalın adı olub (indi Xocavənd bölgəsi). Ərməni-hay müəllifləri bu toponimi izah etməyə çalışırlar. Halbuki, hələ Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında bu toponim "Dizknak" formasında işlənmişdir. Bu ərazi Bərdə hakimi Mehinbanuya məxsus idi. Dozak orta fars (Pəhləvi) dilindəki "dizak" - "qala" sözündən yaransa da onun məhz alban dilindən toponimə keçməsi şübhə oyatmır.

Arsaq (sonra da Qarabağ) əyalətində məskunlaşmış əhəlinin tərkibi müxtəlif türk mənşəli tayfalardan: qarqarlar, utilər, albanlar, savdeylər, saklar və qismən də kaspilərdən ibarət idi.

Tarixi Arsaqda məskunlaşmış "ən qədim tayfalarından biri" (Strabon) - qarqarlar, əsasən üç ərazidə; Albaniyada (onun Arsaq və digər bölgələrində), Urmiya ətrafında və Şimali Qafqazda yaşayırdılar. Qafqaz dağları (A.A.Bakıxanovun təbrincə desək), qoynunda "mələk və divlər" yaşayan əfsanəvi Qaf dağıdır) Albaniyanı şimalda Sarmat düzənliyindən ayırırdı. Sarmatda yaşayan döyüşkən tayfalar sarmatlar - amazonkalar adlanırdı.

«...Onlar (amazonkalar- müəllif) elə rəşadətli vuruşurdular ki, hindlilərdən heç kim onların yanında döyüşdən qaçmağa cürət etməzdi, çünki onlar qaçanları öldürürdülər...

Ox və yayla silahlanmış bu qadınlardan hər biri on hindliyə bərabərdir» (Monax Yaspadre Karvahala, 1539-cu il).

Amazonkaları öz gözlərilə görmüş Fransisko de Olerjane Amerikada ən böyük çayı kəşf etdiyi üçün çay onun adı ilə Rio-

Olerjane adlandırılır. Lakin bu adın ömrü qısa olur, o tezliklə unudulur və çay yerli-aborigen sakinlərin (amazonkaların) adını daşıyır. O, bu gün də həmin adla (Amazonka) mövcuddur.

Amazonka toponimi mənşəcə yunan sözü olub «döşsüz» mənasındadır. Uzaq keçmişdə, bir qayda olaraq amazonkaların sağ döşünün uşaqlıq çağlarında sıxıb bağlamaqla inkişafdan dayandırılırdı ki, böyüyəndə döyüş zamanı yaydan ox atarkən mane olmasın.

Bu məlumatlar Amerika amazonkalarına aiddir. Əslində «amazonkalar məmləkəti», «sənəmlər səltənəti» müxtəlif zaman kəsiyində dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olmuşdur. Onlar haqqında antik müəlliflərdən Esxil və Herodot, Plutarx və Strabon, tarixçi Pavel Diaxon və şair Dolimil, ərəb səyyahı Əbu-Übeyd Əl-Bərki, monarx Fransisko Alvarəş və başqaları yazmışlar.

Bəzi müəlliflərin qeydlərinə görə amazonkalar Avropanın Şərqi, Qafqaz dağlarında (yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi), indiki Türkiyə ərazisində, Kiçik Asiyada yaşamışlar.

Tarixi Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ərmənistanda) Amasiya (rayon və şəhər adı) – Amaziya, çox ehtimal ki, amazonkaların adı ilə bağlıdır (C.Məmmədov «Dünyanın sirr və müəmmaları ensiklopediyası»).

Onların amazonka (cəngavər qadın) adlanması onunla əlaqədardır ki, qızları ərə gedənə qədər kişilərlə ova çıxar, at çapar, ox atar (oxatma zamanı mane olmasın deyərək hətta onların sağ döşü erkən yaşlarında ləğv olunardı), hərbi yürüşlərdə belə cəsərlə, qeyrətlə iştirak edərdilər (Herodot, Psevdo Hippokrat, 5-4-cü yüzilliklər). Bəlkə də “aslanın erkəyi, dişisi olmaz” məsəli o vaxtlarda yaranmışdır.

Antik mənbələrin məlumatlarına görə sarmatlar türk mənşəli tayfa birliyinə daxildirlər ki, onların tərkiblərində qarqar adlı tayfa da var idi. Bunu Şimali Qafqazda indiyə qədər mövcud etnonimlər də təsdiq edir.

Əslində qarqarların tarixi daha uzaq üfüqlərə gedib çıxır, çox qədimdir.

M.ö. 22-21 yüzilliklərə aid qaynaqlarda III Ur sülaləsinin çarları işğal etdikləri yaşayış məskənlərin sırasında Karkarın da

adı çəkilir. İ.M.Dyakonov yazır ki, qarqarlar quti boylarından biridir. Göstərilən minilliklərdə bəzi qarqar boyları Kiçik Asiyanın batı və Güney-batı (qərb və cənub-qərb) ərazilərində yaşamışlar. Qarqarların bir hissəsi Livan ölkəsinin quzeyindəki Oront çayı hövzəsində Karkar adlı yeni yurd salmışlar.

III Salmanasarin m.ö. 853-cü il hərbi yürüşü, mənbələrdə “Karkar döyüşü” adı altında tarixə düşmüşdür.

Şumer və assur qaynaqlarında göstərilir ki, Qarqar tayfalarının dədə yurdu Urnu gölü hövzəsi olmuş, sonralar isə Avrasiyanın müxtəlif ərazilərində görünmüşlər.

Bəzi tədqiqatçılar qarqarların etnik mənsubiyyətini araşdıraraq Azərbaycan ərazisindəki qarqarların, müasir indusların, digərləri isə rutul - saxurların ulu babaları olmasını ehtimal edirlər. Tarix elmləri doktoru K.Əliyev qarqarların türkdilli olmasını qeyd edir. Bu, qarqarların yaşadıkları məkanda yaratdıqları ilk qədim toponimlərin sırf türk mənşəli olmasında da təsdiqlənir.

Qazaxstanın Qaraqışlaq əyalətində yaşayan qıpçaq-qarqarlardan bəhs edən “Məcmu-ət-təvarix” dastanında Manasın soy başçısı Karkarın nəvəsi olduğu və Manas soyunun “Karkar qıpçağı” adlanması da qeyd olunur.

Qədim Şumeri idarə edən qutilərin son elbəyi Tirikan qarqar boyuna mənsub idi.

Strabon yazır ki, Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində yaşayan qarqar tayfa birliyinin qonşuluğunda amazonkalar - cəngavər qadınlar məskunlaşmışdı. Herodota görə, kişisevməz bu amazonkalar yalnız sak (skif) ərənlərlə nigah əlaqəsinə girməyə razılıq vermiş və bu izdivacdan gələcək cəsur, qorxmaz savromat nəslə törəmişdir.

Sarmatlar haqqında tarixi arayış. İndiki Qara dənizin (antik ədəbiyyatda Pont dənizi) şimalındakı geniş çöllərdə öncə Kimmerlər (Qamərlər), sonra isə saqalar (Skif tayfaları) və başqa türk mənşəli tayfalarla yanaşı mədəniyyət və sosial-iqtisadi inkişaf sahələrində onlara yaxın olan oturaq həyat tərzi keçirən və əkinçiliklə məşğul olan meot tayfaları (meotidlər) da yaşayırdılar. Bu tayfanın adı ilə, hətta bir müddət indiki Azov dənizi – Meotida adlanırdı. Krım dağlarında isə sərt təbiətli Tavr tayfatı məs-

kunlaşmışdılar. Onların şərəfinə indiki Kırım-Tavrida, Tavrika adlanırdı (Çar Rusiyası dövründə burada ucaldılmış bir saray da Tavrida adlandırılmış, eyni adlı quberniya olmuşdur).

Sayca çoxluğu təşkil edən və saqalarla qohumluq əlaqələrində bulunan bu tayfalar sarmatlar adlanırdı. Sarmat tayfalarının yaranması alban və qarqar tayfaları ilə münasibətləri, genetik bağlılığı barədə yazmışıq. İndi isə sarmatlar (savromatlar da yazılır) haqqında əlavə məlumatları oxuculara çatdırmaq istərdim.

Sarmatlar əsas etibarilə heyvandarlıqla məşğul olan köçəri türk tayfaları idilər. Öncə onlar Ural çöllərində və İtil (Volqa) çayı hövzəsində yaşamışlar. M.ö. 4-cü yüzillikdə tədricən Qərbe tərəf irəliləməyə başlamışlar. İki yüzillikdən sonra onların nəsil davamçıları Qara dənizin Şimal çöllərini və Şimali Qafqazı öz təsir dairəsinə qatmışlar (saqa və meotların bir hissəsini özlərinə tabe etmişlər). Qədim Tanais şəhərinin mövcudluğu dövründə (m.ö. 3-cü yüzillikdə) Don çayının aşağı hövzəsi torpaqlarında sarmatlar hakim qüvvəyə malik idilər. Bu güclü və basılmaz türk tayfaları iri tayfa ittifaqları yaratsalar da öz dövləti olmamışdır. Lakin onların süvari qoşunları olmuş, iri ev heyvanları sürülərini özləri ilə köçdükləri yeni torpaqlara aparmışlar. Saqalardan fərqli olaraq Sarmat hərbiçiləri ağır silah daşıyırdılar (cida, zirehli dəmir geyim, dəbilqə-dəmir papaq və s.). Onların sarsıdıcı zərbələri qarşı-

Tarixi Saqa (Skiflər) ölkəsində qədim Tanais şəhərinin xarabalıqlarında tapılmış marmər üzərində silahlı sarmat süvarisi

sında, hətta roma legionları aciz idilər və sarmat döyüşçülərindən çəkinirdilər, qorxurdular.

Tanais şəhərinin xarabalıqlarında tapılmış marmər lövhədə herbi libasda sərkerdə Trifonun şəklində həkk olunmuşdur. Əldə edilən tapıntı sarmatlar haqqında mövcud bilgiləri bir az da artırır, zənginləşdirir (bax səh. 24).

Başqa bir məxəzdə göstərilir ki, amazonkalar ən çox xoşladıqları yazın ilk ayında qonşu dağlara, qarqarlar yaşayan el-obanın yaylaqlarına gəzintiyə, əylənməyə gəlmişlər. Qarqarların kişiləri də çox qədimdən yaranmış adət-ənənələrinə sadıq qalaraq onlar da həmin yaylaqlara üz tutmuşlar.

Yazılanlara görə, qarqarlarla amazonka qadınları gündüzləri ova-şıkara çıxarmış, ovladıqları çöl heyvanlarından yeməklər hazırlayı, gecə-gündüz kefi-ışrətlə, vaxtlarını şən-xuraman keçirmişlər.

Azərbaycan türk alimi B.Şahsoylu "Harun amazonkaları - Bərdə sənəmləri" yazısında qeyd edir ki, "mənbələrdə amazonkaların Qafqaz dağlarının Keravniya hissəsində qarqarlarla görüşdükləri göstərilir" ("Elm və həyat" jurnalı, 2. 1986).

Hər üç halda (və digər qaynaqlarda da) bizi maraqlandıran bir tarixi həqiqət var: Qafqazın şimal yamaclarında yaşayan qədim türklərdən: qarqarların, sakların (skiflərin) mövcudluğu və onların şücaətinə vurulmuş qonşu cəngavər qadınlarla konuşması, qohumlaşması!

Azərbaycanın görkəmli dilşünas alimi professor Qəzənfər Kazımovun "Kitabi Dədə Qorqud" və Homerin "İliada" dastanları üzərində apardığı müqayisəli, elmi araşdırmalarından aşkar olur ki, qarqarlar miladdan çox-çox öncə Balkan yarımadasında da məskunlaşmışlar və onlar Homerə də məlum idi. Böyük sənətkar adı çəkilən bəşəri əsərində Yunanıstanda qarqarları cəsur, cəngavər, döyüşkən ərənlər kimi təsvir edir və onların adı ilə bağlı neçə-neçə etnonimlərin adını qeyd edir. Balkanda qarqarlardan savayı başqa bir qüdrətli türk boyunun tarixi izi qalmışdır. Belə ki, məşhur Troyanın müdafiəsində şücaət göstərmiş türk mənşəli etrusqların (yeni türklər-müəllif) adı ehtiram və hörmətlə çəkilir...

***

Qarqarların Albaniya ölkəsində hələ qədim zamanlardan yaşaması haqqında 5-ci yüzilliyin erməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi də məlumat verir. Özündən 2 yüz il öncə baş vermiş hadisələrlə bağlı o, Albaniyada “Qarqar düzü”, “Qarqar knyazlığı” ifadəsini işlədir. Albaniya tarixçisi M.Kalankatuklu isə qarqarların Albaniyada məskunlaşmasını miladdan əvvəl 4-cü yüzilliyə aid edir. Hər iki tarixçi Alban çarı Aranın qarqarların nəsil davamçılarından hesab edirlər.

Qarqarlar Albaniya ölkəsində indiki Mil düzünün şimal hissəsində, Qarabağ düzündə və Qarqar çayının hövzəsində yaşamışlar.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Beyləqandan bir az aralıda Karkar adlı şəhər mövcud idi.

19-cu yüzillikdə bu qədim türk tayfasının adını daşıyan 5 yaşayış məntəqəsi var idi. Onlardan biri Xocavənd bölgəsində Herher, 2-si Gədəbəy bölgəsində Gərgər və Xarxar şəklində qalmaqdadır. Gəyir çayının bir qolu indi də Xarxarçay adlanır, hansı ki, 19-cu yüzilliyə aid xəritələrdə bu çayın adı Qarqarçaydır.

Deyənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, qarqarlar Qarabağın həm düzən (aran), həm də dağlıq hissəsində yaşamışlar. Bu fikri Yuxarı (dağlıq) Qarabağda bir dağın Qarqardağ adlanması bir daha təsdiq edir. 14-cü yüzilliyin müəllifi Kirakos Gəncəli qeyd edir ki, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisində Qarqar adlı qala vardır ki, onun xarabalıqları, indiki Gədəbəy bölgəsində Gərgər kəndinin yaxınlığında yerləşir.

Qarqar və Karkar adlı yaşayış məskənləri Güney Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində də vardır.

Tanınmış ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbeh (9-cu yüzillik) yazır ki, Aranın (tarixi Albaniyanın-müəllif) şimal-şərq hissəsində Karkarə adında şəhər vardır. A.A.Bakıxanovun verdiyi məlumat da maraqlıdır. O, yazır ki, həmin şəhər Şabran mahalında (Şabran şəhərinin xarabalıqları Dəvəçi bölgəsi Kəndab kəndində, Xaçmaza gedən şose yolunun solunda yerləşir) idi. Deməli, “qarqarların qədim dövrlərdə Albaniyanın şimal-şərqində də məskunlaşmışdılar” fikri bir daha təsdiqlənir. Qeyd etdiyim qarqarlar türkdilli ol-

muşlar. Bu fikri ilk dəfə tarixçi alim K.Əliyev söyləmiş və Q.Qeybullayev tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Orta Asiyada türkdilli Kimak (Kaymak) tayfasına mənsub Qarqar adlı əyalətin 10-cu yüzilliyə aid mənbədə adı çəkilir. V.V.Bartoldun əsərlərində Orta Asiyada Karkarçay və Karkar toponimləri haqqında məlumat verilir.

Qırqızların “Manas” dastanında Manasın babasının adı Karkar kimi göstərilir.

Beləliklə, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın aborigen əhalisinin etnik tərkibində qarqarların da özünəməxsus yeri olmuş, qarqarların və alban dialekt danışığı əsasında miladın 1-ci yüzilliyində çox səslili ilk alban əlifbası yaradılmış, dörd yüzillikdən sonra alban zifələri, maarifçiləri tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

1	alt	Ɑ	19	čar	Ɑ	37	xam	Ɑ
2	odet	Ɑ	20	zox	Ɑ	38	zaj	Ɑ
3	zim	Ɑ	21	kar	Ɑ	39	čam	Ɑ
4	qat	Ɑ	22	lit	Ɑ	40	pən	Ɑ
5	əb	Ɑ	23	hēt	Ɑ	41	pes	Ɑ
6	zarl	Ɑ	24	haj	Ɑ	42	kat	Ɑ
7	en	Ɑ	25	ap	Ɑ	43	čək	Ɑ
8	zil	Ɑ	26	coj	Ɑ	44	wēz	Ɑ
9	tas	Ɑ	27	ci	Ɑ	45	tiw	Ɑ
10	ča	Ɑ	28	čaj	Ɑ	46	coj	Ɑ
11	jud	Ɑ	29	mak	Ɑ	47	pon	Ɑ
12	ža	Ɑ	30	kap	Ɑ	48	čan	Ɑ
13	irb	Ɑ	31	nuc	Ɑ	49	čajn	Ɑ
14	ša	Ɑ	32	šaj	Ɑ	50	iäjd	Ɑ
15	lan	Ɑ	33	šak	Ɑ	51	piwr	Ɑ
16	ina	Ɑ	34	šajn	Ɑ	52	kiw	Ɑ
17	xən	Ɑ	35	vn	Ɑ			
18	dan	Ɑ	36	taj	Ɑ			

Alban əlifbası

Arealı bu qədər geniş ərazini əhatə edən türk mənşəli qar-qar etnoniminin bəs açımı, mənası nədir?

Araşdırmalardan məlum olur ki, “Qarqar” qədim türk dillərində “qırğı ər, şimşək kimi çaxan, şığıyan ərən” deməkdir.

Öncə “qırğı ər” sonralar dəyişikliklərə uğraya-uğraya indiki şəkllə düşmüşdür. Xocavənd bölgəsində yerləşən Ağoğlan məbədinin küncələrində daşdan ustalıqla yonulmuş quş qırğı “heykəlcikləri” yerləşdirilmişdir. Yəni Qarqarın - ersarın - ərşarın kökü olan “qırğı ər”lə bağlılığına dəlalət edir. Qarqar - qırğı ərdir.

Odur ki, erməni-hay tədqiqatçılarının Qarqarı Karkar edib bu adı daşıyan etnonimin erməni-hay dilində “daş yığıcı” sözündən yaranması haqqındakı fikirləri olsa-olsa növbəti uydurmada savayı bir şey deyildir! Sual olunur ki, bu qədər Qarqar və Karkar etnonimi erməni-hay yaşamayan ərazilərdə, ölkələrdə yerli əhali nəyə görə öz doğma və zəngin dilini qoyub əcnəbi-erməni-hay dilinə müraciət etməli idi?

Elmə o da çoxdan məlumdur ki, bu və ya digər ərazidə olan toponimlər, etnonimlər... həmin ərazidə yaşayan yerli, köklü etnosun dilinə aid sözlərdən yaranır və təbii ki, (şəkk-şübhəsiz) həmin aborigen tayfaların, xalqların etno mənəvi sərəvətinə çevrilir.

Xəyalən səyahətimizə davam edək. Bu yerlərdə Qarqar çayının sağ sahili boyu dağ ətəyində bağlı-bağatlı, yaşılığa bürünmüş kənd diqqəti cəlb edir. Adı - Həsənabaddır. Bu kəndin salınma tarixçəsi də maraqlıdır. Məlumatla görə, 1795-ci ildə İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığına hücum edərkən Əsgəran qalasının qalabəyi Həsənqulu bəy şah qoşunlarına sarsıdıcı zərbələr vurduğuna görə İbrahim Xəlil xan ona mükafat olaraq Qarqar çayının sağ sahili boyu Ağ çayın (Qarqarın qolu) mənbəsindən başlayaraq Əsgəran qalasının qarşı tərəfində dağ ətəyində uzaq, əkinə -biçinə yararlı torpaqları qalabəyi Həsənqulu bəyə bağışlamışdı. Çox ehtimal ki, bu ərazi öncə qalabəyin adı ilə Həsənqulu adlandırılmış, sonra burada kənd salınaraq ixtisarla Həsənabad deyilmişdir. Yeni salınmış kənd Ağçayın Qarqara qovuşduğu yerdə qərar tutmuş və bu gün də qalmaqdadır. Həsənabad kəndindən sonra Aşağı Xanbağına çatmamış Qarqarın sağ sahilində (Malıbəyli kəndinə gedən yolun sağında) Xankəndi dəmiryolu stansiyası

tikilmişdir. Bu ərazinin adı bizim çoxlarımıza indi də məlum olmayan, qədimdən “Qullar yurdu” demişlər (indi passiv etnonimdir).

Bura vaxtilə zərşilərin bağ və bostan yerləri imiş (Ehtimal ki, Qullar yurdu türk mənşəli Qul, Kul tayfasının adını özündə yaşadır).

Xankəndinə çatmamış növbəti tut ağacları ilə zəngin Yuxarı Xanbağının qurtaracağında Qarqar çayının hündür, səfali sol sahilində bütün Qarabağda tanınan Tanrıverdi kişinin qonaqlı-qaralı karvan sarayı yerləşirdi.

Albaniya, albanlar

«Alban tayfası güclü etnik-mədəni dəyərlər sisteminin yaradıcısı kimi, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, Türkmən, Qazax, Qırğız və s. türk xalqlarının etnogenezində iştirak etmişdir»

*Xəliyəddin Xəlilli,
etnoqraf alim*

Quzey Azərbaycanın ərazisində yaranmış ilk qədim dövlət qurumu - Qafqaz Albaniyasının hüduqları, bir də təkrar edirəm, Şimalda Dərbənd-Çolam əhatə etmiş, cənubda Araz çayına, qərbdə İveriya və Şərqdə Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. Onun sərhədləri “ömrünün” sonunadək yüzilliklər boyu qorunaraq, əsasən dəyişməz - sabit qalmışdır. İlk paytaxtı, 600 il ərzində Qəbələ (inənəbələrdə Kabalaka) olmuşdur. Antik müəlliflərdən Herodot, Strabon, Böyük Plini, Pentarx, Pomponi Mela, Ptolomey və erməni-haydilli mənbələr Qafqaz Albaniyası və onun ana şəhəri Kabalakanın tarixi, coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi, məşğuliyyəti, təbiəti, sərəvəti və mədəniyyəti haqqında kifayət qədər dəyərli məlumatlar verirlər. Onların zəngin tarixi irsinə, müxtəlif tədqiqatçı alimlərimizin əldə etdikləri təkzibolunmaz dəlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, paytaxt Kabalakanın ən qədim hissəsi öncə Qaraçayla Qocalançay arasında qərar tutmuş, sonra yadellilərin hərbi müdaxiləsindən daha etibarlı müdafiə olunması üçün o miladın 1-ci yüzilliyindən (18-ci yüzilliyin ortalarına qədər) Qaraçay və Gövurluçay arasındakı hündür təpədə yerləşdirilmiş-

dir. Şəhərin şimal hissəsi Səlbir, cənub hissəsi Qala adlanaraq vahid şəkildə 25 hektar ərazini əhatə edirdi. Qala alınmaz müdafiə divarları ilə "qurşaqlanmışdı". Elə bu əlamətinə görə paytaxta Kabalaka adı verilmişdir.

Kabalaka türk mənşəli söz olub - "qapalı, möhtəşəm, alınmaz" mənasındadır. Sonralar dəyişikliyə uğrayaraq indiki şəkllə (Qəbələ) düşmüşdür.

Qəbələ orta yüzilliklərdə Qutqaşen adlandırılmışdır. O mənbələrdə ilk dəfə 705-ci il hadisələrilə bağlı Koqt formasında (Qəbələ yaxınlığında) qeyd olunmuşdur. Türk mənşəli "Şen" sözü ("yaşayış məkanı, el, oba"...) əlavə olunaraq Koqtqaşen, daha sonralar Kotqaşen, Qutqaşen şəklinə düşmüşdür.

Qutqaşen toponimi tarixən Qəbələnin adından yaranmışdır. Bəs Qəbələnin - ana şəhəri olduğu ölkənin - Albaniya istilahi nə mənə yükü daşıyır?

Bəzi alimlər Albaniyanı "dağlar ölkəsi, dağlar diyarı" kimi izah etmək istəyirlər. Belə olduğu halda Azərbaycanın digər bölgələrində, Dağıstanda, Gürcüstanda "alban" etnoniminin mövcudluğu nədən xəbər verir? Axı toponimik qanunauyğunluqlara görə ölkənin coğrafi relyefini əks etdirən onun adı həmin ölkənin toponimiyasında iştirak edə bilməz. Odur ki, "Albaniya" sözü etnonim sayılır - o adını alban tayfasından almışdır. Bunu öncə alban etnosunun arealı (yayılma məkanı) da təsdiq edir.

Qədim dövrdə Albaniya ölkəsində "Alban" adlı şəhər və çay var idi. (Böyük Plini, Klavdi Ptolomey). Dərbənd ətrafında Alpan adlı şəhər ("Tarixi-Dərbəndnamə"), Dağıstanın Aql bölgəsində Alpan kəndinin xarabalıqları, Qusar bölgəsinin dağlıq ərazisində Alpan adlı kəndin xarabalıqları, Quba bölgəsində Alpana və Yardımlı bölgəsində Alban kəndləri, Gürcüstanda Alban və iki Alpani kəndləri indi də durur.

Türkmənistanda Alban adlı iki toponim vardır. Bu siyahını davam etdirərək onu da qeyd edirəm ki, Murov dağında qədim Aqvan (yəni Alban - müəllif) müdafiə istehkamları, Alban çayı (Laçın, Qubadlı bölgələri ərazisində), Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Şuşa bölgəsi Malibəyli kəndi yaxınlığında Qarqar çayının sağ qolu Aqvanın (Albanın) sahilində Aqvan (Alban) xarabalıqları, Qax bö-

ğəsinin Ləkit kəndi ərazisində "Alban qapısı", Qəbələdə - "Alvan dərə", Gürcüstanın Batumi vilayətində Türkiyə ilə həmsərhəd zonasında "Əlvan qala" xarabalıqları və nəhayət Şəki şəhərində qədim bir məhəllənin adı Aqvanlar (Albanlar- müəllif) adlandırılmışdır.

Məlumdur ki, qədim Gürcüstan mənbələrində Alban və ya Alpan adlı etnonim qeydə alınmamışdır. Bu etnonim "Rani" kimi işlənir və Aran (Alban- müəllif) deməkdir.

Azərbaycandan xeyli uzaqda yerləşən İngiltərənin paytaxtı London yaxınlığındakı Sent-Albansda (Sent-Albants) indi də yaşayan və Ulu Tənqriyə (Tanrıya) səcdə edən icma qədim dövrdə buraya miqrasiya etmiş Qafqazın alban türklərindən məgər xəbər vermir?

Deməli, "alban" sözü həmin məkanda yaşamış aborijen ilk sakinlərin, tayfaların adını daşıyır. Yəni burada alban adlı tayfaların mövcudluğuna dəlalət edir. Təəssüf ki, albanların dil və etnik mənsubiyyəti barədə fikirlər mübahisə doğurur və haçalanır. Belə ki, alban etnoniminin qafqazdilli söz olmasına dair fikrin tərəfdarları albanları qafqazdilli etnos sayırlar.

Q.A.Qeybullayev bu fikri rədd edir və göstərir ki, özünüdüşünmə, dərk etmə nöqtəyi-nəzərinə Dağıstan xalqları və Azərbaycanın qafqazdilli etnik qrupları arasında alban etnonimi məlum deyil. Sonra qədim qafqazdilli əhaliyə aid toponimlər Kür çayından şimalda yerləşirdi, onun cənubunda - Güney Azərbaycanda, bir alban etnonimi belə qeydə alınmamışdır.

Alban etnosunun irandilli olması fikri də qəti istisna olunur. Eyni zamanda miladdan əvvəl 4-cü yüzilliyin sonundan başlayaraq miladın 8-ci yüzilliyinə qədər zaman kəsiyində mövcud olmuş Qafqaz Albaniyası dövləti çərçivəsində özünəməxsusluğunu ifadə edən mədəniyyəti, abidələri və yazısı olan qüdrətli alban tayfasının iz qoymadan, səssiz-soraqsız tarixin səhnəsindən çıxması da mümkün deyildir. Odur ki, azər türk alimi alban tayfasını türkdilli etnik birliyi kimi qəbul edir və onun Albaniya əhalisinin gələcək vahid bir xalq və dil çərçivəsində formalaşmasında aparıcı rolunu göstərir.

Doğrudan da sonrakı tarixi mərhələdə albanların ölkədə fəal aparıcı tayfa olmasını həyat özü sübuta yetirdi; Albaniya ərazisinə müxtəlif vaxtlarda, erkən orta yüzilliklərdə axın etmiş ya-

rımköçəri türk tayfalarından: bulqarlar, suvarlar (savir, sonra da Sibir olmuşdur), xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar mədəni səviyyədə aşağı olduqları üçün köklü-yerli əhalinin (öncə də albanların, utilərin, savdey və qardmanların və başqalarının) vasitəsilə birləşməsəydilər, gələcəkdə azər türklərinin 11-12-ci yüzilliklərdə vahid bir xalq kimi - vahid etnik, dil və ərazi çərçivəsində formalaşması da baş tutmazdı. Bir tarixi həqiqəti də qeyd etmək vacibdir. Məlumdur ki, qədim albanlar öz görkəmi və xeyirxahlığı ilə antik müəlliflərin də diqqətini cəlb etmişlər. Strabon "Coğrafiya" kitabında yazır: "Orada (Albaniyada – müəllif) adamlar gözəlliyi və hündür boyu ilə seçilir, eyni zamanda onlar ürəyiaçıqdırlar, xırdaçı deyillər". "Onların hökmdarları da çox gözəldir".

"Albanlar qocalığa, nəinki valideynlərinə, həm də yad (qoca) adamlara həddindən artıq hörmət edirlər..."

Albanların döyüşkən, məharətli hərbiçiləri olduğu digər müəlliflər də qələmə almışlar. Yulia Solian yazır: "Sahildə yaşayan albanlar isə anadan ağsaçlı doğulur, kül rəngli saçları onlar xüsusi üstünlük hesab edirlər. Albanların gözləri boz olduğundan, onlar gecə daha yaxşı görürlər, nəinki gündüz".

Dionisi Perieget, onları "hərbiçi albanlar", Yevstrafi "hərbiçi alban xalqı", Pristian "hərbiçi albanlar", Rufi Fest "Sərt alban" adlandırmışlar.

Albanlarda sadalanan bu keyfiyyətlər təbii olaraq türk xalqlarının eposlarında; müdrik, pəhləvan, sərrast atıcı, ovçu, güclü, igid kimi də təsvir olunur.

M.ö. 331-ildə Qavqamel savaşı ilə bağlı olaraq albanların da vuruşmasını Flavi Arrian qeyd etmişdir. Albanlar türk mənşəlidir. Ümumiyyətlə ölkədə yaşayanların əksəriyyəti də türk mənşəli tayfalardan ibarət olub, ümumi anlaşma, ünsiyyət vasitəsi olan türk dilində danışdılar. Odur ki, Albaniyanı idarə edən hakimlərin - çarların adları da türk mənşəlidir. Tarixdən bizə məlum olan Oris (bəzi mənbələrdə Orax) romalı Dion Kassinin yazdığına görə "Oris Kürdən şimalda yaşayan albanların çarıdır". A.A.Bakıxanov bu çarın adını Oriz göstərir. Pompey qərşü döyüşən 70 minlik alban ordusuna sərkərdə Oroys başçılıq edirdi.

M.ö. 1-ci yüzillikdə alban çarı olmuş Zoberin, miladın 1-ci yüzilliyində isə Albaniyada çarlıq etmiş Aranın adları da türk mənşəlidir.

Üzeyir bəy adlı türk ərəni Orta Asiyada 13-cü yüzillikdə qeyd etmişdir. Salur Qazanın oğlunun adı Uruz bəydir ("Kitabi Dədə-Qorqud"). Qıpçaqların bir tayfası Oruz oba adlanırdı.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu 5-ci yüzillikdə yaşamış alban hakimi Esvagenin adını çəkir. O da türk mənşəlidir.

Aquendə (indiki Ağdam bölgəsində) 488-ci ildə keçirilən alban kilsəsinin məclisində iştirak edən nümayəndələrin adları da; Abukaz, Asay, Araten, Urbator, Bakur, Asparakos, Mide, Toma, Xurs, Qermanosan, Xosqen, habelə "Alban tarixin"də – Qazan, Abas, Qor, Viro, Sato, Andok, Manas, Sanasan, Babik, Davdak, Uxtanes və başqalarının adları türk dillərinə mənsub adlardır.

Abukaz – atanın kiçik qardaşı – deməkdir.

Asay, rus dilinə keçərək Asayev, Aseyev soyadları əmələ gəlmişdir. Volqa (İtil) boyu türk xalqları arasında Asay, Osay adları geniş yayılmışdır. Azərbaycanlılarda da Asay adı vardır.

- Aratan, Girdiman əyalətinin dini başçısı. Çox ehtimal ki, türk dillərində "yarat" (yaratmaq, yaradan, quran) sözündən və "dan" şəkilçisindən ibarətdir.

- Mide, m.ö. 2-ci yüzillikdə hunların başçısı Modenin adı ilə səslənir. "Alban tarixi"ndə 2 nəfər Mate adını daşıyır; biri Bərdənin ruhanisi, digəri isə Taraqos kəndinin.

- Bakur, biqir, baqur (qırmızı mis) sözü ilə əlaqələndirmək olar.

- Manas, xristianlıqda Manase, erməni-haylarda Minasyan soyadı buradandır. Qırğız eposu "Manas" dastanının qəhrəmanı Manas, "oğuz" eposunda Alp Manas şəxs adları müqayisə oluna bilər.

- Urnayr - əslində Urner sözündəndir. Qədim türk dillərindən birində "Uren" - "yaraşan", "uyğun gələn" və "ər" - kişi sözündən əmələ gəlmişdir.

Strabon qeyd edir ki, albanların sitayiş etdikləri ay məbədi Gürcüstan sərhədində yerləşmişdir. Böyük ehtimalla Qazax bölgəsi ərazisindəki Avey dağında olan məbəd nəzərdə tutulur. Ay evi təhrif olunaraq Avey olmuşdur. Məlumdur ki, Albaniyada xristian dini yayılana qədər Aya sitayiş mövcud olmuş və Ay evi dini məbədlərdən biri sayılırdı: xristian dini bu ölkədə yayılan

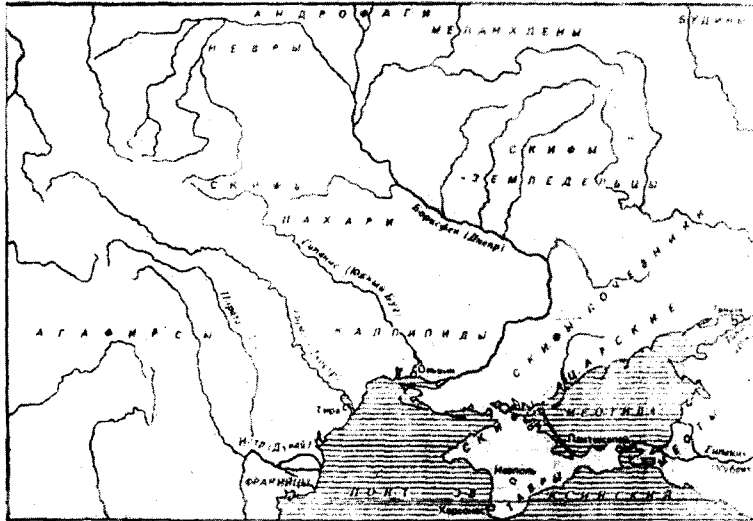

3. Qiş kəndində məbəd (Xocavənd bölgəsi)
4. Bərdə şəhərində məbəd (dağıdılmışdır)

Qeyd: Qafqaz Albaniyasının xristian məbədləri Qəbələdə, Dərbənddə, Mingəçevirdə (Sudaqılan kilsəsi, 6-7 yüzilliklərdə), Qum kəndində 2 məbəd (Qax bölgəsi, 6-cı yüzillik), Ləkid kəndi yaxınlığında dairəvi məbəd (Qax bölgəsi, 7-ci yüzillik), Qardman qalasında kilsə (Ağsu bölgəsi, 7-ci yüzillik), Kiş kəndində məbəd (Şəki bölgəsi, 1-ci yüzillik) və s. yerlərdə vaxtilə inşa olunmuş alban kilsə və məbədlərinin əksəriyyəti ərəb işğalı zamanı məhv edilmiş, bir neçəsinin isə xarabalıqları qalmışdır.

Sakasena əyaləti, saklar

Öncə tarixi arayış. Müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatlara görə, saqa türk tayfaları (antik müəlliflərdə skiflər) əsas etibarilə iki böyük ərazidə, daha doğrusu öncə Orta Asiyada, sonra münaqişələr nəticəsində onların böyük bir qismi Qara dənizin şimalındakı torpaqlara köç etmişlər (Herodot, Strabon, F.Ağasi oğlu, D.V.Şolov, M.B.Aqbunov və b.).

Skif (saqa, sak) ölkəsi (A.İ.Terenoskin və V.A.İlinskiniyə görə)

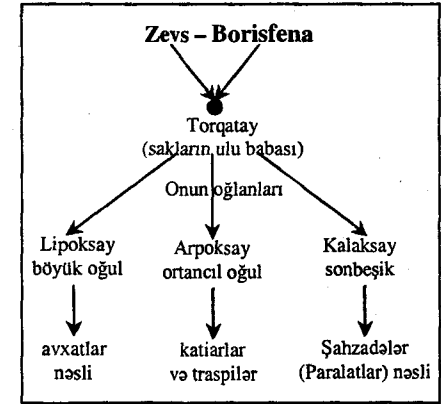
Qara dənizin (Pont) şimalında böyük ərazidə yaşayan saqalar (skiflər) məşğuliyyət və təsərrüfat işlərində fərqləndikləri üçün müxtəlif adlarla da qədim xəritələrə düşmüşlər. Rus tədqiqatçıları A.İ.Terenoskin və V.A.İlinskini tərtib etdikləri bir xəritəni diqqətinizə təqdim edirəm (bax səh. 36).

Xəritədən görüldüyü kimi İstr (Dnepr), Tanais (Don), Pорта (Prut), Tiras (Dnestr), Günanis (Cənub Buq) və Borisfen (Dnepr) çaylarının orta və aşağı axarları boyu (hövzələrdə) məskunlaşmış saqa tayfaları müxtəlif adlarla, Aqafırlar, Kallipidlər, cütçülər, nevrilər, androfaqlar, melanxlenlər, budinlər, əkinçilər, köçərilər, meotlar, şahzadələr və s. adlanmışlar.

Saqaların meydana gəlməsi, mənşə tapması haqqında "tarixin atası" Herodot iki əfsanəni qələmə almışdır. Bu əfsanələrdən biri saqaların özlərinə məxsus əfsanədir ki, orada deyilir; guya saqalar tayfası bütün mövcud türk tayfaları içərisində ən cavanıdır və o kimsəsiz sərt təbiətli ucsuz-bucaqsız çöl, səhra-torpaqlarında Torqatay adlı ilk saq adamı meydana gəlmişdir. Torqatayın valideynləri, guya atası Zevs, anası isə Borisfena çayının qızı olmuşdur.

Saqa Torqatayın 3 oğlu doğulur; Lipoksay, Arpoksay və son beşiyi Kolaksay. Onların dövründə göydən üç qızıl əşya düşür; xış, iki ağızlı balta (sekira) və fincan (kasa). Bunları birinci gören böyük qardaş yaxınlaşır ki, götürsün. Gözlənilmədən qızıl əşyalar alovlanır. Lipoksay dərhal geri çəkilir. İkinci qardaş Arpoksay irəli duranda əşyalar yenə də alov saçır. O, da geri çəkilməyə məcbur olur. Bunu gören kiçik qardaş Kolaksay da özünü sınamaq istəyir və qızıl əşyalara yaxınlaşanda alov sönməyə başlayır. Kolaksay

Skiflərin (sakların) əfsanədən köklənən şəcərə ağacı

Səmadan göndərilmiş “hədiyyələri” - qızıl xışı, ikibaşlı baltanı və fincanı götürüb özü ilə aparır.

Saqa qardaşları evlənəndə; Lipoksaydan törəyən nəsələ avxatlar, ortancıl qardaş Arpoksaydan olanlar – katiarlar və traspilər, üçüncü qardaş Kolaksaydan mənşə tapanlar şahzadələr (paralatlar) adlanırdı. Bütün saqa tayfalarına bir adla - skolot (skit) deyilirdi.

Bu əfsanəni danışan Saqa türkləri həmişə və hər yerdə məhz bu cürə yaranmalarını təsdiq edir və bu fikrə sadıq qalmışlar, yeni saqaların yaşadığı torpaqlar birinci çar Torqataydan başlamış İran şahı Daranın Skifiya ölkəsinə (antik ədəbiyyatda saqaların vətəni belə adlanır) 700 minlik qoşunla hərbi səfərinə qədər (m.ö. 6-cı yüzillik) zaman kəsiyindən min il qabaq da mövcud idi.

Saqaların məskunlaşdığı ərazilər çox geniş olduğundan hər bir saqa at üstündə bir günlük yol getdiyi qədər ona torpaq sahəsi ayrılırdı. Ölkəni bacarıqla idarə etmək üçün Kolaksayın oğlanları arasında üç yerə bölünmüşdür...

Saqa türklərinin mənşə tapması haqqında ikinci əfsanə yunan cəngavəri Heraklin adı ilə bağlıdır ki, onu qabartmağa lüzum görmürəm.

Herodot saqaların yaranmasına dair tarixi olayları da qələmə almışdır. O yazır: “Mövcud olan başqa bir hekayətə mən daha çox etibar edirəm. Massaget türkləri tərəfindən sıxışdırılmış Asiyada yaşayan köçəri skiflər (saqalar - müəllif) Araz çayını keçərək kimmerlərin (qamərlərin) torpağına getdilər. Məhz, hələ qədimdən kimmerlərə məxsus həmin torpaqlarda indi skiflər yaşayır”. Qardaş qanı tökülməsin deyərək kimmerlər məskunlaşdıqları torpaqları tərk etməyə məcbur olmuşlar. Bu barədə irəlidi yazmışıq.

Hələ əski vaxtlarda, başqa türk tayfalarında məşhur sərkərdə, hakim, müdrik adamlar olduğu kimi saqaların da öz mütəfəkkirləri, filosofları olmuş, məxsus olduqları türk tayfalarını, onların mədəniyyətini, adət-ənənələrini dünyaya tanıtmış fəlsəfi fikir tarixində silinməz izlər qoymuşlar. Onların sırasında öncə Anaxarsın (yunan mənbələrində Anaxarsis) adını fəxr ilə çəkmək olar. Anaxars Saqa elinin ən ləyaqətli, zəngin, ensiklopedik bilgilərə malik nümayəndəsi, aqıl insan, şəxsiyyət idi. Doğma dilini və yunan dilini mükəmməl bilir, gözəl nitqə malik idi. Odur ki, onun müasirləri, antik müəlliflər də Anaxars haqqında çox maraqlı və dəyərli

məlumatlar yazmışlar. Saqa filosofunun bioqrafik bilgiləri, müxtəlif ellin ölkələrinə səyahətləri barədə hekayətləri, dərin fəlsəfi fikirləri, müdrik kəlamları, üstündən minilliklər keçsə də indi də diqqəti çəkir, düşündürür. Bu, heç də təsadüfi deyil. Anaxarsın bu zirvəyə çatması - antik dövrün “yeddi müdrik” adamından biri kimi tanınması, öz qabiliyyəti, yüksək savadı və zəkası, müdrikliyi sayəsində olmuşdur.

Onun həyatı parlaq, sonu isə faciə ilə qurtarmışdır.

Ellin ölkələrinə səyahətdən vətəninə qayıdarkən saqa dünyagörüşünə, onun böyüklüyünə zidd olan yad xalqların əxlaqını, adət-ənənələrini dəstəklədiyinə görə qardaşı şahzadə Savlinin (başqa bir mənbədə Kaduid) əlilə lələkli oxla sinəsindən vurularaq öldürülmüşdür - saf türk mənəviyyətinin qurbanı olmuşdur.

Saqa türkü Anaxars tarixi şəxsiyyətdir. Onun, dövrünün görkəmli filosofu olmasına Diogen Laertski “Fəlsəfədə məşhur adamların həyatı və təlimi” kitabında xüsusi bölmə “Skif (saq-müəllif) Anaxarsis” həsr etmişdir.

Diogen yazır: “Skif Anaxarsis Qnurun oğlu, çar Kaduidin qardaşı idi. Anası yunanlı olduğundan hər iki dili mükəmməl bilirdi. O, skif və ellinlərin adət-ənənələri haqqında yazmış... hərbi iş 800 şeir qoşmuşdur. Sərbəst nitqi sayəsində yaşadığı dövrdə “skif nitq tərzini” deyiminin yaranmasına o səbəb olmuşdur”.

Diogen sonra qeyd edir ki, Anaxars hələ gənc yaşlarında, təxminən m.ö. 594-cü ildə Afinaya gəlmiş və məşhur filosof Solonla, hazırcavablığı sayəsində görüşməyə müvəffəq olmuş, onun tələbəsi qismində arxont Evkratin dövründə qırx yeddinci olimpiadada iştirak etmişdir.

Yaşlı vaxtında fitri istedadilə müəllimi Solonu da ötmüş, dövrünün sayılan ağsaqqal, aqıl filosoflarından biri olmuşdur. Onun yüksək mənəviyyəti haqqında Sisiyalı Diador xüsusi hörmətlə “Kitabxana” əsərində yazmışdır. Anaxarsla Lidiya şahı Krez arasında olan söhbəti ətraflı təsvir etmişdir.

“Ümumdünya tarixi”nin müəllifi Efər isə saqa türkü Anaxarsı yüksək dəyərləndirərək gəmidə ikidəli lövbəri, yanar qovu və dulusçu çarxının kəsfini onun adıyla bağlayır.

Tanınmış yunanlı Fales yazır ki, “Anaxarsis sağlam düşüncəli və dünyagörmüş adamdır...”.

Korinf tiranı Periandın (m.ö. 677-585) keçirdiyi ziyafət məclisi zaman ev, ailə mövzusunda mübahisələrdə məşhur yunan məzhəbəçisi Ezopun atmacalarına ağıllı, son dərəcə biçimli cavablar verən Anaxarsm şərhələrini və aqilin ruh haqqında, ruhun Ulu Tanrı ilə insanlar arasında vasitə olmasına dair fəlsəfi görüşlərini, fikirlərini Plutarx da yazıya almışdır. ("Tanrı öz iradəsini od, su, külək, bulud, yağış kimi vasitələrlə gerçəkləşdirirsə, birini xilas edib, doydurur, digərini məhv edirsə, onda digər canlıların mövcudluğunu, onun iradəsindən kənar təsəvvür edilməsi qəribə olardı. Ən gerçəyi isə onların Tanrı qüdrətindən asılı olub ona xidmət etdiyini... düşünmək olar...", Anaxarsm).

Etiraf edək ki, saqa türk tayfaları Anaxarsdan öncə və sonra da bir neçə müdrik adamlar, filosoflar yetirmişdir. Bu səpgidən Ellin dünyasında tanınmış, ad çıxarmış Toksar və Abarın (Abaris, yunanca) adlarını çəkmək olar.

İndi isə keçək əsas mətləbə.

İndiki Gəncə-Qazax bölgəsi qədim qaynaqlarda: yunanlarda – Sakasena, sonra ərmeni-hay dilli mənbələrdə Şakaşena adlandırılmışdır.

Antik dövrdə bu ərazidə məskunlaşmış türk-sak (qədim mənbələrdə Skif də yazılır, əslində Saqa, Saka olmalıdır) tayfa birliyinin adıyla belə adlanmışdır.

Miladdan əvvəl 8-7-ci yüzilliklərdə Altaydan qərbə doğru – öncə Orta Asiyaya, oradan da Qara dənizin şimal sahillərinə, sonra da bir qismi Xəzərin cənubuna, Ön Asiyaya və o cümlədən, miladdan öncə, 673-cü ildə Azərbaycana axın etmişlər. Onların böyük bir qismi Gəncə-Qazax bölgəsində mərkəzi dövlət qurumundan ibarət bir çarlıq yaratmışlar.

Bu məlumat alban sənəməçisi M.Kalankatuklunun "Gəncə Şakaşenada meydana gəlmişdir" ifadəsində də təsdiq olunur. İ.Dayaknova görə bu Sak çarlığı sonralar Güney Azərbaycanın da xeyli ərazisini əhatə edirdi. Saklar öz çarlığının hüdudlarını genişləndirərək Arsak əyalətində, Kür-Araz ovalığında (Balasakan) hakim rolə malik idilər.

Qədim türk tayfalarından bizə mənəvi irs qalmış etnonim-ünvanlar buna əyani sübutdur: Qanqara (2-ci yüzillik, qədim türk dilində "sanar, sanqar" - burun, bucaq), Aran (3-cü yüzillik, qədim türk dilində "isti yer, düzənlik"), Xunan, Çöl, Kul, Qarqar, Kandar, (5-ci yüzillik, türk tayfaları: Hun, Çol, Kul, Qarqar, Kandar adından), Tərtər, Pazkank, Kazax (7-ci yüzillik, türk tayfaları: "Tərtər - dördər, igid", Pazkank-Paçanak-peçeneq və Qazax) Tovuz (8-ci yüzillik, türk tayfası "Toqus-oğus, oğuz"), Ağstafa (Oğuz tayfa) və qədim ərmeni-hay dilli mənbələrdən "Albaniya tarixi"ne düşmüş və Albaniyada mövcudluğunu bildiren Kolmank, Urekan, Karieç, Kri, Urdi, Çıax, Tri və onlarca başqaları.

Yuxarıda adı çəkilən etnonimlərin tarixi nisbidir, onların artıq mövcudluğunun qeydə alınma tarixidir. Sakların tərkibində olan Gəncək adlı türk tayfası miladdan öncə 5-ci yüzillikdə Sak çarlığının ana şəhərinin (mərkəzinin) əsasını qoyur, inşa edir və onu öz adı ilə Gəncək adlandırır. İndiki Gəncə şəhərinin adı Gəncək türk tayfasından bizə qalmış əziz yadigarıdır.

Tarixi arayış. Bir sıra pars mənbələrinə görə m.ö. 2-ci yüzillikdə türk ölkəsi Atropatenanın ana şəhəri-paytaxtı, Qanzak idi. Antik müəlliflər (Strabon, Plinii, Ptolomey və s.) isə bu şəhəri Qazaka kimi qeydə almışlar. Ərmeni-hay tərixçiləri də öz növbəsində bu məlumatlardan köklənərək çəkilən şəhər adını öz dillərinə uyğunlaşdırıb Qandzak adlandırmışlar.

Tarixi və elmi həqiqətlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müxtəlif şəkildə deyilən, yazılan bu adlar Gəncə və ya Gəncək etnoniminin təhrif formasıdır.

Məlumdur ki, məşhur Urmiya gölünün cənub-şərqində Marağanın 6 firsəngliyində (bir firsəng təxminən 7 km-ə bərabərdir) yerləşən Gəncə şəhərində azər türklərinin Od məbədi (atəşgah) yer-

leşirdi. Yazılı mənbələrə görə Taxt-taca çıxmazdan öncə ölkənin hökmdarı piyada buraya gələr, Od məbədinə ziyarət edərmişlər.

9-cu yüzillikdə yaşamış anonim ərəb coğrafiyaçısı həmin şəhəri Cəznək, iki yüz il ondan sonra digər bir ərəb səyyahı Yaqut Xəməvi onu Cəznək (Gənzənin təhrifidir) kimi göstərirlər.

Bu türk mənşəli etnonimi pars dilinə aid edib ona «xəzinə» kimi açma verənlər də olmuşdur ki, sonrakı yüzilliklərdə bu ad Azərbaycan ədəbiyyatında, elmində uzun müddət (Sovet dövrü) səhvən belə də izah olunmuşdur.

Lakin Tarixi həqiqətlər tez-gec üzə çıxır və öz yerini tutur. Faktlara, dəlillərə müraciət edək.

Mahmud Qaşqay yazır ki, çox-çox qədimdə Orta Asiyada sakların yaşadığı ərazidə çoxsaylı türk tayfalarından birinin adı Gəncək idi (məhz Gəncək!). «Gəncək» sözünün ikinci komponenti olan «Cək» türk dillərində metatezaya uğrayaraq «s»-nin «c» ilə əvəzlənməsinə görə o məhz «sak» etnonimini əks etdirir.

Qədim mənbələrdə Güneyli-Quzeyli bütöv Azərbaycanda iki Gəncənin Qanzak adlanması da bununla izah olunur.

Orta Asiya torpaqlarında erkən orta yüzilliklərdə bir neçə Gəncək adlı şəhərin mövcudluğu bu fikrin doğruluğuna dəlilətdir.

Çağdaş dövrümüzdə Güney Azərbaycanda yerləşən Gəncəbad, Gəncə, Gəncərud kəndlərin adları Gəncək türk tayfasının adını bugün də yaşadır.

Orta Asiyada yaşayan saklar ilə genetik bağlı olan qazaxlarda, qırğızlarda, özbəklərdə və türkmənlərdə indi də «kəncə, qəncə» adlı türklər və onların adlarını daşıyan xeyli Gəncə adlı yaşayış məskənləri vardır.

19-cu yüzilliklərdə Qafqazın şimalında Gəncə-Aul, Gəncəçay, Gəncə və s. kənd adları mənbələrdə qeyd olunur ki, bütün bunların hamısı qondarma «Xəzinə» anlamı ilə uyuşmur, məhz Gəncək türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Qədim pəhləvi dilində mövcud bir mənbədə göstərilir ki, Aturpatakanda (Cüney Azərbaycanın qədim adlarından biri) Gəncə şəhərinin təməlini turanlı Əfrasiyab qoymuş və onu inşa etmişdir. Bu həmin tarixi şəxsiyyətdir ki, (Əfrasiyab) «Avesta»da

iranlıların (parsların), qatı düşməni sayılan qüdrətli Turan türk ölkəsinin hökmdarı Fraqrasiyan adını daşıyırdı.

Sak çarlığı ərazi hədudlarını genişləndirərək tarixi Zəngəzur torpaqlarını da zəbt edir və saklar burada məskunlaşır. Sonralar bu əyalətin böyük bir hissəsi erməni-hay dilli mənbələrdə Siyunik (Sünik), fars və ərəb mənbələrində Sisakan (Sisacan da yazılır) kimi qeyd olunmuşdur. Siyunik əyaləti dövründə (Miladın 1-2-ci yüzillikləri) onun mərkəzi Naxçıvan şəhəri idi və o yunan mənbələrində - Bosaroped, ərəblərdə - Basfurcan, erməni-haylarda - Vaspuracan kimi işlənmişdir.

Siyunik istilahındakı "uni" komponenti qədim urartu dilində "nəsil, sülalə", "K" hərfi isə erməni-hayda qeyd etdiyim kimi, cəm bildirir (yada salaq: hay-hayk). Belə çıxır ki, "Syunik" - Si tayfası (nəsil, sülaləsi) mənasındadır. Farslarda Sisakan adı "Sisak" və "an" şəkilçisindən əmələ gələrək "Si sakları, Si sakların yeri, məkanı" deməkdir. Türk tarixçisi Kırı oğlu M.Fəxrəddin və erməni-hay tarixçisi K.Patkanov da bu fikirdədirlər.

6-cı yüzilliyə aid Suriya mənbəyində (Z.Ritor) o Sisakan şəklində də işlənmişdir. Bu əyalət Sisakan ərazisini və Göyçə gölü ətrafını da əhatə edirdi. Sonralar Sisakan xronimi qısaldılmış şəkildə - Sisak, Sisyan sözü ilə əvəz olunmuşdur. İndi Sisakan torpaqları bolşeviklərin əlilə "Ərmənistan" qatılmış Sisyan rayonu adında qalır. Hansı ki, bu ərazi sovet hökumətinə qədər Qarakilsə adlanmış və burada qədim türkdilli, türkmənşəli tayfalar yaşamış və azər türklərindən ibarət "Şeki" adlı kənd orta yüzilliklərdə mövcud olmuş Şeki qalasının adını əks etdirir. Sisyan mahalı "Ərmənistan"a qatılana qədər Qarabağ xanlığına məxsus "Şeki kəndi" İbrahim Xəlil xan tərəfindən Gövhər ağanın anasına-gürcü knyazı Abaşidzenin qızına (arvadlarından biri) bağışlanır. Gövhər ağanın anası isə öz yaxın qohumlarından bir qismini Şeki kəndinə köçürmüş və burada yaşayan knyazlar özlərinə "Knyaz Şekinski" ləqəbini göstərmişlər.

Gövhər ağanın nəvəsi, Azərbaycan Teatrının məşhur aktrisası Barat xanım Şekinskaya ləqəbini özünə ömürlük götürmüşdür.

Sonra Qarabağ əyalətinə, 19-cu yüzillikdə isə Azərbaycanın Zəngəzur qəzasına daxil idi.

Musa Kalankatukluya görə və digər mənbələrdən də məlum olur ki, Yafətin nəslindən (Nuh peyğəmbərin oğlanlarından biri) olan Sisakan qolunun nümayəndəsi hökmdar Aran Eraxs (Araz – müəllif) çayından Göyçə gölü ətrafı daxil olmaqla Xnarakert (qədim Xunan, Hun sözündən) qalasınadək (indiki Xrami çayının Kürə qovuşduğu yerdə) uzanan ərazi - dağlar və düzənliklər, varis kimi ona çatmışdır (M.Kalankatuklu)...

Deməli, hökmdar Aran - albanların eponimi (ulu babası) Sisak sülaləsinə hakim olmuşdur. Həmin mənbələrdə, sonra göstərilir ki, çar Arandan başlayaraq... Cəsur I Vaçaqan, I Vaçe, Uratur (Urmayır da yazılır), II Vaçe, ondan sonra da mömin III Vaçaqan Albaniya dövlətinin çarları olaraq uzun yüzilliklər boyu ölkəni idarə etmişlər.

Bu tarixi reallıqlar, elmi dəlillər albanların erməni-hay mənşəli olmaları haqqında, hələ 1949-cu ildən Xankəndində orta səviyyəli yazıçı kimi tanıdığım B.A.Ulubabyanın - Qarabağ hadisələrində qatı şovinst, separatçı “Krunk” (“Dağlıq Qarabağın inqilabi idarə komitəsi”) təşkilatının sabiq sədri və ona züym tutan digər erməni-hay müəlliflərinin irəli sürdükləri əsassız mülahizələri tamamilə alt-üst edir.

Dünya tarixindən də məlumdur ki, ermənilər-haylar köklü qafqazlı deyil, onlar Balkan yarımadasından Dəclə, Fərat və Araz çaylarının mənbə götürdüyü dağlıq əraziyə gəlmə adsız tayfalarıdır (öncə Ərmən və Hayasa əyalətinə).

Ərməni-hay tarixçisi Sevosun məlumatına görə, 571-ci ildə Sünik hökmdarı İran şahı Xosrova (Sasanilər sülaləsi) ünvanladığı müraciətində bildirir ki, “onun (Sünikin-müəllif) mərkəzini Atropatena sərhəddinə gətirsin. Ölkənin arxivi Dəbil şəhərindən Beyləqan şəhərinə köçürülsün və erməni sözünün Sünik hökmdarlığının üzərindən götürsün”. Türkçülük, türk mənşəli erməni-hay zorakılığını rədd etdiyindən süniklərin haqlı xahişi dəstəklənir və həyata keçirilir. Həmin dövrdə bu əyalətin öz bayrağı, gerbi və onun 20 minlik süvari qoşun saxlaması əyalətin iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən qüdrətinə dəlalət edir. Albaniyanın şimal “qapılarının” (“Kaspi”, “Sisan”... sonralar Bab-al-avbav, Dərbənd) qorunması sünik süvarilərinə etibar olunmuşdur.

“7-ci yüzillikdə erməni coğrafiyası” əsərində göstərilir ki, Syunik əyaləti 12 vilayətdən ibarət olub, o etnik, mədəni və siyasi cəhətdən Albaniya və Atropatena ilə daha yaxın bağlıdır, nəinki Ərməniyə ilə. X.Xyubşman və İ.Markvart isə Syuniki ümumiyyətlə alban əyaləti sayırlar. 8-ci yüzilliyin müəllifi Stefan Syunik yazır ki, Syunik və Arsakanda (Arsak-müəllif) yaşayan əhali syunik və arsak dillərində danışirlar.

M.Kalankatuklu Albaniyanın miladın 1-2-yüzilliklərindəki sərhədlərinə toxunaraq göstərir ki, ölkənin ərazisi cənubda Araz çayından Xnarakert (Xunan da yazılır) qalasına, şimalda isə Dərbənd-Çolaya qədər uzanırdı. Deməli, Naxçıvan, Qoxtan (indiki Ordubad müəllif) və Syuni (Sünik) əyalətləri hansı ki, Araz çayının sol sahillərində yerləşirdi, Albaniyanın tərkibinə daxil idi...

Tarixə o da məlumdur ki, 4-cü yüzilliyin başlanğıcından etibarən xristianlığı qəbul edən albanların hakim dairənin nümayəndələri, dini xadimlər alban dilinə tərcümə olunmuş Bibliyadan götürülmə adlar daşımağa başladılar.

Deyilənlərdən birmənalı şəkildə nəticə çıxır ki, qədim sak türk tayfaları Albaniyanın Aran və dağlıq hissəsində yaşamışlar. Odur ki, düzən və dağlıq ərazidə məskunlaşmış saklar müvafiq olaraq Balasakan - “düzən sakları” və Artsak - “dağ sakları” adlanmışlar (mövcud izahatlardan biri belədir).

Tarixi reallıqların, həqiqətlərin varlığına baxmayaraq, sovet tarixşünaslığında türk mənşəli saklar “səhvən” (bəlkə də qəsdən) irandilli tayfa hesab edilirdi. Sovet tarixşünaslığının bu “səhv” mövqeyindən erməni-hay müəllifləri dərhal sui-istifadə edərək Kür-Araz ovalığında əhalinin artıq 4-cü yüzillikdə erməni-hay olması fikrini ortaya atırlar. Son vaxtlara qədər sakların irandilli olmasına dəstək verən bəzi azər türk “alimləri” də ermənilərin-hayların dəyirmanma su töküdü.

Belə çıxır ki, Gəncə şəhəri və onun ətrafında yaşayan əhali irandilli olmuş, sonra türkləşmişdir?

Bütün bunlar əsassızdır, fərziyyədir, tarixi həqiqətlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Kumik türk coğrafiyaçısı Murad Aci yazdığı kitabında bunların elmdən uzaq müddəə olmasını yetərinçə və inan-

dırıcı surətdə açıqladığından deyilənlərlə kifayətlənməyə üstünlük verirəm ("Avropa, Ulu Çöl və türklər", Moskva 1998-ci il).

İkinci nəticə, albanlar Qafqaz Albaniyasının torpaqlarında əzəldən yaşamış aborigen, avtoxton tayfa olub ölkənin həyatında, dövlətin idarə olunmasında aparıcı rola malik idi.

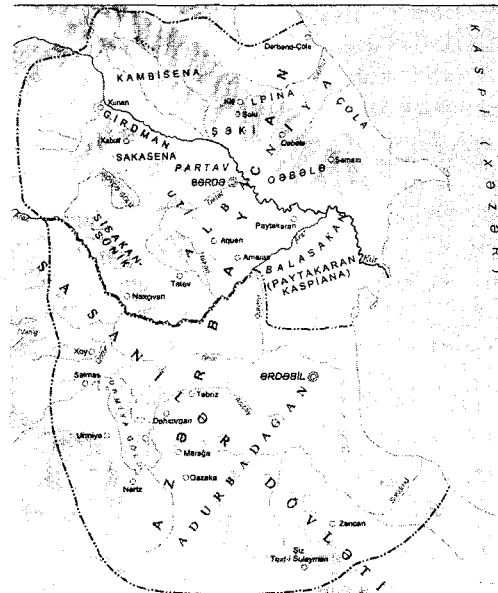
Üçüncü nəticə ondan ibarətdir ki, erməni-hay müəlliflərinin yuxarıda deyildiyi kimi, albanların, sakların mənşəyi, etnik mənsubiyyəti haqqında irəli sürdükleri iddialar tamamilə əsassızdır, elmi prinsiplərə, tarixi gerçəkliklərə ziddir.

Sak tayfaları atəşpərəstlərin müqəddəs kitabı "Avesta"da (miladdan əvvəl 7-ci yüzillik) "tur" adı ilə məlumdur. Tur-türk mənəsmədir, Turan etnonimi isə "türklərin yaşadığı ölkə, məkan" deməkdir. Türk sözü isə «səma ruhu» adam mənəsməsidir.

Uti əyaləti, utilər

Qafqaz Albaniyasının tarixi Qarabağ bölgəsində yaşayan qədim aborigen tayfalarından biri də utilər idi. Onların məskunlaşdığı Uti əyaləti (qədim yunan mənbələrində Otena), Kür çayının sağ sahilində yerləşərək şərqdə Balasakanla (sonra Paytakaran, Bileqan və nəhayət Beyləqan şəklində gəlib bizə çatmışdır), cənubda Arsakla – indiki Yuxarı (dağlıq) Qarabağ bölgəsi - (qədim yunan mənbələrində Orxistena), qərbdə Albaniyanın İveriya (Gürcüstan) ilə sərhədlərinə qədər uzanırdı. Onun ərazisində an-

Azərbaycan (IV-VII əsrlər)

tik dövrə aid şəhərlərdən: Ayniana, Xani, Anariaka, eləcə də Xalxal, Sorari və indi də mövcud olan Bərdə şəhəri, 551-ci ildən alban katalikosunun, 630-cu ildən - Qafqaz Albaniyasının paytaxtı, Qəbələnin süqutundan sonra Mehranilər sülaləsindən çıxmış böyük alban knyazlarının qərərgahına çevrilir.

Uti əyalətində məskunlaşmış qədim tayfalardan əfsanəvi alban çarı Aranın nəslindən olan utilər, qarqarlar, savdeylər, qismən də kaspilər və sonrakı yüzilliklərdə buraya axın etmiş türkdilli saklar, hunlar, kəngərlər, xəzərlər onun əhalisinin etnik tərkibini təşkil edirdi. Antik mənbələrdə də Albaniya dövləti ərazisində yaşayan uti və udin adlı tayfalar haqqında məlumatlara rast gəlinir. Bu tayfaların adları zahirən oxşar olsalar da, eyni köklü etnos deyil. Herodot (eradan əvvəl 5-ci yüzillik) Midiyada (indiki Güney Azərbaycanda) məskunlaşmış uti tayfaların adını iki dəfə çəkir və göstərir ki, utilər Kaspi dənizinin cənubi-qərb sahillərini əhatə etmişlər. Antik tarixçi Strabon da (Miladın 1-ci yüzilliyi) utilərin Kaspi dənizinin cənubi-qərbində yaşamalarını təsdiq edir.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu öz dəyərli sənəməsində xəbər verir ki, 1-ci yüzillikdə yaşamış qarqarlar, girdimanlar və utilər alban çarı Aranın nəslindəndirlər. Sonra o, Albaniyada bir neçə Uti əyalətinin adını çəkir. Onlardan biri "Böyük Bərdə" şəhəri yaxınlığında Uti əyalətidir. Bu məlumat "7-ci yüzillikdə erməni coğrafiyası" əsərində də təsdiq olunur.

M.Kalankatuklu fikrini davam etdirərək daha sonra qeyd edir ki, digər Uti əyaləti Albaniyanın şimal-şərqində (indiki Şəki-Oğuz-Qəbələ bölgələri) yerləşir.

Təkrar da olsa qeyd edim ki, Miladın əvvəllərində Yerusəlimdən Albaniya ölkəsinə təkallahlığı (xristianlığı) yaymağa gəlmiş Yelisey, öncə maskatların (massagetlərin) torpağına - Quzey Azərbaycana (Dərbənd-Çola bölgəsi) təşrif buyurmuş, burada ilk dini məktəb yaratmış, "oradan Uti əyalətinə, oranın Srxarn şəhərinə, oradan da Kişə (Şəki bölgəsindəki Kiş kəndi-müəllif, Azərbaycanın tanınmış türkşünas alimi Aydın Məmmədov burada doğulmuşdur) gəlib kilisə tikmişdir". Adı çəkilən Srxarn Qəbələ bölgəsində xarabalıqları qalmaqda olan Srxov qala ilə eynilik təşkil etdiyinə görə Uti əyaləti də həmin ərazidə, hazırda udinlər

yaşadıqları yerlərə (Oğuz-Qəbələ bölgələrinin) Nic kəndləri lokalizə oluna bilər.

Daha sonra 5-ci yüzilliyə aid başqa bir sənəddə Göyçə mahalı Uti adı altında Arsak əyalətinə mənsub olduğu göstərilir. Qazax-Ağstafa bölgəsindəki məşhur Xalxal şəhəri də "Utilərin əyalətində" yerləşmişdi. Həqiqətən də indiki Kirzan kəndində (Tovuz bölgəsi) qədim vaxtlarda utilərin yaşamasını təsdiqləyən 19-cu yüzilliyə aid tarixi ədəbiyyat mövcuddur.

8-ci yüzilliyin tarixi hadisələrindən sonra (ərəblərin Albaniyaya hərbi müdaxiləsi və işğalı) yüzilliklər boyu ərəblərdən dəstək alan erməni-hayların mənəvi və ilk növbədə dini zorakılığın mürəkkəbləşməsi qalsalar da özünəməxsusluğunu, etno mədəniyyətini qoruyub saxlamış utilər, nəhayət 18-ci yüzilliyin ortalarında erməni-hay qriqorian kilsəsinin güclü təzyiqinə dözməyərək mənşəcə alban olduqlarını Rusiya çarı I Pyotra göndərdikləri məktubda da təsdiq edirlər: "...Biz aqvanıq (albanıq - müəllif) və milliyətcə utilərik".

Tarixçi İ.H.Əliyevin fikrincə, hələ antik dövrdə Güney Azərbaycanın tarixi torpaqlarından - Xəzərin cənub-qərbindən utilərin bir hissəsi Arazdan şimala - Quzey Azərbaycana keçərək Albaniyada məskunlaşmışlar. Utilərin Kür çayı ətrafında yaşadıqları ərazi Ptolomeydə Otena kimi göstərilmişdir. Buradan aydın olur ki, Kutı etnonimi xoronim funksiyasını daşıyaraq uti tayfasının adını özündə ehtiva edir.

Digər mənbələr xəbər verir ki, Utiqur adlı türk tayfası Ulu Çöldə (Deşti Qıpçaq sonralar Cənub Rus Çölləri adlandırılmışdır - müəllif), utidor adlı başqa bir türk tayfası isə Şimali Qafqazda yaşamışdır. Odur ki, adı çəkilən tayfaların Albaniyada yaşayan uti tayfalarla genetik münasibətlərinin öyrənilməsi öz tədqiqatçıların gözləyir.

Uti əyalətinin geniş ərazisində Sakasena, (yunan və erməni-hay dilli mənbələrdə), "Şakaşena" və Qardman vilayətləri qərar tutmaqla onların torpaqlarında utilərlə yanaşı saklar, hunlar (savirlər) əsas etibarilə əkinçiliklə, bağçılıqla, tərəvəzçiliklə, pambıqçılıqla... məşğul olurdular. Əyalətin Girdiman bölgəsi isə öz dəmir və mis mədənlərilə şöhrət tapmışdır.

Girdiman vilayəti Kür çayının sağ sahilində yerləşirdi. Qədim erməni-haydilli mənbələrdə Qardman, İranda - Girdiman,

gürcülərdə - Qardabani şəklində işlənməklə vilayətin lokalizasiyası haqqında fikirlər haçalanır.

Tarixçi F.Məmmədova yazır ki, Girdiman vilayəti ölkənin (Albaniyanın- müəllif) şimal-qərbində, Kür çayının sağ sahilində gürcü torpaqlarıyla həmsərhəd olmuşdur. Sonrakı yüzilliklərdə Mehranilər sülaləsi vilayətin hüdudlarını genişləndirərək Kürün sol sahilinə (indiki İsmayıllı, Ağsu bölgələrinin böyük hissəsi) irəliləmiş və Göyçay, Girdiman çayları hövzələrini əhatə etmişdir.

Qafqaz Albaniyasının süqutundan sonra bu torpaqlar Arran (Aran) adlı əraziyə daxil edildi.

5-ci yüzillikdə irandilli tayfalar (o cümlədən Lahic tayfasına mənsub çoxsaylı ailələr) buraya köç etmiş, Lahic kəndini onlar salmışlar.

Girdiman (Qardman, Qardabani deyimlərinə əsaslanaraq) göründüyü kimi heç vaxt nə erməni-hay, nə də gürcü torpaqları olmamışdır!

TARİXİ QARABAĞIN DİGƏR TÜRK MƏNŞƏLİ TAYFALARI

Sode və sodaklar

Qədim Qarabağın etnik tərkibinə Sode və Sodaklar adlı türk mənşəli tayfalar da daxildir. Hətta erməni-hay tarixçisi M.Xorenatı Miladın I yüzilliyinin ortalarında Arsak əyalətində, Kür çayının cənubundakı ərazilərin alban hakimi Aran haqqında danışanda yazır ki, utilər, qarqarlar qardmanlar və sodelər (əslində sodeylər) Aranın nəslindəndilər. Bu məzmununda məlumata M.Kalankatuklunun salnaməsində də rast gəlinir. Lakin alban tarixçisi Sode tayfasının adını bir qədər başqa formada Savdey kimi işlədir.

1727-ci ilə aid bir sənəddə Qarabağ ərazisində Sadak-Tor tayfası nahiyyəsinin adı çəkilir. Sadak, beləliklə, etnonimdir, tordaklar dillərində dağ örüşü mənasındadır (dağ örüşündə yaşayan sadaklar). Tarixi mənbələrdən də məlumdur ki, Sadaklar Albaniya-

nın və Qərbi Azərbaycanın (indiki Ərmənistan) yaylaq yurdlarında məskun idilər.

Maraqlıdır, 18-ci yüzilliyin 1-ci yarsına aid digər bir sənədə Sadak adlı nahiyənin Azərbaycanla Gürcüstanın həmsərhəd zonasında yerləşdiyi göstərilir.

Sadak etnonimi Tovuz və Qazax bölgələrində Sadıqlı və Borçalı qəzasında üç Adaxlo kəndi, Axalkələk qəzasında Sadıxlı, tarixi Qərbi Azərbaycanda Sadaxlı kənd xarabalıqları və bir sıra başqa etnonimlər eyni mənşəlidir.

Ərməni-hay tarixçisi S.T.Yerimyan qədim erməni-hay mənbələrinə isnad edərək yazır ki, Sodak, yaxud Sotk adlı mahal Ərmənistan adlanan ərazidə Basarkeçər bölgəsini əhatə edirdi. Sodk, yaxud sotk - etnonim olub Albaniyada yaşamış Savdey tayfasının adımdan götürülmüşdür. (Hərşənd bu tayfanın adı M.Xorenatsinin əsərində Sode formasında işlənir). Deməli, Ərmənistana qatılmış (sovet dövründə) Sotk, yaxud sodk mahalı öncə –tarixən Albaniya torpaqları imiş. Çox ehtimal ki, miladdan əvvəl 2-ci yüzillikdə bu mahal işğal olunmuş və Ərməniyə tərkibinə qatılmışdır. Sonrakı yüzilliklərdə Ərməniyənin süqutundan sonra bu mahal öz əzəl sahiblərinə – albanlara qaytarılmışdır. M.Kalankatukluya məxsus salnamədə Albaniyada Sodeik mahalının adı çəkilir.

Beləliklə, məlum olur ki, qədim albanlara məxsus sadak türk ailələri Arsakda Albaniyanın Gürcüstanla sərhəd bölgələrində, həm də qərbi Azərbaycanda yaşamışlar. Qədim azərbaycan dilində danışan sadaklar Güney Azərbaycanda Sadaklı kəndləri salaraq orada da məskunlaşmışlar.

Sat, Sadak, Satak adlı türk tayfalarının adını yaşadan etnonimlər türk dünyasında geniş yayılmışdır. Sataklar adlı türklər Orta Asiyada və Altayda indi də yaşayırlar.

Aranlar

Tarixi Qarabağın torpaqlarında hələ qədim dövrlərdə məskunlaşmış türk tayfalarından biri də Aran adlanırdı. Antik mənbələrdə, miladdan əvvəl 23-cü il və Miladın 79-cu illəri arasında Aran Oran formasında işlənmişdir. Türk dünyasında arealı geniş

olan etnonim sayılır. Qaraqalpaqlarda Aranşi (arançı), türkmənlərdə - Aranje tayfaları vardır. («şi, je» azərbaycan dilində “çi” şəkilçisini əvəz edir) Qazançı, Quşçu, Danaçı kəndlərimizin adları Kazan, Kuş, Tana adlı qədim türk ellərinə mənsubluğu bildirir. Qarabağda, vaxtilə Aranrot adlı mahal olmuşdur.

O Araz çayı ilə Arsak arasında, təxminən Qubadlı, Zəngəzur bölgəsində yerləşmişdir.

Aranrot sözü Aran etnonimindən və “rot” çay (fars dilində) sözündən ibarət olub - “Aran çayı” deməkdir. 9-11-ci yüzilliklərin ərəb müəllifləri Arranda (Aranda) Araz çayına “Arran (Aranrot) adlı çay töküldüyünü yazırlar. Ərməni-hay tarixçiləri “Aran” sözünü «Aqvan»la əvəz edərək həmin çayı “Aqvançay” kimi göstərirlər.

Aran türk tayfasının adı Azərbaycanda indiyədək bir neçə etnonimdə qalmışdır. Aran kəndi (Lerik bölgəsi), Aran kəndi və Aran dağı (Tovuz bölgəsi), Arançı təpələri (Ağstafa bölgəsi).

Göründüyü kimi, Aran etnoniminin arealı genişdir. Bunu bir daha aşağıdakı nümunələr də təsdiq edir.

Aran etnonimi Şimali Qafqazda, Güney Azərbaycanda və Gürcüstanda (Kok Uran, Ak-Uran, Uran-Qutan), tarixi Qərbi Azərbaycanda (bir dağ və iki kənd: Eranos-Aran etnonimindən və erməni-hay dilində yunan mənşəli “os” şəkilçisindən, Göyçə mahalında Eranis və Ayrıanlı-Aranlı kənd adları) mövcuddur. Aran indiyədək Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Əskəran adında da qalmaqdadır: Əski Aran, yəni qədim Aran, Ulu Aran, Aran elinin adı Xocalı bölgəsinin ərazisində Aranzəmin kəndinin adında əks olunmuşdur. «Zəmin» fars sözüdür - yer, məkan, məskən» mənasındadır.

Beləliklə, Aranzəmin araların yeri, məskunlaşdıqları ərazi, məkan deməkdir. Orta yüzilliyin mənbələrində Arranın ana şəhəri sayılan Bərdə bölgəsində yerli əhalinin aran dilində danışmaları göstərilir (Q.Hacıyev “Bərdə şəhərinin tarixi”, Bakı, 2000-ci il).

Dondarlar

Sözügədən bölgənin qədim elatlarından biri də dondar türkləridir. Onlar haqqında ilk məlumatı yunanlı müəllif Hekatey (miladdan əvvəl 5-ci yüzillik) verir. Miladın ilk çağlarında yaşamış

Strabon, Plini, Tatsit və Pentarx da dondarlar haqqında maraqlı məlumatlar qeyd almışlar. Onların yazdıqlarından bu çənaətə gəlmək olar ki, dondarlar təxminən miladdan əvvəl 5-ci yüzillikdə Şimalı Qafqazda və Azov dənizi sahillərində məskun olmuşlar.

V.V. Latışev qeyd edir ki, onlar (dondarlar-müəllif) indiki Kuban çöllərində yaşamışlar. Dondarlar mənşəcə ən qədim türk mənşəli tayfalardan sayılır və onların Albaniyada, o cümlədən Qarabağda məskun olmalarına bu ərazidə mövcud toponimlər də dəlalət edir. Qubadlı və Tovuz bölgələrində Dondarlı adlı kəndlər vardır. Onların əhalisi azər türklərindən ibarətdir. Qazax bölgəsində Dondardağ adlı dağ var. Dəvəçi bölgəsində Qala-Dondarın (qala) xarabalıqları indi də qalmaqdadır. Həmin bölgənin Baş Əmirxanlı kəndində bulaq indi də durur və "Dəndər bulaq" adlanır.

Diqqəti çəkən cəhət budur ki, "Şuşa" toponiminin açımı məhz dondarlarla bağlıdır. Bəs "Şuşa" sözü Qarabağda nə vaxdan işlənir, o nəyi ifadə edir?

Bu suala cavabı antik müəllif Tatsitin əsərlərində tapırıq. Şimalı Qafqazda yaşayan dondarların mərkəzi şəhəri Şoşu adlanırdı. Miladın 3-4 cü yüzilliklərində hunların tərkibində olan tayfalar, o cümlədən dondarlar məcburi olaraq hunlarla bərabər Qafqaz Albaniyasına edilən hərbi yürüşlərdə iştirak etmişlər.

Çox ehtimal ki, bu səfər zamanı dendarlar Qarabağa da gəlmiş, məskunlaşmış və yaşadıkları məkanlardan birinin adını Şoşu adlandırmışlar.

Sonralar fonetik dəyişikliyə uğramış Şoşu indiki formaya-Şuşa formasına düşmüşdür. Bu fikri Qarabağda məskunlaşmış türk mənşəli tayfalardan; sak, tərter, peşeneq, kəngər, berendey və başqalarının gəlişi və onların adları ilə çoxsaylı etonimlər, toponimlər təsdiq edir.

Maraqlıdır, 1727-ci ilin dövlət sənədlərində Şuşa adlı kənd Qarabağ düzündə (Ağcabədi bölgəsi), Şoşu isə Qarabağın Çulundur mahalında (Mehri bölgəsində) və indiki Dondarlı (Quba bölgəsi) qeydə alınmışdır.

Beləliklə, vaxtilə Şimalı Qafqazda məskunlaşmış, sonra Albaniya torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ bölgəsinə axın etmiş sak, dondar, peçeneq, kəngər, tərter tayfalarının adları-ünvanı on-

ların yaşadıkları ərazinin coğrafi adlarında-toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Hunların adı ilə bağlı Xonaşen (Hunaşen-müəllif) etnonimi də Qarabağda (Xocavənd bölgəsi) məlumdur. Dəsti-Qıpçaq çölündə Suqnak şəhərin adı ilə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Sıqnak toponimi (Xocalı bölgəsi), İdil-İtil şəhərinin adı ilə əlaqədar Ədilli toponimi (Xocavənd bölgəsi) yaranmışdır.

Peçeneqlər

Tarixi qaynaqlarda Arsak əyalətində Pazkank (Panskank) nayihəsinin adı çəkilir (yunanlarda – Patsinak, Suriyada – pastina-ye, farslarda – paçana...) Alban tarixçisi M.Kalankatuklu xatırladır ki, Albaniyada Pazkank vilayəti var.

Ərməni-haydilli mənbədə (7-ci yüzillik) Panskank yazılıb. Bütün bunlar paçana (peçeneq) etnoniminin təhrifidir. Daha sonra, 12-ci yüzilliyə aid mənbədə Qarabağın dağlıq hissəsində Bçens (Paçan etnonimdən) toponimin adı çəkilir. (Şahbuz bölgəsində Biçənək adlı kənd var). Digər bir erməni-haydilli mənbədə Albaniyada Rot-Patsian adlı vilayətin varlığı göstərilir. (Rot-fars dilində çay deməkdir.) Paçanak peçeneqin təhrif formasıdır.

Deyənlər peçeneqlərin Qafqazda hələ Miladdan da öncə yaşamalarına dəlalət edir. Bundan əlavə, peçeneq tayfası ilə bağlı Strabonun da verdiyi məlumat maraqlıdır. O, yazır ki, Meotda ilə Kaspi dənizi arasında köçəri tayfalardan biri də paksandır. Y.B.Yusifov "paskan"ın fonetik formasını belə verir: paçanak-paçank-pankçan (qədim yunan dilində «ç» hərfi olmadığından etnonim belə oxunmalıdır) və onun fikri Gürcüstan, Qərbi Azərbaycandakı kəngərlər haqqında 5-8-ci yüzilliklərə aid məlumatlarla təsdiq olunur. Bir gürcü mənbəyində deyilir ki, Miladdan öncə 3-2-ci yüzilliklərdə peçeneqlər (paçaniklər kimi də yazılır) Gürcüstanın ərazisinə tədricən gəlmişlər...

Peçeneqlərin üç tayfa birliyi-kəngərlər, Azərbaycanda iki bölgədə; Qafqaz Albaniyasının qərbində (Gürcüstan və Qərbi Azərbaycanla sərhəd hissəsində), həm də Naxçıvanda məskunlaşmışlar.

542-ci ilə aid mənbədə Albaniyada kəngərlərin farslarla vuruşması qeyd olunur. Bu kəngər türk tayfası indiki Qazax-Ağstafa bölgəsində məskun idilər.

Nadir şah tərəfindən Gürcüstana verilmiş Qazax və Borçalı mahallarındakı kəngər elatlarının bir hissəsi sonralar gürcü knyazlarına baş əyməyərək Cinli, Dəmirli, Həsənli, Boyəhmədli, Qızıl Hacılı və başqa türk mənşəli tayfalarla 1795-ci ildə Qarabağa köçmüş və yerli türk əhalisi ilə qaynayıb qarışmışlar.

Qazax bölgəsindəki Qarabağ dağının adı həmin kəngərlərə məxsus Qarabağ tayfasının adını əks etdirir. Azərbaycanın bezi Qarabağ adlı etnonimləri həmin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Qarabağ xanı Pənah Əli xan mübariz, döyüşkən elat kimi tanınan kəngərlərin bir hissəsini Naxçıvandan Qarabağa köçürmüşdür. Kəngərlərin böyük bir qismi Naxçıvan ərazisində yaşamaqda davam etmiş və orada-Şərur bölgəsindəki Qarabağlar kəndi, Qarabağlar abidəsi (türbə) Qarabağ tayfasının, Şahbuz bölgəsində Biçənək isə Bəcənə tayfasının adını əks etdirir.

Arsakda peçeneqlərlə bağlı həm qədim, həm də müasir etnonimlər Qarabağ tayfasının burada hələ qədim vaxtlardan yaşamasına dəlalət edir.

10-cu yüzilliyin müəllifi K.Baqryanorodnu cənubi rus (qədim türk çölləri – Deşti-Qıpçaq, Ulu çöl) çöllərində kəngər-peçeneqlərin bir tayfasının adı Qarabay olmasını göstərir. Məlumdur ki, kəngərlər Albaniyada, o cümlədən Qarabağ ərazisində miladın əvvəllərində məskunlaşmışlar.

Qarabağ etnonimi iki sözdən yaranmışdır: «qara» və «baq, boq»dan. Qara sözlü toponimlər Türk dünyasında çox geniş yayılmış və çox mənalıdır-böyük, əzəmətli, hündür, ucsuz-bucaqsız və s. (Qaradağ-hündür dağ, Qarayazı-geniş çöl...) Bizim ehtimala görə Qarabağ-böyük Baq tayfası, güclü, qüdrətli Baq tayfası deməkdir.

Qarabağ tayfası öncə Arsak ərazisinin düzən hissəsində (Qarabağ düzü, Qarabağ şəhəri, 7-17-ci yüzilliklərdə), sonra isə onun dağlıq yerlərində məskunlaşmış, yaşadıkları əraziyə də məxsus olduqları tayfanın adını vermişlər. Qarabağ adı sabitləşdikcə, əhali arasında özünə"vəsiqə"aldıqdan sonra Artsak etnonimi də tədricən öz mövqeyini, məkanını ona ötürməli olmuşdur.

Vaxt keçdikcə Qarabağ etnoniminin arealı-yayılma məkanı da genişlənmişdir. Güney Azərbaycanda, Türkiyədə (Qars əyaləti), Stavropol əyalətində, Volqa çayı boyunda, (Rusiya Federasiyası) Orta Asiyada, qədim türk-oğuz elləri-Qərbi Azərbaycanda Qarabağ tayfasının adını daşıyan etnonimlər mövcuddur. (kitaba əlavə olunan izahlı toponimik lüğətdə bunu yazmışıq).

Kəngərlər

Qarabağ xanlığının şöhrətini artırmış qədim türk soylarından biri də kəngərlər idi. Pənah Əli xan Sarıcallı Cavanshir idarə etdiyi feodal dövlətinin müstəqilliyini, müdafiəsini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə (təkrar edirəm) əlavə olaraq Naxçıvan ərazisində yaşayan kəngərlilərin bir qismini Qarabağa köçürmüşdür. Kəngərlərin tarixdə səsi-sorağı isə çox uzaqlardan gəlir.

Onlar haqqında son elmi-tədqiqat işlərindən aşkarlanan sensasion xarakterli bir kəşf-tarixi həqiqəti də nəzərə çatdırmaq maraqlı olar.

Azərbaycan Milli Akademiyasında, Nəsimi adına dilçilik institutunda Təbrizli soydaşımız Rəhman Pirəkber Möhsüm oğlu Xeyavi müdafiə etdiyi dissertasiyasında elmi əsaslarla sübut etdi ki, Cənubi (Güney) Azərbaycan ərazilərində və ikiçayarası (Dəcələ və Fərat çayları nəzərdə tutulur - müəllif) bölgələrdə Şumer-türk əlaqələrini göstərən yüzlərlə kənd, dağ, çay adları vardır. "Azərbaycan ölkəsi doludur ən əski adlardan. Bu adların hər biri öz yerində bizim keçmişimizə aid bir möhkəm və mötəbər sənəd və vəsiqədir" (R.P.Xeyavi).

Təbrizli alim Kəngər sözünün məntiqi şəkildə Şumerlərin Kİ-EH-Gİ (R) sözü ilə əlaqələndirir və göstərir ki, şumerlər müəyyən zaman kəsiyində özlərini bu sözlə adlandırmışlar. Bu sözün izahı birmənalı deyil, onu "knyaz yeri" (Romer, şumerşünas), günəşə sitayiş edən xalq (R.P.Xeyavi)."Allahın gəldiyi torpaq" (Q.Kazımov) kimi izah edirlər."Ki-torpaq", "En-An" (şumerlərin göy Allahının adı),"gi(r) - gəlmək" mənasındadır. "Şumer" sözü isə etnik ad-etnonim deyil. Akkادلara görə,Kİ-EH-Gİ(r)lərə verilən addır, ya da Kİ-EH-Gİ-nin dialekt variantıdır. Şumer

sadəcə olaraq coğrafi addır və mənbələrdə “Şumer ölkəsinin xalqı” ifadəsinin izləri kimi qalmışdır.

Beləliklə, R.P.Xeyavinin əsəri qədim türklərin (xüsusilə də kəngərlərin) şumerlərin varisi olduğunu üzə çıxarmasında irəliyə atılmış böyük addımdır, kəşfdir.

Elm sübut edir ki, şumerlər m.ö. 6-cı minilliyin ortalarında indiki Cənubi Azərbaycanın Zaqros bölgəsindən İkiçayarasına enmişlər (Q.Kazımov). Bunu R.P.Xeyavi də təsdiq edərək yazır: “Şumerlər başqa ölkədə baş qaldırıb yaşayıb-yaradıblar və sonra Mezopatamiya ölkəsinə köçüblər”.

Minilliklərlə ölçülən zaman pərdəsinin arxasından boylanan türk boylarından biri kəngərlərlə əski sivil dünyasının yaradıcıları baniləri, şumerlər arasında genetik bağlılıq qohumluğun mövcudluğu göz önündədir və onlar öz aralarındakı münasibətləri (mədəni, iqtisadi və.s) müəyyən mənada ortaq prototürk dili vasitəsilə qurmuş və konuşmuşlar.

Bu fəvqəladə tarixi hadisə qədim türk məskəni beşiyi cənubi Azərbaycanın, onun xalqının şanlı keçmişinə nur salır və hələ çox vacib və sehrli türk dünyasının zəngin tarixinin yeni-yeni səhifələrinin açılması, diqqətlə öyrənilməsi özündüşünən, səbrlə, dözümlə araşdırıcılarını, yazıb-yaradan və dünya ictimaiyyətinə çatdırma bilən tədqiqatçıların gözləyir.

Hunlar

1-7-ci yüzilliklərin tarixi qaynaqlarında Albaniyada məskunlaşmış ən qədim türk mənşəli tayfaların (sakların, ijaxların, kəngərlərin və s.) sırasında hunların da adı çəkilir.

O da məlumdur ki, hunlar miladın 2-ci yüzilliyində Mərkəzi Asiyadan hərəkət edərək Avropanın cənub-şərqinə və Şimali Qafqaza doğru irəliləmişlər. Dionisi Periegetin hunlar haqqında verdiyi ilk məlumat Miladın 160-cı ilinə aiddir. D.Periegetdən bir müddət sonra məşhur Klavdi Ptolemeydən başlayaraq (3-cü yüzillikdən) 10-cu yüzilliyə qədər Avropanın bütün tarixçi və coğrafiyaşünasları hunlardan bəhs edir. Onlardan 3-nün: Marsellinin, İordanın və Priskin məlumatları əhatə və dəyər cəhətdən diqqəti

cəlb edir. Marsellin döyülüb qayıdan əsgərlərin, sərkərdələrin dediklərini qələmə alıb, böyük Prisk gördüklərini, şahidi olduğu olayları, İordan isə keçmiş - olub keçənləri yazır...

“Hunların bir dəstəsi qardaşlarından ayrılıb cənub tərəfə döndü və 8 yüz il əvvəl skiflərin etdiyi kimi siklon sürətilə Qafqaza, ordan da Ərməniyəyə, Gürcüstana, Azərbaycana, ta Suriyaya qədər keçib getdilər (Əlisa Nicat “Nağıllara dönmə tarix”, Bakı).

Bir sıra elmi tədqiqatlar bu məlumatlara əsaslanaraq hunların Albaniyada meydana gəlməsini həmin dövrə aid edirlər. Hansı ki, bu tarix hunların burada artıq yaşamasını bildirir. Dionisi Perieget yazır ki, Şimaldan başlayaraq Kaspi dənizi sahili boyu skiflər (saklar), hunlar, kaspilər və albanlar məskunlaşdılar. Lakin Şimali Qafqazda hunların albanlarla qonşuluqda nə vaxtdan yaşamaları hələlik dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Digər tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, hunlar İveriya, Albaniya və Qərbi Azərbaycan sərhədlərində - Uti əyalətində “alban çarlarının qış iqamətgahı” (M.Kalankatuklu) - Xalxal şəhəri yaxınlığında yerləşən Hunan qalasından Qafqaz ölkələrinə, o cümlədən, Albaniyanın Arsax əyalətinə hərbi yürüşlər etmişlər.

Hunların Albaniyanın digər torpaqlarına (Mil, Muğan və Şirvan) qəfləti hücumlarının qarşısını almaq üçün İran şahı Kavad 503-cü ildə sərkərdə Şapurun başçılığı altında 12 min atlı göndərir. Beşillik qanlı vuruşmalardan sonra hunların Sabir (Savir) tayfaları, Qafqazın hər iki keçidindən (Dəryal və Dərbənd) çıxarsalar da 10 ildən sonra yenə də Albaniya hüduclarına soxulurlar (Y.Cəfərov, “Hunlar və Azərbaycan”, Bakı, 1993).

Albaniyanın şimal-şərqində (Dərbənd-Çola) yerləşmiş maskutların (massagetlərin) arasında hunların da olması qədim erməni-haydilli mənbələrdə də qeydə alınmışdır.

Belə ki, maskutların çarı, eyni zamanda hunlara da hökmədarlıq etmişdir (Favst Buzand). Alban səlnaməçisi M.Kalankatuklu və gəncəli Mxitar Qoş yazırlar ki, Albaniyanın Çola şəhərinin patriarxi İoan, həm də hunların episkopu (yunanca “dini nəzarətçi”) idi. Odur ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş hun türklərinin adı Xunan (ərəb, gürcü), Xunarakert (erməni-hay-

dilli mənbelərdə), Xunaşın - Yuxarı (dağlıq) Qarabağda (Xocavənd bölgəsi) etnonim şəklində qalmaqdadır.

Əsgəran rayonunda, Vərəndə adlı kəndin xarabalıqları indi də qalmaqdadır. Onun yerləşdiyi ərazi "Vərəndə dərəsi" adlanır. Vərəndə etnonimi oğuz türk mənşəli Qıpçaq tayfası olmuş "Berendey"nin təhrif formasıdır.

Yuxarı (dağlıq) Qarabağın toponimiya xəritəsində qeyd etdiyim kimi, hunlarla bağlı etnonim də iz qoymuşdur. Əhali azər türklərindən ibarət olan Xındırstan kəndinin 19-cu yüzilliyin 30-cu illərində buraya köç etmiş erməni-hay ailələri tərəfindən təhrif edilərək Xunzirək adlandırılmışdır. Hərçəndi yerli camaat onu sovet dövründə və indi də ilkin formasında - Xmdırstan işlədir.

Yaxşı yadımdadır, Böyük Vətən Müharibəsi illərində (1941-1945) anamla bu kəndə qonaq gəlmişdik. Yol gedərkən avtobusda da, mənzilbaşına çatanda da, hamı bu kəndə Xındırstan deyirdi və o vaxtdan bu etnonimin mənasını bilməsəm də o öz ahəngdar səslənməsilə əbədi olaraq mənim uşaq təfəkküründə həkk olundu. İndi də Xındırstan kəndindən söhbət düşəndə gözlərim önündə bağlı-bağatlı, hündür həyəət ağaclarına sarılanmış qara, sarı üzüm sortlarının tənəkləri, günəş şüalarında bərq vuran dolu salxımlar canlanır...

Çox-çox sonralar öyrəndim ki, bu etnonim "hun" türk etnosunun adından köklənmiş yadigardır.

Ağdərənin ilkin adı da hunlarla bağlı olub Xunaşın adlandırılmışdır. 19-cu yüzillikdə Qarabağ düzünün 36 min desyatin torpaqları Xonaşın adlanırdı. Bu etnonim "hun" və "şin, şen" sözlərindən yaranaraq türk tayfası olan "hun" adından və "şin, şen" isə qədim türk dillərində "yer, kənd, məskən, məkan" mənasını verir. Çox-çox sonralar "şen" sözü qıpçaqlardan erməni-hay dilinə keçmişdir (erməni-hay din xadimlərinin miladın 3-cü yüzilliyində Dərbəndə qıpçaqların yanına uzun müddətli səfərlərini yada salın (Murad Aci "Avropa, Ulu Çöl, Türklər", Moskva, 1999). Onun qıpçaq dilində tam və geniş açımı belədir: "məskun, əhali yaşayan, əhalisi sıx olan yer məkan".

Xəzərlər

Aparılmış toponimik, linqvistik, tarixi tədqiqatlar Albaniya torpaqlarında, o cümlədən, Qarabağda vaxtilə bir qüdrətli türk tayfası-xəzərlərin bir sıra elatlarının yaşadıklarını aşkarlamışdır. Tarixdə özünəməxsus izlər qoymuş xəzər türk birləşmələri Qafqazın şimalında Qara və Xəzər dənizləri arasındakı ərazidə (650-965-ci illər arasında, yəni 300 ildən çox zaman kəsiyində) möhtəşəm, basılmaz imperatorluq yaratmışlar. Onların ayrı-ayrı tayfalarının ən çox da hərbi yürüş etdikləri ölkə, bəlkə də Azərbaycanın qədim dövlətlərindən biri, ərazi etibarilə onlara daha yaxın olan - Qafqaz Albaniyası olmuşdur. Belə ki, hələ imperiya yaratmazdan da xeyli öncə, onların ilk hərbi səfəri Miladın 193-213-cü illərinə təsadüf edir (Xorenatsi). Sonrakı, bizim eramızın yüzilliklərində, xəzərlər Albaniya torpaqlarına dönə-dönə hücumlar etmişlər (339 350... 705, 714, 730, 733, 755, 799-cu illər və s.).

Xəzərlərin tərkibində çoxsaylı müxtəlif türkdilli tayfalar olmasını yuxarıda qeyd etmişik. Onlardan biri - Zığlar (ziqlər də yazılır). Abşeron yarımadasının qərb sahilində Zığ kəndinin sakinləri, Gəncə quberniyası dövründə Qazax qəzasındakı qazaxlar da xəzərlərə aid edilir.

A.A.Bakıxanov Zığ kəndinin adını Strabon, Plini və Arrian Qafqaz dağlarının cənub-qərb yamaclarında yerləşdiklərini, qədim zığların, yaxud jiqlərin adından törədiyini yazırlar.

Sonrakı yüzilliklərdə onlardan bir qismi ayrılaraq Abşerona gəlmiş, onun münbit torpaqlarında məskunlaşaraq Zığ adlı kənd salmışlar.

Qarabağın qədim el-obalarından sayılan kəbirililər (mənsəcə onlar xəzərlərin kəbər tayfasına mənsubdur) onun dağlıq hissəsində Miladın 7-ci yüzilliyində məskun idilər. O da tarixdən məlumdur ki, Qarabağ xanlığının yaranmasında, güclənməsində və təşəkkülündə kəbirililərin də rolu inkaredilməzdir.

Qərvəndli, Ulubablı, Qızıl Məhəmmədli, Arıq Məhəmmədli tirələridən ibarət bu el-oba Qarabağda neçə-neçə yurd salmış, heyvandarlıqla, əkinçiliklə, atçılıqla məşğul olmuşlar.

Xəzər tayfalarının Albaniyaya dəfələrlə hərbi yürüşü, xəzər ailələrinin və əsir düşənlərin Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsi bu bölgənin toponimiyasında da silinməz izlər qoymuşdur. Belə ki, xəzər etnonimi indiyə qədər Xəzər dənizi, Xəzəryaylaq (Lerik bölgəsi), Xəzər-yurd (Ordubad bölgəsi) adlarında qalmışdır. Xocəvənd bölgəsi ərazisində - Xəzərdağ, Füzulidə - Xəzərdağ oronimləri xəzərlərdən xəbər verir. Xocəvənd bölgəsində yerləşən Ədilli kəndinin adı xəzərlərlə bağlı etnonimdir. Onların Şimali Qafqazda İdil - İtil adlı şəhəri olmuşdu (indiki Volqa çayı da İtil adlanırdı). İdil-Adil-Ədil formalarında bu tayfa qaraqalpaqlarda və noqaylarda indi də vardır.

Alman səyyahı Adam Oleari (17-ci yüzillik) Talış bölgəsində Səngər-Xəzər kəndinin adını çəkir. Laçın bölgəsinin Bülüldüz kəndində Xəzəllər (əslində xəzərlər – müəllif) adlı məhəllə var. Goranboy bölgəsində Xəzər - Əhmədli adlı oykonim və b. vardır.

Xəzərlərin İtil (Atıl), Biləcər (Bakıda indiki Biləcəri də mənşəcə bu səpkidəndir) və Taqru adlı şəhərləri olmuşdur. Zəngilanda Biləcəri yaylağı, Gürcüstanda Adıgen bölgəsində Baladjanrı yer adı da xəzərlərin ad ilə bağlıdır. Məşhur səyyah Tabari yazır ki, Biləcəri etnonimi Miladın 6-cı yüzilliyində bu əraziyə köçürülmüş balancar tayfa adından yaranmışdır.

Xəzərlərin uzaq keçmişdə Qarabağda məskunlaşması digər mənbələrdə də təsdiq olunur.

Belə ki, 8-ci yüzilliyə aid mənbədə qeyd olunur ki, "Sisakm nəslə müəyyən vaxtdan sonra arşakid pəhləvi və bəzən də xəzərlərlə qarşılaşmışdır".

Ərəb coğrafiyası və səyyahı ibn Xordadbeh (9-cu yüzillik) isə yazır: "Aran, Curcan (Gurqan - müəllif) və Sisacan (Sisakan) əyalətləri ərəblərə qədər xəzərlərə aid idi". 10-cu yüzilliyin mənbəyində xəzərlərin tayfa adları: Abas (abaz), Tarna, Kulas, Bizal, Yanur, Tilmas (Talmis), Tavis, Kabar (Kəbirli) və başqaları qeyd olunmuşdur.

Beləliklə, hələ qədim vaxtlardan Albaniyada (o cümlədən Qarabağda) məskunlaşmış türk mənşəli xəzər tayfaları zaman keçdikcə Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olmuş, "qaynayıb-qarışmış" - özləri assimilyasiya olsalar da, toponimiyada izlər qoymuşlar.

Xurslar

Tarixi ədəbiyyatda göstərilir ki, xurslar (xorslar), savirlər (Sibir etnonimi ondan yaranmadır) türk mənşəli tayfalardır və onlar Miladın 3-cü yüzilliyinin əvvəllərində indiki Şabran xarabalıqları (Dəvəçi bölgəsi) ilə Xızı arasındakı ərazidə yaşamış və bu məkan onların adı ilə Xursan adlanırdı (Sasanilər dövründə burada Xursan şahlığı, sonra çarlığı olmuşdur, 9-cu yüzillikdə Şirvanşahlığa birləşdirilmişdir).

Əslində xursların adı Qoros, Xorosdur. Musa Kalankatuklunun məlum sənəməsində Arsakda Qaroz adlı qalamın adı çəkilir.

Akademik Z.M.Bünyadova görə Qoroz etnonimi Albaniyanın sonrakı Qoris (indiki "Ermənistan"dakı Gorus şəhəri) mahalının adından qalmışdır. Qoros adı zaman-zaman dəyişikliyə uğramış: Xurs, Xorus, Xoros, Qors, Gerus, Gorus formalarında işlənmişdir.

1727-ci ilin rəsmi məlumatında Qarabağda Xorus adlı kənd göstərilir. Bu etnonim 19-cu yüzilliyin ədəbiyyatında Xorus, Xoruz kimi qeyd olunmuşdur.

Həmin dövrdə eyniadlı mahalda məskunlaşmış kəngərlər, kəbirililər də "xoruzlu kəngərlisi" və "Xoruzlu kəbirlisi" adlanırdı. Bu ad Tərtər bölgəsində Xoruzlu kəndinin adında qalmışdır.

Qazax-Ağstafa bölgələri ərazisində Xorus (Gorus) adlı dağ mövcuddur. 5-ci yüzilliyə aid bir sənəddə göstərilir ki, bu məkan Albaniyanın Girdman əyalətinə daxil idi və onun hakimi də Xurs adlanırdı.

Laçın bölgəsində Qorçu, Qorçubulaq, Şərurda - Qorçulu kəndi - bu etnonimin yayılmasına dəlalət edir. Gürcüstanda Axalkələk qəzasında Xorasdağ, Axalsik qəzasında Qoros-xaraba (xaraba kənd yeri), Kutaisi qəzasında Xorosdağ etnonimləri qeydə alınmışdır.

Stavropol quberniyasında Geros, Dağıstanın Qaytaq-Tabasaran mahalında Surus, Xursan - qala yaşayış məntəqələrinin adları 19-cu yüzillikdə tərtib olunmuş xəritəyə salınmışdır.

Oğuzlar

Tarixin səhifələrindən məlumdur ki, Miladın 11-12-ci yüzilliklərində Azərbaycan məmləkəti türk mənşəli səlcuqlar tərəfindən fəth olunmuşdur. Səlcuq türkləri Orta Asiyada məskunlaşmış oğuz-türk tayfalar birliyinin bir qoludur. Görkəmli türk tədqiqatçısı Mahmud Qaşariyə görə (11-ci yüzillik) oğuzlar 22 tayfadan ibarət idi. Onların Azərbaycana hərbi yürüşündə uyqur, kanqlı (sonra kanqar-kəngər, kanq tayfasının “ər, igid, - kişi əsgərləri” mənasında), qıpçaq, karluk, xalac, peçeneq, iqdır... və akacəri tayfaları yaxından iştirak etmişlər. Adı çəkilən oğuz türk tayfalarından 17-si; avşar, kayı, karik, iva, cuvaldar, bayondur, bekdili, duker, bayat, qaçar, xalac, kanqlı... Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın toponimiya xəritəsində silinməz izlər qoymuşlar.

Bayondur tayfasının adı Bayandurlu oykonimində (Tərtər bölgəsi), Babandurçay hidronimində (Xanlar bölgəsi) saxlanmışdır.

Avşarlar qaçar tayfası ilə monqolların tərkibində Orta Asiyadan İran ərazisinə gəlmiş, Əmir Teymurun vaxtında onlardan bir hissəsi Azərbaycana, eləcə də Qarabağa keçmişlər. Tanınmış toponimiya tədqiqatçı-alimi rəhmətlik Rəmzi Yüzbaşov və alim A.Hüseynzadəyə görə Avşar adı Avşar kənd adında (Ağcəbədi bölgəsi, indiki Üzeyirbəy kəndi), Abşeron yarmadasının adında əks olunmuşdur. Bayat tayfası da hələ 13-cü yüzillikdə monqolların tərkibində öncə İrana hərbi yürüşdə iştirak etmiş, sonra Ağ-qoyunlu türk tayfaları birliyinə daxil olmuş, Səfəvilər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayanda 40 min bayat ailəsi onların tərəfinə keçərək qızılbaş olmuşlar Qızılbaşlardan bir hissəsi tarixi Albaniyanın şimal-şərqinə, Şabran və Dərbəndə köçmüşdür.

Bayat, qeyd etdiyim kimi, oğuz türk tayfalarından birinin adıdır (Şamaxı, Ucar bölgələrində eyniadlı kəndlər indi də vardır). Tarixin səhifələrinə düşmüş Bayat adlı digər bir kənd Ağcəbədi, Ağdam bölgələri arasında yerləşir.

Qarabağ xanlığının ilk hərbi-müdafiə qalası (Bayat) Pənah Əli xan Sarıcallı Cavanşir tərəfindən məhz burada tikilmiş və onun düşmənlərinə ilk layiqli cavab - sarsıdıcı zərbə Bayat qalasında vurulmuşdur...

Mənbələrdən o da məlumdur ki, Bayat tayfası Azərbaycan xalqının ədəbi klassikləri Məhəmməd Füzulinin, M.F.Axundovun ulu əcdadlarıdır.

Bayat adı ilə bir sıra məşhur ecazkar muğamlar bağlıdır: “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-İsfahan”, “Bayatı-Kürd”, “Bayatı-Eqam”, “Bayatı-Qaçar” və sair.

Qacarlar Əmir Teymurun və onun varisi - oğlu Miran şahın dövründə Azərbaycanın əsasən Gəncə və Yuxarı (dağlıq) Qarabağ bölgələrinə köçürülmüşlər. Adlı-sanlı Gəncə xanı Cavad xan Qaçar nəslindən çıxmışdır. Yaxın Şərqi tarixində dərin və kədrli izlər qoymuş İran şahı Qaçar da bu nəsiləndir.

Bərdə bölgəsində yerləşən “Otuz ikilər”, “Yirmi dördlər” kəndlərinin əhalisi əsasən Qaçar türklərinin nəsil davamçılarıdır.

Baharlı, qaraman (əslində Qara imanlı, böyük imanlı), Alpoud, Hacılı, Bayramlı və digər qıpçaq türk tayfaları da Qaraqoyunlu türk tayfalarının tərkibinə daxil olmuş, Qarabağ bölgəsinin müxtəlif etnonimlərində iz qoymuşlar.

Baharlı səlcuq türk tayfası Qarabağa Xorasandan gəlmişdir. Onun əsas kütləsi Səfəvi şahlarının iradəsi ilə Azərbaycanın Qərb torpaqlarında (indiki Ərmənistan) yerləşdirilmişdir. 18-ci yüzillikdə Baharlıların bir qisminin Zəngəzur və Şuşa bölgələrində məskunlaşması qeydə alınmışdır.

Burada Baharlı adlı kənd də salınmışdır. Bu tayfadan çıxan məşhur diplomat Baharlı Qarabağ xanlığının eşik ağası (xarici işlər üzrə müşavir) rütbəsində fəaliyyət göstərmiş, qonşu xanlıqlarla, dövlətlərlə əlaqələrin, münasibətlərin xanlığın maraqlarına uyğun qurulmasında, yaradılmasında və tənzimlənməsində müstəsna rol oynamış, nüfuz qazanmış, el-obada isə öz xeyirxahlığı, hazırcavablığı ilə tanınmışdır. Onun nəvəsi Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın tarixinə, coğrafiyasına, etnoqrafiyasına dair maraqlı kitabın müəllifi, babası İran şahlığının qəzəbinin qurbanı, özü isə sovet dövründə şəxsiyyətə pərəstlişliyin qurbanı olmuşdur (1937-1938).

Beləliklə, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda mövcud etnonimlərin, toponimlərin, bir qismi səlcuq oğuz tayfalarının adları ilə bağlıdır. Digər tərəfdən onların Azərbaycana etnik axını ilə azərtürk

dilinin (türkcəsinin) xüsusilə də yazılı ədəbi dilinin sonrakı təşəkkülünə hərtərəfli zəmin yarandı.

Abdallar

Şuşa-Laçın şose yolunun üstündə yerləşən Abdal kəndi xalqımızın qan yaddaşında iki hadisə ilə həkk olunmuşdur; onlardan biri bizim vaxtımızda - Qarabağ savaşı zamanı separatçı-faşist erməni-hay silahlı quldur dəstələri 1992-ci ilin yazında Şuşadan Laçma yola düşən hərbi avtomasında xalqımızın qeyrətli qızı, jurnalist Salatın Əsgərovanın, rus zabiti ilə bərabər gülləbaran edilməsi faciəsidir. Digəri 1918-ci ildə Abdal kənd camaatının Soltan bəyin silahlı dəstəsi ilə Qarabağın türk əhalisini qırmağa gəlmiş tayqulaq general Andranik Uzanyanın nizami qoşununu tərkisilah etmişdir ki, bunun nəticəsində "erməni-hay başkəsənlərinin" törəmələri Qarabağa ayaq basa bilməmiş, azərbayklərinin yeni soyqırımının qarşısı müdrikliklə və qətiyyətlə alınmışdır.

Bəs qəhrəmancasma doğma el-obasını qoruyan azərbayklərinin yaşadığı Abdal kəndi adının açımı nədən xəbər verir, abdalaların ulu babaları kim olmuş? Sualın cavabını əcnəbi müəlliflərinin əsərlərində axtarmaq lazım gəlir. Belə ki, Suriyadan olan tarixçi Zaxari Ritor (6-cı yüzillik) Şimali Qafqazda "Hun əyalətində" yaşayan müxtəlif tayfalar arasında türk mənşəli Abdal tayfasının da adını qeyd edir.

Digər mənbələrdən məlum olur ki, Şimali Qafqaz çöllərində - Qara və Xəzər dənizləri arasındakı ərəzidə, Ulu çöldə 300 ildən artıq böyük, qüdrətli imperatorluq yaratmış xəzərlərin tərkibində amansız savaşlarda mərdliklə döyüşən, cəsarətli hərbi fəndlərilə seçilən, fərqlənən abdal qövmələrin də adları çəkilir.

Tarixə o da məlumdur ki, xəzərlərin Qafqaz Albaniyasına dəfələrlə hərbi yürüşü olmuş və onlarla birlikdə abdal nəsilli türklərin də Qarabağ bölgəsinə gəlib çıxması və onun füsunkar təbiətli torpaqlarında məskunlaşması inkarolunmaz reallıqdır. Yaşadıqları məskənə, kəndə də öz tayfasının adını verməklə eyniadlı etnonimlər yaratmışlar. Abdal etnonimi geniş areala malikdir. Belə coğrafi adlara tarixi Qərbi Azərbaycanda və Gürcüstanda da rast gəlinir.

Akademik V.V.Bartold da Abdel tayfasını Hun tayfası hesab edir. Bu tayfa mənbə məlumatlarına görə Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan və Başqordistan ölkələrində də məskun olmuşdur. Abdal etnonimi müxtəlif formalarda: heftal, heptal, eftal kimi də işlənmişdir.

M.Kalankatuklunun məlum sənəməsində Albaniyada yaşayan tayfa və tayfa birlikləri arasında Abdal tayfasının da adını çəkir. Onun verdiyi məlumata görə, heptallar (abdallar - müəllif) Makedoniyalı İsgəndər dövründə (miladdan əvvəl 4-cü yüzillik) buraya köçürülmüşlər.

Ağdam bölgəsində yerləşən Abdal kənd adı - etnonim də həmin tayfanın adını özündə əks etdirir. Bu kəndin də ağsaqqalları öz müdrikliyi, cavanları isə qeyrəti və cəmərdliyi ilə həmişə fərqlənmişlər, ad çıxarmışlar.

Abdal adında Ordubad bölgəsində dağ, Tovuz bölgəsində kənd, çay və qala vardır.

Samux bölgəsində adı tarixə düşmüş Kürəkçayın sahilində Çobanabdallı kəndi yerləşir. Mənbələrə görə, bu yaşayış məntəqəsi türk mənşəli çoban tayfasının Abdallar tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Çobanlar qədim türk tayfalarından biri sayılır. Onlar ədəbiyyatda, tarixdə, incəsənətdə Xançobanı, Xoşçobanı və Çobanabdallı adları ilə məlumdur.

Mənbələrdə daha sonra deyilir ki, çoban tayfasının qədim adı sulduz olmuşdur. Bu tayfa Elxanilər dövründə əhəmiyyətli rol oynamış Əmir Çobanın (1289-1328) adı ilə çobanilər adlanmışdır. Dövlət qarşısında xidmətlərinə görə, hətta bu sülalənin başçılarına, görkəmli adamlarına Azərbaycanda mükafat olaraq, torpaq sahələri ayrılmışdır.

Çobani tayfasının, o cümlədən abdalaların Azərbaycan toponimiyasında izi də bununla bağlıdır.

Qazaxlar

Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində qıpçaq türklərinin böyük bir qolu sayılan qazaxlar məskunlaşmışlar. Bu türk mənşəli tayfa ağ hunların tərkibində aran, tørtər, tuq berindeylərlə Azər-

baycana hərbi yürüşlərdə, etnik axında yaxından iştirak etmiş və onların adı ilə bağlı etnonimlər meydana gəlmişdir.

Keçmiş Xankəndi bölgəsində Siqnak adlı kənd var idi. Ulu Çöldə qıpçaqların bir şəhəri Siqnak adlanırdı (10-12-ci yüzilliklər). Bu şəhərdən gəlmiş qıpçaq ailələri Yuxarı (dağlıq) Qarabağda məskunlaşdıqları kəndə həmin Siqnak şəhərinin adını vermişlər.

Xocavənd bölgəsi ərazisində Çıraquz adlı kənd var. Bu ad 19-cu yüzilliyin sənədlərində Çıraq-Uz şəklində qeydə alınmışdır. K.Baqryanorodnı yazır ki, Cənubi Rus (Dəşti-Qıpçaq - müəllif) çöllərində Uz adlı türk tayfası yaşayırdı. Uz adlı kənd keçmişdə Yuxarı (dağlıq) Qarabağın Ağdərə bölgəsində yerləşən Maqavuz (əslində Magov - Uz- müəllif) kəndinin adında qalmışdır.

Qarabağ əyalətində Arbaduz, Zəngəzur bölgəsində - Şıxa-Uz kənd adları da bu səpkidəndir və onlar indiyədək tam öyrənilməmiş, öz gələcək tədqiqatını gözləyir.

Qaramanlı

Böyük Səlcuq oğuz türk tayfasının bir qolunun adı Qaramanlıdır. Yazılı mənbəyə görə, Toğrul bəyin vaxtında 20 min ocaq (ev nəzərdə tutulur) olan qaramanlılar öncə Anadoluya köçmüşlər.

Bu adda, hətta knyazlıq olmuş və adını bu tayfadan götürmüşdür. Qaramanlılar (Qara imanlılar - böyük imanlılar mənasında) Türkiyədə Anadolu sultanlığının süqutundan sonra, 147-ci ildə Azərbaycana, o cümlədən, tarixi Qarabağa gəlmiş və onun ərazisində məskunlaşmışlar.

Buradan da müxtəlif səbəblərə görə başqa ölkələrə səpələnmişlər.

Başqa bir məlumatda deyilir ki, Xəzər dövləti süquta uğradıqdan sonra qıpçaqlarla toqquşmuş və bundan sonra qaramanlıların bir qismi Azərbaycana göndərilmişdir.

Qaramanlılar 14-cü yüzillikdə Bərdə və Gəncənin torpaqlarında (tarixi Cavanşir və Cavad uyezdlərində - indiki Cəbrayıl və Salyan-Neftçala bölgələri) məskunlaşmış, sonrakı yüzilliklərdə tarixin səhnəsindən çıxsalar da onların adları etnonimlərdə; Aşağı Qaramanlı, Yuxarı Qaramanlı (Neftçala bölgəsi), Qaramanlı

(Göyçay bölgəsi) və Qaramanlı (Qubadlı bölgəsi) kəndlərin və Hacı Qaraman piri (Cəbrayıl bölgəsi) adında qalmışdır.

Ayrımlar

Tarixi Qarabağın ərazisində vaxtilə məskunlaşmış türk mənşəli tayfalardan biri də ayrımlardır (bu böyük nəslin davamçıları indi də durur).

Onlar Daşkəsən bölgəsi daxil olmaqla Ağstafa çayının hövzəsinə qədər ərazidə yaşamışlar. Ayrımların əcdadları Kiçik Asiya türkləri olmuşlar.

Ayrı-ayrı məkanlarda məskunlaşdıqlarına görə onlara ayırım demişlər (Q.Qaraqaşlı). Qazax bölgəsində Qoşqar və Kəpəzdağ etəklərinə köçən ayrımların nəsil davamçıları indi də yaşayırlar.

16-cı yüzillikdə ayrımlar iki hissəyə bölünmüşlər; bir qismi Güney Azərbaycana köçmüş və burada Şah Abbası dəstəklədikləri üçün "Şahsevər" adlandırılmışdır.

Digər qismi köhnə yerində qalıb onlardan yeni nəsilər törəmişdir; ayırım, saatlı, qazaxlı və yaxud çolaxlı.

Rusiya imperiyası dövründə Gəncə bölgəsi Yelizavetpol adlandırılan vaxtda burada 6 mahalda azər türklərilə yanaşı, ayrımlar da yaşayırdılar.

Cavanşir uyezində Ayırım və Saatlı, Qazaxda - Boyanis - Ayırım, Şinik Ayırım, Cavad uyezində Çolaxlı adlı kəndlərdə ayrımlar yaşayırdılar.

Ayrımlar tərəfindən Əmirvar, Acı, Birkəz, Dəstəfur, Damicılı, Zaha dərəsi, Güneydam kəndləri salınmışdır.

Tərtərlər, tuğlar

Tarixi mənbələrdən və O.Süleymanovun məşhur "Az və ya" əsərindən məlumdur ki, Ulu Çölün (Desti-Qıpçaq) cənubunda yaşamış qıpçaq türklərinin qüdrətli tayfalarından biri Tərtər adlanırdı. Rus ədəbiyyatında bu tayfa Tərtər-oba kimi göstərilir (yəni tərtərlərin eli, obası, yurdu, məkanı). Həmin tayfanın bir hissəsinin Qarabağ bölgəsində məskunlaşması nəticəsində orada

axan çay, salınmış yaşayış məskəni onun adı ilə Tərtər adlanmışdır (mənası - “dörd ər, igid” deməkdir). 2-ci yüzillikdə yaşamış antik müəllif Pentarx qeyd edir ki, Qafqazda Tərtər adlı tayfa yaşayır. Çox ehtimal ki, adı çəkilən tayfanın bir hissəsi Miladın əvvəllərində Hun türklərinin tərkibində Albaniyaya gəlmiş, o cümlədən, münbit Qarabağ torpaqlarında yurd salmışlar.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu yazır ki, bu tayfanın əlilə Tartuakan (Tərtərakan - müəllif) adlı məskun yeri salınmışdır.

Qıpçaqların Arşak əyalətində qədim vaxtlardan məskunlaşması Xocavənd bölgəsində salınmış Tuq kəndinin adı ilə də tədiq olunur. Məlumdur ki, Ulu Çöldəki qıpçaqların digər bir tayfa birliyi Tuq adlanırdı. Ümumiyyətlə, Tuq etnonimi tarixi Albaniyada yayılmış adlardandır. Belə ki, Quba qəzasında Tuq kəndi, Şuşa qəzasında Tuq kəndi, Tuq dağı, Tuq çayı, Tuq meşəsi, Zəngəzur qəzasında Tuqyurd dağı və b. vardır.

Bütün bu coğrafi adlar Qarabağda yaşamış maldarlıqla, əkinçiliklə, ovçuluqla məşğul olmuş türk mənşəli tuq elinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Tuğ kəndi və onun yaxınlığında qeyd etdiyim kimi “Tuğ dağı”, “Tuğ çayı”, “Tuğ meşəsi”, “Tuğ bulağı” - yəni makro və mikro etnonimlər bizim günədək öz mövcudluğunu saxlamışdır.

Bir daha Tuq (Türk-Tuq-Tuğ) etnoniminin açımına gəldikdə onu deyə bilərəm ki, o əslində Tuy sözündən yaranıb qədim türk dillərində “bayraq” - müqəddəs təlsim mənasındadır (mənbələrdə başqa izahı da vardır).

Ərməni-hayların Qarabağın bu şəfəli yerlərinə gətirilib yerləşdirilməsi tarixən məlumdur ki, 19-cu yüzilliyə təsadüf edir və bu etnonimin dəyişdirilərək lüğəti mənası məlum olmayan “Doq” kimi işlətmələri, onun erməni-hay mənşəli olmasına göstərilən boş-boşuna cəhdlər, belə söylər erməniləri-hayları ancaq cəfəngiyata gətirib çıxarır (burada da erməni-hay saxtakarlığı).

Müxtəlif rəngarəng türk tayfaları adlarından ağ hunlar (qaçar, avşar, çoban, padar, ustacallı, lək, xəlilli, sor-sor, şemiya, (şacaq da yazılır), osallı, zəngənə, türkmənlər (qaraqoyunlu, ağqoyunlu), bayandur, noqaylar (bucaqlar da yazılır), bayat və başqaları zamanın müəyyən kəsiyində Azərbaycana, o cümlədən, tarixi Qa-

rabağa gəlmiş, məskunlaşmış; kənd, şəhər salmış, kənd təsərrüfatı; heyvandarlıqla, pambıqçılıqla, meyvəçiliklə, əkin-biçinlə məşğul olmuşlar. Onların adlarını tarix bu gün etnonimlərdə yaşadır.

Belə etnonimlərdən biri də, qeyd etdiyim kimi, Ağcabədi - Ağdam bölgəsi arasında Bayat kəndinin adıdır. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir öz ilk hərbi qalası burada tikdirmiş, Qarabağa hücum edən ilk düşmənlərini burada qarşılayaraq qələbə qazanmışdır.

Tarixi Qarabağda yaşamış qədim türk mənşəli tayfaları haqqında yazılarıma yekun ərəfəsində məni çoxdan düşündürən bir təbii sual - əski Böyük Türk dünyasının beşiyi harada olmuş, onu yaradan, ucaldan və yaşadan türklər, onların dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri, geyimləri, həyat tərzi və digər milli ünsürlər bərdə mənbələrdən aldığım bilgiler, bir türk kimi məni tam qane etmir, qədim türklərin - bizim şanlı, ulu əcdadlarımızın məhz haradan təşəkkül və yüksəliş tapması, miqrasiya coğrafiyasına doğru-dürüst və dəqiq cavabın olmaması mənə rahatlıq vermir, hey düşündürürdü. Türklərin Altayda mənşə tapması daxilən məni qane etmirdi, inanmırdım bu müddəalara.

Nəhayət, axtarışlar məni Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının zəngin kitabxanasından onun çağdaş görkəmli alimləri ilə; Coğrafiya İnstitutunun direktoru, akademik Budaq Budaqov, Tarix İnstitutunda Qarabağın tarixi şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru Qasım Hacıyev, tarix elmləri doktoru, albanşünas Tofiq Məmmədov, Dil İnstitutunun professoru, filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Kazımov, Coğrafiya İnstitutunun Xəritəçilik və İnformasiya şöbəsinin müdiri, toponimiya tədqiqatçısı, alim İldırım Mərdanov və digər elmi işçilərlə görüşüb, onlarla dəfələrlə apardığım dərin elmi söhbətlər, mübahisələr çoxdan axtardığım tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında mənə böyük yardımçı oldu, buna görə alimlərimizə minnətdarlıq hissimi bildirirəm.

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasında, onun Kür çayından cənubda olan ərəzi, xüsusilə də tarixi Qarabağ bölgəsi, onun vahid hüdudlarında qərar tutmuş aran və dağlıq hissəsinin hələ Miladdan da çox-çox öncə yerli avtohton-aborigen etnoslar, türk mənşəli tayfalardan ibarət olmuş və heç vaxt öz etnik simasını, mənsubiy-

yətini dəyişməmiş, əcnəbi (ilk növbədə fars və erməni-hay) - yad tayfaların, xalqlarının təsiri altına düşməmiş, sabitliyini, özünəməxsusluğunu, etnomənəviyyatını qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycanın Güney (Cənub) hissəsində Miladdan öncə III minillikdə əgər aborigen tayfalar: kutilər, lullular, sular, turukkilər, kassilər, hurrilərdən və digərlərdən ibarət idilərsə, Quzey (Şimal) Azərbaycanda (tarixi Qafqaz Albaniyası) Miladdan öncə VIII yüzilliklərdən bəri yerli-köklü etnoslardan mük, uti, qarqar, udin, ud, sovde (savdey), kaspi, qel, leq, lupeni, sila və digər türk mənşəli tayfaların tarixin yaddaşında silinməz izləri qeyd olunmuşdur.

Güney və Quzey Azərbaycanın, hələ çox erkən, qədim zamanlarda onun torpaqlarında yaşamış aborigen tayfalar - türklər sürətlə artaraq məskunlaşdıqları əraziləri getdikcə genişləndirirdilər.

Qədim türklərin ulu əcdadları məhz Ön Asiyada, İraqın şimalında, İranda, Güneyli, Quzeyli və Qərbi Azərbaycanda təşəkkül taparaq buradan III minilliyin sonunda Şərqi, Qərbə, Şimala hərəkət etmişlər. Bununla belə, onların əksəri - «əsas özəyi» öz ilkin məkanını, yurdlarını, o cümlədən, Azərbaycan torpaqlarını - Güneyli-Quzeyli və Qərbi Azərbaycanı (indiki Ərmənistanı), Şimali İraqı və Şimali İranı heç vaxt tərk etməmiş, məskunlaşdıqları Vətən torpaqlarını özlərindən sonrakı nəsil davamçılarna irs olaraq ötürmüşlər. *“Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərir ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-Altay əraziləri deyil, Ön Asiya olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb-çoxalaraq yeni əlverişli yaşayış sahələri axtarışı ilə yenidən geriyə - öz ilkin (ulu əcdadlarının - müəllif) yurdlarına dönmüşlər”* (Q.Kazımov, “Azərbaycan dilinin tarixi”, Bakı, 2005).

Bu tarixi gerçəklik, həqiqətlər, görkəmli azər-türk alimlərinin uzun illər elmi tədqiqat araşdırmalarının bəhrəli yekunudur.

Beləliklə, tarixin sonrakı zaman kəsiyində Qafqaz Albaniyasına axın etmiş çoxsaylı türk mənşəli tayfaların ulu əcdadları vaxtilə Ön Asiyadan, eləcə də, tarixi Azərbaycan torpaqlarından köçüb getmiş türklər idi. Onların nəsil-genetik davamçılardan öncə Azərbaycan torpaqlarına kimmerlər (qamərlər) və sonra skiflər (Mil-Qarabağ düzündə, Abşeron yarımadasının Pirallahı qəsəbə-

sində onların 2,5-3 metrlik qəbirləri aşkar edilmişdir), sak tayfalarının m.ə. VIII-VII yüzilliklərdə və Miladın I-V və sonrakı yüzilliklərində isə hunların, xəzərlərin, digər qıpçaq tayfalarının, XI-XII yüzilliklərdə isə səlcuq-oğuz türk-tayfa birliklərinin ulu əcdadların yolu ilə geriyə - tarixi vətənə - özəl torpaqlara qayıdışı, avtohton türk tayfalarla dil, adət-ənənə yaxınlığı və digər türkə xas ünsürlər (geyim, həyat tərzi, məşğuliyyəti və s.) əsasında onların asancasına qaynayıb-qarışması göstərir ki, bu türk mənşəli tayfalar - bir soykökdən olmuş, Güney, Quzey və tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində geniş məskunlaşmaqla Azərbaycan xalqının etnogenezində, vahid Azər-türk dilinin formalaşmasında və təşəkkül tapmasında yaxından və birbaşa iştirak etmişlər.

Elmə çoxdan məlum olan bir həqiqəti qeyd etmək istərdim. Tarixi Albaniyanın hakim sülaləsini təmsil edən ən böyük və aparıcı tayfası - albanlarla yanaşı, onlarla çiyin-çiyinə yaşayan abant, qarqar, quqar, kaspi, sodey, kəmə, saq, uti, maskut, satak, çul, şarvan, şamaq (ijmaq), kanqar, dondar, tərter, hun, savar, macar, bolqar, şirak tayfaların (aparılmış tədqiqatlar nəticəsində) da türk mənşəli olduğu artıq dəqiqləşdirilmişdir. Adı çəkilən tayfalardan; alban, qarqar, sak, kaspi, uti, savdey tayfaları Albaniyada, o cümlədən, tarixi Qarabağda özəldən məskunlaşmış, geniş yayılmış tayfalar ölkənin əsas əhalisini təşkil edirdilər.

Albaniyada qafqazdilli və irandilli etnosların üstünlük təşkil etməsi haqqında irəli sürülmüş müddəalara gəlincə etiraf etməliyəm ki, bu bərdə tarixin səhifələrində nə tutarlı elmi əsas, nə də heç bir yaddaqalan məntiqi iz yoxdur.

Çoxsaylı mənbələrin məlumatlarından, mövcud tarixi, arxeoloji maddi mədəniyyət, etnoqrafik və coğrafi bilgilərdən yeganə və düzgün bir nəticə hasil olur; Ön Asiya qədim türklərin beşiyi sayılırsa, onun qoynunda qərar tutmuş Azərbaycan isə Qərb və Şərq türk dünyasının “qızıl körpüsüdür” deyimi, ifadəsi bu gün daha inandırıcı səslənir.

Qədim qaynaqlarda çəkilən türk mənşəli mahal, qala, məkan, çay, kənd adları - etnonimlər əsasında da tarixi Qarabağın ərazisində miladdan əvvəl və Miladın erkən orta yüzilliklərində

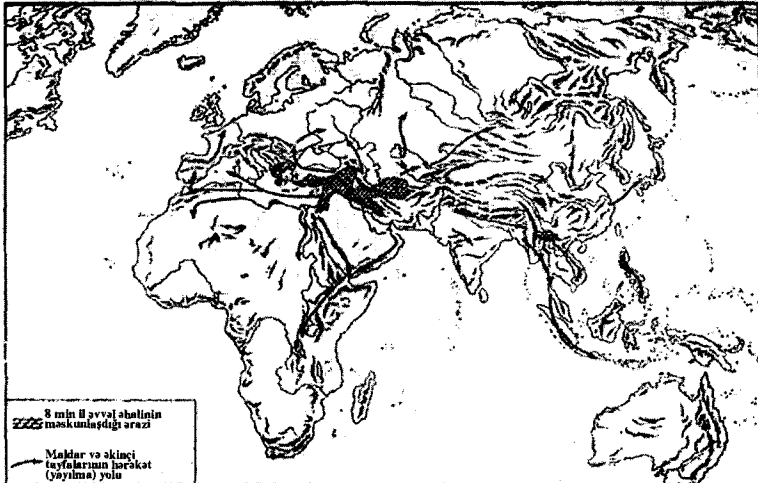
aborigen və gəlmə (daha doğrusu, geri qayıtma) tayfaların əksəriyyətinin türklər olması çoxdan sübutunu tapmışdır.

Antik mənbələrdə adı çəkilməyən bir sıra türk mənşəli tayfalar da Qarabağda yaşamışlar (bu barədə yuxarıda deyilmişdir).

Qeyd etdiyim kimi, hələ qədim dövrlərdən Aran və Yuxarı (dağlıq) Qarabağı özündə ehtiva edən, burada yaşamış və gəlib məskunlaşmış bu türk elləri sonralar Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində yerli, köklü türk mənşəli tayfaları ilə qaynayıb qarışmış olsa da, onların türk ruhunu yaşadan coğrafi adlar ən etibarlı abidə kimi etnonimlərdə qalmaqdadır.

Azər türklərinin aborigen olmasını, onların istifadə etdiyi dil faktoru da təsdiq edir. Görkəmli dilşünas alim Q.Kazımov və təmnmmiş türksünas alimlərdən V.İ.Aslanov, F.Cəlilov və digərlərinin apardıqları elmi linqvistik tədqiqat işlərində bir daha sübut olunmuşdur ki, azər türkləri gəlmə yox, yerlidirlər və onların danışdığı dil qədim türk dillərindən biri olaraq eyniadlı ölkədə çoxdan mövcud idi. A.Barta demiş: "Dil, bir ünsiyyət vasitəsi kimi bu və ya digər etnosun əsas meyarı" olduğu kimi", azər türkcəsi də azər türklərinin əsas dilidir.

Buna bir daha əmin olmaq üçün yenə də tarixə nəzər salaq.

8-5 min il əvvəl Şərq yarımkürəsində əhalinin məskunlaşması
Q.Kazımovun "Azərbaycan dilinin tarixi" kitabından götürülmüşdür.

Bu gün bütün bəşəriyyətə sırr deyil ki, dünyanın ilk böyük sivilizasiyası Cənubi-Şərqi Avropa, Şimali Afrika, Qərbi Asiya və onların əhatəsində qərar tutmuş Ön Asiyada təşəkkül tapmışdır (bax xəritəyə).

"İnsan məskənlərinin sonradan genişlənməsi irqi ayrılığa səbəb olmuş; Avropada - avropoid, Afrikada - neqroid, Asiyada - monqoloid irqlər yaranmışdır" (Q.Kazımov).

Həç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan torpaqları da ibtidai insanların məskəni sayılır. Burada bu gün də mövcud ilk insan məskənləri: məşhur Azıx, Tağlar (Yuxarı - dağlıq Qarabağ), Damcılı, Daş Salahlı, Qazma və Buzeyir mağaraları elm aləminə çoxdan məlumdur.

Azərbaycanda meydana gəlmiş monqoloid irqinə mənsub adamlar - qədim türklərin əcdadları zaman ötdükcə qəbilə həyat tərzindən tədricən tayfalarda cəmlənmiş və öz aralarında ünsiyyət vasitəsi olan qədim türk dillərində konuşmuşlar.

"...Alimlərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, azərbaycanlıların azər türklərin - müəllif əcdadları min il, on min il bundan öncə də öz aralarında türk dilində danışmışlar". (Q.N.Hümbətov "Unudulmuş kurqanlar" Bakı, 1998). Hazırda bu dildə - azər türkcəsində 40 milyondan çox adam danışır.

Rus alimi Y.Y.Viktorovanın hesablamalarına görə ("Monqollar" əsəri) türk dilləri 100 min il öncə formalaşmışdır. Ümumtürk dilinin qollara ayrılmasını Q.N.Hümbətov eradan əvvəl 2-ci minilliyə aid edir. Hələ çox-çox qədim dövrlərdə türk dillərində yaranmış yüzlərlə, minlərlə köklü sözlər bu gün də azər türkcəsində işlənməkdədir. Belə ki, alimlərin fikrincə müasir türk dillərindən məhz azər türkcəsində daha çox qədim türk dilinin etnik xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. V.N.Aslanovun müqayisəli təhlilinə görə (M.Kaşqarının lüğəti üzrə) 8000 qədim türk sözündən 5000-i indi də dilimizdə öz ilkin mənasında işlənir.

Müəllifin götürdüyü bazis leksikasına aid 500 sözdə leksikostatistik təhlil apararaq bu nəticəyə gəlmişdir ki, 1000 il ərzində say, fel, şəxs əvəzliyi, insan və heyvan bədən üzvləri, qohumluq, astronomiyaya, landşaft, coğrafiya terminləri və s. türk, türkmən, özbək, uyqur, kumık, başqır, tatar, qazax, qaqauz dillərində ən çox

qədim köklü türk sözləri yalnız azər türkcəsində qorunub saxlanmışdır. Atçılığa aid - at, ayğır, day, qulun, qısrak, ilxı, yəhər, üzəngi, yüyən, qamçı; ev heyvanları - öküz, buğa, qoç, inək, dəvə, qoyun, it; vəhşi heyvanlar - aslan, porsuq, qunduz, siçan, tülkü, ilan; quş adları - quzğun, qarğa, qaz, ördək, durma, torağay; əkinçiliklə bağlı - oraq, kürək, dırmıx, əkin, dəyirman; bitki aləmi - ağac, yarpaq, qamış, ot, başak; mədəni bitkilər - alma, üzüm, arpa, darı, buğda, sarımsaq; ev əşyaları - bəzək və silah terminləri: beşik, yorğan, yastıq, döşək, iynə, bıçaq, balta, qalxan, qılımc, yay, ox, nizə, süngü, kırıq biləzik, üzük, sırğa və s. və i.a. müqayisəli təhlil aparılmış türk dilləri ailəsinə aid 20 dildən ən çox qədim köklü türk sözləri şəffaf halda ancaq azər türkcəsində, qalan türk dillərində həmin terminlər cüzi surətdə şivə və dialekt təsirinə məruz qalsalar da, prinsip etibarilə, eyni məzmunu ifadə edir.

Həç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türk dilinin imkanlarını, zənginliyini yüksək qiymətləndirən görkəmli rus tarixçisi Müller yazır ki, “əgər dünya dilçilərini toplayıb tapşırıq versələr ki, tam mükəmməl bəşəri vahid bir dil yaratsınlar, mən deyərdim ki, buna ehtiyac yoxdur. Belə bir dil var, bu, Azərbaycan dilidir”.

Bu tarixi gerçəkliklərdən, həqiqətlərdən kifayət qədər məlumət olan erməni-hay müəllifləri - “ideoloqları” görəsən, daha nəyə əsaslanaraq bütün dünyaya car çəkirlər ki, Qarabağın əzəl əhalisi - hayklar (ermənilər-haylar nəzərdə tutulur) olmuşdur. Bu əsassız iddia nə sağlam düşüncəyə, nə də adi məntiq normalarına sığır. Hələ məsələnin elmi cəhətini kənara qoyuram. Axı yuxarıda çəkilən tarixi Qarabağın ərazisində, damazlıq üçün də olsa, bir erməni-hay mənşəli tayfa yaşamamış və onun adı mənbələrdə çəkilməmişdir!

Düzdür, hazırda Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisində 12 faizədək erməni-hay dili ilə izah olunan toponimlər də vardır. Lakin söhbət ondan gedir ki, (elmi baxımdan) bu toponimlər nə vaxtdan meydana gəlmiş, yaranmışdır? Sualın cavabı tarixən də qəti və birmənalıdır; əsasən 19-cu yüzilliyin birinci yarısından, yəni rusların, erməni-hay başbilənləri və Qriqoryan dini ruhanilərinin fəal köməyi ilə İran və Türkiyə ərazilərindən erməni-hay ailələrinin kütləvi şəkildə - on minlərlə, özü də “xüsusi bir uzaq-

görənliklə”, rus imperiyasının müstəmləkələri olan Zaqafqaziya ölkələrinə, o cümlədən, Qarabağın dağlıq bölgələrinə köçürülməsindən sonrakı illərə təsadüf edir.

Beləliklə, müxtəlif dövrlərin mənbələrinə tarixi, arxeoloji, maddi materiallara, mədəniyyət abidələrinə, dil-lingvistik, toponimik araşdırmalara, elmi-tədqiqat nəticələrinə və analitik təhlillərə əsaslanaraq, müasir yüksək ixtisaslı təəssübkeş, türk mövqeli alimlərimizin əsərlərindən çıxış edərək cəsarətlə, birmənalı şəkildə demək olar ki, qədim tarixi Kaspiana, Balasakan (Paytakaran), Sakasena (Şakaşena), Sisakan, Arsak, Uti - bir sözlə, tarixi Qarabağın Aran və Dağlıq ərazilərində albanlar, kaspilər, utilər, saklar, qarqarlar, savdeylər, qardman və digər yerli-köklü avtoxton tayfalar, miladdan çox-çox öncə və sonra bu cazibədar yerlərə axın etmiş, qədim kimmer, sak, skif davamçıları, peçeneqlər, kəngərlər, hunlar, çullar, tərterlər, quşçular, baharlılar və onlarla digər türk mənşəli tayfalar əcdadlarının tarixi vətəninə qayıtmaqla yerli əhalini daha da güclü və qüdrətli etmişlər.

Burada qeyri-ixtiyari üzümü saxtakar erməni-hay tarixçilərinin törəməsi və davamçısı “Ocaq” kitabının müəllifi, on-yüz minlərlə soydaşlarının beynini şovinizm ideyaları ilə zəhərləyən “ideoloq” Zori Balayana tutub demək istəyirəm: “Ay türkün çorəyini yeyib üzüdönük çıxan, nankor, zatıqırıq “şortvats” (tərcüməsi-dönmə) erməni-hay! İndi başa düşürsənmi sən “qaraçı tayfalar”ı adlandırdığın Azərbaycan xalqı kimdir, kimlərdən yaranmışdır? Anlamaq iqtidarındananmı zaman-zaman Azərbaycana, o cümlədən sən də, baban da yaşadığınız Qarabağa dönən, geri qayıdan türk tayfaları vaxtilə neçə-neçə minilliklər öncə vətəni - Azərbaycanı müvəqqəti tərk etmiş Ulu Türk əcdadlarının genetik mənsubu, varisi, davamçılarıdır!

Sən istəsən də, istəməsən də bu, artıq təkzibolunmaz tarixi faktıdır - həqiqətdir! Görürsən, yalanın, iftiranın axırı yoxdur! Yadıma salım, 2 yüz ildən öncə gürcü şairi, publisist İ.Çavçavadze sən kimlərinə xəbardarlıq etmişdir ki, çirkin əməllərdən əl çəkin, abır-həyanız olsun, axı biz qonşuyuq! Nəticə çıxarmadığınıza görə onun sözlərini olduğu kimi yazıram: “...pozmaq, ləkələ-

mək... onların (ərməni-hayların - müəllif) sənəti, peşəsidir”... (“Ərməni alimləri və fəryad qoparan daşlar”, Tiflis, 1902).

Etiraf edək ki, Azərbaycana, o cümlədən, tarixi Qarabağ torpaqlarına türk mənşəli tayfaların istər hərbi yürüşü, istərsə də geriyyə, dədə-baba yurduna etnik axını heç də təsadüfi olmamış, bu konuşmada dərin bir fəlsəfə - qədim vahid türk soykökünə mənsubluq, vahid etnik yaxınlıq, genetik bağlılıq, qohumluq – qanunauyğunluq mövcuddur.

Belə ki, Böyük Türk dünyasına məxsus çoxsaylı tayfalar bir soykökdən ucalaraq zaman və məkandan asılı olmayaraq, xırdapara şivə və dialekt fərqi olmasın baxmayaraq, asanlıqla qayna-yıb qarışırdılar.

Odur ki, tarixi Qarabağın aborigen türk mənşəli tayfaları vahid Azərbaycan xalqına hələ qədim dövrlərdən genetik bağlıdır və onun soykökündən qaynaqlanıb. Heç də təsadüfi deyil ki, hələ 7-ci yüzilliyin ərəb qaynaqlarında “Azərbaycan türk ölkəsi” adlanır. Bu fikri yuxarıda qeyd etdiyim ölkəmizin ərazisində mövcud olan qədim türk ruhunu - ulu əcdadlarımızın ünvanını yaşadan türk mənşəli çoxsaylı etnonimlər, toponimlər, xoronimlər, hidronimlər də təsdiq edir.

TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİ YAŞADAN TOPONİMLƏR

Gəlmə erməni-hayların Qarabağ elində saldıqları kəndlərdən birinin adı haqqında ətraflı danışmağı labüd hesab edirəm – Qazançı haqqında!

M.Kalankatuklu yazır ki, türk hun tayfalarına mənsub Qor və Qazan adlı iki elbəyi öz tayfaları ilə Syuni əyalətinə (tarixi Zəngəzur) gəlmiş, yerli hakim Babək onları öz tayfaları ilə birlikdə Xat və Şaqat göylərində (ərazisində) yerləşdirmişdir. Qorun saldıdığı kənd - qala Qorus (sonra Gorus adlandırılmışdır - müəllif) 20-ci yüzilliyin 1-ci yarısında bolşeviklərin köməyi ilə Ərmənistanın ərazisinə qatılmışdır.

Tataristanın paytaxtı Kazan şəhəri, Rusiyanın Kursk və Nikolayev vilayətlərində Kazanka etnonimləri Azərbaycan və «Ərmənistan»da mövcud Qazançı etnonimləri ilə eyni mənşəlidir.

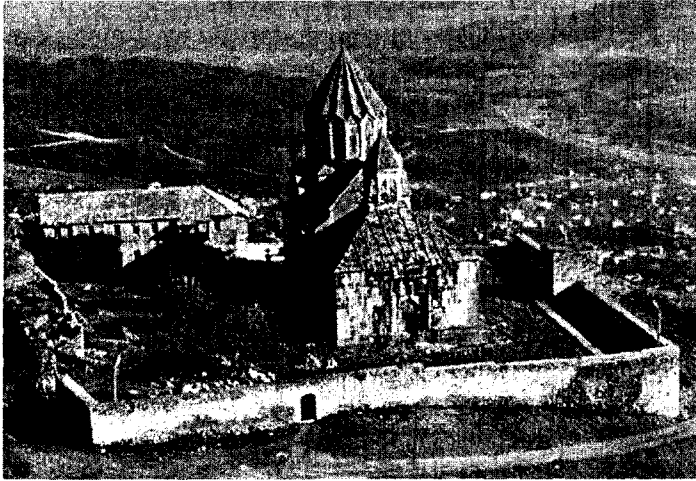
Tədqiqatçı İ.Cəfəroğlu qeyd edir ki, “Kazan” şəhəri eyniadlı qəbilə ilə bağlıdır... Kazan (Xaqan) adlı qəbilə Tataristanın qonşuluğunda yerləşən Başqordistanda da yaşayırdı...

Geniş areala malik Qazançı etnonimi Miladın hələ üfqlərində Altaydan enərək Ulu Çölə (Deşti-Qıpçaq - Cənubi Rus çölü) Qafqaza, Avropaya yayılmış qıpçaq türklərinin səsi-sorağıdır, izidir. Tarixi Qarabağın toponimiyası “xəzinəsində” qədim erməni-hay mənşəli toponimlərin müəyyən edilməməsi, yoxluğu bir daha açıq-aydın göstərir ki, adı çəkilən ərazinin avtohton – aborigen əhalisi əsasən yerli türk mənşəli tayfalar birliyindən ibarət olmuşdur. Bu, öz təsdiqini aşağıdakı tarixi toponimik faktlarda bir daha bürüzə verir.

Ağdərə bölgəsinin ərazisində yerləşən Marağa (sonra gəlmə erməni-hayları onu Leninavan adlandırmışlar - müəllif) kəndində 1978-ci ildə Güney Azərbaycanın Marağa mahalından vaxtilə köçürülüb buraya gətirilmiş erməni-hay ailələrinin Yuxarı (dağlıq) Qarabağa gəlişinin 150 illiyi münasibətilə onlar öz əllərlə abidə ucaltmışdılar. Qarabağda qiyam qaldıran, ixtişaş yaradan həmin erməni-haylar 10 il sonra - 1988-ci ildə ucaldıqları abidəni yerlə-yeksan edib havadarlarının köməyi ilə bütün dünyaya car çəkib “inandırmağa çalışırlar” ki, Qarabağ Ərmənistanın əzəl torpaqlarıdır və onlar burada (Qarabağda) qədimdən yaşamış haylardır (yəni ermənilərin-hayların - müəllif) davamçılarıdır.

Bu həyasızlığın, cəfəngiyyatın müqabilində nə cavab verərsən? Sualın yeganə cavabı - təmkinlə, səbrlə sivil yolu tutub yalnız əsaslandırılmış elmi cavab verilməlidir. Madam söhbət Ağdərə bölgəsindən gedir, onun ərazisində yerləşən alban abidəsi Kəvizədağ monastırı ilə bağlı olayların üstündən sükutla keçmək olmaz. Bu dini məbəd Alban hökmdarı Həsən Calal və onun oğlu tərəfindən 1216-1265-ci illərdə Kəvizədağ adlı dağın ətəyində tikildiyinə görə belə adlanmışdır.

Kəvizədağ məbədi

Dağın adı ərəb mənşəli olub “kəvizə - məbəd və azər türkcəsində “dağ” sözüdür. O dövrdə alban dilli ərmeni-hay kiləsəsi tərəfindən sıxışdırıldığından Kəvizədağ toponimi ərmeni-haydilli fonetikasına uyğunlaşdırılaraq “Qanzasar” kimi işlənmiş və mənbələrə bu şəkildə düşmüşdür. Ona görə də Kəvizədağ toponimi azər türkcəsində Kəvizədağ, ərmenicə-hayca isə Qanzasar (Qanz - xəzinə, sar - isə “dağ”) deyilir. Deməli, dağ adını ifadə edən Kəvizədağ (İsmayılı bölgəsində) Kəvizəçay (Ordubad bölgəsində) və digər toponimlərdə qalmışdır.

Burada qısa arayış verilməsi yerinə düşər. Bəzi ərmeni-hay mənbələrində göstərilir ki, Qarabağın dağlıq hissəsi 12-ci yüzilliyin ortaları, 13-cü yüzilliyin əvvəllərində Ərmeniyenin tərkibində olmuşdur. Sırf uydurma və yalan məlumatdır. Bu da növbəti ərmeni-hay saxtakarlığıdır! Tarixi gerçəklik isə əksini deyir.

1136-1225-ci illərdə Azərbaycan Atabəylər dövləti dövründə Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisi heç vaxt, heç cürə Ərmeniyenin tərkibində ola bilməzdi. Atabəylər hökmdarı Eldənizin hakimiyyətinə tabe olan ərazilərə;

“...Azərbaycan, Arran, Şirvan (tarixi Albaniya - müəllif) Həmədan, Gilyan, Mazandaran, İsfahan, Reyə yiyələnmişdir”... Digər tərəfdən Ərmeniyə özü Eldənizlərin dövründə onun torpaqlarına - hüdudlarına qatılmışdır. 13-cü yüzillikdə Azərbaycan ərazisi Xarəməşah Məmmədin oğlu Sultan Cəlaləddin tərəfindən tutulmuşdu. Onun səlnaməçisi Şihabəddin Məhəmməd ən-Nəsəvi Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisini “Aran” kimi yazır: “Aran hüdudlarında Caraberd qalası var”. Qalanın başçısının adı Salxan Saluq bəy kimi göstərir və onu “Qoca türk” adlandırır. O, burada Zaris qalasının adını da çəkir. Əhalisi azər türklərindən ibarət olmuşdur. Zarisli kəndinin ailələri məhz qalanın ilkin əhalisinin sonrakı nəslidir.

Zaris qalası zarislilər tərəfindən tikilmiş və o Atabəylər dövründə möhkəm, alınmaz hərbi istehkama çevrilmişdir. Zarislilər geniş ərazidə məskunlaşmışdılar: Sarıbaba, Çarıq bulaq, Turşsu, Koroğlunun daş qalası, Zaris qalasının höndəvəri – Böyük Kirsin şəfali yerləri; Ağ qaya, Maralqaçan, Yurd daşı, Mərzili dərəsi, Ələm Ağacının ətraf yerləri...

Zarisli qalasının xarabalıqları Şuşa bölgəsində qalmaqdadır. Zarisli sözü Zarisli qalasının adı ilə üzvü surətdə bağlıdır. M.Kalankatuklu məlum salnaməsində qeyd edir ki, Qarabağda barsilləri barslı adıyla tanıyırlar. Onlar türk qəbiləsinə mənsubdur və indiki zarisliyə ecdadları hesab edilir. Assimilyasiya nəticəsində “Barslı” dəyişərək “Zarisli” olmuşdur. Bu etnonim Albaniyada xristianlıqdan xeyli qabaq (3-cü yüzillikdən öncə) yaranmış və onun mənşəyi aya inamla bağlılığı ehtimal olunur (Gədəbəy və Qazax bölgələrində dağlarda tikilmiş ay məbədlərini yada salın). Burada “Zar” - “ay”, “ina-ənə-ana” kimi anlamı ifadə edir.

O da elmə çoxdan məlumdur ki, barsillər - iskitlər, saklara söykənən Zarisli-Saris abidəsi hələ qədim dövrlərdən Qarabağ torpağında azər türklərinin bir qolu - ağ hunların yaşadığını bir daha sübut edir.

QARABAĞDA BƏYLƏRBƏYLİK, MƏLİKLİK VƏ XANLIQ DÖVRÜ

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜ

Öncə qısa tarixi arayış. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə məlumdur ki, Azərbaycanın hüduqları genişləndirilərək 400 min kv, km-dən artıq ərazini əhatə edirdi. Borçalı, Göyçə mahalları, İrəvan xanlığı, İran, İraq və Əfqanıstanın bir hissəsi Böyük Azərbaycanın tərkibinə daxil edilmişdi. Səfəvi dövlətinin banisi I Şah İsmayıl Xətai, sonra görkəmli türk hökmdarları I Təhmasib, I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin hüduqları Güney, Quzey və Qərbi Azərbaycanı, Şərqi Gürcüstanı (öncə də Borçalı mahalı), İram, İraqı və Cənubi Türkiyəni əhatə etməklə vahid bir dövlətdə birləşdirmişdilər.

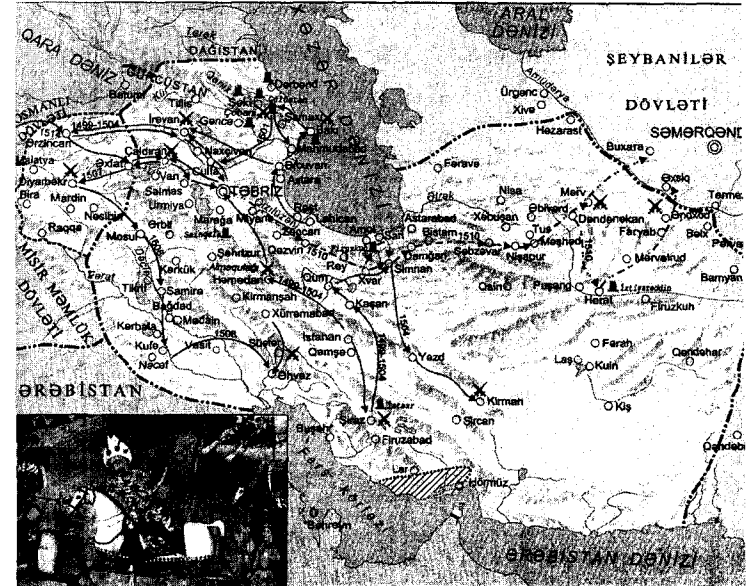
Qeyd edək ki, Azərbaycan torpaqları Səfəvilərin dövründə bəylərbəyliklərə bölünmüşdü. Bu inzibati bölgü 18-ci yüzilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Bəylərbəyliklərdən ərazi etibarilə ən böyüyü və iqtisadi cəhətdən qüdrətli Qarabağ (Gəncə) adlanırdı. Bu bəylərbəylik Kür-Araz çayları arasında yerləşən geniş ərazini (Aran və dağlıq Qarabağın vəhdətində) əhatə edirdi. Onun şimal sərhəddi Gürcüstanın Samxet dağlarına çatırdı. Mərkəzi də qədim Gəncə şəhəri idi.

1736-cı ildə Nadir şah Əfşar ona tabe olmayan Gəncə xan sülaləsini təmsil edən Ziyadoğlu nəslindən qısa almaq üçün onların səlahiyyətlərini əlindən aldı, Qazax və Borçalı mahallarını Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyinə ayıraraq Gürcüstana verdi. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyinə dağlıq hissəsində - Yuxarı (dağlıq) Qarabağda hələ 17-18-ci yüzilliklərdə, mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış boşluqdan istifadə edilərək bir sıra mülklər yaranmışdı. Onların başçıları tarixi Qarabağın irsi feodal hakimləri olmamışlar. Əksər hallarda başqa vilayət və ölkələrdən gəlmə xristianlar idilər. Nadir şah Əfşar həmin mülklərə də tam sərbəstlik, müstəqillik vermişdir.

Ərmeni-hay saxtakar tarixçiləri bu "mülklər amilinə" əsaslanaraq Yuxarı (dağlıq) Qarabağın özəldən erməni-hay torpaqları olmasını israr edir, "özünü küləşdirməyə" çan atırlar. Özgələrin torpaqlarında həmişə hərəslə, tamahla gözü olan erməni-hay ideo-

loqlarının bu torpaq iddiasının da həqiqətlə-tarixi gerçəkləklə heç bir əlaqəsi yoxdur və ola da bilməz. Bu, ancaq və ancaq olsa-olsa ermənilərin-hayların növbəti saxtakarlıq addımı və xülyasıdır.

Azərbaycan Səfəvi dövləti (1501-1514-cü illər)

Şah İsmayıl döyüşdə. Divar şəhəri. İsfahan, XVII əsr.

- 1499-1504-cü illərdə Şah İsmayılın mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəsi
- 1507-1508-ci illərdə Şah İsmayılın Ərəb İraqına yürüşü
- 1510-cu ildə Şah İsmayılın Xorasanı fəth etməsi
- 1514-cü ildə Səlimin Azərbaycanı fəth etməsi

İsmayılın rəhbərliyi altında qızılbaşlar 1500-cü ildə Şirvanşah Fərrux Yasarı Çobani döyüşündə, 1501-ci ildə isə Ağqoyunlu Sultan Əlvəndi Sərrur döyüşlərində məğlub etdilər. Təbrizə daxil olan İsmayıl şah elan olundu və Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandı. Şah İsmayıl 1503-cü ilin iyununda Almaqulagi döyüşündə Sultan Muradın ordusunu məğlub etdi və Səfəvilər tərəfindən İrəvanın Kirmanı kimi əksər vilayətləri ələ keçirildi. 1506-1508-ci illərdə Ərəb İraqı, 1510-cu ildə isə Mərv döyüşündə Məhəmməd Şeybani üzərində qələbədə sonra Xorasan vilayəti Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Azərbaycan Səfəvi imperiyası şərqdə Şeybanilər, qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd oldu. Dövlətin sərhədləri şimalda Dərbənd şəhərindən cənuba doğru - Fars körfəzinə, qərbdə Fərat çayından, şərqə Amudərya çayına kimi uzandı. 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Şərqi Anadolı və Şimali İraq əraziləri Osmanlı dövlətinə verildi.

Tarixi faktlara müraciət edək. Qeyd etdik ki, qədimdə Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağ torpaqlarının qonşu dövlətlərlə sərhədləri bağlı deyildi, mühafizə olunmurdu, qorunmurdu, yəni onun sərhədləri nəzarət altında deyildi. Əcnəbi tayfalar, nə-

Talış məlikliyi

Onun əsasını, əsli Qəbələ mahalından “Qara yüzbaşı” ləqəbi olan Abov adlı şəxs qoymuşdur. O da rəiyyəti ilə bərabər Qarabağın Talış kəndinə (indiki Ağdərə rayonu ərazisində) köçmüşdür.

Mirzə Adıgözəl bəy qeyd edir ki, Talış mahalının məlikləri “bir müddət Talış kəndində sakin olmuşlar... Sonralar məlik Usub Gülüstan qalasını zəbt edib orada sakin olmuşdur”.

Məlikliyin ərazisi Murov və Gülüstani-İrəm dağından başlayaraq Kür çayının sahilinə qədər uzanırdı. Torpaqları münbit olduğundan burada taxıl və digər mədəni bitkilərdən yaxşı məhsul hasil olurdu. Talış məlikləri Bəylərovlar adı ilə tanınmışlar.

Dizaq məlikliyi

Bir məlumatda göstərilir ki, 18-ci yüzilliyin əvvəllərində İrandan, digər mənbədə isə Gürcüstandan gəlmiş məlik Yeqan adlı şəxs indiki Xocavənd bölgəsi ərazisində (keçmiş Hadrut, Haderut) Dizaq məlikliyini yaratmışdır.

Onun ərazisi Əkərə çayı və Kültəpədən başlayaraq Maltəpəyə qədər, eni isə Araz çayından Xurat dağına qədər uzanırdı.

Torpaqları münbit və məhsuldar idi. Burada pambıq, çəltik, ipəkqurdu və taxıl yetişdirilirdi. “Araz çayı boyunca bir neçə böyük şəhər var idi. Həmin şəhərlər dağıdılmış və indi onların ancaq xarabalıqları qalmışdır” (Mirzə Yusif Qarabaği).

Dizaq məlikləri qədim Rumdan (indiki Türkiyə) gəlmişlər.

Məlik Yeqan deyilənə görə, Nadir şah Əfşara yaxın adam olmuşdur.

Xaçm məlikliyi

Yuxarıda adı çəkilən məliklərdən fərqli olaraq bu məliklik yerli əhali hesabına yaradılmışdır. Onun əsasını qoyanlar özlərini Xaçm knyazlığının banisi alban çarı Həsən Calalın varisləri – övladları hesab edirlər. Bunu Mirzə Adıgözəl bəy də təsdiq edir.

Məlikliyin eni Qarqar çayından başlamış Qabartıda qurtarı. Uzunluğu Qırxqız və Mıxtökən dağından Bayat meşəsinə qədər imiş. Torpaqlarında bol arpa, buğda yetişirdi. Məlikliyin ərazisi əsasən meşəlik və cəngəllikdir. Burada qədimdə hərbi qala olmuş. Adı da məlumdur; Hetrak qalası. İndi kiçik kənd halında qalmaqdadır.

Pənah xanın dövründə xanlığa göstərdiyi xidmət və sədaqətinə görə məlik Mirzə onun tərəfindən Xaçına məlik təyin olunmuşdur...

Nadir şah Əfşar Quzey Azərbaycana da işğal etdikdən sonra Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyinə yeni-yeni təzyiqlər göstərirdi. Belə ki, onun fərmanı əsasında Qarabağın sayılan nəsilərindən Otuzkiləri, Kəbirliləri Xorasana köçürdü. Əsasən Yuxarı (dağlıq) Qarabağda yerləşmiş “Xəmsə” (bu beş məliklərə elmi ədəbiyyatda “Xəmsə”də deyilir) mahalındakı Vərəndə, Çiləbörd, Talış, Xaçın və Dizaq məliklərinə ermənilər-haylardan ibarət məliklər təyin etdi və onlara əmr verdi ki, heç vaxt, heç kəsə (özündən başqa) tabe olmasınlar, özlərinin şikayətlərini birbaşa padşaha yetirsinlər” (Mirzə Yusif Qarabaği “Tarixi-Safi”, Bakı, 1991).

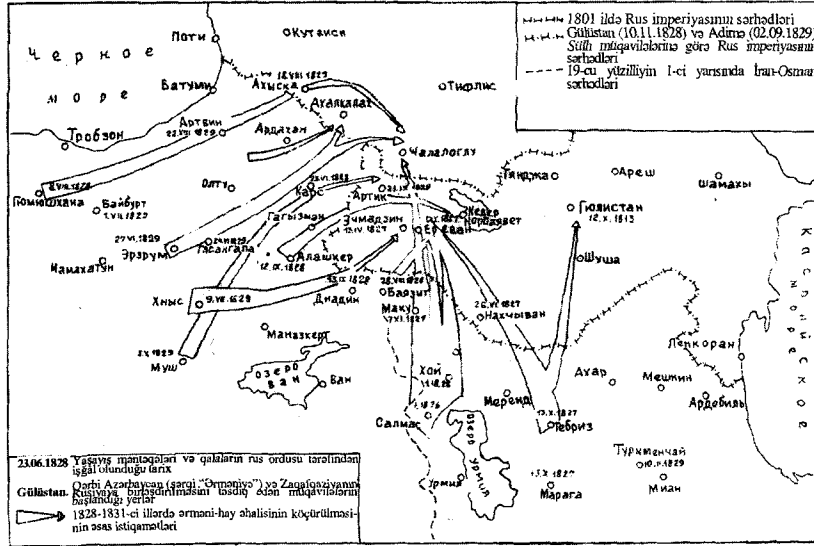
Odur ki, Nadir şahın ölümündən sonra Yuxarı (dağlıq) Qarabağın bəzi məlikləri Qarabağ xanlığını tanımaq istəmir, ona tabe olmaqdan imtina edirdilər. Məsələ çox hallarda silah gücünə həll olunurdu. Nəhayət ki, bir neçə ildən sonra məliklərin tutduqları torpaqlar vahid Qarabağ xanlığının tərkibinə qaytarıldı, tarixi həqiqət bərpa olundu.

Beləliklə, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın dağlıq hissəsində meydana gəlmiş məliklərdən 4-ü gəlmə olmuşdur. Onların məskunlaşdıqları kəndlər: Vərəndə, Dizaq, Talış, Çiləbörd və Xaçm onlardan xeyli öncə mövcud olmuş azərbaycanlı türklərinin kəndləri idi. Talış kəndi isə 16-cı yüzillikdə səfəvilərin Talış adlı Qızılbaş tayfasına mənsub ailələr tərəfindən salınmışdır. Talış tayfasının adı ilə Murovdağın şimalında İncə çayın sahilindəki dağın başında xarabalıqları qalmış qədim qala olmuşdur.

Xatırladım bu tarixi dəlillər də bir daha onu təsdiq edir ki, ermənilər-haylar Qarabağa gəlmədirlər və yerli əhali olan azərbaycanlı türklərlə müqayisəolunmaz dərəcədə azlıq təşkil edirdilər. O

dövrde qeyd olunduğu kimi, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın yerli əhalisinin bir qismi artıq erməniləşmiş xristian albanlardan ibarət idi.

Ərmeni-hay müəllifi B.İşxanyan da yazır ki, «Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin (hayların müəllif) bir hissəsi qədim albanların nəslindəndir... digər hissəsi Türkiyədən, İrandan gəlmiş qaçqınlardır. Azərbaycan torpaqları onlar üçün təqiblərdən sığınacaq olmuşdur». Tanınmış erməni-hay akademikləri: İ.A.Orbeli, Ş.T.Yeremyan və başqaları da bu tarixi gerçəkliyi dəstəkləyirlər.

Ərmeni-hay əhalisinin çar Rusiyası tərəfindən türk oğuz torpaqlarında yerləşdirilməsi və Qafqaza köçürülməsinin əsas istiqamətləri (1828-1831-ci illər)

Daha sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, "Məlik" istilahı tarixi Qarabağda hələ ilk orta yüzilliklərdən məlum idi. Bu, bütün albanlarla birlikdə Sisakan əhalisinin xristian dinini qəbul edən vaxta təsadüf edir. Sisak sülaləsinin nümayəndələri "Saklı" (ərəb mənbələrində "Səhl") ləqəbini daşıyırdılar. Onların ən məşhur nümayəndəsi Səhl ibn Sunbat idi. Babəki tutub ərəblərə təhvil verən Cunbat! Onun qərargahı - oturduğu qala Şəki adlandı.

Yuxarı Qarabağdakı Dızak qalasını da Sisak nəslə ucaltırmışdır (S.Orbelian).

Azərbaycan ərəb işğalına məruz qaldıqdan sonra Sisakan əyalətinin xristian hakimlərinə "məlik" deyilməyə başlandı. Səhl ibn Sunbat da məlik oldu. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında Şöklü Məlik ("Şəkili Məlik" adının təhrifi) ona aiddir. Təsadüfi deyil ki, Bəzz qalasının hakimi, xürrəmilərin başçısı Cavidan da ərəb qaynaqlarında Cavidan ibn Səhlək adlanmışdır.

Sunbat türk dillərində "Sun" - "gözətçi, keşikçi, nəzarətçi" və "bat" isə "mətin, bahadır" sözlərindən yaranmışdır.

Beləliklə, Si sülaləsinin hakimləri etnik baxımdan türklərə mənsub idilər. Siyunini erməni-hay əyaləti, türk əhalisini isə erməni-hay hesab etməklə erməni-hay tarixçiləri bir daha öz saxtakarlığını göstərirlər.

Si sülaləsinin Sisavanda hakimiyyəti min ildən çox zaman kəsiyində davam etmişdir. Sonra bu sülaləni türk cinlilər, onları isə orbelianlar sülaləsi əvəz etmişdir. Cinlilər həm indiki "Ərmenistan"da, həm də Gürcüstanda 3-4-cü yüzilliklərdən məskun idilər. "Ərmeniyə"də yaşayan Cinli türkləri xristianlığı qəbul etmiş və 8-ci yüzilliyə qədər erməni-hay qoşunlarının sərkərdələrinin hamısı türk tayfasından - cinlilərdən ibarət idi. Cinlilərin əcdadlarından biri Mamiqunun adı ilə erməni-hay Momikonyan - Momiqunlar adını daşıyırdılar. Cinlilərin yaşadığı Kür çayının sahilində (Gürcüstanda) ucaltdıqları qala, indi gürcü dilində "Şamşvilde" adlanır. Türkçə "üç ox" deməkdir ("ami-üç", "şvilde-ox" deməkdir).

Yuxarı (dağlıq) Qarabağ ərazisində 17-18-ci yüzilliklərdə meydana gəlmiş "Xəmsə" (beşlik) məlikləri haqqında düşüncələrimi tamamlamaq üçün "məlik" sözünün yaranma tarixinə və onun etimologiyasına işıq salan bir neçə məqamı da qeyd etmək zorundayam.

Mövcud mənbələrin məlumatlarından bu qənaətə gəlmək olur ki, "məlik" məfhumu ilə "mamlük" sözü arasında bir "qohumluq" əlaqəsi vardır.

Məlumdur ki, qədim türk ordusu sıralarında mamlüklərdən ibarət xüsusi döyüşkən, zərbəçi bölmə saxlanırdı ki, onun əsgərləri xidmət etdikləri ölkəyə, öncə də onun hökmdarına ən sadıq,

Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri

etibarlı sayılırdılar. Savaş zamanı cəbhənin bu və ya digər cəhətində yaranmış təhlükəni dəf etmək üçün döyüşkən məmlükləri dərhal oraya atarmışlar...

Belə zərbəçi bölmələr qədim vaxtlarda ərəb ölkələrində, o cümlədən Misirdə, sonrakı zaman kəsiyində Osmanlı Türkiyə imperiyasında orduda mövcud imiş.

Məmlüklər uşaqlıqdan götürülüb hərbi düşərgələrdə ciddi həyat tərzi şəraitində - cəmiyyətdən təcrid halda saxlanaraq (bir növ qapalı hərbi məktəb kimi) onları ancaq hökmdara sədaqət ruhunda tərbiyə edir, hərbciliyin bütün sirlərini onlara öyrədir - bir sözlə, ömrü-günü hərbcilik sənətinə bağlı idi. Savaşlarda fərqlənən məmlükləri daha da ruhlandırmaq, orduda saxlamaq üçün hökmdarın fərmanı əsasında onlara "torpaq payı" ayrılırdı.

Qədim türk dilində məmlükün mənası da elə "malik olmaq" deməkdir. Sonralar bu söz cüzi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq "məlik" şəklinə düşmüşdür.

Güman edirəm Yuxarı (dağlıq) Qarabağda meydana gəlmiş məliklərin qədim "məmlüklərlə" heç bir genetik bağlılığı, əlaqəsi yoxdur. Adicə olaraq, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, mərkəzi hökumətdə yaranmış müvəqqəti boşluqdan sui-istifadə edərək bir neçə zəngin xristian şəxslər Qarabağın dağlıq hissəsində torpaq sahələrini özbaşına zəbt edərək özlərini məlik elan etmişlər.

Mərkəzi hakimiyyət gücləndikdən sonra (öncə Şah Nadir Əfşar, sonra da Qarabağ xanı Pənah Əli xan, oğlu İbrahim Xəlil xan) məlikliyin ölkə həyatında (siyasi, iqtisadi və mədəni) rolunu nəzərə alaraq onlara başçı - məliklər yalnız rəsmi fərmanla təyin olunur və məlik "statusu" verilirdi.

Məliklərin müəyyən torpaq sahələrinə malik olduqları və onu idarə etmək hüquqları ancaq rəsmi fərmanla tənzimlənirdi.

Bu məliklərin arasında, dönmə alban-xristianlar da (bu onların türk mənşəli adları ilə də təsdiq olunur) vardır. Buna aşağıdakı tarixi amil də dəlalət edir.

Öncə tarixi xronologiyayı arxada buraxıb bir az irəli gedərək maraqlı bir məqamın diqqəti cəkdini qeyd etmək istərdim. Belə ki, 1836-cı ildə erməni-hay qriqoryan xristianlığının mərkəzi olan Eçmiadzin Müqəddəs Sinodu (Rusiya Ali Kilsə Şurası)

ələ alaraq onun vasitəsilə, fəaliyyətini bərpa etmiş minillik tarixi olan alban kilsəsinin patriarxatını ləğv edərək onun bütünü torpaqlarına, əmlakına sahib durdu, albanların xələfləri arasında qriqoryan xristianlığının zorla yayılmasına başlandı! Artıq bizə məlumdur ki, alban türk mənşəli olanların bir qismi qriqoryan xristianlığını yox, İslamı qəbul etmişdi. Bu ikiləşmə özünü ancaq Qarabağ bölgəsinə xas olan "məlik" sözü ilə başlayan ikili soykökündə bürüzə verir: Məlik - Ağacanovlar, Məlik - Abbasovlar, Məlik - Şahnazarovlar, Məlik - Aslanovlar, Məlik - Paşayevlər, Məlik - Yeqanovlar və başqaları qeyd olunan tarixi prosesin damğası, möhürüdür.

İndi isə əvvəlki söhbətimizi davam etdirək.

16-17-ci yüzilliklərə aid qaynaqlarda Yuxarı (dağlıq) Qarabağın əhalisi artıq "aqvan" adlanırdı. Bunu bir daha alban çarı Yesay Həsən Calalın yazdığı "Aqvan ölkəsinin qısa tarixi" adlı əsəri də təsdiqləyir.

1723-cü ildə Yuxarı (dağlıq) Qarabağın dörd xristian məlik-yi rus çarı I Pyotra yazdıqları məktubda da gəlib məskunlaşdıqları ərazinin yerli əhalisini "aqvan" adlandırmışlar.

1781-ci ildə məlik Adam və məlik Böylər özlərini "alban çar taxtının övladları" adlandıraraq II Yekaterinaya və sərkərdə A.B.Suvorova gizləncə məktub göndərərək Qarabağ xanı İbrahim xana qarşı ordu göndərilməsini onlardan xahiş etmişlər.

Ərməniləşmiş bu "zavallı albanlar" heç təsəvvürlərinə belə gətirə bilməzdilər ki, onlar genetik bağlı olduqları öz soydaşlarına qarşı çıxmışlar, xəyanət etmişlər və onları bu günə erməni-hay qriqoryan kilsəsi salmışdır. Kim bilir, bəlkə bu da ermənilərin-hayların növbəti fitvası imiş.

Beləliklə, tarixi və indiki Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisi lap əzəldən Miladdan da çox-çox öncə başlayaraq Miladın 20-ci yüzilliyinin sonlarında Yuxarı (dağlıq) Qarabağ və onun ətrafında yerləşən 7 rayonun (Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli) işğalına qədər öncə Albaniya, sonra isə Azərbaycanın tərkibində qalması tarixi həqiqət, gerçəklikdir. Buna baxmayaraq, bezi erməni-hay saxtakar tarixçilərinin və onların fanatik davamçıları - "Böyük Erməniyə" yaratmaq, yaxud bərpa etmək,

“xəstəliyinə” tutulmuş digər erməni-hay “siyasətçiləri” ilə birlikdə ürəklərindən keçənlərə, istək və arzularına “gerçəklik donu!” geyindirməyə, fəvqəladə bir canfəşanlıqla çalışdıqları göz önündədir.

Ərmeniləri-hayları vaxtilə “başkəsən” adlandıran Strabondan iki min il sonra, 19-cu yüzilliyin rus tarixçisi V.G.Veliçko həmin yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycana köçürülmüş ermənilər-haylar haqqında yazırdı ki, “onlar (ermənilər-haylar - müəllif) ölkənin (Albaniyanın - müəllif) müsəlman əhalisinin əsasən də (azər türklərinin - müəllif) adını, şöhrətini kormamaq siyasəti yürüdürlər ki, gələcəkdə onların torpaqlarından istifadə etsinlər...”. Çox yumşaq deyilsə də, amma bu tarixi həqiqətdir!

İndi açıq-aşkar erməni-hay işğalçıları iki min il öncə dağıdılmış, sonrakı yüzilliklərdə ancaq xəyallarında yaşatdıqları ölü “Böyük Erməniyə” dövlətini Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Dağıstan və Rusiya torpaqları hesabına yenidən “diriltmək” xəstəliyinə tutulmuşlar, onların bu niyyəti tarixin müəyyən zaman kəsiyində “Böyük Erməniyə”nin mövcudluğuna da ciddi şübhə oyadır. Belə ki, beynəlxalq aləmdə “Böyük Erməniyə” imperiyası fikri (ermənilərin-hayların güclü təbliğatına baxmayaraq) 18-ci yüzillikdən indiyədək qəbul olunmamışdı. Buna əsas səbəb “ermənilərin-hayların tarix yazanları var, tarixi isə yoxdur” amilidir.

Qarabağ camaatının ağsaqqal kişiləri, ziyalıları və sənətkarlarına məxsus maddi-mədəniyyət abidələri, adət-ənənələri bütün rəngarəngliyi və çalarları ilə ümumi, vahid Azərbaycan xalqının etno-mənəvi dəyərlərinə - mənəviyyatına uyğun vəhdətdə yaradılır və zaman-zaman inkişaf etdirilərək nəsillərdən-nəsillərə ötürülürdü. Qarabağlıların özünəməxsus təsərrüfat mədəniyyəti formalaşmışdı və dünyada tanınırdı: yüksək əkinçilik və suvarma mədəniyyəti, maldarlıq mədəniyyəti: Qarabağ atları, Qarabağ qoyunu, Qarabağ inəyi, camışı - onların nailiyyəti idi.

Tanınmış rus alimi S.P.Petruşevski, erməni-hay müəllifi Q.M.Ter-Sarkisyanla Yuxarı (dağlıq) Qarabağda və Zəngəzurda sovet dövründə etnoqrafik səfərdən sonra bu qənaətə gəlirlər ki, “Qarabağ heç vaxt erməni-hay mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti vahid mədəniyyət olub Azərbaycan xalqına məxsusdur”.

Təsədüfi deyil ki, erməni-hay müəllifi B.İşxanyan da Yuxarı (dağlıq) Qarabağı haqlı olaraq erməni-hayların “həqiqi vətəni”, yaxud “əzəli ərazisi” hesab etmir.

Qarabağ son orta yüzilliklərdə Arranın (Aranın) tərkibində onun dağlıq və dağətəyi sahələri birləşdirən vahid tarixi, mədəni, iqtisadi məkandan ibarət olmuşdur.

İqtisadi cəhətdən tərəqqi etmiş Bərdə, Ağdam şəhərləri onun tərkibində qaldı. “Arranın anası”, “Arranın paytaxtı” kimi tanınan Bərdə Arranın mərkəzində Tərtər çayının hər iki sahilində qərar tutmuşdur. O Azərbaycan məmləkətinin ən qədim şəhərlərindən biridir. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı yazır: “Qarabağ vilayətində salınan birinci şəhər... Bərdə şəhəri və qalasıdır”. Bu üzünömlü şəhər orta yüzilliklərdə Arranın dini, mədəni və dövlət mərkəzi olmuş, çoxsaylı səyahələrin, şairlərin diqqətini öz təkrarsız gözəlliyi, memarlıq abidələri, ticarət mərkəzləri, ümumən görkəmi, əzəmətilə özünə cəlb etmiş, heyran qoymuşdur.

Onun ərazisində bir sıra tarixi və mədəni abidələr saxlanmışdır: Axsadan baba mavzoleyi (1322), Nüşabə qülləsi (12-13-cü yüzilliklər), Şeyx İbrahimin sərdabəsi üzərində tikilmiş səkkiz guşəli mavzoleyi (18 yüzillik), dörd minarəli İmamzadə məscidi (memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağı). Bu dini abidənin başlıca qayəsi: kümbəz, üstü göy (və ya Zümrüd) rəngli kaşı örtüyü yerlə göyün, insanla Allah arasındakı əlaqənin nə qədər möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Bərdə şəhərində mavzoleyi (1322-ci il)

Qısa tarixi arayış. Bəzi mənbələrdə Bərdənin eramızdan xeyli öncə bünövrə edilməsi xəbər verilir. Qədim şəhər xarabalıqları indiki Bərdənin mərkəzi hissəsində yerləşirdi. Ərazisindən və xarici ölkələrdən: Kiyevdən, Estoniyadan, İsveçin Medolnaqe vilayətindən olan nümayəndələrin apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qədim dövrlərə aid (m.ö. 3-1-ci yüzilliklər) qızıl, gümüş, mis pul sikkələri Bərdənin qədimliyinə, yüksək iqtisadi inkişafa çatmasına və Ellin ölkələrilə ticarət əlaqələri yaratmasına dəlalət edir.

Bərdə şəhərinin yaranması haqqında müxtəlif dövrlərdə; alban tarixçisi M.Kalankatuklu, ərəb tarixçisi Belazuri və başqaları məlumat verirlər. Hətta qədim "Kitabi -Dədəm Qorqud"da onun adı çəkilir.

Sasani şahı I Kavadin vaxtında (488-531) indiki Bərdənin yerində möhtəşəm qala - şəhər sürətlə inkişaf edir və qısa zaman kəsiyində Albaniyanın paytaxtı Qəbələni də ötür. Coğrafiyaşünas Əl-İstəxrinin təsviri Bərdə üçün çox maraqlı və səciyyəvidir: şəhərin uzunluğu 7, eni 6 km ərazini tutur, şəhəri hər tərəfdən meynə bağları əhatə edirdi. Əməvi xəlifəsi Müaviyə dövründə Bərdə şəhərində 100 min əhali yaşayırdı.

Ərəb Mukaddasi Bərdəni bu diyarın "Bağdadi", İbn Haqval isə "bu ölkənin ən yaxşı şəhəri və Arranın anası" adlandırır.

Ərəblərin Azərbaycana hərbi yürüşündən öncə Albaniyanın çarı və istedadlı sərkərdəsi Cavanşir başçılıq etdiyi dövlətin müstəqilliyini Şimali Qafqazdan xəzərlərin ardı-arası kəsilməyən hücumlarından qorumaq məqsədilə hun xaqanı Alp İluterin qızına evlənir və istəyinə nail olur. Onun ölümündən sonra qardaşı Varaz - Tiridat taxt-taca sahib durur. Ərəblər Arranı işğal etdikdən sonra Bərdəyə gəlir və "ölkəyə böyük nüfuza malik I Varaz Tiridatı" xəlifə I Yəzid (680-683) "şərq vilayətinin canişini, alban məmləkətinin və Uti nahiyəsinin hökmdarı təyin edir...".

9-cu yüzilliyin sonlarında ərəb xilafəti zəifləməyə başladı və az sonra parçalandı. Azərbaycanda Sacilər dövləti yarandı. Yeni dövlətə türk mənşəli sacilər sülaləsindən adlı-sanlı sərkərdə Məhəmməd ibn Əbu Sac başçılıq etməyə başladı. Bərdə inzibati mərkəzə çevrildi. Təbriz, Urmu, Xuvey (Xoy), Səlmas, Mərənd,

Beyləqan Sacilərin təsiri altına düşdü. Hökmdar Sacdan sonra hakimiyyətə onun qardaşı Yusif ibn Əbu Sac gəlir və dövlətin ərazilərini xeyli genişləndirməyə nail olur. 913-cü ildə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ərmənistan) - qədim türk torpaqlarını Azərbaycan torpaqlarına qatır. Sacilər Ani və Dvindən Xəzər dənizində, Zəncandan Dərbəndə qədər olan böyük ərazini özlərinə tabe etdilər.

Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüduqlarında birləşdirən Yusif ibn Əbu Sac olmuşdu (901-927). Bərdə şəhərinin tarixi keçmişi haqqında tarix elmləri doktoru Qasım Hacıyevin dəyərli kitabını nəzərə alaraq onu daha geniş şərh etməyə lüzum görmürəm.

İndi isə Bərdə toponiminin etimologiyasına qayıdaq. Bu şəhər çox yüzillik, minilliklər həyatı boyu müxtəlif və rəngarəng adlar daşınırdı.

Bardos, Bərdə, Bərdədar, Partav, Füzuzabad. Xarum və nəhayət, Bərdə ("Xarum" - əhalisi, guya, amazonkalardan ibarət şəhər - qala, Nizami Gəncəvinin "İskəndərnaməsində", Firdovsinin "Şahnaməsində" də bu ad çəkilir). Şəhərin ilk adlarından sayılan "Xarum" başqa şəkildə də "Şəhri-Xarum" - "Qız şəhəri" kimi işlənmişdir, yəni "alınmaz, toxunulmaz" mənasında. Bəzi mənbələrdən deyilən fikrin tam ziddinə bu şəhər "Eberdəh" - "on ərənlərin evi" adı ilə də işlənmişdir.

Azərbaycan alimlərindən R.M.Yusifov Bərdə toponimini tayfa adı ilə, Q.Qeybullayev onu qədim Güney Azərbaycanda (Atropatena dövrü) Parda və ya Bərdə şəhərinin adı ilə bağlılığını qeyd edir. T.Rəsul oğlu (Əliyev) Bərdə adının Əhəməni hökmdarı Kirin (m.ö. 6-cı yüzillik) Bardiya adlı oğlunun adı ilə əlaqəli olmasını söyləyir və bu toponimin açımı "nəhəng, qamətli", "bahadır" olduğunu bildirir.

Məlumdur ki, m.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə türk mənşəli saklar Kür-Araz ovalığına da gəlmiş və onlardan bir qismi burada məskunlaşmış çarlıq yaratmışdır.

Saklar arasında Bərdor adlı tayfa olması əski qaynaqlarda və təhqiqat əsərlərində də göstərilir. Başqa bir qədim mənbədə xəbər verilir ki, Bərdə adlı şəhər Güney Azərbaycanda (Atropate-

nada) Urmiya gölünün cənubunda mövcud idi. Maraqlı burasıdır ki, m.ö. 8-ci yüzilliyin axırına aid mənbədə ilk türk dövləti Mana (Manna) dövlətində Parda şəhəri də Urmiya gölü ətrafında lokalizə edilir. Çox ehtimal ki, Güney Azərbaycandakı Bərdə adı da miqrasiya edən türklər tərəfindən Quzey Azərbaycana gətirilmişdir. Q.A.Melikaşvilinin Bərdə şəhəri haqqında fikirləri bu ehtimalla üst-üstə düşür, onu təsdiqləyir.

Beləliklə, Bərdə toponiminin türk tayfa adı ilə izah olunması ehtimalına üstünlük vermək olar.

Bərdə haqqında bu kiçik sənaməni qüdrətli söz ustası, Azərbaycanın fəxri, iftixarı - Nizami Gəncəvinin dili ilə bitirmək istərdim.

*“Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür - çiçəkdir.
İyulda dağları lələzar səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən atəklərinə bağlamış kövsər...”*

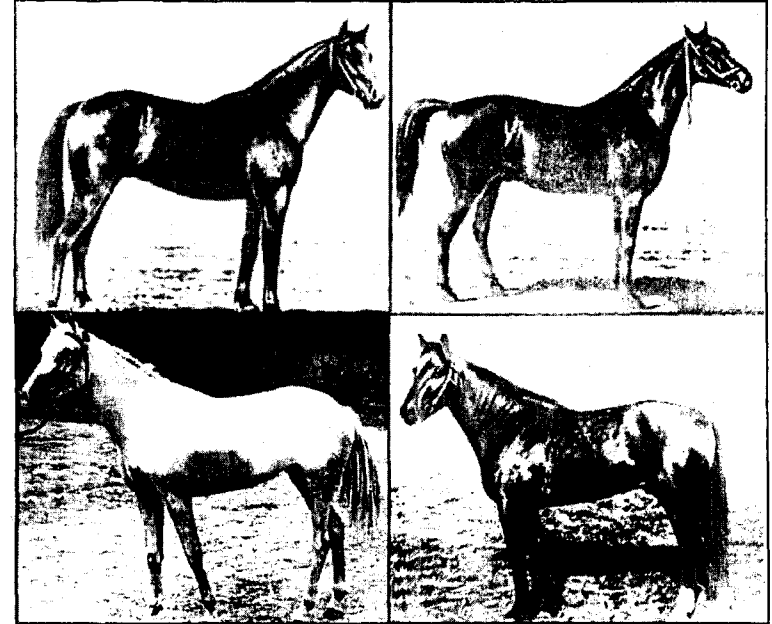
*Səssizlik içində dincəlir gülşən.
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.
Reyhani yaşıldır, illər uzunu,
Hər çeşid naz-nemət bürümüş onu...”*

Aran Qarabağın ikinci möhtəşəm şəhəri Ağdam sayılırdı. Tarixi mənbələrdə onun adı 12-ci yüzillikdə çəkilir. Ağdamın ətraf ərazilərində hələ qədim zamanlardan: Herodot, Strabon və digər antik müəlliflərin məlumatlarına görə, həmçinin tarixi Mada ölkəsində on minlərlə cins at ilxıları saxlanırdı.

Ağdam, Bərdə, Füzuli və digər bölgələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar da bunu bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan ərazilərində yaranmış ilk dövlətlər: Mana (Manna), Mada (Maday, Midiya və s.) dövründə, ondan da öncə Nisey atları yetişdirilirdi. Orta yüzilliklərdə onlar Qarabağ atları kimi şöhrət tapmışdır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, çağdaş zəmanəmizin az sayda qalmış Qarabağ atları qədim Mada və Alban (Aran) ölkələrində (Nisey çöllərində) yetişdirilən cins atların nəslindəndir.

QARABAĞ ATLARI

*Dünyada mövcud 150 cins atdan 40-ı
Azərbaycanda yetişdirilir*

Bu fikri 20-ci yüzilliyin atçılıq üzrə alim, professor V.S.Vitt də təsdiq edir. O, yazır ki, məşhur Qarabağ atlarının «əcdadları» Miladdan öncə 2-ci və 1-ci minilliklərdə «nisey» («nisay») adlanırmış və onların savaqlara qatılmasına üstünlük verilirdi.

Qeyd etdiyim kimi, Mada süvari (atlı) qoşunlarının sərkərdəsi Atropat Makedoniyalı İsgəndərlə konuşaraq yunanlarla qohumluq münasibəti yaratmış, bununla da başçılıq etdiyi Madanın (Midiyanın) müstəqilliyini təmin etmişdir. Bu barədə ətraflı danışmağa dəyər.

Makedoniyalı İsgəndər yaxşı təlim görmüş böyük ordusu ilə İran sərhədlərinə yaxınlaşanda kəşfiyyat ona doğru-dürüst məlumat çatdırır ki, düşmən cəbhəsinin sağ cinahında Qarabağ atlarından ibarət süvari qoşuna təcrübəli və döyüşkən türk ərəni, sərkərdə Atropat başçılıq edir. Onunla savaşa qatılmaq müharibəni uduzmağa bərabərdir.

Böyük Fateh də arif adam idi, parslarla savaşa məğlub olmaq istəmirdi, o, dərhal döyüş taktikasını dəyişir və əsas zərbəsinə şah ordusunun sol cinahına yönəldir. İran ordusu güclü düşmən axınına, zərbələrinə davam gətirməyib, geri çəkilməyə məcbur olur. Şah I Dara Orta Asiya səmtində təqib olunur. Makedoniyalı İskəndər düşünür ki, qələbə qazanıb geri - İrana qayıdanda Atropatla da haqq-hesab çəkər. Lakin türk oğlu Atropat öz müdrikliliklə onu qabaqlayır. Böyük triumfla İrana dönməyə Böyük Fatehə Midiya (Mada) çaparı məktub çatdırır. Atropat onu, saray əyyanlarını Madaya - öz ölkəsinə qonaq çağırır və qızını onun tanıdığı sərkərdəsi Perdikkə ərə verərək qohum olur.

Beləliklə, müdrik sərkərdə Atropat Bəybars oğlu (tərcüməsi «igid xilaskar») süvari ordusunu qırğından xilas edir və ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bax, türk oğlu türk, Atropat Bəybars oğlu belə ərən idi.

Tarixi arayış. Burada böyük Maday ölkəsi və onun qüdrətli Mada tayfası (Güney Azərbaycan soydaşlarımızın ulu əcdadları) haqqında məlumat yerinə düşər.

Məlumdur ki, qədim dövrdə Quzey Azərbaycanda - Albaniyada aparıcı türk tayfası albanlar sayıldığı kimi Güney Azərbaycan ərazisində m.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə çoxsaylı tayfalar içində Madaylar (antik mənbələrdə midiyalılar - müəllif) tanınırdı.

Türk mənşəli cəngavər Mada tayfası təcavüzkar Assuriya ilə bir neçə yüzillik zaman kəsiyində qanlı-qadalı müharibələrdən sonra nəhayət ki, m.ö. 673-cü ildə öz müstəqil dövlətini yaratmağa nail olmuşdur. M.ö. 612-ci ildə isə çar Kiaksarın hakimiyyəti dövründə Maday dövləti etnik qardaşı türk sakların (antik mənbələrdə skiflər - müəllif) köməyi ilə işğalçı Asur dövlətinə son qoymuş ərazisini özünə qatmış və bu əlamətdar tarixi olay münasibə-

tilə bəşər tarixində ilk dəfə olaraq ikibaşlı qartal emblemini (simvolu) yaratmışdır. Təxminən 20 yüzillikdən sonra ikibaşlı qartal rəsmi-simvolu Bizansda yenidən meydana çıxmış və çar III İvanın hakimiyyəti illərində Rusiyaya keçmiş və burda dövlət rəmzi kimi indiyədək işlənir.

Böyük Madanın (Midiyanın) ana şəhəri - paytaxtı isə Akbatan (Həmədan) olmuşdur.

M.ö. 624-cü ildə parsaların ölkəsinə işğal etmiş qəsbkar Assuriya və Urartu dövlətləri məğlub edilərək, onların hakimiyyətinə son qoyulmuş və qüdrətli Mada imperiyaya çevrilmişdir. 74 il fəaliyyət göstərdikdən sonra imperiya süquta uğradı və hakimiyyət parsaların əlinə keçdi. İndiki Rusiya Federasiyasının dövlət bayrağında (və digər dövlət atributlarında) diqqəti çəkən ikibaşlı qartal emblemasının tarixi belədir; yəni onun ilk yaradıcısı və daşıyıcısı türk Mada tayfası olmuşdur.

Qədim mənbələrdən məlum olur ki, Miladdan dörd min il öncə Orta Asiyadan çıxmış sonrakı minilliklərdə ulu əcdadlarının yolu ilə geri dönmüş və bütün Qafqazı gəzərək, nəhayət, tarixi vətəninin bir guşəsi olan Qarabağda məskunlaşmış ilk türk mənşəli tayfalardan biri Kürrilər (Hürrilər), alman filosofu E.Forerin göstərdiyi kimi, atçılığa böyük marağından doğan əhəmiyyət verirdilər.

Türklərin uzaq keçmişinə aid kitabları vərəqlədikcə özüm-dən asılı olmayaraq, xəyalən də olsa nə vaxtsa Ön Asiyadan Altay (Tanrı dağı) bölgələrinə axın etmiş qədim, çox qədim türklərin yeni vətəninə gedib çıxırdım. O dövrdə baş verən olaylara az da olsa xristianların əski müqəddəs ilahiyyət kitabları işıq salır. Belə ki, İohannın "kəşflər"ində atlılar haqqında dəfələrlə belə qeydlər mövcuddur: "Budur ağ at belində üstündə yay, ox olan adam (türk - müəllif) gördüm. Ona çələng verilmiş, o qalibdir və qələbə çalmağa gəlmişdir!"

«..Və başqa küren at çıxdı, onun belindəkinə dünyanı almaq və bir-birini öldürmək üçün böyük qılınc verilmişdir (Attila - müəllif). Sonrakı sətirlər daha maraqlıdır. "Mən baxdım, budur, yorğun at gördüm. Belindəkinin adı "ölüm" idi. Cəhənnəm onun ardınca gedirdi və ona dünyanın dördü birinə hakim olmaq verilmişdir...» (A.Murad "Avropa, Ulu Göl və türklər", Moskva, 1999).

Bax, İsa Peyğəmbər uzaqgörənliklə səma - Tenqri elçilərini (türkləri - müəllif) xəbər gətirənləri belə görürdü və yazıya almış bu görünüş, düşüncələr sonralar gerçəkləşdi. At belində adamlar, üstündə yay, ox və qılınç qıpçaq, hun türklər, öncə Orta Asiyaya, oradan da Ulu Çölə (Desti-Qıpçaq - Cənub Rus çölləri), oradan isə uzaq Avropa ölkələrinə böyük axın etdilər, dumana bürünmüş İngiltərəyə qədər gəlib çıxdılar. Tapdalayıb keçdikləri bütün ölkələri fəth etdilər. Bunlar, bizim ulu əcdadlarımız - qədim türklər idi!

Onların bir qismi əsas türk ordusundan ayrılaraq əcdadlarının tarixi vətəninə - Qərbi Azərbaycana, Anadolu bölgələrinə, Atropatena, Naxçıvana, İberiyaya yönəlmiş, Naxçıvanı forpost seçmiş, güclü hərbi düşərgə yaratmış, onların neçə-neçə ərən tayfaları tarixi Qarabağda, indi "Ərmənistan" adlanan torpaqlarda yerli-köklü əhalisilə qaynayıb-qarışmışlar. Elə bil nə vaxtsa parçalanmış Ulu Türk dünyası, onun ayrı düşmüş övladları yenidən qovuşur, konuşur və vahid bir məkanda - imperiyada birləşdilər. Fəqət, bu möhtəşəm konuşma, katılma ittifaqlar uzun sürmədi, heç nə dünyada əbədi olmadığı kimi, türk dünyası da böyük türk sərkərdəsi, ərəni Attiladan sonra onun yaratdığı özəmətli Şərqi-Qərb türk imperiyası büdrədi, zəiflədi, bir neçə yüz ildən sonra isə süquta uğradı...

İran tarixçisi P.Parniya qeyd edir ki, Qarabağ atlarının əcdadlarından olan Mada atları gözəllikdə, dözümlükdə, qaçışda dünyada özünə tay-bərabəri yox idi. Qarabağın qızıl-kürən, ağ və kəhər atlarının ünvanına alimlərdən D.Dubinski, S.P.Urusov və başqaları tərəfindən xeyli təriflər deyilmişdir. Tamnmış rus rəsəsamı V.Vereşşagin 1865-ci ildə Qarabağ xanı Cəfərqulu xanın qonağı olarkən Şahbulaq atçılıq zavodunda yetişdirilən "Qırat", "Dürat", "Bozat", "Xan", "Ceyran" və qeyrilərini görüb heyrətə və ilhama gəlmiş, onların şəkillərini çəkmişdir.

1867-ci ildə Parisdə keçirilən beynəlxalq sərgidə fransız kübar xanımları qızılı rəngə çalan oynaq, şux "Xan" adlı atı görəndə heyranlığını, vurğunluğunu gizlədə bilməmiş: "Qarabağın atları belə gözəl və özəmətlidirsə, təsəvvür etmək olar onun kişiləri (igidləri) və qadınları (xanımları) necə də yaraşlıq və biçimlidirlər" - demişlər.

Məşhur sovet sərkərdəsi, süvari qoşunların komandanı S.M.Budyonnu Qarabağ atlarının dözümlüyyə, qaçma keyfiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Ağdam atçılıq zavodunda ərsəyə çatdırılmış "Soltan", "Xan", "Kür", "Timur", "Peyvəndi", "Şəkil" və başqaları beynəlxalq sərgilərdə, yarışlarda fəxri yer tutub, qızıl və gümüş medallara layiq görülmüşdür.

Qarabağın yetirməsi "Zaman" adlı at 19-cu yüzillikdə ingilis şahzadəsinə hədiyyə ediləndə onun tərfi bütün Avropanı bürümüşdü.

Tarix elmləri doktoru, professor T.Bunyatov yazır ki, Qarabağda atçılığın Türkiyə, İran, Gürcüstan, Şimali Qafqaz, eləcə də Rusiya və Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinə olan təsiri elmdə çoxdan sübut olunmuşdur. Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə "Zaman" atına həsr etdiyi şeirdə belə deyir: "Keçmişimdən bu günümə al qanatım".

Haqqında el-oba arasında nağıllar doluşan, aşıqların dillərində dastana çevrilmiş xalq qəhrəmanları Koroğlunun Qır atı və Dür atı, qaçaq Nəbinin Boz atı Qarabağ atlarının törəmələri idi (Qır at qədim türk-oğuz dilində "qırmızı at - qızıl at", Dürat isə gümüşü "su atı" mənasındadır). Qarabağ atları Qarabağın xanlarına: Pənah Əli xana, İbrahim Xəlil xana, Mehdiqulu xana, eləcə də onun qızı, şairə Xurşid banu Natəvan xanıma da sevinc, qürur hissi gətirmişdir.

Hazırda dünyada mövcud 150 cins atların 40-ı Azərbaycanda yetişdirilir.

Qarabağın atları haqqında yazıma yekun vurandan az sonra hörmət bəslədiyim alim Teymur bəy Albanın (Hacıyev) mənə verdiyi ailə səcərəsi xatirəsindəki Qarabağın son cins atlarından biri barədə məlumat oxucular üçün də maraqlı olacağını nəzərə alaraq onu da kitaba salmağa qərarlandırdım.

Teymur bəy Alban səcərə xatirəsində yazır ki, Qarabağın məşhur cins atlarından biri - "Ala paça" Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin kiçik qardaşı (yəni mənim atam) Zeynalabdin bəyə əmim Abbas bəy tərəfindən bağışlanmışdı. O, həmin Abbas bəydir ki, Şux qaməti, gözəlliyi və qeyrəti ilə Qarabağda tanınmaqla yanaşı Rusiya-Almaniya müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə imperatorluğun Georgi xaçı ilə təltif olunmuşdu. Onun bu igidliyi

qardaşları; Saleh bəy və Zeynalabdin bəyi də ruhlandırır və onlar da könüllü olaraq müharibəyə qatılaraq Haqverdiyevlər ailəsinə, Qarabağa şan-şöhrət gətirirlər. Hər ikisi müharibədə şücaətlərinə görə yüksək hərbi mükafatla - Georgi xaçı ilə təltif olunurlar. Bu, necə deyirlər, düşünəcə üçün informasiyadır.

Qayıdaq söhbətimizə:

“Ala paça” at Zeynalabdin bəyin məhəretli təlimi, və məşqləri nəticəsində üç dəfə Rusiya çempionu olur (2 dəfə qızıl, bir dəfə bürünc mükafata layiq görülmüşdür).

“Ala paça”nın Rusiyanın çempionu statusu alması sayəsində mövcud qaydaya görə, çar II Nikolayın vaxtında Şuşanın Cıdır düzü dövlət hesabına bərpa olunmuş və burada iki dəfə böyük Rusiya cıdır yarışı keçirilmişdir...

Zeynalabdin bəyin Qarabağ atlarının cıdır hazırlanmasında yüksək ustalığı, peşəkarlığı Şura hökumətinin ilk illərində də dəyərləndirilir və o, 1926-cı ildə Bakıda Cıdır rəhbərlik etmişdir. Tamaşa yarışlarının birində Qarabağ cins atlarının yadigarı, iti qaçmaqda, gözəl durumda bərabəri olmayan “Ala paça” respublikanın rəhbər işçilərindən birinin xoşuna gəlir. Dərhal onu tələb edir. Lakin Zeynalabdin bəy bunu qüruruna sığışdırmayıb rədd cavabı verir. Bununla da dövlət məmurunun qəzəbinə düşər olur. Ertəsi günü başı üzərində ölüm təhlükəsi yaranmasını (onun “xalq düşməni” kimi ittiham olunması haqqında fərman layihəsi hazırlanmasını) eşidib qardaşı Əbdürrəhman bəyin məsləhəti ilə İrana getməli olur...

Teymur bəy Alban sonra, mənimlə söhbətində danışdı ki, “Ala paça”dan doğulmuş, qızıla çalan - kürən “Sarı tel” adlı atı cavanlıqda öz gözlərilə görmüşdü. “Sarı tel”, haraya aparsaydılar, hamı onun tamaşasına toplaşardı. Fəqət onun taleyi faciəli olur.

Son dəfə onu 2-ci dünya müharibəsi başlayanda Qarabağın 16 bölgəsindən Ağdama gətirilmiş atların arasında görüblər. Ləcindən Ağdama gətirilməsinin xəbərini Teymur bəyə çatdıranda o dərhal atlar toplanılan yerə (bazar hündəvərində) yollanmış və “Sarı tel”ə tamaşa edən adamları güclə yarıb Qarabağın atlarını müharibəyə aparan kazak generala yaxınlaşır, onu başa salmağa çalışıb ki, vaxtilə Rusiyada cıdır yarışlarında 3 dəfə çempion olmuş, nəslə uzaq keçmişdə, qədim Qarabağ atlarının nəsindən olan “Ala

paça”nın “oğludur”, onu saxlamaq, qorumaq lazımdır. Faydası olmur, kazak general bildirir ki, ölkənin ağır vaxtında adamlarla bərabər atların da səfərbərliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. General vəd edir ki, atı özü üçün götürüb, ona özü göz-qulaq olacaqdır.

Beləliklə, “Sarı tel”i də hərbcilərin laqeydliyi nəticəsində müharibəyə apardılar və onun sonrakı taleyi bu gün də bizə məlum deyil. Bizə məlum olan acı həqiqət isə ondan ibarətdir ki, Qarabağın məşhur cins atlarından biri sayılan “Ala paça”nın nəslə bunulla kəsilmiş oldu.

Ağdam yalnız Qarabağ atları ilə yox, tarixi və mədəniyyət abidələri ilə də tanınır; Qutlu Musa oğlunun mavzoleyi (17 yüzillik), Papravənd kəndində iki türbə (mavzoley), Ağdamın özündə iki minarəli məscid kompleksi (1870-ci il, memar Kərbəlayi Səfərxan Qarabaği, Şuşa memarlıq məktəbinin banisi), Qarabağ xanı Pənah Əli xanın imarəti və türbəsi (mavzoley), karvansara və s.

Qarabağ xanlığını xarici işğalçılardan qorumaq məqsədilə Pənah Əli xan tərəfindən ucaldılan Bayat və Şahbulaq (Təməqut) qalalarının xarabalıqları Ağdam bölgəsinin ərazisindədir. Bu abidələr arasında Bozdağın şimal yamacında yerləşən qədim yerli albanlara məxsus mağara - abidə xüsusi maraq doğurur. Burada sal qayalıq çapı ilə uzunluğu 8 m, eni 3,5 m və hündürlüyü isə 4,7 m olan Albaniya xristianlıq memarlıq məktəbinə məxsus mağara açılmışdır. Mağara güman edilir ki, alban dini funksiyasını daşımışdır.

1958-ci ildə Ağdam bölgəsinin Sofulu kəndi ərazisində, sahəsi 60-70 ha olan qədim şəhər xarabalıqları aşkar edilmişdir. Şəhərin mərkəzi - narınqala, yerli əhali arasında “qavurqala” adlanır ki, burada ictimai və dini binaların xarabalıqları ilə zəngindir. Albaniyanın orta yüzilliklərdəki ən böyük məbədlərindən birinin xarabalıqları da burada yerləşir. Əldə edilmiş arxeoloji qazıntı və tədqiqat materialları bu şəhərin ilk orta yüzillikdə alban dini mərkəzlərindən biri və eyni zamanda alban çarlarının yay iqamətgahlarından sayılan **Aluen (Aquen** da yazılır) şəhərinin xarabalıqları olmasına dəlalət edir. Xatırladaq ki, 488-ci ildə burada çar III Vaçaqan başda olmaqla alban kilsəsinin Dərbənddən, Qəbələdən, Şamaxıdan, Bərdədən, Arsakdan, Göyçədən olan görkəmli kilsə xadimlərinin, saray əyanlarının iştirakı ilə keçirilmiş böyük top-

lantıda ölkədə dini hərəmərcliyə son qoyulması, kilsənin maliyyə durumunun möhkəmləndirilməsi və sairə tələyüklü, dövlət əhəmiyyətli məsələlər üzrə ciddi qərarlar qəbul edilmişdir.

Bəzi mənbələrdə Aluen xarabalıqlarına "Gavurqala"da deyilməsi görünür bu istilah ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi, islamın yayılması ilə bağlıdır. "Gavurqala"nın yaxınlığında olan bir ərazi indi də "Əlvənd dərəsi" adlanır ki, bu da zəmmimizcə, Aluen toponiminin

Albaniya və Adurbadaqan (Atropatena) erkən orta əsrlərdə

qismən dəyişilmiş formasıdır. Kəlbəcər bölgəsində yerləşən Xotavənd məbədinə olan yazılı daş öyrənilərken məlum olmuşdur ki, həmin daş Aluəndən gətirilmişdir. Daşın növü "Gavurqala" yaxınlığındakı Bozdağ daş karxanasındandır...

Ağdam ərazisində əkinçilik mədəniyyətinin çox qədim vaxtlardan inkişafını göstərən bir amili də yada salaq. Afətli kəndində miladdan əvvəl 7-ci yüzilliyə aid seçmə buğda anbarı tapılmışdır ki, bu da ulu babalarımızın kənd təsərrüfatında qazandığı nailiyyəti göstərir.

Güney Azərbaycanda da və ümumən Türk dünyasında (Qırğızıstan, Qazaxıstan və s.) geniş yayılmış Ağdam toponiminin bəş açımı nədir?

Xalq arasında bu gün də dolayan deyimə görə Qarabağ xanı Pənah Əli xanın bu şəhərdə ağ daşdan tikdirdiyi ilk imarətlə bağlıdır. Əgər biz bunu əsas götürsək, bəş Ağdamın qədimliyi necə olsun?

"Qədim türk lüğəti" və Mahmud Qaşqarının "Divani-lüğət-it-türk tərcümeyi" kitabında göstərilir ki, Ağdam "ağ" və "dam" (qə-

dim türkcəsində "Ak-Tam") komponentlərindən ibarət olub "kiçik qala" mənasını verir. Məlumdur ki, uzaq keçmişdə yerli əhali özünü yadelli işğalçılardan, düşmənlərdən qorumaq üçün əksər hallarda məskunlaşdıqları ərazini hasara alar, yaxud daşdan bəri ucaldar - kiçik qalalar tikər və beləliklə də öz təhlükəsizliyini, müəyyən mənada təmin edərdilər. Ağdam, əcdadlarımız tərəfindən bu məqsədlə salınmış ilk kiçik qalalardan biri olmuşdur.

...Başqa bir xalq etimologiyasına görə, çox qədim zamanlarda yerli türklər soyuqdan, qardan, yağışdan, eləcə də gecə saatlarında yırtıcı heyvanlardan qorunmaq üçün dam ("ev" mənasında) - ilk sığmacaq tikməyə başlayırlar. Beləliklə, evtikmə mədəniyyətinin təməli qoyulur.

Sonrakı dövrlərdə əhəng kəşf olunanda damların divarlarına əhəng vurub ağırtmışlar. Dam dönüb olur Ağdam.

Xalq arasında bu deyim indi də mövcuddur: yolda rastlaşanda iki nəfər:

- Hara gedirsən? - soruşanda - Ağdama.
- Hardan gəlirsən? - Ağdamdan - deyərdilər.

Xalq etimologiyası görüldüyü kimi, Ağdamın yaranma tarixini çox uzaq vaxtlara - əski dövrlərə aid edir. Bəlkə də bu həqiqətdir! Axı, türk mənşəli "dam" istilahı hələ miladın ön çağlarında hun türkləri tərəfindən "Böyük axın" zamanı Avropaya aparılmış, digər türk mənşəli sözlər kimi neçə-neçə əcnəbi millətlərin dilinə, onların söz fonduna keçmişdir. Hollandiyanın indiki paytaxtı Amsterdam (dam), Parisdəki məşhur Notrdam (dam) məbədi, Riqada möhtəşəm arqanlı Dam kilsəsi... Məgər bu adlardakı "dam" sözü qədim türk dilinin tarixi izlərindən xəbər vermirmi? Nəhayət, alim Teymur Albanın elmi araşdırmaları bu ehtimalların doğruluğuna, gerçəkliyinə dəlalət edir.

Ağdam Yuxarı (dağlıq) Qarabağın bölgələrinə el-obalarına, onun yaylaq yurdlarına gedən yolların kəsiyindədir, bura yol ayrıcıdır; şimal səmtdə Ağdərəyə, cənub-qərbi səmtdə - Xocavənd, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubaldıya; qərb səmtdə - Əsgəran, Xankəndi, Şuşa və Laçına gedən yollar buradan baş alır.

Yaylaq yurdlar Yuxarı (dağlıq) Qarabağın hələ qədim zamanlardan onun elat dünyası, elat beşiyidir. 19-cu yüzilliyin 80-ci

illərində bu yaylaqları qarış-qarış gəzib dolaşan və onun coğrafi adlarını öyrənən rus tədqiqatçısı M.S.Skibinski qeydə aldığı 567 yaylaq və yurd adlarından ancaq bir toponimin rus dilində, cəmi 2 toponim isə erməni-hay dilinə mənsub olduğunu ehtimal edir və ondan da biri "lal"dır, etimologiyası açılmamışdır. Yerdə qalan toponimlərdən 557 yaylaq və yurd adları şəffaf azər türkcəsindədir. Göstərilən rəqəmdən bəlli olur ki, hələ əski dövrlərdə maldarlıq mədəniyyətilə məşğul olan türk soyköklü əcdadlarımız bu səfəli yaylaqlardan yetərincə istifadə etmiş və ona öz ana dilində adlar vermişlər. Elə birçə bu obyektiv aparılmış toponimik təhlil-amil qədim vaxtlardan bu yer-yurdda azər türklərinin yaşamasına, avtohton olmasına əsaslı sübutdur. Onlardan bir qismini əyani olaraq nəzərdən keçirək.

Tarixi Sünik (Sisikan, sonara Sisyan) bölgəsində yaylaq yurdları belə adlanmışdır;

- Ərikli yurd, Ərikli gədik, Sisiyan çay, Salvarti, Qalax yurd, Daşkəsən, Qurucu dağ, Taxta körpü, Qapalı, Ağlar yurd, ... cəmi 59 yaylaq, yurd adı.

Qapan (Qafan) bölgəsində; Miski, Aramlı, Göysu gözəl, Göy yal, Sarımsaxlı, El dərə, Qırxbulaq, Əyriməz, Çuxur yataq, Qala qaya, Arpalı... cəmi 108 yaylaq, yurd adı.

Müəllif tərəfindən aparılmış bölgüyə əsasən:

Birinci Qırxqız bölgəsində: Çiçəkli, Meydan, Qırxqız, Əli-pənah, Dəlik daş, Mamırlı yal, ... cəmi 34 yaylaq, yurd adı.

İkinci Qırxqız bölgəsində olan 2 yaylaq yurdun adları da şəffafdır.

Kirs Sarıbaba səmti: Altuntaxta, Sarıbaba, Dəvəboynu, Qızıl daş, Gorus. Göründüyü kimi, bu coğrafi adları şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Və nəhayət, Kirs Ziyarətdə: Kirs, Bala Kirs, Hacı bulağı, Səkinə yurdu, Ziyarət, İmirli, Qatırxana, Çəmən, Göllüce, Görüş... cəmi 24 yaylaq, yurd adı, hamısı da azər türk mənşəli.

Yuxarı (dağlıq) Qarabağın yaylaq yurdlarına köç yolları bunlardır:

- Xəlfəli - Şırlan - Qırxqız;
- Meydan - Sağsağan meşəsi - Bədirə - Qırxqız;
- Kiçik Kirs, Kirs-Ziyarət-Çanaxçı meşəsi - Ellidağ.

Məlumatın oxucu üçün də maraqlı olacağını nəzərə alıb diqqətinizə çatdırıram ki, Azərbaycanın otlaqlarında bitən 600 növ bitkidən 540-ı mal-qaraya yem üçün yararlıdır. Ölkəmizin bitki aləminin - florasının zəngin olmasına dəlalət edən bu rəqəmin şərhə ehtiyacı yoxdur. Görünür, dünyada 11 iqlim növündən 9-nun Azərbaycanda mövcudluğu burada da özünü büruzə verir.

Təbiətimizin zəngin florası hələ çox qədim dövrlərdən xalq yaradıcılığında, xüsusilə də xalçaçılıq məktəbinin nümunələrində öz rəngarəng əksini tapmış, istehsal olunan xalçalara xaricdə maraq və tələbat həmişə durmadan artmış, Qarabağ azər türklərinin əzəli məskəni kimi tanıtılmışdır. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə daxil olan Şuşa, Bərdə, Ağcabədi, Cəbrayıl, Qubadlı məntəqələrində (1990-cı ilə qədər) xovlu və xovsuz xalçalar, kilim, palaz, xurcun, məfrəş, çuval, çul, sicim, heybə və s. və i.a. toxunmuşdur (Qarabağ torpaqlarının erməni-hay işğalı ilə əlaqədar Şuşa, Cəbrayıl və Qubadlı bölgə məntəqələri öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmalı olmuşdur).

Bu xalça məmulatlarının bədii tərtibatı (nəbatı naxışlar, rəmzi rəsmlər, müxtəlif kompozisiyalar, fraqmentlər və sair) diqqət cəlbədidir. Asmayumma, "Aran", "Bağçada güllər", "Balıq", "Buynuz", "Bərdə", "Bəhmənli", "Qarabağ", "Qoca", "Qasımşağı", "Ləmbərani", "Malibəyli", "Muğan", "Xanqərvəndi", "Xanlıq", "Xantirmə", "Çələbi", "Şabalıd buta" və sair və i.a. çeşməli xalçalar Qarabağ məktəbinin klassik nümunələridir. Vaxtilə Paris, Berlin, Vyana, Sank-Peterburq və Moskvada açılmış incəsənət sərgilərində nümayiş etdirilən Qarabağ xalçaları qızıl, gümüş və bürünc medallara layiq görülmüşdür, Qarabağ xalçalarının ən gözəl nümunələri dünyanın məşhur muzeylərini bəzəyir.

YUXARI (DAĞLIQ) QARABAĞA, ONUN KEÇMİŞİNƏ SƏYAHƏT

Qeyd edək ki, Ağdamdan şimal səmtə burulan şose yolu Ağdərə bölgəsinə aparır.

1939-cu ilin sentyabr ayına kimi onun adı Crabert olmuş (qədim adı Ağdərə olduğu halda), sonra vilayətin vəsədəti əsasında Azərbaycan Respublika hökumətinin fərmanı ilə Mardakert adlandırılmışdır.

Mardakert toponimi nə deməkdir?

Tarixi qaynaqlar və Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisindəki toponimlərin tədqiqatçısı, alim Arifə xanım İsmayılovanın gəldiyi qənaətə görə “Mard” - Xəzər dənizinin cənub-qərbində yaşamış qədim tayfa adıdır.

Bu adda qədim türk mənşəli tayfa Orta Asiyada da yaşamışdır. “Kert” isə erməni-hay dilinə mənsub olub “şəhər” mənasındadır. Beləliklə, Mardakert - “mərdlər şəhəri” kimi tərcümə olunur.

Ərməni-hay müəllifi N.Q.Adons yazır ki, indiki Ərmənistanda Mardastan, Mardpatena adlı qədim toponimlər bu tayfanın adını əks etdirir. Bu alimlər Mard tayfasının keçmiş zamanlarda orta Asiyadan tarixi Qərbi Azərbaycana “Ərməniyə”yə də axın etməsini və orada məskunlaşdığını göstərir.

Mardakert şəhərinin qədim adı Ağdərə olduğundan 1992-ci ildə Azərbaycan hökumətinin fərmanı ilə onun əski adı özünə qaytarılmışdır.

Ağdərə Qarabağ düzünü onun dağlıq hissəsilə birləşdirən keçidin qədim adıdır. Göründüyü kimi, onun etimologiyası coğrafi mövqeyi ilə bilavasitə bağlıdır. Keçmiş muxtar vilayətin ermənilərlə-haylarla da məskunlaşmış bölgələrində olduğu kimi, bu bölgənin ərazisində mövcud coğrafi adların çoxu azər türk mənşəlidir.

Ağdam şəhərindən cənuba burulan şosse yolu digər bir bölgə mərkəzi – Xocavəndə aparır, onun adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. 1828-ci ilədək Qaranlıq adlanmış və burada ancaq azər türkləri yaşayırdılar. 1828-ci ildə Türkiyədən və Qərbi Azərbaycan ərazisindən (Baqrevandan) düşünülmüş şəkildə 40 erməni-hay ailəsi buraya köçürülmüş və məskunlaşdırılmışdır. Gəlmə erməni-haylar «Qaranlıq» adını dəyişərək ona «Karaqlux» (ermənicə «Daş başı») demişlər. Sonra bir müddət onu Aşağı Qaranlıq, Cüməbazarı, hətta Xonaşen adlandırmışlar. 19-cu yüzilliyin 80-ci illərində bu yaşayış məskəni Xonaşen formasında adlandırılmışdır.

Tarixi ədəbiyyatda da ona Xonaşen formasında rast gəlinir ki, bu da Xan Uşun adından xəbər verir («Kitabi-Dədə Qorqud»da antroponimdir)...

1952-ci ilin oktyabr ayına qədər bölgənin mərkəzi Aşağı Qaranlıq kəndi olmuşdur. Sonra Muxtar vilayətin vəsədəti əsasın-

da Respublika Ali Sovetinin fərmanı ilə Martuni adlandırılmışdır. Eyni adlı kənd Qərbi Azərbaycan (indiki «Ərmənistan») ərazisində mövcuddur. İnqilabçı olmuş bolşevik Aleksandr Myasnikyan həmin kənddən çıxmışdır.

Onun inqilabçı təxəllüsü «Martuni» olduğundan Xonaşenin adı dəyişdirilərək həmin inqilabçının təxəllüsü ilə Martuni adlandırılmışdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarı ilə bölgə mərkəzinə Xocavənd adı verilmişdir.

Xocavənd bölgəsində mövcud toponimlərdən biri – Qarakənd haqqında xüsusi danışmaq istəyindəyəm. Əvvəla, Qarakənd antroponimdir. Kəndin ilk sakinlərinin başçısı olmuş Qara kişinin (böyük, hündür) adı ilə bağlıdır.

Yəqin biz bu gün Qarakənd deyəndə 1991-ci ilin noyabr ayında onun səmasında Qarabağ uğrunda gedən qanlı savaş zamanı ən faciəli günlərdən biri - içərisində Azərbaycanın görkəmli dövlət xadiməri, peşəkar telejurnalist və yüksək rütbəli hərbiçilər olan vertolyotun erməni-hay faşistləri tərəfindən vurulması yadımıza düşür və həmin kənd faciə sinonimi kimi bizim qan yaddamızda qara taleli bir kənd kimi həkk olunmuşdur...

Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bölgə mərkəzlərindən biri də Hadrut olmuşdur (onu bəzən “Haderut” da yazırlar). Bu hidronim İran mənşəlidir: “İki çay arası” mənasında izah olunur.

1939-cu ilin oktyabr ayınadək alban mülklərindən birinə məxsus qədim adını - “Dizaq”ı yaşadırdı.

Muxtar vilayətin vəsədəti əsasında respublika hökumətinin fərmanı ilə Hadrut adlandırılmışdır.

Ərməni-hay müəllifi Q.A.Koçaryana görə, “erməni mənşəli” Hadrutun ilk adı Amaras olmuş və onun xarabalıqları bölgənin ərazisindədir. Hansı ki, Amaras (“Ağoqlan”) Xocavənd bölgəsinin hüduqlarında yerləşir, həmişə də orada olmuş və yerini “dəyişməmişdir”. Hadrutun etimologiyasının bir izahı yuxarıda verilsə də, əslində Hadrut hidroniminin elmi açımı, elmi izahı indiyədək aydınlaşdırılmamış və öz tədqiqini gözləyir.

Digər bir erməni-hay müəllifi M.Barxudaryan qeyd edir ki, kiçik yaşayış məntəqəsi Hadrutun əhalisi Bərgüşad, Qaradağ, Lor

kəndlərindən, Tiflisdən köçüb gələn ailələrin hesabına çoxalmışdır, yəni çoxu gəlmə ermənilərdən-haylardan ibarətdir...

Avropada ikinci ibtidai insan məskəni sayılan məşhur Azıx (türkcə Ayı) mağarası, qonşu Füzuli bölgəsinin ərazisində yerləşir. Mənzərəli, gözoxşayan bu ərazidə hər şey: hava, su, torpaq, meşələr, dağlar elə bir təmasda, əlaqədə - harmoniyada yaradılmışdır ki, bu diyarın çatışmayan cəhəti sahibsizlik idi. Onu da - bizim ulu əcdadlarımız: "Az" ("As") tayfalarını Qadir Allah özü yaratdı. Bəlkə də Ulu Türklərin bir qolu buradan "rişələniş", böyük dünyaya buradan çıxmış, meydana gəlmişdir. Bəlkə də Uzaq Şərqdə "Az" ("As") şəhərinin əsasını 100 min illər bundan öncə buradan Şərq səmtinə axın etmiş bizim ulu əcdadlarımız qoymuşlar? Kim bilir?..

Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən Mahmud Kaşqarlı Çində Uyğur Muxtar vilayətində yerləşən, bizim Azıx mağaramızın adı ilə səsləşən, eynilik təşkil edən, Azıx kəndində anadan olmuşdur.

Ağdam şəhərindən qərbə - Qarabağın dağlıq ərazilərinə; Xankəndi, Şuşa qalası, Laçına, ulu dedə-baba yaylaq yurdlarına gedən şose yolu Aran Qarabağla dağlıq Qarabağın qovuşduğu yerdən - bölgə mərkəzi Əsgəranın düz ortasından keçib gedir. Əsgəran keçmişimizin əzəmətli hərbi qalası Qarabağ xanlığının ana şəhəri - Şuşa qalasının və onun ətraf kəndlərini nəinki qəfləti düşmən hücumlarından qorumaq, hətta onların həmlələrini dəf etmək üçün Pənahəli xanın ortancıl oğlu Mehreli xan tərəfindən 1758-

Qarabağ memarlıq məktəbinin qədim və orta yüzilliklərdəki abidələri

1760-cı illərdə keçilməz dağların qədim türk tayfasının adını yadından Qarqar çayına endiyi yerdə - yamacda tikilmişdir.

Bəs keçmiş, yaranma tarixi bu qədər şəffaf olan Əsgəran qalası haqqında nankor ermənilər-haylar nə yazır, görsən yenə hansı uydurma fikirləri ortaya atmağa çalışırlar?

Saxtakar erməni-hay tarixçiləri məktəbinin yetirmələrindən Xankəndindən olan muzey işçisi Şahin Mkrtıçyan (bu zavallının daşdığı adın türkcədən - şahin sözündən mənşə tapmasından görsən xəbəri varmı?) və ona züly tutan nasir Serqo Xanzadyan yazırlar ki, Əsgəran qalası Miladın əvvəllərində erməni-hay çarı Tıqran tərəfindən inşa olunmuşdur. Bu cəfəngiyyətə necə inanmaq olar ki, Parfiya mənşəli çar Tıqran tarixi Qarabağda olmamış və o dövrdə artıq sağ deyildi. O, miladdan öncə yaşamış, qeyd olunan vaxtda dünyasını çoxdan dəyişmişdi. Odu ki, bu, sadəcə olaraq "erməni xəstəliyinə" tutulmuş Ş.Mkrtıçyan və S.Xanzadyanın sərsəm sayaqmalarıdır, məqsədləri qəsdən yanlış fikir yaratmaqdır, - necə deyərlər "tutar qatıq, tutmaz ayran!"

Erməni-hay şovinizminin Qarabağdakı davamçıları 1988-ci il fevral ayının 13-də Xankəndində qaldırdıqları məlum qiyamın qarşısı nə yerli, nə respublika, nə də mərkəzi (Moskva) hökumət tərəfindən alınmadığından, əksinə, üstüörtülü dəstəkləndiyindən onlar daha da azğınlaşdılar, az sonra Əsgəranın da adını dəyişib, öncə Bedran ("qala qəsəbə"), sonra da Mayrabert ("Ana qala") adlandıraraq çar Tıqranla bağlamağa çalışdılar.

Azərbaycan tarixçisi Əhməd bəy Cavanşirin hələ 19-cu yüzillikdə yazdığı "Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" əsərindəki dəlillər əsasında ermənilərin-hayların bu növbəti cəhdlərinin də boş xəyal, uydurma olması aşkarlanır. Erməni-hay saxtakarlığı türk mənşəli Əsgəran toponiminin etimologiyasından da aydın olur. Belə ki, qalanın adı türk dillərindəki "askar" sözü və cəmlək, yaxud məkan bildiren "an" formatından ibarətdir (Y.V.Yusifov, G.K.Kərimov) ilk nəzərdə belədir və o, qalanın hərbi missiyası ilə də uzlaşır. Lakin Əsgəranı türk mənşəli tayfa adı ilə bağlayan amillər də vardır. C.İ.Cəfərova, V.T.Tomson, V.V.Bartold, L.N.Qumilyovun və nəhayət, çağdaş azərbaycan tarixçisi F.Cəlilovun apardıqları araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olur

ki, "as" ("az") türk tayfasının adıdır, "gəran" sözü "kəbran"ın dəyişdirilmiş forması olub "atəşpərəst" deməkdir. (Necə ki, Qobustanın bir forması da "Gebristan" olub - "atəşpərəst as (aslar) məkanı" anlamını verir).

Miladdan da çox-çox öncə Azərbaycan ərazisində meydana gəlib formalaşan "az" ("as") boyların bir qismi Kiçik Asiyaya, Avropa qitəsinə, orada artaraq İslandiya qədər gedib çıxmış, digər bir qismi Quzey Qafqaz və Türkünə köç etmişlər (F.Cəlilov).

Ata yurdda qalan aslar (azlar) isə artıb törədikcə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən çox ehtimal ki, boyların bir qolu Azıx (Az-oq) və Əsgəran ("az-as-əs") bölgələrinə yönələrək məskunlaşmış, özləri haqqında etnonimlərdə iz qoymuşlar.

Bu, Əsgəran adının növbəti ehtimal - izahıdır. Mövcud digər fikirləri də nəzərdən keçirək.

Əsgərana el arasında "Əski Aran" da deyilirdi. Qarabağın dağlıq və aran hissəsinin qovuşduğu yerdə qədim binadan əcdadlarımız möhtəşəm qala tikmiş və ona "Əski Aran", "Ulu Aran" demişlər.

Göründüyü kimi, Əsgəran toponimi haqqında fikirlər haçalanır və onun dəqiq elmi izahı öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Əsgəran qalası neçə-neçə qanlı-qadali savaqların, qırğınların şahidi olub. İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağ xanlığına birinci hərbi yürüşü zamanı qeyrət, igidlik rəmzi olan Şuşa qalası və Əsgəran cəngavərlərinin əks hücumları nəticəsində İran tərəfi burada böyük itkilərə məruz qalmışdır.

1806-cı ildə Qarabağa yeridilmiş rus qoşunları (Kürəkçay müqaviləsindən sonra) ilə İran ordusu arasında, Əsgəran qalası yaxınlığında qanlı vuruşmalar olmuşdur.

1920-ci ildə Novruz (Bahar) bayramı günlərində silahlı erməni-hay daşnakları gecə yarısı qəflətən Əsgərana hücum edib azər türklərini gülləbaran etmiş, qalanı ələ keçirməyə müvəffəq olmuş, nəticədə Şuşa qalasına gedən yol kəsilmişdir. Məqsəd Qarabağın dağlıq hissəsinə Azərbaycandan ayırmaq, onu Ararat Respublikasına birləşdirmək idi. Top və pulemyotlarla silahlanmış erməni-hay qiyamçılarına İrevandan göndərilmiş "Daşnaksütyun" partiyasının hərbi rəhbəri general Dro Kanayan komandanlıq edirdi.

Əsgəran qalası erməni-hay başkəşənlərindən geri almaq, Qarabağda yaşayan azər türklərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yeni yaradılmış Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti general Həbib Səlimovun komandanlığı altında milli ordunun bir hissəsini Qarabağa göndərir. İki gün davam edən qanlı savaqlardan sonra Əsgəran qalası və onun ətraf kəndləri erməni-hay vandallarından təmizləndi, daşnakların başçısı Dəli Qazar məhv edildi. İgid əsgər və zabitlərimiz Xankəndinə və Şuşaya daxil oldular...

Həmin ağır günlərin, ayların canlı şahidi olmuş 91 yaşlı rəhmətlik anam - 20 nəvə, nəticə sahibi Ağca nənə və mərhumə Züleyxa xalam bizə hələ uşaq yaşlarında Əsgəran qalasında Malbəyli və ata-baba yurdu - Canhəsən kəndlərində erməni-hay qəddarların törətdikləri vəhşiliklərdən (azər türklərinin belinə qaynar samovar bağlatdırıb dağ yuxarı yönəltməsi, dillərini, qulaqlarını doğması, qadın döşlərini kəsməsi, kişiləri eybəcər hala salması, odda diri-diri arvad-uşaqların yandırılması... Aman Allah, bu zalım erməni-hay dığalarına niyə körk eləmirsen?!) xəlvəti (kənar adam eşitməsin deyə) hey danışır, bizi ayıq-sayıq olmağa çağırırdılar. "Ərmənilər-haylar tarixən biz - türklərin əbədi düşmənləridir, bunu heç vaxt unutmayın!" - deyərdilər. Qarabağ elinin bu müdrik və məğrur bacılarının söhbətləri bizə bir nağıl təsiri bağışlayırdı. Qan yaddaşımızın zəifliyi, bəlkə də yoxluğu (bu barədə - ermənilərin -hayların türkə qarşı barışmazlığı, qəddarlığı haqqında nə məktəbdə, nə mətbuatda, nə də oxuduğumuz kitablarda heç bir məlumat verilməməsi, əksinə yasaq olunması) üzündən doğmalarımız da acı xatirələrini sovet ideologiyası tezliklə unuttururdu...

1988-1993-cü illərdə xəbis ermənilərin-hayların Yuxarı (dağlıq) Qarabağda və onun ətraf rayonlarında həyata keçirdikləri təcavüz, ağılasığmaz qırğınlar, yanğınlar Ağca nənəmin, Züleyxa xalamın necə də haqlı, uzaqgörən olduqlarını bir daha təsdiq etdi. Biz - azər türkləri isə hələ də sovet hökumətinin qüdrətinə, basılmazlığına, "qardaşlıq ailəsinin sarsılmazlığına", "beynəlmillətçiliyinə" inanır və ona tapınıb bel bağlayırdıq.

İndi hər dəfə erkən uşaqlığımdan ahıl vaxtına "körpü" salanda anam və xalamın danışdıqları xatirələr, əhvalatlar gözlə-

rim önündə yenidən çözlənir, bir-bir yadıma düşür. Amma indi bambaşqa rəngdə tarixi həqiqətlərə uyğun - tünd, ətürpədic, nifrət doğuran, intiqama çağıran çalarlarla...

1920-ci ilin mart ayında Bahar bayramı (Novruz) ərəfəsində qonşu kəndlərdə: Ballica, Bədərə və Xənəzəkdə məskunlaşmış gəlmə ermənilər-haylar Xankəndində yuva salmış daşnaklar tərəfindən silahlandırılaraq qəflətən, ana tərəfdən baba yurdum Canhəsən kəndinə basqın edirlər.

Novruz bayramına tədarük görmüş camaat hər şeyi evdə qoyub, ancaq özlərini yaxınlıqdakı meşəyə çatdırırlar. Qarabağda sayılan kişilərdən olan Məşədi Museyib babam kiçik yaşlı anamı qucağına alıb sağ əlindəki beşaçılan tufəngdən atəş aç-aça özünü salır Rus dərəsinə (Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ torpaqları Rusiya imperiyasının ərazisinə qatıldıqdan sonra bu meşəli dərədə ilk rus əsgərləri peyda olanda yerli əhali buranı Rus dərəsi adlandırmışdır).

Bu gün biz - nəvəli-nəticəli varlığımıza görə, rəhmətlik Museyib babama borcluyuq. Azər türkləri məskunlaşmış Kosalar, Cavadlar kəndlərinin comərd kişiləri köməyə gələndə Canhəsən kəndinin yuxarı məhəlləsində ev-eşiyini tərk edə bilməyən yaşlı Məşədi Zeynalabdinlə arvadının vəhşi ermənilər-haylar tərəfindən eybəcər hala salınaraq həyət ağacından lüt asıldıqlarını görürlər. Kənd camaatının bütün varidatı, mal-qarası, o cümlədən, Məşədi Museyib babamın zəngin "top atsan dağıtmaz" mülkü tamamilə talan edilib aparılmışdır. Eləcə də Xorasandan gətirdiyi yadigar cib saati və digər zinət əşyaları...

Bax, beləcə qarşı düşmən elimizdə-əvimizdə oturduğu kifayət deyil, üstəlik bizdən "torpaq payı" da istəyir və bizə qarşı etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirir. Bütün bunlardan məlumatı olan respublika rəhbərliyi necə oldu ki, bolşeviklərin yalan təbliğinə uyaraq erməni-hay separatçılara muxtariyyət də verdi, hələ üstəlik Zəngəzur, Basarkeçər və Dilican torpaqlarını da "hədiyyə"?!

Gör nə dərəcədə bizi müti, manqurd ediblər, İlahi! Bəlkə də bu tarixin bizə verdiyi növbəti sınaqdır, yatmış türk ruhunu, türk qanını oyatmaq istəyir? Belədirsə, yatmış nəhəngin oyanma-

sa, yağılardan qisas alması dəhşətli olur! Görünür, o savaş günü, haqqın, ədalətin zəfər günü uzaqda deyil, qaçılmazdır.

Xankəndində yaşadığım illərlə bağlı xatirələrim az deyil. Onlardan bir qismi gəlmə ermənilərlə-haylarla əlaqədardır. Onlardan birini də danışmaq zorunda olmağımı onunla izah edə bilmə ki, torpaqlarımızda sığınacaq tapmış, bağ-bostanla, üzümçülük, heyvandarlıqla, bir sözlə, dinc əməklə məşğul olmuş, özlərinə yer etdikdən sonra ata-babalardan bizə irs qalmış torpaqlarımıza da sahib durmaq iddiasına düşmüş bu gəlmə ermənilərin-hayların iç üzünü açmaqda əlavə yardımçıdır.

... Yaşdırlarımla uşaq bağçasına gəldim. 1940-cı il avqust ayının axırları idi. Günlərin bir günü milisdə işləyən zabıt uzundraz, yekəpər Sumbat İşxanyan birinci sinfə gedəcək erməni-hay uşaqlarını başına toplayıb (məlum Zori Balayan da onların arasında idi) bağçamızın həndəvərindən hündür dağ başında qərar tutmuş Qarabağın tacı - Şuşa qalasını göstərərək ermənicə-hayca deyirdi: "Ora sizin babalarınızın, nənələrinizin şəhəridir. Torklar onları qırıb tökdülər, evlərini xarabazara çevirdilər. Böyüyəndə babalarınızın, nənələrinizin aqibətini unutmayın, onların qisasını torklardan alın!?" (tork, yəni türk).

Onda mən təbii ki, uşaq təfəkkürlü (düşüncəli) olduğundan gördüklərimin, eşitdiklərimin əksəriyyətini başa düşmək, dərk etmək iqtidarında deyildim. Sonralar məktəb illərində "tork" sözü, Xankəndinin Çuxur məhəlləsində yaşayan əmim uşaqları (Əhəd, Tahir, Əhməd, İdris, Tofiq, Cahid və s.) ilə oynamağa gələndə bizə qatılan erməni-hay diğalarından (uşaqlarından) mənə ünvanlananda, düzü onlardan inciyirdim, özümü bir növ təhqir olunmuş sayırdım. O vaxt mən nə biləydim ki, soyköküm türkdür, özüm də türksoyluyam. Axı bu barədə heç yerdə yazılmırdı, deyilmirdi - bizim bilgilərimiz haradan yarana bilərdi?

Sovet ideoloji maşın bizi həqiqi keçmişimizdən - doğru-dürüst tariximizdən tam təcrid etmişdi. Etnomənəviyyatımızın çox sahələrinə yasaq qoyulmuşdu. Ulu Türk dünyasından, onun tarixi və coğrafiyasından, böyük dünyaşöhrətli şəxsiyyətlərindən, bəşəri yürüşlərindən, Qərbə, Avropa ölkələrinə ilk mədəniyyət və

sivilizasiya aparmasından, cahanşümul qələbələrindən xəbərsiz böyümüşük.

İndi ulu keçmişimizə, soykökümüze kövrək, lakin inamlı addımlarla qədəm basarkən qaynaqlardan öyrəndik ki, "tork" istilahı hələ qədim vaxtlarda Rusiya udel knyazları qıpçaq türk şahzadə qızları ilə evlənər, köçəri türk hökmdarlarının hərbi köməyinə arxalanaraq öz ərazilərini genişləndirərdilər. Arvadın qohumlarına "torkin" deyə müraciət edərdilər və bu torkinlər xüsusi imtiyazlara, hüquqlara malik idilər. Torkin istilahı ilə bağlı tarixi gerçəklik, həqiqət bundan ibarətdir.

Təbii olaraq sual olunur - bəs bunun ermənilərə-haylara nə dəxli?

Sualı cavablandırmaq üçün uzağa yox, erməni-hay dilli mənbəyə istinad etmək kifayətdir. Ərməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi I yüzilliyin hadisələrindən yazarkən qeyd edir ki, "kobud cizgili, hündürboylu... yastı burunlu, batıq gözlü, dəhşətli baxışlı, nəhəng bədənli və qüvvətli Tork (türk - müəllif) adlı hakim ölkəni idarə edirdi".

Bəlkə həmin "tork" hökmdarın zəhmi ermənilərin-hayların canına, qanına, yaddaşına elə nüfuz etmiş, hopmuşdur ki, iki on yüzillik ötməsinə baxmayaraq, nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək həmin qorxu, xof hissi hələ də onların yaddaşından silinmir, çıxmır, unudulmur. Əksinə, Xankəndində sözə baxmayan, zır-zır ağlayan erməni-hay dığalarının səsini kəsmək üçün nankor məhəllə qonşularımız onları "tork"la qorxudurdular: "sözümə baxmasan, torku çağıraram, gəlib sənin canını alar ha!" - deyərdilər. Başqa bir xatirə - xəbərdarlıq, uşaqlarını maşın yolundan tez keçirmək, maşından qorumaq istədikdə "maşın gəldi, tez keç" demək əvəzinə həyəcan və qorxu ilə "torku gama, paxer!" (tərcüməsi "türk gəldi, qaç!"). Uşaqlarda bax belə, hər addım türkcə qarşı əsassız olaraq qorxu dolu nifrət yaradırdılar.

Hətta indi bu ahıl yaşında erməni-hay millətçilərinin türkcə qarşı 100 illiklər boyu fasiləsiz belə antitürk təbliğat aparmaları məndə təəccüb və təəssüf hissi doğurur. Axı öz xalqını tarixi həqiqətlərdən uzaqlaşdırıb azdırmağın, sapdırmağın gələcəyi yoxdur. Haqq, ədalət gec-tez yerini tutur. Türkdən qorxu, xof hissini

öz içində yaşatmağın, özünü qəsdən bütün dünyada məzlum, gözüyaşlı millət kimi tamtmaqda davam etdirməyin mənası yoxdur. Bəs ermənilərin-hayların qarşıya qoyduğu məqsəd nədir?

Məqsəd böyük təcavüzlə bağlıdır. Özləri haqqında bədbəxt, məzlum, yüzilliklər boyu türklər tərəfindən təqib olunan, döyülən, qırılan millət təsəvvürü yaratmaq, əslində isə addım-addım türk torpaqlarına sahib durmaq, işğal etmək, "Dənizdən dənizə" Ərməniyə imperiyasını yaratmaq! Qarabağın işğalı isə erməni-hay hərbi müdaxiləsinin, təcavüzünün ilkin planı, ilkin mərhələsidir.

Bunu mən də, digər azər türksoylu müəlliflər kimi beynəlxalq aləmdə erməniləri-hayları "dəstəkləyənlər"ə ünvanlayıram və onu da yada salmaq istəyindəyəm ki, biz həqiqətən türksoyluyuq, türk olmağımızla fəxr etməyə kifayət qədər əsasımız var. Qaldı ki, erməni-hay millətçilərinə və onların yedəyində gədənələrə onların soy kökü tarixən çox şübhəlidir. Vətəni, öz torpağı olmayan, dili, dini özgələrdən götürən - "özünüküləşdirən", tarix səhifələrində səsi-sədası gah Balkandan, gah Frigiya, gah Arme, Hayasa (indiki Şərqi Anadolu bölgəsində) gah Macarıstandan, gah da Yunanıstandan (burada onlara möhürlü ad "bragi", "işkil" - "səllimə itləri" ad verilmişdir), Orta Asiyadan, gah da Hindistandan, ... daha haralardan gələn, əslində soykökü, mənşəyi indi də dürüst bilinməyən, ciddi və şübhəli mübahisələr doğuran, həm də bu gün erməni-hay milləti kimi tanınan toplumu tarix boyu uçuruma sürükləyən mürtəcə mövqeli qriqorian kilsəsi və onun söykəndiyi ərazi varlı-zəngin erməni-hayların itaəti altında duruş gətirən sırayı erməni-haylar özlərini bu gün də adı çəkilən əyalətlərin adı ilə gah "ərmən" (Arme, Arman, Ərman və s.), gah da "hay" adlandıran zəti məlum olmayanlar, adsız tayfalar toplumu! Budur, əslində Frigiya tayfalarının tərkibində adsız-sansız bulunmuş, elmdə dəqiq adı olmayan sonrakı yüzilliklərdə formalaşmış erməni-hay milləti!

XOCALI DÜNYASI

Qarabağda azər türklərinin özəldən yaşamasına sübut, daha bir sanballı, elmlə əsaslandırılmış dəlil - Əsgəranla Şuşa yolu üstə yerləşən Xocalı bölgəsi, onun mədəniyyəti dünya xalqları tərəfindən tanınmış, sayı 100-dən çox qədim türk kurqanlarıdır.

Miladdan əvvəl 17-13-cü yüzilliklərə aid bu möhtəşəm türk kurqan (türkcə "gor evi" deməkdir) abidələrilə alman Emil Resler, rus şərqşünası M.Xanikov, ingilis F.Bayer, fransız A.Berje və başqaları yaxından tanış olmuş, tədqiqat işləri aparmış, topladıqları, dəyəri-qiyməti pulla ölçülməyən əşyaları, eksponatları öz ölkələrinə aparmış, muzeylərini bu tapıntılarla zənginləşdirmişlər...

Qədim Xocalı abidələri (yaşayış yerləri, daş qutu qəbirlər, kurqanlar, siklop – (iri daş tikililər), kromlexlər – (dairəvi iri daşlardan ibarət tikililər); menhirlər – (torpağa basdırılmış nəhəng daşlardan ibarət uzun tikililər) növ və xarakterinə, zənginliyinə görə elmi ədəbiyyatda, Xocalı əski dünyamızın mədəni mərkəzi sayılır. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, Qarabağın bu bölgəsində yaşayan yerli aborigen sakinləri dulusçuluqla, metal işləmə sənətilə məşğul olmuşlar. Onlar tuncun sirlərinə dörd min beş yüz il, dəmir istehsalının sirlərinə isə üç min il bundan öncə bələd idilər. Maraqlı burasıdır ki, Altay türkləri - qıpçaqlar da tuncun, dəmirin emalı sirlərinə elə həmin dövrlərdə bələd idilər. Bu nə deməkdir? Təsədüf, yoxsa qədim türk dünyasının vahid fəaliyyət dairəsində mövcudluğu? Bu məsələnin dəqiq aydınlaşdırılması qalsın gələcək tədqiqatçılarımızın öhdəsinə. Bununla belə, cəsarətlə qeyd edim ki, qədim Azərbaycanla Altay türkləri arasında genetik bağlılığın mövcudluğu bu gün inkaredilməzdir. Məlumdur ki, qədim türklər Ön Asiyada (o cümlədən Cənubi Azərbaycanda) təşəkkül tapmış, artmış, çoxalmış, sonra da on minlərlə şərq - gündoğan, şimal və qərb - günbatan səmtlərə böyük köçlər etmişlər. Yəni, Ön Asiya, o cümlədən Cənubi Azərbaycan ərazisi də ulu əcdadlarımızın "beşiyi" olmuşdur. Qədim türklər yeni yaşayış məkanlarına köç edərkən onlar özlərilə mənsub olduqları türk mədəniyyətini, sivilizasiyasını da aparmış və məskunlaşdıqları yerlərdə işlətməmiş, yaşatmış, yaymışlar.

Onu da qeyd edim ki, Azərbaycanda ən qədim yazı məhz burada - Qarabağın Xocalı bölgəsində tədqiq olunan kurqanlarda mixi yazısı olan aqat muncuqda aşkar edilmişdir. Akademik Y.Y.Meşşanina göstərir ki, həmin muncuqda miladdan əvvəl 8-ci yüzillikdə yaşamış Assuriya çarı Adadnirarinin (bəzi mənbələrdə Adadnerari) adı yazılmışdır...

*Yüzilliklər boyu təbiət faktoru möhtəşəm Xocalı kurqanlarını
kiçik təpəciklərə çevirmişdir.*

Qarabağın qədim abidələrinin inşa olunmasını tanınmış alim-archeoloq Rəşid Göyüşov üç dövrə bölür: ilk orta yüzilliklər; bu dövrdə möhtəşəm Bərdə, Amaras ("Ağoğlan"), Vatçar, Aluen, Carabert və başqaları, ikinci dövrə; 9-10-cu yüzilliklərə, feodal qəsrləri; Laçınqaya, Oğlanqala, Qarqar şəhər - qalaları və nəhayət, üçüncü dövrə; 13-cü yüzillikdə və sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Qarabağın dağlıq hissəsində alban kilsə memarlığının ən əzəmətli, diqqəti çəkən abidələri: Xəzinə dağ (Kənzə dağ, sonra erməni-haylar onu Qanzasar adlandırmışlar), Amaras, Xotavənd, Müqəddəs Yelisey və başqa məbəd, monastr kompleksləri tikilmişdir.

Xocalı etnoniminin açımına gəldikdə, o patronomik oykonimdir, eyniadlı nəslin adını özündə əks etdirir.

Qədim Xocalının coğrafi adını, mədəniyyətini yaşadan Xocalı şəhəri məlum olduğu kimi, 25 fevralda 1992-ci il tarixdə erməni-hay işğalçıları - barbarları tərəfindən yerlə-yeksan edilmiş,

yer üzündən silinmişdir (ərməni-hay qəsbkarlarının Xocalıda tö-rətdikləri soyqırım haqqında ətraflı məlumat irəlində veriləcəkdir).

İndi söhbətimizə qayıdaraq qeyd edim ki, "Xocalı" yaxınlığındakı "sahibsiz qalmış" dağ çayı Qarqar da öz sularını buradan keçəndə dərddi-dərdli, sakit-sakit axır.

Başlanğıcını Qarabağ silsiləsindəki bulaqlardan alan Zarıslı, Xəlfəli çaylarının "Ağa" körpüsü həndəvərində qovuşmasından Qarqar çayı yaranır. Uzunluğu 115 km-dir. Onun əsas qolları Xocalı çay, Ballıca, Bədərə, Dağdağan və s.

Qarqar yazılı ədəbiyyatda adı çəkilən ən qədim etnonimlərdən biridir.

Bu "uzunömürlü" etnonimin arealı da genişdir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimdən əlavə, onun Ön və Kiçik Asiyada, Balkan yarımadasında yayılmasından başqa Balxaş gölünün ətrafında da məskunlaşması (yaxınlığında Akmolinsk-Karkarinsk adlı xətt də vardır) qaynaqlarda göstərilir..

19-cu yüzillikdə Dağıstanda (Teymurxan Şura vilayəti) Qarqar dağ adı qeydə alınmışdır. Həmin yüzillikdə Qarqar çayı, Qarqariç dağı, Qarqar meydan, Qarqar-Qutan Tiflis quberniyasının Tioneti və Axalsix uyezdlərində mövcud idi.

Qarqarların Orta Asiyada da yaşamaları haqqında mənbələrdə çoxlu məlumat vardır. Onu da qeyd edim ki, Qarqar etnoniminə aid fikirlər birmənalı deyil, haçalanır.

Onların burada şərhinə ehtiyac görmürəm. Ən inandırıcı variantı və elmi izahı bu adın türk mənşəli etnosla bilavasitə bağlı olmasıdır. Bunu bir daha türk alimi Ənvər Qanoqçu təsdiq edir.

Qarqar boyu başqa çoxsaylı türk tayfaları kimi (kaspi, xəzər, tərər, hun...) tarix səhnəsindən çıxsa da onların adı etnonimlərdə qalmaqda və yaşamaqdadır.

Arxeoloq, tədqiqatçı alim R.Göyüşov "Qarabağın keçmişinə səyahət" kitabçasında qeyd edir ki, Albaniyadakı küp qəbir mədəniyyətinin sahibləri qarqarlardır.

Tarixi-elmi ədəbiyyatdan bilirik ki, ersari adlı türk tayfasının bir qolu qarqar adlanırdı. Ersari və ərsari məfhumları da eyni köklü sözlərdir. Təkrar da olsa qeyd edək ki, "ər" - "igid kişi, ərən" deməkdir. "Sar" sözü türkdilli tayfalarda "şahin -

şonqar -çalğan - çalağan", tərən, qırğı və nəhayət, qartal mənasını ifadə edən anlamdır.

Beləliklə, qarqar - ersar - ərsar, sar tayfasına mənsub "sar adamları" mənasını verir (Sarov, Sarev, Sarovlu, Sarelli kənd adlarını yada salmaq kifayətdir). Qarqar etnonimi, indiki - müasir formaya düşməsi üçün uzunmüddətli evolyusiyaya yolu keçmişdir.

Öncə o "qırğı ər" olmuş, sonralar dəyişikliklərə məruz qalaraq indiki şəkllə düşmüşdür. Xocavənd bölgəsində yerləşən Ağ-oğlan məbədinin bayır küncələrində daşdan ustalıqla yonulmuş quş-qırğı "heykəlciklər"i yerləşdirilmişdir. Yəni Qarqarın - ersarın - ərsarın kökü olan "qırğı ər"lə bağlılığına dəlalət edir. Qarqar - qırğı ərdir...

Bəs əfsanəvi Troya şəhər-qalanı müdafiə edənlərin arasında etrusqların (türklərin - müəllif) olması nədən xəbər verir?

Qısa desəm, bu məlumatlar, qədim türk soylarının, tayfalarının Ön Asiyadan - o cümlədən Cənubi Azərbaycan ərazisindən Qərb ölkələrinə (Balkana, Yunanıstana...) köç etmələri və burada münasib yer, məkan bəyənərək məskunlaşmalarını bir daha təsdiq edir...

Yolumuza davam edək. Bu yerlərdə Qarqar çayının sağ sahili boyu dağ ətəyində bağlı-bağatlı, yaşıllığa bürünmüş kənd diqqəti cəlb edir. Adı - Həsənabaddır. Bu kəndin salınma tarixçəsi də maraqlıdır. Məlumata görə 1795-ci ildə İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığına hücum edərkən Əsgəran qalasının qalabəyi Həsənqulu bəy şah qoşunlarına sarsıdıcı zərbələr vurduğuna görə İbrahim Xəlil xan ona mükafat olaraq Qarqar çayının sağ sahili boyu Ağ çayın (Qarqarın qolu) mənəbindən başlayaraq Əsgəran qalasının qarşı tərəfində dağ ətəyində uzanan, əkinə-biçinə yararlı torpaqları qalabəyi Həsənqulu bəy bağışlamışdı. Çox ehtimal ki, bu ərazi öncə qalabəyin adıyla Həsənqulu adlandırılmış, sonra burada kənd salınaraq ixtisarla Həsənabad deyilmişdir. Yeni salınmış kənd Ağçayın Qarqara qovuşduğu yerdə qərar tutmuş və bu gün də qalmaqdadır.

Həsənabad kəndindən sonra Aşağı Xanbağına çatmamış Qarqarın sağ sahilində (Malıbəyli kəndinə gedən yolun sağında) Xankəndi dəmiryolu stansiyası tikilmişdir. Bu ərazinin adı bizim

çoxlarımıza indi də məlum olmayan, qədimdən “Qullar yurdu” deyərmişlər (indi passiv toponimdir). Bura vaxtilə zəriflərin bağ və bostan yerləri imiş (Ehtimal ki, Qullar yurdu türk mənşəli Qul, Kul tayfasının adı özündə yaşadır). Adını çəkdiyimiz Xanbağı, sonra Xankəndi və Xanbulağı Qarabağ xanı Pənah Əli xanın nəvəsi Mehdiqulu xana məxsus idi (Yeri gəlmişkən, İrəvanda o vaxtlar Xanbağı adlı meydan var idi - İ.Şopen, 19-cu yüzillik).

TANRIVERDİ KİŞİNİN SARAYI VƏ MUĞAM ALƏMİ

Xankəndinə çatmamış növbənöv tut ağacları ilə zəngin Yuxarı Xanbağının qurtaracağında Qarqar çayının hündür, səfalı sol sahilində bütün Qarabağda tanınan Tanrıverdi kişinin qonaqlı-qaralı karvan sarayı yerləşirdi (uşaqlıqda onun xarabalığını öz göz-lərimlə görmüşəm). Yay ayları onun yaxınlığında olan Qarqarın Dəyirman altı, Qızbatıran bizim çimərlik yerlərimiz idi...

1897-ci ilin iyun ayında görkəmli müğənnimiz, professor, SSRİ Xalq artisti Bülbül Məmmədov burada - karvansarada anadan olmuşdur. Malıbəyli kəndindən gətirilən mamaçanın köməyi-lə doğulmuş körpəyə Aydınlıq adı verilir (Aylı gecədə doğuldu-ğuna görə).

Yeniyyətme yaşlarında fitri istedadla malik Aydınlığa mələ-hətli səslə oxuması Tiflisdə ona ikinci ad - Bülbül adı gətirdi və bu ad onda ömürlük qaldı.

Qayıdaq Aydınlığın (sonra Murtuz) doğulduğu məkana - Tanrıverdi kişinin karvansarasına, onun keçmiş qaynar həyatına.

Bu “mehmanxana” Qarabağın musiqi aləmində tanınmış adamlarını; xanəndə və müğənnilərini özünə cəlb edirdi; burada rahat yataq otaqları, yeməxana, çayxana, ayrıca musiqi salonu, bərbərxana və s. məişət otaqları gələn qonaqların ixtiyarına verilərdi. Özünə - türkə xas olan müdrikiyi, Qarabağ qonaqpərvərliyi və mehribanlıığı, xalq adət-ənənələrinin ləyaqətli davamçısı ev sahibi Tanrıverdi kişiyyə ad-san gətirmiş, bütün Qafqaza səs-soraq salmışdı. Bakıya, Tiflisə, Gəncəyə, Bərdəyə, Şuşa-Laçına, oradan da İrəvan quberniyasına (xanlığına) faytonlar, qazalıklar və

karətarlar səfərə yollananlar burada mütləq dayanar, istirahət edər, sonra yollarına davam edərdilər.

Tanrıverdi kişinin karvansarasında Bahar bayramı - Novruz şənlikləri xüsusi şadyanılıqla qeyd olunardı. Gecə-gündüz burada türk və şerq musiqisi, azər türk xalq mahnıları, muğamlar səslənirdi. Qarabağın el-obasından dəvət olunmuş məşhur xanəndələrin rəngarəng ifasında klassik-kamil etnomənəviyyatımızın ifadəsi “Qarabağ şikəstəsi”, “Mənsuriyyə”, muğam dəstgah, zərb muğamlarının sədaları ətrafa, çox-çox uzaqlara yayılırdı.

Tanrıverdi kişinin karvansarasında oxunan muğamları ətraflı qələmə almaqda məqsədim heç də musiqi, muğam beşiyi - Şuşanın adına, şöhrətinə kölgə salmaq deyil. Əksinə, qarabağlıları, xüsusilə də Şuşa, Malıbəyli... xanəndələrini, sənətçilərini harada olmasından asılı olmayaraq özlərini istedadlı ifaçılar kimi göstərirlər, yəni musiqi, incəsənət və xüsusilə də insanı heyrətə, ehtizaza, cuşa gətirən muğam ruhu onların canında, qanında idi.

Muğam sənətinin tarixi çox qədim, arealı isə genişdir. Belə ki, “... muğam sənəti hələ m.ö. 10-9-cu yüzilliklərdə muğlar tərəfindən (qədim Muğanda yaşayan atəşpərəst muğlar - kahinlər - müəllif) yaşadılırdı” (R.İmrani).

Azərbaycanda - muğam, Dağıstanda - muğam, Gürcüstanda və Qərbi Azərbaycanda (indiki Ərmenistan) - muğam, Kərkükdə (İraq) - makam şəklində yayılmışdır.

Muğam İraqda - dəstgah, Tacikistanda - makom, Misirdə - makam, uyuğurlarda - mukam, türkmənlərdə - makam, Əlcəzirdə - makam («nuba») adlanır.

Bədnam qonşularımızın saxtakar erməni-hay ziyalıları heç bir yazılı mənbəyə, məxəzə isnad etmədən sırf şerq muğamına şerik çıxır və dünyada muğam sənətinin inkişafında onların böyük xidmətləri olduğunu iddia edirlər. Lakin beynəlxalq aləm ermənilərin-hayların, tarixdə olduğu kimi bu sahədə də uydurma iddialarını qəbul etmir, rədd edir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Güney (cənub), Quzey (Şimal) və Batı (Qərbi) Azərbaycan (indiki Ərmenistan) əraziləri 100-dən 95 halda türk mənşəli hökmdarların tabeliyində olmuşdur. Ermənilər-haylar uzun yüzilliklər boyu İran, türk xalqlarının

kölələri olmuşlar. Əsarətdə, köləlikdə bulunan bir xalqın hansı mədəniyyətindən, incəsənətindən, nailiyyətindən danışmaq olar?!

“Ərmeni rəqsləri sırf türk və Naxçıvan rəqs məktəbinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Xalq mahnıları isə Sayat Novanın əsərlərinin bir hissəsini çıxmaq şərtilə 90 faizi Azərbaycan xalq mahnılarından götürülmüşdür” (R.İmrani).

Ərmenilərin-hayların istifadə etdikləri musiqi alətlərinin adları da türkdür; saz, sentur, kaman, yaxud kamança, bağlama və s.

Beləliklə, muğam sənəti çox qədim dövrlərdən türk, sonrakı mərhələlərdə isə fars.. 7-ci yüzillikdən bəri ancaq müsəlman aləmi ilə bağlı olmuşdur.

Dünya, erməni-hay muğamı adında muğam tanımır. Bu iddia da “Böyük Ərmeniyə” kimi ancaq mifdən köklənmişdir. “2-13-cü yüzilliklərdə Ərmeniyədə erməni muğam sənətinin məişətdə mövcud olması əsassızdır” deməklə, X.Kuşnaryov da bunu təsdiq edir.

İndiki Ərmenistanda yalnız Azərbaycan muğam məktəbinə xas instrumental muğam var. Vokal instrumental muğam isə ermənilər-haylar üçün xülya olaraq qalır. Ona görə ki, bu muğamlar qəzəllə (əruzla) bağlıdır ki, bu da ancaq Azərbaycan türklərinə və türkdilli xalqlara, fars, ərəb dünyasına məxsusdur. Qədim Şərqi dünyagörüşüncə xeyirxahlıq, gözəllik və həqiqətdən bəhrələnməmiş, köklənmiş muğam Ulu Tanrı payıdır, sağlam, saf, şəfəli! Muğam insanın kainatla, təbiətlə ruhi-mənəvi vəhdəti, birliyi – harmoniyasıdır. Sənətkarlarımız muğam haqqında dəyərli bilgilərini sizə mən də çatdırmağı özümə borc bilirəm. Belə ki;

- “Mahur”, ən qədim muğamlarımızdan olub ümumbəşəri sevgini və inamı ifadə edir.

- “Nəva” - doğum və ölümün musiqi ifadəsi, ruhaniliyə, paklığa, mənəviyyətə, özünüdərəkə çağırışdır. Bu çağırış isə dünyanın özü qədər əbədidir.

- “Düghah” - sakit melodiya bu musiqi Günəşin qüruba gətirməsini və sirlə, özəmətlə bir gecənin yaxınlaşmasını xatırladır. Tənhalıq keçirən insanın sükuta, dərin düşüncələrə, kədərə, qəm-qüssəyə qapılmasının ifadəsidir!

- “Şur” - lirik əhval-ruhiyyə, insanın öz-özünü həqiqət kimi tanımasının böyük sevinci və təntənəsidir.

- “Segah” - (“Zəbul segah”, “Yetim segah”...) bəşəri eşqin tərənnümü, ruhi əzablara insanın daimi canatımı ifadə edilir.

- “Rast” - daxili ruhi qüvvənin dərkindən və insanın özünü mütləq şəxsiyyət kimi tanımasından doğan təntənədir. Mütləq rahatlığın daşıyıcısı olan “Rast”, həm də həqiqəti görəndə və dərk edənlərin musiqi salnaməsidir.

- “Rahab” - özünədəalma, düşünmə, dərk etmənin, mənəvi kamilləşmənin rəmzi olub, həqiqətə, gözəlliyə, xeyirxahlığa aparan yoldur. “Rahab” dərin bir sükutu və rahatlığı ifadə edir.

- “Çahargah” - müharibə, savaş, cəng, qəhrəmanlıq səlnaməsidir. Yadelli işğalçılara qarşı səfərbərliyə, müharibəyə çağırışdır, sonda qələbənin ifadəsi, təntənəsidir!

- “Əraq” - qəhrəmanlıq, şücaət, qorxmazlıq muğamıdır. Həyat və ölüm qarşısında mərdlikdir, dəyanətdir.

- “Hüməyin” - ölməzliyə, əbədiyyətə inamdır. Bu, insanın kamilliyə çatması, nurlanmasıdır.

- “Bayatı-Qacar” - sağlam mənəviyyətə qovuşan insanın mərhəməti, xeyirxahlığının ifadəsidir.

- “Bayatı-İsfahan” - Bu muğamda təmənnəsiz xeyirxahlıq, yaxşılıq, mərhəmət insan həyatının başlıca qayəsi kimi təsdiq olunur.

“Orta Mahur”, “Şüster”, “Bayatı-Şiraz” “Heyratı”, “Ovşarı”, “Kürd Şahnaz”, “Mənsuriyyə”, “Simayi-Şəms”, “Kərəmi”... heyrət doğuran, məftunedici muğamlarımızı sadalamaqla qurtaran deyil.

İndi insanı ehtizaza gətirən, Ulu Səməyə - ali paklığa qaldıran muğamları dinlədikcə elə bilirəm Qarabağdayam, Qarabağın aran və dağ sinəsindən, köksündən süzülüb gəlir bu muğamlar, bəzən həzin-həzin, bəzən yanıqlı, feryad qoparan, bəzən də cəngi çağırışlı - hamısı Qarabağın zəngin etnomənəvi dünyasından köklənib üzə çıxır və düşünəndə ki, bu - bizim əvəzsiz dünyamız əsir düşüb, düşmən tapdağındadır, adam havalanır. Necə olur ki, biz - vaxtilə bütün dünyanı lərzəyə salan qədim türklərin nəsil davamçıları bu rüsvayçılığa, xəcalətə dözüürük, davam gətiririk,

səbirlə nəyi gözləyirik? Vaxt deyilmi, türk cəngavəri, qalx, haqqını tələb et!..

Bəli, 19-cu yüzilliyin 2-ci yarısında özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayan Tanrıverdi kişinin karvansarasında oxuyan neçə-neçə istedadlı xanəndələr, müğənnilər, sənətcilər xalq musiqisinin təməli və sütunu olan muğam mədəniyyətini - muğam xəzinəsini zənginləşdirə-zənginləşdirə, yaşada-yaşada indiki nəslimizə çatdırmış, musiqi mədəniyyətimizin daha da inkişaf etməsinə təkan vermişlər.

Muğamın ecazkar, sehirləndirici sədaları neçə-neçə sadə adamları beləcə ehtizaza gətirmiş, musiqi aləminə bağlamışdır. Elə okeanın o tayından - amerikalı "yeznomiz" Ceffri Verbax azər türk muğamını ilk dəfə xalçalarımızdan "oxuyub", 16 il onun dərin fəlsəfəsini öyrəndikdən sonra muğamı özünə səcdəgah seçmişdir. "Muğam mənim imanım, dinimdir", - deyir Ceffri.

Yuxarı Xanbağının "musiqi məbədi"nin repertuarı yalnız muğamla məhdudlaşmırdı. Burada odlu-alovlu musiqi sədaları altında rəqqaslar da öz məharətini, temperamentini, biçimli oyunlarını nümayiş etdirirdilər.

Xalq oyunlarının da tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Rəngarəng rəqslər haqqında ilk məlumatı, Qobustan qaya yazılarından oxuyuruq. Bu rəqslər ritual xarakter daşıyaraq od, alov, balıqtutma və qədim insanların digər peşələrinə həsr olunmuşdur.

Rəqslər bizim ulu əcdadlarımız arasında ən çox yayılmış incəsənət növü idi. Onlardan: "Yallı", "Cəngi", "Asta Qarabağı", "Gəncə", "Vağzalı", "Qızlar bulağı", "Alay", "Səməni", "Tərəkmə", "Novruz", "Uzun dərə", "Mirzeyi", "Yüzlər" və onlarca başqaları indi də böyük maraqla qarşılanırlar.

Camaatımızın yüzilliklər boyu yaratdığı muğamlar, mahnılar və rəqslər el-oba toylarında vahid bir mərasimdə birləşərək böyük bir təntənəyə çevrilir, insanı valeh edir, onun qəlbini fərəh və iftixarla doldurur - bu ecazkar mənzərə.

Keçmişdə milli toylarımız müddətinə görə də seçilirdi: 3, 7, 14, 21 və bəzən 40 gün də toy büsəti qurulardı. Əsas muğamlar səslənərdi, yeddi günlük toylarda; birinci günü - "Rast", ikinci günü - "Cahargah", üçüncü günü - "Şur", dördüncü günü - "Segah",

beşinci günü - "Bayatı Şiraz", altıncı günü - "Rahab", yekun yeddinci günü - "Şüştər" muğamları oxunardı. Belə bir toy Naxçıvanda 1891-ci ildə xan qızı Qönçə xanımın toyu qeydə alınmışdır.

Museyib babamın bəy qızı Bəyim nənəmlə toyu 1905-ci ildə Cənabxan kəndində 7 gün davam etmişdir. Babamın atası Məşədi İsgəndər kişi (İsgəndərov) Qarabağın tanınmış xanəndələrini və aşığı dəstəsi dəvət etmiş və bu toya bir mücrü dolu qızıl xərcləmişdir.

7 günlük toy Şuşada 1936-cı ildə böyük müğənnimiz, oxumağında millətimizin səsi-sorağı, nəfəsi duyulan Xan əmi Şuşinskinin (İbrahim xanın nəticəsi) iştirakı ilə qəssab Şəmsirin Fatma adlı qızına çaldırılmışdı. 1879-cu ildə Gəncənin Xoşbulaq yaylağında Dəli Alı adlı birisinin toyu 14 gün davam etmişdir. Aşıq Ələsgər bu 14 gün ərzində neçə-neçə dastanı birləşdirən "Vücutnamə"ni sazın dililə danışmış, toy əhlini feyziyab etmişdir.

Şairə Natəvan xanım oğlu Mehdiquluya 40 gün toy eləmişdi. Aşıq Nəcəfqulu, Aşıq Gülablı, xanəndə Hacı Hüsü, tarzən Sadıqcan və digərləri belə toylarda iştirak etmişdilər. Adətən belə toylarda bu aşıqlar 30-dan 45-ə kimi dastan danışardılar. Bir qayda olaraq belə toyların bütün xərcləri ancaq və ancaq toy sahibinin üzərinə düşürdü.

Qarabağ toylarından söz saldım, bu bölgədə yerləşən vaxtilə bütün Şərqi aləmində tanınan Təxtitavusda qurulan möhtəşəm toy büsətlərindən, şənliklərindən, onun hərbi həyatından da danışmaq yerinə düşər.

Təxtitavus Qarabağın axarlı-baxarlı guşələrindən birində - indiki Füzuli şəhərinin şimal-qərb girəcəyində Quruçayın sağ sahilində yerləşir. Bu gün düşmənlə tapdağında qalan bu yer vaxt var idi, qaynar həyat yaşayırdı.

Əhali buranı uzaq keçmişdəki adı ilə, Qara Köpək kimi tanıyırdı və o qədim türk dilində "böyük, əzəmətli təpə" mənasındadır.

Qaynaqlardan məlumdur ki, Nadir şah Avşar Hindistan işğal edəndə baburlular ona yüksək hörmət rəmzi olaraq "Təxtitavus" adlı çox orijinal, şaha yaraşan xətt bağışlamışlar. Deyilənə görə, onun bəzəyində bir milyonluq cəvahirat işlənmişdir.

Əmir Teymurun oğlu Şahrux Mirzə Barlas 1421-ci il aprel ayının 3-də burada qışlayanda Şirvanşah Xəlilullah İbrahimi qə-

bul etmiş, Şirvanşah oğlu, Qara Yusif Bazanlı - Qaraqoyunlunun dul qadını, Əbubəkr Miranşah Mirzə oğlu Barlasın qızı ilə evlənməsi üçün ondan xeyir-dua verməsini xahiş etmişdir. Bu izdivac teymurlularla şirvanlıların arasındakı münasibətləri daha da möhkəmləndirdi...

İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Şuşa qalasına hücum edərkən, 1805-ci ildə İranın digər bir şahı - Fətəli şah Qovanlı-Qacar, rus feldmarşalı İ.F.Paskeviç Dizaq mahalının bu dilbər guşəsində hərbi düşərgələr salmışlar. Təxritavus neçə-neçə tarixi hadisələrin hökmdarların, sərkərdələrin, eyni zamanda təntənəli toy-düyünlərin şahidi olmuşdur.

Bax beləcə, bizdən qabaqkı Qarabağın azər türk nəsli xalq adət və ənənələrini bu yönəmdə davam etdirmiş, yaşatmış və bizim indiki - çağdaş nəslimizə ötürmüşlər.

XANKƏNDİ – XAN YURDUNUN SALNAMƏSİ

Yuxarı Xanbağından, daha doğrusu, Tanrıverdi kişinin keçmiş karvan sarayından Xan yurdu - Xan kəndinə kəsmə yolla olar-olmaz, bir km məsafə var. Qarşıdakı hündür təpəliyə çığırla qalxanda Xankəndinin aşağı hissəsi açıq-aşkar görünür. Ötən son 200 ildən artıq zaman kəsiyində Qarabağın bu dilbər guşəsi necə tanınmaz dərəcədə dəyişmişdir. Öncə bu ərəzidə, Qarabağda ilk xanlıq yaradılana qədər, Zarıslı camatının taxıl zəmiləri yerləşirdi. On, yüz illər boyu bu bərəkətli torpaqlarımızda arpa, buğda, darı əkilir, biçilir, toplanan məhsulun bir qismi Qarqar çayının sol sahilində Yuxarı və Aşağı Xanbağı arasında və Xocalıda köhnə su dəyirmanlarında üyüdülərdi.

Uşaqlıq dostum, tanınmış jurnalist, yazıçı, keçmiş vilayət radio qurumunda azər türkcəsində verilişlərin 26 il baş redaktoru işləmiş, yaşadığı diyarın tarixi keçmişini dərinlən öyrənmiş Cahid Kərim mənə danışdı ki, onun atası Novruz kişi (ruhu şad olsun) zarıslılara məxsus həmin zəmilərdən dövrümüzə qalmış sahələrə mövsüm ərəzində biçinə gedərmiş, uşaq Cahid isə at be-

lində atasına nahar yeməyi, bardağda içməli su apararmış. Bu, hardasa keçən yüzilliyin 30-cu illərin ortasına təsadüf edir.

Mən isə başqa bir uşaqlıq dostum, yaxın qonşumuz rəhmətlik Bəndalı Xudiyevlə Böyük Vətən müharibəsi (1941-1945) illərində erkən əməyə qatlaşaraq, ailəmizin böyük oğlu kimi, sərt Qarabağ qışının soyuq günlərini, aylarım, yaşamaq üçün bu taxıl zəmilərini nə vaxtsa üzük qaşıtək əhatə etmiş sıx meşələrindən son nişanə, əsər-ələmət qalmış çoxdan qurumuş ağac kötüklerini çıxardar, çır-çırpı toplayıb evə gətirir və beləliklə payızdan qışa tədarük görərdik. O vaxt heç deyən belə yox idi ki, yaşadığımız yer-yurd Xan yurdu olub, özü də Qarabağ xanı Mehdiqulu xana (şairə Natəvan xanımın atası) məxsus idi. Xankəndi və Xanbulağı onun adıyla bağlıdır. Xankəndini özü saldırmış, gur sulu Xanbulağını da o çəkirmişdi. Atası İbrahimxəlil xanın Qarqar çayı boyu Aşağı və Yuxarı Xanbağında əkdirdiyi növbənöv tut ağacları (şah tut, bedana tut, xar tut, qara tut ağacları) bizim günlərdə qalmış, onun barından uşaqlıqda biz də bəhrələnmişik.

Xankəndinin ilk evləri kəndin yerində olan qədim meşələrdən qırılıb tikilmişdi.

Bizim ailəmiz və Züleyxa xalanın ailəsi yaşayan mülk çar Rusiyası dövründə Xankəndində yerləşən hərbi hissədə qulluğunu başa vurmuş, lakin vətəninə dönməkdən imtina edərək buraların gözəlliyinə, bərəkətli torpağına vurulmuş kazak Pyotr Stepanyovıç Stepanyuka məxsus idi. (Bunu Şuşa uyezdidin notariusu tərəfindən 08 may 1918-ci il tarixli 331 sayılı reyestri üzrə verilmiş akt kağızı - kupca təsdiq edir).

Xan yurdu - Xankəndi salınanda, onun strateji mövqeyi və perspektivi nəzərə alınaraq, vaxtilə Aşağı Xanbağında və Xocalı bölgəsində yerləşdirilmiş Sinja rus alayı, buraya - kəndin yuxarı məhəlləsində, daş hasara alınmış "hərbi şəhərciyə" köçürüldü. Onun yaxınlığında ucaldılmış ilk ikimərtəbəli binada hərbi qərargah - "ştab" yerləşdirildi.

Bununla əlaqədar yerli əhali bir müddət Xankəndini öz adıyla yox, "ştab" adlandırır.

19-cu yüzilliyin ortalarında rus hərbi hissəsinin komandanlığının təşəbbüsü ilə Qarabağda ilk hərbi yunker məktəbi Xan-

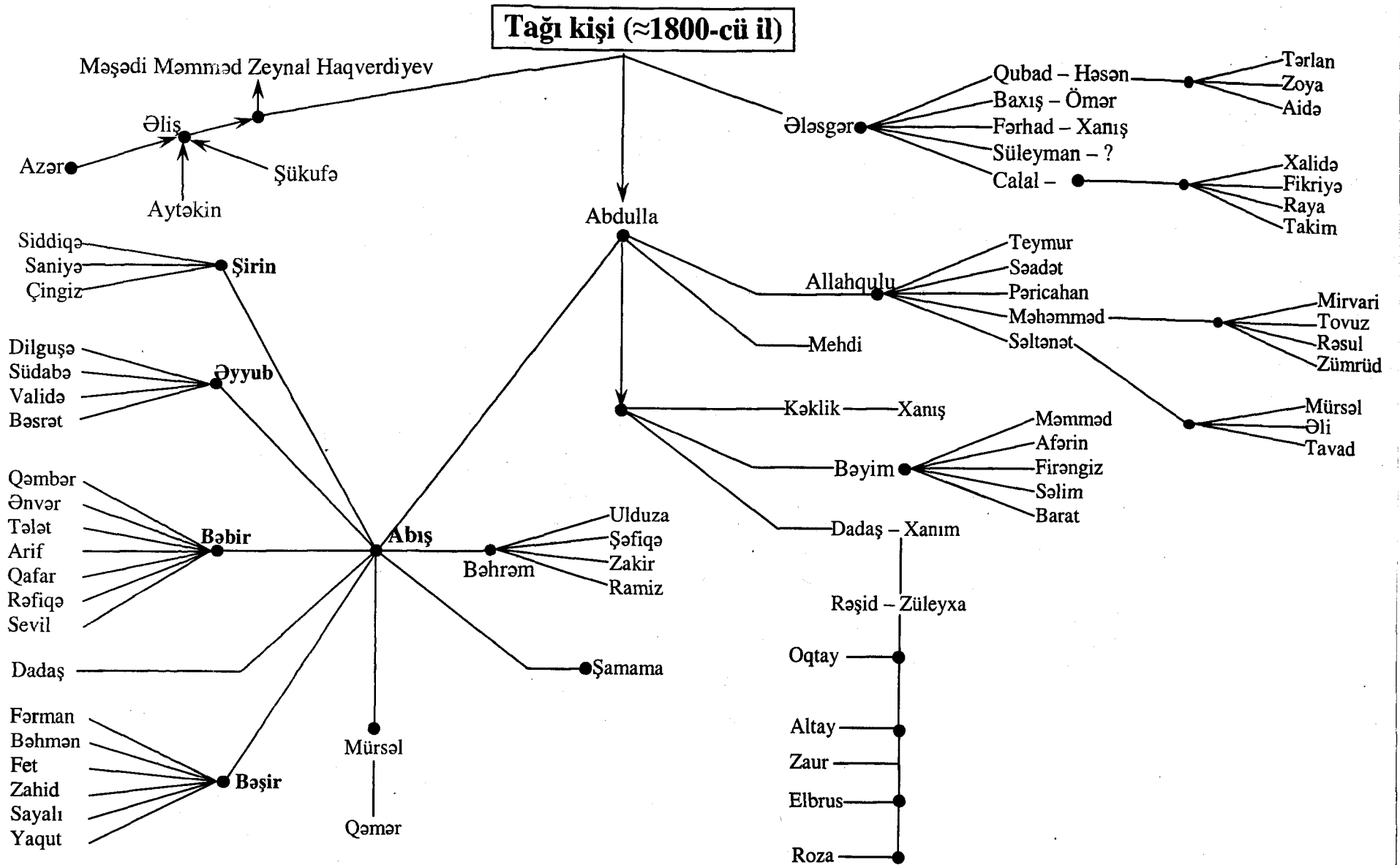
kəndində fəaliyyətə başladı və ora ancaq bəyzadə uşaqları qəbul olunurdu, külli Qarabağda tanınmış şair, ictimai xadim, M.M.Nəvvabın təşkil etdiyi "Məclisi-üns"ün fəal üzvü, el-obanın adət-ənənələrini yaşadan, toy məclislərində "padşahlıq" edən mirzə Ələsgər Novrəs bu hərbi məktəbi bitirmişdi.

"Hərbi şəhərciyə" yaxın onun qərbində hərbi kontingentin ot, yağ məhsullarını saxlamaq üçün iri anbar otaqları olan buz-xana tikildi... Xankəndinin intensiv tikilən evlərini kərpiclə təmin etmək üçün şimal tərəfdə kərpic zavodu inşa olundu. Onun ətrafındakı yaşayış sahəsi "kərpixana" adlandırıldı.

Xankəndinin ilk yaşayış evləri, yardımçı tikililər, indiki "Qarabağ" mehmanxanasının qarşısındakı sahədə, lavaşçı İsmayıl kişinin (Məmmədov), Qulu kişinin (lavaşçı İsmayılın qudası, oğlunun qaynatası), lavaşçı Mürsəl kişinin (arvadı Reyhan; oğlanları – Süleyman, Hüseyin, Bəşir, Yaqub, qızı Rəfiqə), Məmmədov Dadaş kişinin (arvadı Xanım nənə), Xasay kişinin və digər azər türklərinin mülkləri də daxil olmaqla sonrakı illərdə isə kəndin mərkəzi indiki "Oktyabr" kinoteatrının yerində və onun ətrafında salınmağa başlayır. Şirniyyat alverçisi Aslan kişinin, Usub Sadıxovun, Qasım Şirinbəyovun ailələri üçün tikilmiş mülklər, özlərini *alban mənşəli təqdim* edən Anuş və onun oğlu Calalm (qonşuluqda yaşayan Aytəkin Hüseynovanın xatirəsindən) yaşadıkları ev və başqa mülklər Xankəndinin ilk yaşayış binalarından sayılırdı.

"Hərbi şəhərcik"də 25 illik qulluğunu başa vuran Don kazakları vətənlərinə dönmür, Qarabağın abu-havasını, misilsiz gözəl təbiətini xoşlayaraq burada qalmağa üstünlük verir və yaşamaq üçün özlərinə ev tikir, bura axın etmiş malakanlarla ailə qururdular. Beləliklə, Xankəndi bir tərəfdən ətraf azər türk əhalisi olan kəndlərdən buraya miqrasiya edənlərin və hərbi xidmətdən tərxis olunan kazakların hesabına böyüyür, inkişaf edir və abadlaşırdı.

Bunlardan başqa, Bakıda neft sahibkarı Krasilnikov qardaşları da Xankəndində Məşədi Şükür Hacıyevə məxsus mülkün arxasında iki mərtəbəli iri, çoxmənzilli yaşayış binası inşa etdirmişdi.

Əslən şuşalı, Xankəndinin ilk sakinlərindən biri – Tağı kişidən yaranmış nəslin natamam şəcərə ağacı. Onu Ulduza Tağıyeva (Tağı kişinin kötücəsi) tərtib və təqdim etmişdir.

Sonrakı onilliklərdə, vaxtilə Türkiyədə qırğınlar törətmiş və buna görə cəza alacaqlarından yaxa qurtarmaq üçün Qərbi Azərbaycana (Sisian, Zəngəzur və s.) qaçmış və sığınacaq tapmış, türklərin qatı düşməni cani daşnakların bir qismi Xankəndində yerləşdirildi. Onlar özlərinə yer etdikdən sonra yerli Azərbaycan türklərini təqib etməyə və zorakılığa məruz qoymağa başladılar. Bu zalım dığalardan ikisinin adı yaşlı nəslin nümayəndəsi əslən Xəlfəli kəndindən, uzun müddət Şuşa-

1914-ci il, Kərgicahan kəndi
Məhəmməd ağa, birinci arvadı Ziba bəyim
Behbud ağa qızı və övladları arasında

da yaşamış Qarabağda tanınan BVM iştirakçısı, 93 yaşlı Səttar Məhərrəmov Səməd oğlunun hafizəsində həkk olunmuşdur. Birincisi, quduz daşnak (bolşevik dərisinə girmiş) Tarxan, ikincisi - vilayət üzrə daxili işlər komissarlığının rəisi Qrişa Petrosyan. Bu, əlləri nahaq qana batmış, "erməni-hay bolşeviklər"inin vasitəsilə sovet dövrünün ilk illərində Qarabağın etnomənəvi dəyərlərini yaşadan tanınmış adamları: bəylər, tacirlər, mülkədarlar,

habelə ziyalılar “xalq düşməni”, “qolçomaq” adlandırılaraq həbsə alınır, Sibirə sürgün olunurdular.

Küllü Qarabağda müdhiş bir kabus - cinayətkar sovet-bolşevik donu geymiş zalım erməni-hay daşnak kabusları dolaşırdılar. Qarabağın onlarla, yüzlərlə dəyərli kişiləri onların caynağına keçmişdi. Zərərcəkənlərin sırasında ancaq milyonçu, xeyirxah insan Məhəmməd Ağa Əbrəxanov qızilları hesabına Sibirə yox, təhsili nəzərə alınaraq Şamaxıya baş aqronom göndərildi və orada ömrünü başa vurdu. Sibirə göndərilən günahsız Qarabağ türklərindən çoxlarının isə taleyi indi də məlum deyil.

Bu dövrdə Qarabağda sovet hökumətinə qarşı qalxmış mülkədar və qaçaqlarla mübarizə komissiyasına başçılıq etmiş Mir Cəfər Bağırov olmasaydı bu itgilərin sayı daha ağır olardı.

Doğma elindən – yurdundan didərgin düşmüş görkəmli azər türk şairi Almaz Yıldırım (Bakıda doğulmasına baxmayaraq) Türkiyənin Elaziq bölgəsində ruhən bağlı olduğu Qarabağ Xankəndinin adını yaşatmaq xatirinə burada salınmış (1920-ci ildən sonra) Xankəndində ömrünü başa vurmuşdu. Goru nurla dolmuş haradan biləydi ki, ölümündən 37 il sonra iki Xankəndindən birincisi nankor qonşularımız - erməni-haylar tərəfindən xəyanət yolu ilə işğal olunacaqdır.

Sovet hökumətinin yeritdiyi sinfi mübarizə siyasətindən vilayətin erməni-hay rəhbərləri məharətlə sui-istifadə edərək bir müddət sonra vilayətin mərkəzini Şuşa şəhərindən Xankəndinə köçürməyə nail oldular və onun adını dəyişib Azərbaycan xalqının amansız düşməni - Stepan Şaumyanın adını qoydular. Həmin vaxtdan Xankəndinin yerli-köklü türk əhalisinə qarşı “etnik təmizləmə əməliyyatı” planlı və qapalı şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Belə ki, öncə Xankəndinin mərkəzində və onun zəngin ailələr yaşayan mülkləri “plan”a salınaraq, ardıcıl surətdə sökülməyə məruz qaldı. Hökumətdən dəstək ala bilməyən Azərbaycan türkləri vilayətdən çıxıb Ağdama, Gəncəyə və Azərbaycanın digər bölgələrinə üz tutdular. Atalar buna deyiblər: “yersiz gəldi, yerli qaç!”

Sökülmüş evlərin yerində çoxmərtəbəli yaşayış binaları tikilərək oraya ancaq erməni-hay ailələri köçürüldü. Uzaqgörənliklə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Xankəndinin, ümumiyyətlə, muxtar vilayətin demoqrafik vəziyyəti gələcəkdə gəlmə erməni-hayların xeyrinə dəyişdi. Xankəndinin neçə-neçə qeyrətli kişiləri bu zorakılığa davam gətirməyərək dünyasını dəyişdi.

Xırda ticarətlə məşğul olan Hacı Mehdi də bu diskriminasiyanın qurbanı oldu. Onun həyat yoldaşı qeyrətli Məşədi Sənəm nənə başsız qalmış ailəni saxlamaq üçün qohum-əqrəbadan qız və gəlinləri başına toplayaraq Xankəndində həna qurub milli ruhda naxışlı, butalı xalça, kilim, palaz toxumaqla məşğul oldu. Boyabaşa çatmış böyük oğlu Hüseynqulu da ailəyə kömək edirdi. Hüseynqulu, kiçik qardaşı Abbas və bacısı Xanım da ailə qurub ömürlərinin axırına kimi burada yaşamışlar.

Hüseynqulu (arvadı Sitərə) iki qız – (Qüdrət və Şövkət) və 3 oğul (Qarakişi, Qəzənfər və Müzəffər) atası olmuşdur.

Oğlanları Qarakişi və Müzəffər də Xankəndində ailə qurmuş, uzun ömür sürmüş və burada vəfat etmişlər. Şövkət nənə Qarabağ savaşında son 16 il məcburi köçkün həyatını Bakıda yaşamış, 102 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Qəzənfər müəllim Mehdiyev isə elmə dərin bağlı olduğuna görə, ilk təhsilini Şuşada başa vurmuş, sonra Moskvada ali təhsil alaraq Bakıya dönmüş, uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində tarix fakültəsinə rəhbərlik etmiş, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Onun bacısı (Qüdrət) oğlu Azər Hüseynov (əslində Zeynalov) da dayısının (elmi) yolunu davam etdirərək Moskvada oxumuş, filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almış, 1948-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləyir, dosentdir.

Qarabağ klassik musiqi məktəbinin istedadlı yetirməsi tarzən Məşədi Zeynal Haqverdiyev Azər Hüseynovun (Zeynalovun) ata tərəfdən doğma babasıdır. Baba Zeynal 19-cu yüzilliyin 50-ci illərində Kərkicahan kəndində (hazırda Xankəndinin 26-cı məhəl-

ləsidir) anadan olmuş, ailəsi sonra Şuşaya, oradan da Xankəndinə köçmüşdür.

Məşədi Zeynal Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevlə yaxın qohum – əmioğlu idi. 85 yaşlı Azər müəllim və onun 80 yaşlı bacısı Aytəkin xanım danışrlar ki, Ə.Haqverdiyev subay illəri yay aylarında Şuşadakı mülkü müsadirə olunduğundan Xankəndinə, məhz Məşədi Zeynal kişinin evinə düşərdi (Məşədi el-obada həm də müdrik, ağsaqqal, xeyrixah insan olmaqla muğam sənətini dərinlən bilir və onu yaşadırdı). Burada, ona xüsusi Qarabağ sayığı - xalça, kilimlə bəzədilmiş bir otaq ayrılmışdı.

Məşədi Zeynal Haqverdiyev ilkin təhsilini Şuşada realni məktəbdə almış, dövrünün görkəmli mədəniyyət xadimlərinin mühitində (F.Köçərli, K.Mehmandarov, Y.Haqnəzərov, N.Vəzirov, A.Əmirov, Ə.Haqverdiyev, Cabbar Qaryağdı, Sadıqcan və b.) boya-başa çatmış Azərbaycanın vokal, çalğı və teatr sənətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun istedadına bələd olan Üzeyir Hacıbəyli 1911-ci il noyabr ayının 4-də Nikitin qardaşlarının teatrmda səhnəyə qoyulan “Leyli və Məcnun” operasında Məşədi Zeynalı ustad tarzən kimi dəvət etmişdir.

Azər Hüseynovun (Zeynalov) atası Əliş kişi guya “Musavat” partiyasının üzvü olduğuna görə sovet rejiminin ilk günlərindən təqib və təzyiqlərə məruz qaldığından ailənin uşaqlarını zorakılıqdan qorumaq məqsədilə soyadları Zeynalovu dəyişdirərək Hüseynov yazmışlar. Azər müəllim uşaqlıqda məktəbə ilk dəfə gedəndə soyadı Zeynalov, 2-ci sinifdə onun soyadı sinif jurnalmda artıq Hüseynov yazılırdı. Köklü Xankəndili Zeynalov ailəsinə bu məcburi addımı atmağa dövrün, mühitin durumu, amansız sovet dövlət rejimi və əl-qol açmış erməni daşnakları vadar etmişdir...

Respublikada Xankəndini tanıtdıran nəsillərdən biri də Tağıyevlər ailəsi idi. Qocaman sakinlərdən, bu nəslin nümayəndəsi, Məhəmməd və onun xammı Müləyimin ailə üzvlərindən 3 qız (Zümrüd, Mirvari və Tavuz) və 2 oğul (Kərim və Rəsul) doğul-

muşdur ki, bu övladlardan Mirvari xanım peşəkar cərrah, tibb elmləri doktoru olmuş, Bakıda dünyasını dəyişmişdir.

Məhəmməd kişinin böyük qardaşı Teymur Tağıyevin ailəsində 7 uşaq olmuşdur (Raxşəndə, Razəndə, İsgəndər, Osman, İsrəfil, Tofiq, Lətif) ki, bunlar da boya-başa çatdıqdan sonra ailə qurmuş və Tağıyevlər nəslini davam etdirmişlər.

Burada Baba Tağının təxmini nəsəl şəcərə ağacını diqqətinizə təqdim edirəm (bax əlavəyə).

Xankəndinin köklü sakinlərindən Abış babanın 8 övladı (7 oğul: Şirin, Əyyub, Bəbir, Dadaş, Bəkir, Mürsəl, Bəhmən və bir qızı Şamama) olmuşdur. Bu qardaşların ailələri Abış babaya nə az, nə çox düz 25 oğul, qız nəvəsi bağışlamışlar. Onlardan Məşədi Bəbirin ailə qurduğu Tavat xanımdan oğlu Tələt sovet dövründə müvafiq təhsil almış, ömrünün axırına kimi dəmiryolu sistemində işləmiş, məsul vəzifələr tutmuş, istedadı, əzmkarlığı sayəsində general rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Bəbir kişinin bacısı Şamama xanım və əri Məşədi Şükür Hacıyev də Xankəndinin ilk və zəngin sakinlərindən sayılırdı. Onların 5 otaqlı mülkü, adı çəkilən kinoteatrın sol tərəfində (Şmavon küçəsində) yerləşirdi, həyətində də möhtəşəm şah tut ağacı. 20-ci yüzilliyin ikinci onilliyində həmin mülkün 3/5 hissəsini Züleyxa xalamın qaynatası Dadaş kişi və qaynanası Xanım nənə almış və orada uzun müddət yaşamışlar. 1930-cu illərdə həmin mülkün qalan 2/5 hissəsini isə atam Babaş Məmmədov almış və bizim ailə oraya köçmüşdür.

Qeyd edim ki, Dadaş baba və onun ömür-gün yoldaşı Xanım nənə Xankəndində doğulmuş və onların valideynləri də köklü xankəndili olmuşlar. Onların yeganə oğlu Rəşid kişi Züleyxa xanımla evlənmiş və bu nığahdan 4 oğlan və 1 qız dünyaya gəlmişdir. Böyük oğul Oqtay Məmmədov respublikada tanınmış həkim-stomatoloq işləmiş, tibb elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, bacısı Roza xanım onun sənət davamçısı, peşəkar stomatoloqdur. Ailənin Altay və Elbrus qardaşları isə uzun müddət respublika ticarət sistemində qüsursuz fəaliyyət göstərmişlər.

Haqverdiyevlər ailəsinə bir daha qayıdaraq qeyd edim ki, Əliş kişinin xalası Səltənət xanım da Xankəndindədir. Onun oğlu ləvəşçi Mürsəl və gəlini Canhəsənli Əbdürəhim babanın (o, 137 il yaşamışdır) qızı Fizzə xanımın nikahından 3 oğul nəvəsi (Səttar, Sədrəddin və Sabir) və 2 qız nəvəsi (Tavat və Zərifə) olmuşdur. Onların əksəriyyəti ömürlərinin axırına kimi Xan yurdunda yaşamışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Mehdiqulu xan ona məxsus torpaqlarda kənd salarkən mövcud ətraf kəndlərdən – Malıbəyli, Kərkicahan, Kosalar, Canhəsən, Qaybalı, Zarıslı və başqa azər türk əhalinin bir qismini könüllü qaydada buraya - Xankəndinə köçürmüşdür. Bu, xanlıq çərçivəsində baş verən miqrasiya on illərlə davam etmiş və yeni kəndin böyüməsinə, inkişaf etməsinə səbəb olmuş, xanlığın iqtisadi qüdrətini də artırmışdır.

Belə kəndlərin sırasında Kosaların da adı çəkilir. Hələ Rusiyada dövlət çevrilişindən (1917) də xeyli qabaq Kosalar kəndindən Xan yurduna gəlmiş Hüseyinov Kərim kişi burada ailə qurmuş (Saçlı nənə ilə) və 4 oğul (Cəlil, Novruz, Yunis və Musa) və 2 qız (Mələk və Qönçə) atası olmuşdur. Övladlarının hamısı öz növbəsində böyüyərək özləri də ailə qurmuş və böyük nəsil davamçıları olmuşlar.

Novruz kişinin qayınları (Natəvan xanımın qardaşları); Ağəli və Məhəmməd də Xankəndili olub burada evlənmiş, nəsil yaratmışlar. Ağalı kişinin (arvadı Maya xanım) 3 qızı (Qumru, Qəmər və Zərifə) və 2 oğlu (Xəlil və Asif) Xankəndində doğulmuş, 1988-ci ilin sentyabr ayına - erməni-hay işğalına qədər burada yaşamışlar.

Məhəmməd kişinin (arvadı Mahizər xanım), oğlanları – Rəsim, Rəşid və Mehman da əmiuşaqlarının taleyini yaşamışlar.

Novruz kişinin qardaşı Yunis (arvadı Zümrüd xanım) də Xankəndində yaşayan zaman ailə qurmuş və onların 2 oğlu (Xosrov və Arif) və 3 qızı (Tamara, Səfurə və Simuzər) olmuşdur.

N.Kərimovun anası - Saçlı nənə (134 il yaşamışdır) yerli əhali arasında xalq təbabətinin bilicisi kimi tanınmış, onlarla, yüzlərlə xəstəyə şəfa vermişdir. Öz zəngin həyat təcrübəsini, bil-

gilərini oğul nəvələri – Tapdıq və Cahidə, qız nəvələri – Zərqələm, Qərənfil, Tavuz və Ağcaya ötürmüşdür.

Xankəndinin azər türk əhalisini artıran nəsillərdən biri də Miralı kişinin nəslə olmuştur. Onun bir oğlu, öncə arabaçı, sonra ilk avtomobil sürücüsü Mürsəlin (arvadı Xədicə xanım) övladları Eldar, Tofiq, Saleh, Adilə və Nuridə xanım da Xankəndində doğulmuş, orta təhsil almış və uzun müddət burada yaşamışlar.

Miralı kişinin Adil, Əliməmməd, Humay və Göyçək adlı övladları da Xan yurdunda boya-başa çataraq ailə qurmuş, ata-ana olmuş, yeni nəsil yaratmışlar.

Haqqında, yuxarıda xeyli maraqlı məlumat verdiyim qədim Zarıslı kəndindən camaatın bir qismi ailəvi yeni salınmış Xan yurdu - Xan kəndinə köçmüş, onun böyüməsində, inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Babaları Muxtar kişi (onun atası Xudu, babası da məlum - Xəlil kişi olmuşdur) dövrünün tanınmış ziyalısı, Gəncə qubernatoru Rəfibəylinin Şuşa qəzasında nümayəndəsi, el-oba ağsaqqalı olmuş, Cəlil və İlyas Xudiyev qardaşları (onlar 7 qardaş olmuşlar) da Xankəndinə miqrasiya etmiş, birincinin (arvadı Samaya xanım) 8 övladı olmuş, bunlardan ailədə böyük qardaş Əkbər müəllim uzun müddət Xankəndinin Nizami adına 4 saylı məktəbində maarifçilik fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. Kamal Xudiyev isə Respublikanın tikinti sahəsində məsul vəzifələrdə çalışmış, “əməkdar mühəndis” fəxri ad almış, sonrakı bacı, qardaşlar xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişlər. İlyas və Səriyyə xanım Xudiyevlər ailəsində 5 uşaq doğulmuş, hamısı uzun müddət Xankəndində yaşamışlar. Erməni-hay millətçiləri 1988-ci ilin sentyabrında birinci olaraq Cəmil Xudiyevin bazaraltı sahəsindəki evinə od vurub yandırmış, özünü isə qətlə yetirərək şəhid olmuşdur.

Zarıslıdan Xudiyevlər nəslinin davamçıları İbrahim və Tamamın ailəsi də çoxuşaqlı olmuş (3 qız, 4 oğlan), onlardan böyük oğul Xəlil Xudiyev (həyat yoldaşı Fəridə xanım) sovet dövründə partiya orqanlarında rəhbər vəzifələrdə işləmiş, sonra maarif sahəsinə işə keçmişdir.

Xankəndinin qocaman sakinlərindən Qaybalı kəndindən çıxmış, el-oba ağsaqqalı, öz müdrikiyyətlə seçilən Mikayıl baba İbrahimovu da qeyd etmək yerinə düşər. O, 19-cu yüzilliyin sonunda ailəsilə Xan yurduna gəlmiş və burada məskunlaşmışdır. Onun böyük oğlu Teymur (arvadı Fiməngiz xanım) 5 qız, 5 oğul atası olmuşdur. Ailənin böyük qızı Suqramn ərə getdiyi Şükürün 5 qardaşı, bir bacısı da Xankəndində yaşayırdılar.

Suqramnın əmisi Cəmil kişinin arvadı Səltənətdən 3 oğlan (Əli, Xanlar və Yelmar) və 1 qızı Ofelya (oğlu Yelmar Bakıda Şəhidlər Xiyabanında uyuyur) Xan yurdunda dünyaya gəlmiş, orta təhsilini bitirdikdən sonra ailəvi Ağdama köçməli olmuşlar.

Xankəndinin sayılan ailələrindən biri də Malıbəyli kəndindən, hələ Rusiyada dövlət çevrilişindən də (1917) xeyli öncə köçüb gəlmiş Bağirova Nənəqız nənənin ailəsi idi. Onun oğlanları Əlfi, İspəndiyar və Əfrasiyab, qızı Xavər də ömürləri boyu Xankəndində yaşamışlar, hamısı da ailəli, oğullu, qızlı.

Nənəqız nənə 106 yaşında məcburi köçkün olaraq ömrünü Şuşada başa vurmuşdur.

Babam Məmmədov Süleyman kişi, onun qohumları – Şirinovlar ailəsi, İmanova Dursun ailələri, təxminən oktyabr inqilabına qədər Laçın bölgəsindən köçüb gəlmişlər. Süleyman babanın 3 oğlu (Bəbiş, Babaş və Əbdülrəhim), Dursun xanımın (əri Talış kişidən) bir oğlu (Zahid), 3 qızı (Müskülət, Sevil və Validə) olmuşdur. İmanova Müskülət müəllimənin qızı Ramella xanım Allahverdiyeva Bakıda ali hüquqi təhsil alaraq hazırda Respublika Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Respublika Məhkəməsində haqq-ədələtin, qanunçuluğun bərqərar olmasına həsr etdiyi hakimlik fəaliyyətini davam etdirir.

Qaytaran və Ötürək Şirinovlar qardaşlarının babası Şahpələng kişi də ilk vaxtlarda Laçın bölgəsindən Xankəndinə köçmüş və burada Çuxur məhlədə ailə qurmuşdur.

Xankəndinə köçənlərin arasında Şırlanlı dağ kəndindən gəlmiş ailələrin də adı çəkilir. Tanınmış ziyalı, şair-publisist Əyyub Şırlanlımın verdiyi məlumatlara görə Mikayıl kişi ailəsilə, Musa kişi (105 il ömür sürmüş arvadı Mina ilə), İsi kişi (Əhmədov, arvadı

Alagöz ilə), Misir kişi Allahverdiyev (arvadı Gülara ilə), Şəfahət Əbdüləzimov və Daşdəmir kişi oktyabr inqilabından xeyli öncə, Şura hökuməti dövründə Qamboy Məmmədov (arvadı Fatma ilə) və onlarla digər ailələr Xan yurdunun böyüyüb genişlənməsində, onun iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Bura köçənlərin əksəriyyəti «bazaraltı», «kərpiçxana» yaşayış sahəsində və Çuxur məhlədə məskunlaşmışlar.

Uzunömürlü Xankəndilərlə apardığım söhbətdən məlum oldu ki, ətraf kəndlərdən buraya yaşamağa köçüb gəlmiş azər türklərinin arasında peşəsinin ustası, sənətkar adamlar da az olmamışdır; sallaqxana (qəssabxana) başçısı Allahverdi Qulu oğlu, qəssablar - Əvəz, Qədir, Bəbiş, Abbas kişilər, Məşədi Musa, Miralikişi, dükançı Umud, Həsən, çörəkçi Aslan, Zülfüqar, Əsgər, Mirzə Cavad həkim - cərrah, tanınmış seyidlər: Ənvər, Novruz, Bəhmən ağalar, mahir kamança çalan ustad İmran Məhəmmədəğa oğlu, Kərimbəy Qarabəyov və s. və i.a.

Xankəndindən çıxmış, onu tanıdan və adını ucaldan çağdaş Azərbaycan türklərindən maarifçi “Respublikanın əməkdar müəllimi Prezident təqaüdcüsü Qaçay Məmmədov, Yusif Əliyev, qocaman müəllimlərdən əslən şuşalı, Lenin, Qırmızı Əmək Bayrağı və “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunmuş “Respublikanın əməkdar müəllimi” fəxri adı almış uzun müddət Nizami adına məktəbin direktoru işləmiş Abdulla Qədirov, sonra Qasım İsgəndərov, Seyran Əliyeva, İbrahim və İdris Məhərrəmov qardaşları, Əkbər Xuduyev, Baxış Cahangirov, Sabir Əliyev, ... fizika-riyaziyyat elmlər doktoru, professor Vidadi Əliyev, jurnalistlər: Cahid Kərim və bu sətirlərin müəllifi, tibb sahəsində uzun illər səmərəli fəaliyyət göstərən Elmira və kardiograf, “əmək veteranı” Sima Bünyatova bacıları, peşə ustaları: Əhəd, Tahir, Əhməd, İdris Məmmədovlar, İslam, Əfqan, Rasim və Ayaz Əliyevlər qardaşları, Aydın, Hamlet, Qəhrəman, Firdovsi Əsgərov qardaşları, bu siyahım uzatmağa lüzum yoxdur.

**XANKƏNDİNİ TANIDANLARDAN
BİR QİSMİNİN ŞƏKİLLƏRİ**

*Züleyxa xanım
Məmmədova*

Bacısı Ağca nənə

*Qardaşı
Qasım İsgəndərov*

*Oğlu Oqtay Məmmədov
tibb elmləri namizədi*

*Mirvari xanım Tağıyeva
tibb elmləri doktoru*

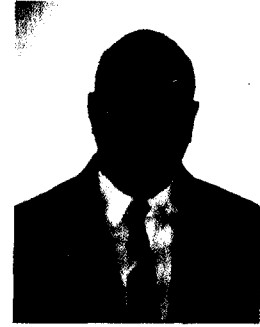
*Vidadi Əliyev fizika-riyaziyyat
elmləri doktoru, professor*

*Qəzənfər Mehdiyev
tarix elmləri namizədi*

*Azər Hüseynov
filologiya elmləri namizədi*

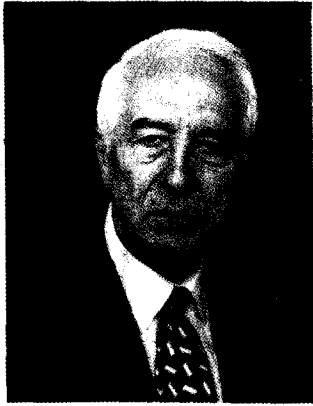
*Cahid Kərim
jurnalist*

*Sabir Əliyev
Xankəndini sonuncu tərk
etmiş, onun Nizami adına
orta məktəbinin sabiq
direktoru*

Cəlil Xudiyev və onun ömür-gün yoldaşı Səmayə Xudiyeva

*Kamil Cəlil oğlu Xudiyev,
Azərbaycan Respublikasının
əməkdar mühəndisi*

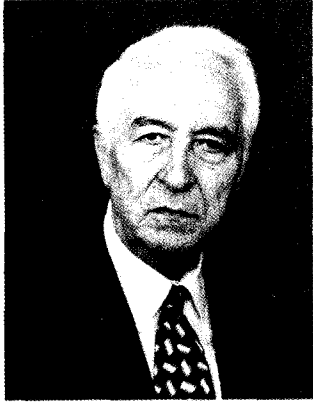
*Şəkildə: soldan bacım Elmira xanım, müəllif, Maqbet Bünyadov (yubilyar) və
kiçik bacım Sima xanım (onun ömür-gün yoldaşı) nəvəsi ilə*

Evimizin qərbində Usub Sadıxovun, cənubunda Qasım Şirinbəyovun, şimal cəhətində Krasilnikovların mülkləri yerləşirdi. Ərmenilər-haylar Krasilnikov sözünü təhrif edərək "Kerasinko həyəti" deyirdilər. Bizim və adı çəkilən qonşuların mülkləri, həyətimizdə geniş gövdəli, boylu-buxunlu, başı göylərə uçan məğrur şah tut ağacı bəlkə də Qarabağ xanlığından bizə qalmış yadigar idi. Xankəndində ondan möhtəşəm, şaxlı-budaqlı ikinci tut ağacı yadıma gəlmir.

Yaxından isə onu bir az gec - 7, ya 8 yaşında, onun budaqlarından, iri-iri qızıla çalan şirəli tutlarını özüm öz elimlə dəyəndə tanıdım və sevdim. Öncə ona görə ki, kiçik qardaşım Firdovsi (ruhu şad olsun) və xalam uşaqları: Oqtay, Altay, Zavurla Şah tutun öz aramızda böldüyümüz qanadlarına dırmaşanda o məni yüksəkliyə, göyə qaldırırdı, əlçatmaz səmada hiss edirdim özümü, qədim əcdadlarımız türklərin inam gətirdiyi Tenqriyə (Ulu Səma Tanrısı) yaxınlaşdıqca bundan həyəcanlanırdım, izah olunmaz iftixar hissi dolardı kövrək qəlbimə.

Sonra bu qürur hissi ilə bulunduğum zaman qeybdən gəlib ruhumu oxşayan həzin və mülayim, ecazkar bir musiqi sədası eşidirdim. Diqqət kəsilərdim. Onu dinlədikcə sehrlənir, ovsunlanırdım. Mənə elə gəlirdi ki, bu musiqi sədalarını Şah Tut ağacının qanadları, qol-budaqları özündə yaşadır və yaradır, çözləyir-bəstələyirdi. Onu yalnız mən eşidirdim, o mənim payım idi. Onu dinlədikcə yüngülləşirdim, ruhum təmizlənirdi, təzələnirdi, sanki mavi səmaya uçmağa yalnız qanadlarım çatmırdı. Bu anlarda Şah tut mənə daha doğmalaşdı, onun səmaya baş vurmuş qanadını mehribancasına bağrıma basırdım, ondan ayrılmaq belə istəmirdim... Özümü dünyanın ən xoşbəxt adamı sanırdım. İlahi, bu möcüzə idi, mən yaşayırdım.

Çox illər keçəndən sonra Şah tut ağacının mənə bağlı olduğu möcüzənin, sirtin açımı-muğam musiqisini eşidəndə yenidən ehtizaza gəldim, anladım ki, uşaqlıqda eşitdiyim musiqi sədaları muğam imiş. Bu sehri, ecazkar musiqini mənə ilk dəfə Şah tut ağacı bağışlamışdı. Sən demə insanları ovunduran, düşüncələr aləminə aparan, bəzən kövrəldən qədim zamanlardan türk dünyasında ya-

*Kamil Cəlil oğlu Xudiyev,
Azərbaycan Respublikasının
əməkdar mühəndisi*

*Şəkildə: soldan bacım Elmira xanım, müəllif, Maqbet Bünyadov (yubilyar) və
kiçik bacım Sima xanım (onun ömür-gün yoldaşı) nəvəsi ilə*

Evimizin qərbində Usub Sadıxovun, cənubunda Qasım Şimbəyovun, şimal cəhətində Krasilnikovların mülkləri yerləşirdi. Ərmenilər-haylar Krasilnikov sözünü təhrif edərək “Kerasinko meyəu” deyirdilər. Bizim və adı çəkilən qonşuların mülkləri, həyatımızda geniş gövdəli, boylu-buxunlu, başı göylərə ucalan nəğrur şah tut ağacı bəlkə də Qarabağ xanlığından bizə qalmış vadigar idi. Xankəndində ondan möhtəşəm, şaxlı-budaqlı ikinci tut ağacı yadıma gəlmir.

Yaxından isə onu bir az gec - 7, ya 8 yaşında, onun budaqlarından, iri-iri qızıla çalan şirəli tutlarını özüm öz əlimlə dərəndə tanıdım və sevdim. Öncə ona görə ki, kiçik qardaşım Firdovsi (ruhu şad olsun) və xalam uşaqları: Oqtay, Altay, Zavurla Şah tutun öz aramızda böldüyümüz qanadlarına dırmaşanda o mənə yüksəkliyə, göyə qaldırırdı, əlçatmaz səmada hiss edirdim özümü, qədim əcdadlarımız türklərin inam gətirdiyi Tenqriyə (Ulu Səma Tanrısı) yaxınlaşdıqca bundan həyəcanlanırdım, izah olunmaz iftixar hissi dolardı kövrək qəlbimə.

Sonra bu qürur hissi ilə bulunduğum zaman qeybdən gəlib ruhumu oxşayan həzin və mülayim, ecazkar bir musiqi sədası eşidərdim. Diqqət kəsilərdim. Onu dinlədikcə sehlənir, ovsunlanırdım. Mənə elə gəlirdi ki, bu musiqi sədalarını Şah Tut ağacının qanadları, qol-budaqları özündə yaşadır və yaradır, çözləyir-bəstələyirdi. Onu yalnız mən eşidirdim, o mənim payım idi. Onu dinlədikcə yüngülləşirdim, ruhum təmizlənirdi, təzələnirdi, sanki mavi səmaya uçmağa yalnız qanadlarım çatmırdı. Bu anlarda Şah tut mənə daha doğmalaşdı, onun səmaya baş vurmuş qanadını mehribancasına bağrıma basırdım, ondan ayrılmaq belə istəmirdim... Özümü dünyanın ən xoşbəxt adamı sanırdım. İlahi, bu möcüzə idi, mən yaşayırdım.

Çox illər keçəndən sonra Şah tut ağacının mənə bağışladığı möcüzənin, sirrin açımı-muğam musiqisini eşidəndə yenidən ehtizaza gəldim, anladım ki, uşaqlıqda eşitdiyim musiqi sədaları muğam imiş. Bu sehri, ecazkar musiqini mənə ilk dəfə Şah tut ağacı bağışlamışdı. Sən demə insanları ovunduran, düşüncələr aləminə aparan, bəzən kövrəldən qədim zamanlardan türk dünyasında ya-

ranmış muğam musiqisinin ifa aləti – tar, qeyri ağaclardan yox, məhz tut ağacından hazırlanmış.

Bu da İlahinin, ulu Rəbbimizin bir sirri-ələmidir ki, bu gözəl musiqini türk əcdadlarımıza bağışlayıb ki, onun qüdrəti, ərenliyi, cəngavərliyi daha çəkili olsun, milli mənəviyyəti daha zəngin və mənalı olsun!

Sonra onu da dərk etməyə başladım ki, bəhrələndiyimiz bu əzəmətli Şah tutun qanadları nə qədər hündürə qalxsa da, qalın, sarsılmaz gövdəyə bağlıdır və onları göylərə ucaldan da bu qüdrətli gövdedir. Qulaclarımıza sığışmayan iri gövdə baş vurmuşdu torpağın dərinliklərinə, mehribancasına möhkəm-möhkəm, doğmacasına sığınmışdı, tapınmışdı o torpağa...

Ağlım kəsəndən Şah tutu ailəmizlə müqayisə etməyə başladım. Onun budaqları biz - uşaqlar, gövdəsi isə valideynlərimiz, Şah tut necə ki, “qurşağacan” torpağa girmişdi, ona bağlanmışdı, biz də ata-anamıza - valideynlərimizə, onlar isə torpağa, Vətən deyilən torpağa! Ulu Tanrının xeyir-duası ilə, başa gəlmiş barlı-bəhərli, bərəkətli Qarabağ torpağımıza!

Bu qədim türk torpağı neçə-neçə nəsillər yetirmiş, ərsəyə çatdırmış, dar günlərində yağılarla savaqlarda onların zoruna tapınmış... nəticədə əbədi olaraq onları öz doğma ağuşuna – bağrına basmışdı. İndi bu torpaqda babalarımız, nənələrimiz, babalarımızın babaları, nənələri uyuyur. Xankəndini tikənlər də, salanlar da bu torpaqda uyuyur. Təəssüflər olsun ki, bunu biz çox gec bilmişik. Çox gec öyrənmişik ki, Xankəndinin salınması gedişatında Mehdiqulu xan ona tabe olan ətraf, azər türklərilə məskunlaşmış kəndlərin müəyyən qism əhalisini buraya köçürmüş, təsərrüfatını genişləndirmiş, xanlığın iqtisadiyyatını gücləndirməklə ona həm də əlavə arxa və dayağ yaratmışdır.

Çox təəssüflər ki, Mehdiqulu xanın Xankəndindəki evi qorunub saxlanmamış, (yəqin ki, düşmənlərimiz tərəfindən qəsdən dağıdılmışdır), zaman isə onun izini itirmişdir.

Xankəndi ilə bağlı xatirələri, olayları bir daha qələmə almaqda, qabartmaqda niyyətim bioqrafik очерк yazmaq deyil. Bir şahid, yerli-köklü sakin kimi təsdiq etmək zorundayam ki, Qarabağın bu axarlı-baxarlı qoynunda əzəldən, hələ çox qədim vaxtlardan

halal süd əmmiş, onun torpağından, suyundan, təbiətindən bəhrələnmiş azər türklər (qarqar, alban, uti, savdey və s. türk mənşəli tayfalar) yaşamış və bu ərazilər yüzilliklər, minilliklər boyu nəsillərdən-nəsillərə əmanət ötürülmüşdür. Bəli, bax bunları - tarixi həqiqətləri, bu gün daha inamla bir daha qabartmağa elmi, tarixi əsasımız var! Ərməni-hay deyilən millətin törəmələri bizim diyara, ümumiyyətlə, Qafqaz bölgəsinə çox-çox sonralar gəlmədirlər. Bu da elm aləmində çoxdan sübut olunmuş həqiqətdir, gerçəklikdir və bu barədə yetərinə yazılanlara əlavələr etməyə lüzum görmürəm.

İndi isə qayıdaq söhbətimizin davamına. Sözügedən torpaqlar - ərazi o zaman maraqlı bir adla - Vərəndə (əslində “Beren-dey”) - türk-qıpçaq tayfasının bir qolunun adım daşıyan vilayətin tərkibinə daxil edilmişdir. Rus mənbələrindən məlum olur ki, berendeylər - oğuz qrupunun bir qolu 18-ci yüzilliyin əvvəllərində monqol istilasından sonra dağılaşaraq bir qismi Şimali Qafqaza, oradan da “Dəmir qapı” Dərbənddən keçərək Azərbaycana gəlmiş, o cümlədən Qarabağda Xocavənd bölgəsində məskunlaşmışdır. Qarabağ xanlığı dövründə onların adı ilə, lakin təhrif olunmamış halda - Vərəndə adlı vilayət belə meydana gəlmişdir. 1805-ci ildə, Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasının ərazisinə qatıldığı dövrdə rus hərbiçilərinin Sinja polku öncə Xocalı bölgəsində, sonra isə Xankəndində artıq “yuva” salmış erməni-hay “başbirlənləri”nin təkidilə (“Xaçpərəst - xaçpərəstə kömək durmalı, onu dəstəkləməlidir” prinsipi əsasında) Xankəndinin yuxarı məhəlləsində - qərbində yerləşdirildi. Rus hərbi kontingentinin Xankəndinə köçürülməsilə əlaqədar burada hərbi kazarmalar, xəstəxana, səhra kilsəsi, inzibati binalar tikilməyə başladı və bölgənin hərbi qərargahı buraya köçürüldü. Bundan sonra Xankəndinə erməni-hay köçü daha da artmağa başladı...

Sonrakı illərdə müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun olaraq rus imperiyası Qafqazda mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Zəngəzur və başqa, türklərə məxsus torpaqlarda sığınacaq tapmış erməni-hay ailələri buraya - Xankəndinə köçməkdə yardımçı olaraq ermənilərin-hayların sayını artırdı.

Anonim erməni-hay müəllifi bu məsələyə toxunaraq çox düzgün qeyd edir ki, 1847-ci ildə Zəngəzurdan - Xankəndinə kö-

cürülmüş erməni-hay ailələrinin burada yerləşdirilməsi onun etnik tərkibini də dəyişdi. Bu etnik dəyişmənin sonrakı onilliklərdə Ağdərə, Xocavənd bölgələrində də fəal və ardıcıl həyata keçirilməsi gündəmə gətirildi və davam etdirildi.

Şura hökumətinin illərində gəlmə erməni-hay əhalisini işlə təmin etmək, onların Qarabağda qalib yaşaması, doğub-törəməsi-artması üçün Xankəndində ipək kombinatı, şerab zavodu, ət və süd kombinatları, ayaqqabı və tikiş fabrikləri, asfalt-beton zavodları, mebel fabriki, iri elektrik şəbəkəsi, təhsil ocaqları, sənaye və tikinti materialları istehsalı, tədris-istehsalat və pedaqoji institut, müəllimləri təkmilləşdirmə institutu, sovxoz-texnikum, tibb, musiqi, orta-texniki peşə məktəbləri, mədəniyyət və incəsənət sahəsində dram teatr, konsert zalı, vilayət kitabxanası, xəstəxanalar, dispanser, feldşer-mama məntəqəsi və s. və i.a. binalar inşa olundu və fəaliyyətə başladı.

Üstündən neçə onilliklər keçəndən sonra 1988-ci ilin ilk aylarında Yuxarı (dağlıq) Qarabağda sovet donu geymiş erməni-hay kabusu yenidən baş qaldırdı. Ali hökumət qurumlarında yuva salmış erməni-hay millətçilərinin və ermənipərəst vəzifəli rusların köməyi ilə Xankəndində qondarma (mən deyərdim satqın) dövlət qurumu - Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Həmin ilin 18-i sentyabrda komitənin gözləri qabağında Xankəndinin yerli-köklü əhalisi - 14 min Azərbaycan türkünün erməni-hay separatçıları sovet-rus hərbiçiləri ilə sövdələşərək zorakılıqla dedə-baba evlərindən çıxarıb qovdular (Təşkilat Komitəsinin sədri ermənipərəst Arkadi Volski, bəlkə də bu "xidmətlər"inə görə, sonralar Rusiya hərbi sənaye kompleksinin rəhbəri vəzifəsinə irəli çəkildi).

...1923-cü ildə Şura hökumətinin rəhbər vəzifələrində oturan "nüfuzlu" ermənilərin-hayların və onlara dəstək verən ermənipərəst qüvvələrin köməyi ilə Yuxarı (dağlıq) Qarabağ Aran Qarabağın vəhdətindən qopardılaraq qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı və onun mərkəzi - Xankəndinin doğma adı da dəyişdirilərək azər türklərinin qəddar düşməni olan Stepan Şaumyanın adı ilə Stepanakert adlandırıldı...

Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra (oktyabr 1992-ci il) əski Xankəndinin adı özünə qaytarıldı...

Qiyabi səfərimizə davam edək. Xan məkanı, xan yurdu Xankəndini Şuşa şəhəri ilə dağların daşlı-qayalı sinəsilə dolanbaçlı 12 km şose yolu bağlayır. Eyniadlı bölgənin ərazisi rəngarəng türk mənşəli toponimlərlə (etnonimlərlə) - dağ, qala, çay, bulaq adları ilə zəngindir: Laçınlılar, Malibəyli, Qaybalı, Zarıslı, Məmişlər, Mirzələr, Səfixanlar kəndləri, Boğurxan, Buğadaş, Sarıbaba, Kirs, Qırxqız dağları, sorağı uzaq keçmişdən gələn Zarıslı qalası, Ağıçay, Qayaaltı çay, Turşsu, Uzundərə çayları, məşhur İsa bulağı, Saxsı bulaq, Qırx bulaq, Yüz bulaq, İsti bulaq, Soyuq bulaq, Çarix bulaq... hamısı da şəffaf azər türk adları - ulu babalarımız yadigarı, amanatı. Bütün bu coğrafi adların önündə Qarabağın taxt-tacı Şuşa durur. Gəlin indi də bu şəhərin tarixi-keçmiş, memarlıq abidələri, əsilzadə adamları, nəsilləri haqqında qısa da olsa bəzi bilgilərlə tanış olaq.

QARABAĞIN TAXT-TACI ŞUŞA QALASI

Tarixi arayış. Ötən yüzilliklərin mövcud qaynaqlarında Şuşa qalasının yaranma tarixi daha uzaq keçmişə aid edilir. Təəssüf ki, bu gün onun zəngin keçmişini mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etnomənəvi sərvətləri ilə bağlı mənbə məlumatları hələ ki, tam, bütöv, qənaətbəxş deyil - azdır və olanlar da qala-şəhərin yaranmasını 13-14-cü yüzilliklərə aid edir.

Belə ki, görkəmli Azərbaycan tarixçisi, akademik Z.M.Bün-yadov qalanın ilk adını Novruz kimi göstərir və onun monqollar tərəfindən dağıdılmasını yazır. Bir müddət durğunluqdan sonra qalalılar - yerli türk tayfaları onu yenidən ucaltmışlar.

Akademikin professor Y.B.Yusifovla birlikdə yazdıqları "Azərbaycan" tarixi dərslik kitabında (1994) da göstərilir ki, 14-cü yüzilliyə aid xatirə yazılarında qala 1428-ci ildə türk tayfaları tərəfindən inşa olunmuşdur. Pənahəli xan isə onun mühüm, fəvqəladə əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sadəcə olaraq "bərpa etdirmiş, möhkəmləndirmiş və abadlaşdırmışdır".

Bu deyimlər Azərbaycan xalqının etnomənəviyyətinin zənginləşdirilməsi üçün böyük işlər görmüş A.A.Bakıxanovun Şuşa haqqında dəyərli fikirləri ilə üst-üstə düşür. O, vurğulayır ki,

“Şuşa Azərbaycanın Təbriz kimi qədim şəhərlərindən biridir, ilk adı da Novruz olmuşdur”.

Şuşa qalasının yaranma tarixilə yaxından məşğul olan şuşalı, çağdaş tarixçi alim Y.Hüseynov isə uzun düşüncələrdən sonra bu qənaətə gəlmişdir: “...son tədqiqatlar sübut edir ki, əvvəllər qalanın yerində türk tayfaları tərəfindən bina olunmuş yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir həmin yaşayış məntəqəsinin yanında hərbi strateji mövqedə yerləşən Pənahabad qalasını tikdirmişdir...”.

Sadalanan bu tarixi olayların həqiqət olmasını təsdiq edən başqa mənbə məlumatları da vardır. Onların içərisində birinin üzərində dayanaq.

Məlumdur ki, Azərbaycanın zəngin təbiəti, mədəniyyəti, abidələri, etnomənəvi dəyərləri hələ qədim dövrlərdən əcnəbi səyyahların, ziyalıların, tacirlərin diqqətini özünə çəkmiş, burada tədqiqat işləri aparmış, xeyli ədəbiyyat yaratmışlar. Naməlum Venesiyalı tarixçi (həm də tacir) 10 il zaman kəsiyində Azərbaycana səyahətə çıxmış, xüsusilə də Qarabağın iqtisadiyyatı, onun tərəqqi etmiş ipəkçilik mədəniyyətilə yaxından tanış olmuş və Avropa bazarları ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə təsir etmişdir. Vətənə qayıdan tarixçi “Səfərnəmə” adlı yazdığı maraqlı əsərində Yuxarı (dağlıq) Qarabağı təsvir edərək göstərir ki, sıldırım qayalarla əhatə olunmuş bir yerdə Kənar adında qala-şəhər vardır. Onun əhalisi türkdillidir və camaatın əsas məşğuliyyəti yaxın kəndlərdə hazırlanan ipəyi Avropa bazarlarına çıxarmaqdır. Xarici ölkələrə ixrac olunan ipək parçalar yüksək keyfiyyətli olduğuna görə, hətta qala-şəhərin adıyla “kənar” adlanırdı.

Venesiyalı tarixçi-səyahın yazdığına görə Səfəvilərin şahı I İsmayıl Xətai 1501-1524-cü illər arasında bir neçə gün qala-şəhərdə qalmalı olmuşdur.

“Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolundan səhifələr” məqaləsinin müəllifi şair-publisist Əyyub Şırlanlı qeyd edir ki, “mənim fikrimcə Dağ Qarabağdakı bu qala-şəhər, sonra Qarabağ xanlığı dövründə öncə Pənahabad və Şuşa adlanmışdır” (“Qarabağa aparan yol” qəzeti, 31 avqust 2007-ci il, 15).

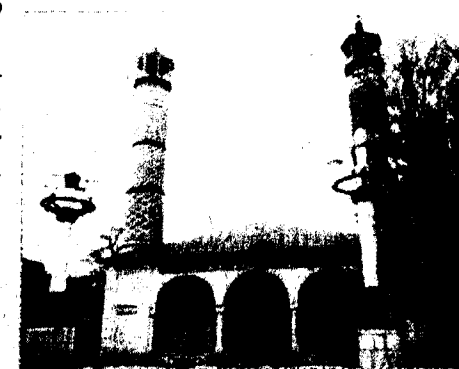
Doğrudan da, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda sıldırımlı, heyrət və heyranlıq doğuran, qayalarla əhatə olunmuş tarixdə ikinci qala-şəhər olmamış və yoxdur. Tarixçi-səyyahın bu ifadəli təsviri ancaq və ancaq Şuşaya şamil oluna bilər və yalnız ona aiddir! “Səfərnəmə”də ipəkçilik mədəniyyətinin mövcudluğu və inkişafı (barama qurdunun yetişdirilməsi, yemlənməsi üçün qalanın ətraf kəndlərində çoxlu tut bağları olmuşdur və bu diyarda tut bağlarının salınması, qorunması və mövcudluğu ardıcıl və davamlı ənənəyə çevrilmişdir), deyilən fikri bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, buradan iki tarixi, məntiqi nəticəyə gəlmək olur; birincisi, Şuşa qalasının tarixi keçmişi daha uzaq dövrlərə gedib çıxır və onun daha dərinə hertərəfli tədqiq olunması, öyrənilməsi davam etdirilməlidir. İkincisi, bu möhtəşəm və əzəmətli qala-şəhəri yerli-köklü əhali-avtoxton türk tayfaları inşa etmiş və orada yaşamışlar...

Qarabağın taxt-tacı – Şuşa şəhəri erməni-hay separatçılarının işğalına qədər (may 1992-ci il) 170 bina – memarlıq abidəsi, 160 incəsənət abidəsini qoruyub saxlamışdır. Onların sırasında “Gəncə darvazaları”, Qala qapıları və Qala bürc-ləri, İbrahim Xəlil xanın və onun qızı Qara Böyük xanın qəsrləri, Qarabağ xanlığının imarəti, dövrünün görkəmli me-

Pənahabad qalası

Gövhər ağa məscidi

marı Kərbəlayi Səfi xan Qarabağlının inşa etdiyi Yuxarı Gövhər Ağa məscidi, Aşağı Gövhər Ağa məscidi, məhəllə məscidləri, sayı 20-dən çox karvansara və 20-ə yaxın Şərq üslubunda tikilmiş hamam binaları - onun yaratdıqlarının tam siyahısı deyil.

Xan qızı - Xurşudbanu Natəvanın ev-muzeyi, görkəmli hərbi xadim, artilleriya general-leytenantı S.A.Mehmandarovun (1857-1931) evi, istedadlı şair, rəssam, ensiklopedik bilgili Mir Möhsün Nəvvabın, Hacıqulular sarayı, karvansaray, "Şirin su" qədim Şərq üslublu hamamları, coğrafi mövqeyinə görə bənzəri olmayan Cıdır düzü, hələ sağlığında özlərinə əbədilik, ölməzlik qazanmış sənətkarlarımızdan Azərbaycan milli klassik musiqisinin banisi, dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin (1885-1948) ev-muzeyi, SSRİ Xalq artisti, fitri istedadla malik müğənni Bülbül Məmmədovun (1897-1961) ev-muzeyi, xalqımızın musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri, xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944), Seyid Şuşinski (1889-1665) və Xan əmi Şuşinski (1901-1979), tarzən Qurban Pirimov (1880-1965), tanınmış xanəndə və müğənnilərdən Məcid Behbudov (Rəşid Behbudovun atası, 1873-1945), Səttar, Hacı Hüsü, Sadıqcan, Mirzə Muxtar, Bülbülcan, Əbdülbağı, Məşədi İsi, Keçəli oğlu Məhəmməd, xanlıq Şükür, İslam Abdullayev, Məşədi Cəmil, İsfəndiyar Aslan, Aşıq Abbasqulu, Nəcəfqulu, tarzən Mirzə Fərəc, Malibəylidən Həmid Mirzə Mansur, qarmonçalan Kərbəlayi Lətif və başqaları, istedadlı bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov (Üzeyir Hacıbəylinin qardaşı, 1884-1950), onların qardaşı oğlu Soltan Hacıbəyov (1919-1974), böyük bəstəkar – dirijor Niyazi Hacıbəyov - Tağızadə (1912-1984), Ə.Əmirov (1885-1948) və onun dünya şöhrətli oğlu Fikrət Əmirov (1920-1985), Süleyman Ələsgərov (1924-2000) və onlarla xarici ölkələrdə də məşhurlaşmış digər sənətkarların parlaq musiqi istedadı Şuşaya "Şərqi konservatoriyası" fəxri ad qazandırmış, Azərbaycanı bütün dünyaya tanıtdırmışlar.

Xanəndə Xan Şuşinski, tarzən Bəhram Mansurov və kamançaçalan Tələt Bakıxanov

Keçəçi oğlu Məhəmməd öz ansambli ilə

marı Kərbəlayi Səfi xan Qarabağlının inşa etdiyi Yuxarı Gövhər Ağa məscidi, Aşağı Gövhər Ağa məscidi, məhəllə məscidləri, sayı 20-dən çox karvansara və 20-ə yaxın Şərq üslubunda tikilmiş hamam binaları - onun yaratdıqlarının tam siyahısı deyil.

Xan qızı - Xurşudbanu Natəvanın ev-muzeyi, görkəmli hərbi xadim, artilleriya general-leytenantı S.A.Məhmandarovun (1857-1931) evi, istedadlı şair, rəssam, ensiklopedik bilgilil Mür Möhsün Nəvvabın, Hacıqulular sarayı, karvansaray, "Şirin su" qədim Şərq üslublu hamamları, coğrafi mövqeyinə görə bənzəri olmayan Cıdır düzü, hələ sağlığında özlərinə əbədilik, ölməzlik qazanmış sənətkarlarımızdan Azərbaycan milli klassik musiqisinin banisi, dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin (1885-1948) ev-muzeyi, SSRİ Xalq artisti, fitri istedadla malik müğənni Bülbül Məmmədovun (1897-1961) ev-muzeyi, xalqımızın musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri, xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944), Seyid Şuşinski (1889-1665) və Xan əmi Şuşinski (1901-1979), tarzən Qurban Pirimov (1880-1965), tanınmış xanəndə və müğənnilərdən Məcid Behbudov (Rəşid Behbudovun atası, 1873-1945), Səttar, Hacı Hüsü, Sadıqcan, Mirzə Muxtar, Bülbülcan, Əbdülbağı, Məşədi İsi, Keçəli oğlu Məhəmməd, xanlıq Şükür, İslam Abdullayev, Məşədi Cəmil, İsfəndiyar Aslan, Aşıq Abbasqulu, Nəcəfqulu, tarzən Mirzə Fərəc, Malibəylidən Həmid Mirzə Mansur, qarmonçalan Kərbəlayi Lətif və başqaları, istedadlı bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov (Üzeyir Hacıbəylinin qardaşı, 1884-1950), onların qardaşı oğlu Soltan Hacıbəyov (1919-1974), böyük bəstəkar - dirijor Niyazi Hacıbəyov - Tağızadə (1912-1984), Ə.Əmirov (1885-1948) və onun dünya şöhrətli oğlu Fikrət Əmirov (1920-1985), Süleyman Ələsgərov (1924-2000) və onlarla xarici ölkələrdə də məşhurlaşmış digər sənətkarların parlaq musiqi istedadı Şuşaya "Şərqin konservatoriyası" fəxri ad qazandırmış, Azərbaycanı bütün dünyaya tanıtdırmışlar.

Xanəndə Xan Şuşinski, tarzən Bəhram Mansurov və kamançaçalan Tələt Bakıxanov

Keçəçi oğlu Məhəmməd öz ansambli ilə

Cabbar Qaryağdıoğlu öz ansamblı ilə

Niyazi, Rəşid Behbudov və Fikrət Əmirov

Heç də təsadüfi deyil ki, Şuşada onun ərməni-hay işğalına qədər musiqi aləminə canımızla, qanımızla bağlılığımızı tamamlayan Şərq musiqi alətləri: tar, kamança, nağara, qaval, balaban və s. hazırlayan fabrika burada fəaliyyət göstərirdi.

Şuşanın ədəbi həyatı klassik, satirik şair Qasım bəy Zakirsiz (1784-1857), lirik şairə Xurşid banu Natəvansız (1852-1891), yazıçı N.V.Vəzirovsuz (1854-1926), Ə.B.Haqverdiyevsiz (1870-1933), S.S.Axundovsuz (1875-1939), Y.V.Çəmənəminlisiz (1887-1943), Əhməd bəy Ağayevsiz, Haşım bəy Vəzirovsuz, Fərhad Ağazadəsiz... təsəvvür olunmur.

Şuşadan çıxmış görkəmli alim və tarixçilərdən; Firudun bəy Köçərlini, Həmidə xanım Cavanşiri, Bədəl bəy Bədəlbəyli, H.Qarabağini, M.Xəzanini, M.C.Yusifzadəni, K.Mehmandarovun, onun oğlu Rusiya M.E.A. müxbir üzvü M.Tuşinski (əslində Şuşinski), məşhur elm xadimi Azərbaycanın ilk alim qadını Tutayuk Validə xanımı tanımış teatrşünas istedadlı artist Mehdi Məmmədovu göstərmək olar.

Milli Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat institutunun məlumatına görə 19-cu yüzillikdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 meyar, 16 həkim, 42 müəllim və s. və i.a. qeydə alınmışdır.

Memar, heykəltəraş və rəssamlardan K.Səfixan (19-cu yüzillik), L.Kərimov (1906-1991), C.Qaryağdı (1915-1972), T.Nərimanbəyov (1930) və başqaları zəngin yaradıcılığı ilə Şuşaya bağlıdırlar. Xalqımız onları sevir və yaşadır.

Böyük Vətən müharibəsində rəşadət, igidlik göstərmiş Sovet İttifaqı qəhrəmanlarından; general-mayor X.M.Məmmədov (1916-1989) və Y.Quliyev (1900-1942) və başqa millət nümayəndələri Şuşanın hərbi şöhrətini ucaltmışlar. Şuşanın hərbi məktəbi isə onun şanlı keçmişi - Qarabağ xanlığının hərbi qüdrətilə köklənmiş və bəhrələnmişdir...

Şuşa qalasının hərbi səlnaməsi haqqında bu qısa söhbəti Azərbaycan türkünə xas olan bir neçə nümunə ilə tamamlamaq istədim.

Dünya şöhrətli sərkərdə Napoleonun yavəri, onunla neçə-neçə tarixi döyüşlərdə hünər göstərmiş Rüstəm bəy Qarabağlı Şuşada doğulub boya-başa çatmışdır (1781-1845). O, Napoleonun Misir, İspaniya və Rusiyaya qarşı hərblərində iştirak etmiş, Vardam

döyüşlərində şücaətinə görə imperatorun şəxsən əlindən “Fəxri legion” xaçı almışdır... Ömrünün son illərini Vətənə dönərək Şuşada və Xankəndində yaşamış, 1845-ci ildə 64 yaşında Xan yurdunda vəfat etmişdir. Cənazəsi Şuşaya aparılaraq hərbi alayın müşayiətilə Mirzə Həsən qəbiristanlığında urvatla dəfn edilmişdir.

Port-Arturda Amur-kazak süvari polkunun komandiri general Əmir Kazım Mirzə 1853-cü ildə Şuşada doğulmuşdur. Apardığı döyüşdə şücaətinə görə polkovnik rütbəsi almış, 1910-cu ildə isə general-mayor adı alaraq Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdir. Gənc Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə hərbi xidmətini əsirgəməyən general 1920-ci ildə daşnak-bolşevik ordusuna qarşı savaşda əsir düşmüş və Gəncə Fövqəladə Komissiyasının sədri Tuxareli tərəfindən qılımla qətlə yetirilmişdir. Şuşalı general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar (1872-1920), onun əmirləri: generallar – Rzaqulu Mirzə, Bəhmən Mirzə oğlu, Əmir Kazım Mirzə, Əmənullaxan Mirzə, Məhəmməd Mirzə də şuşalı idilər.

Feyzulla Mirzə Qacar 1918-ci ildə Azərbaycanın milli ordusunda Baş Artilleriya İdarəsinin rəisi kimi fəaliyyət göstərmiş, xidmətlərinə görə 1919-cu ildə ona general-mayor rütbəsi verilmiş, 1920-ci ildə Gəncədə daşnak-bolşeviklərlə savaşda həlak olmuşdur.

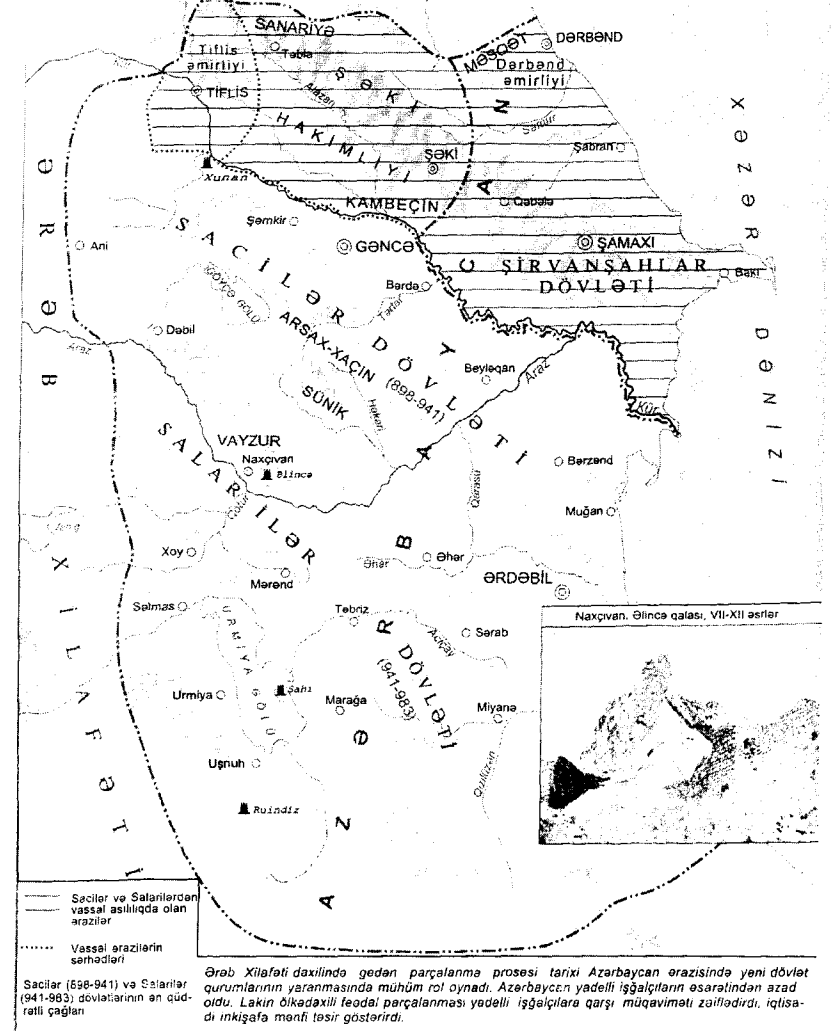
Ümumiyyətlə, 1920-ci il aprel dövlət çevrilişinə qədər rus imperiyası və müsavət ordusunda 66 azər türk generalı olmuşdur ki, onların tərkibində Şuşadan çıxan ali zabitlər ata-babalarının şanlı hərbi yolunu davam etdirmişlər. Öncə də Qarabağ xanlığının hərbi şöhrəti onlar üçün nümunə olmuşdur.

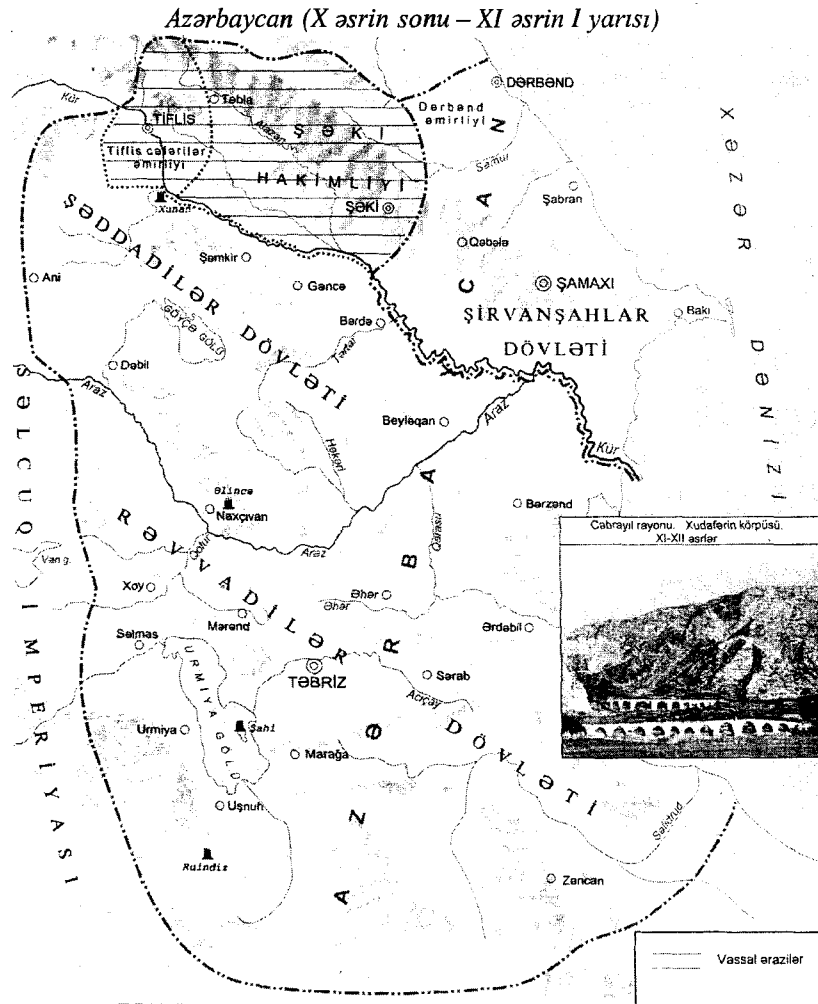
Lakin bu xanlığın yaranma tarixindən, gördüyü böyük dövlət quruculuğu işlərindən söhbət açmazdan öncə ona qədər ziddiyyətli dövrdə hökm sürən siyasi-ictimai vəziyyəti, durumu xatırlamaq, yada salmaq vacibdir.

Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu “Qarabağın tarixi” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru Qasım Hacıyev yazır ki, Qarabağ ərazisi 9-cu yüzillikdən etibarən müxtəlif sülalələrin qurduğu dövlətlərin – Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, 12-ci yüzillikdə Atabəylər, 13-14-cü yüzilliklərdə Elxanilər, Monqollar, Teymurilər, Hülakülər, Çobanilər və Cəlalilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Qarabağ 15-ci yüzillikdən sonra Azər-

baycanda yaranmış dövlət qurumları Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, 16-cı yüzilliyin başlanğıcında isə Səfəvilərin tərkibində mühüm yer tutmuşdur. Son orta yüzilliklərdə bu bölgə Osmanlıların böyük əyalətlərindən birinə çevrilmiş, sonra isə Qarabağ-Gəncə

Azərbaycan (IX əsrin II yarısı X əsr)

böylərbəyliyinə daxil edilmişdir. Qarabağın geniş aral və dağlıq ərazisində cavansirlər, kəbirililər, otuz ikililər, iyirmi dördlər adlı türk mənşəli tayfaların görkəmli adamları olmasına baxmayaraq, Qarabağ böylərbəyliyinə bir qayda olaraq başçı İranda qərar tutmuş Qacar nəslindən təyin olunurdu. Bu isə qarabağ-

lılar arasında narazılıq yaradırdı. 16-18-ci yüzilliklərdə Qarabağın həyatı ardı-arası kəsilməyən çəkişmələrlə İran-Türkiyə arasında başlanan müharibədə qarabağlıların da yaxından iştirak etməsi ilə səciyyələnir. Nadir şahın dövründə isə Qarabağ el-obası daha ağır faciələr gözləyirdi. Qarabağ-Gəncə böylərbəyliyinə Gəncə, Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Şəmsəddinqulu, Qazax, Borçalı, Ağdam, Bərdə, Beyləqan, Yevlax şəhərləri və başqa ərazilər daxil idi.

İran-Türkiyə müharibəsində İran şahı Birinci Şah Abbas 1606-cı ilin iyun ayında Gəncə şəhərini türk oldusundan geri aldı, böylərbəylik bərpa olundu. Məhəmməd xan Ziyadoğlu onun hakimi oldu.

Məğlubiyyətlə bərişmayan Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycana hərbi yürüşlərinin arası kəsilmirdi. 1725-ci ildə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərlə yanaşı, Gəncə şəhəri də türk əsgərləri tərəfindən yenidən tutuldu.

İranda hakimiyyətə gəlmiş sərkərdə Nadir Qulu xan Əfşar qısa vaxt kəsiyində ordu toplayaraq Güney Azərbaycana türklərdən geri alıb Quzey Azərbaycana hərəkət etdi.

Özünü şah elan etmək niyyətilə Muğanda böyük qurultay çağırdı. Lakin Gəncədə oturmş mollabaşı və Qacar nəslindən olan feodallar Nadir Qulu xanın şah olmasına qarşı çıxdılar. Nadir Qulu xan məqsədinə nail olduğdan dərhal sonra əleyhdarlarından qisas almağa başladı. Qarabağ-Gəncə böylərbəyliyinə tabe olan Borçalı və Qazax mahallarının idarə edilməsini Kartli (gürcü) hakimi I Teymuraza tapşırıldı. Qarabağda onun tərəfini saxlayan beş mülkiyyəti isə böylərbəyin tabeliyindən azad edib onlara müstəqillik verdi və birbaşa özünün tabeliyinə keçirdi.

Beləliklə, Qarabağ-Gəncə böylərbəyliyi inzibati qurum kimi ləğv olundu.

18-ci yüzilliyin 1-ci yarısında Nadir şahın fərmanı əsasında Qarabağ ellərindən olan Cavanşirilər, Otuzkililər və Kəbirililərin çoxu Xorasana köçürüldü. Xəmsəyə daxil olan; Çiləbörd, Xaçın, Talış, Vərəndə və Dizak mahallarına kənardan (Xaçından başqa) mülkiyyətlər təyin edildi. Eyni zamanda Güney və Quzey Azərbaycan torpaqlarını özündə birləşdirən vahid Azərbaycan vilayəti yaradıldı.

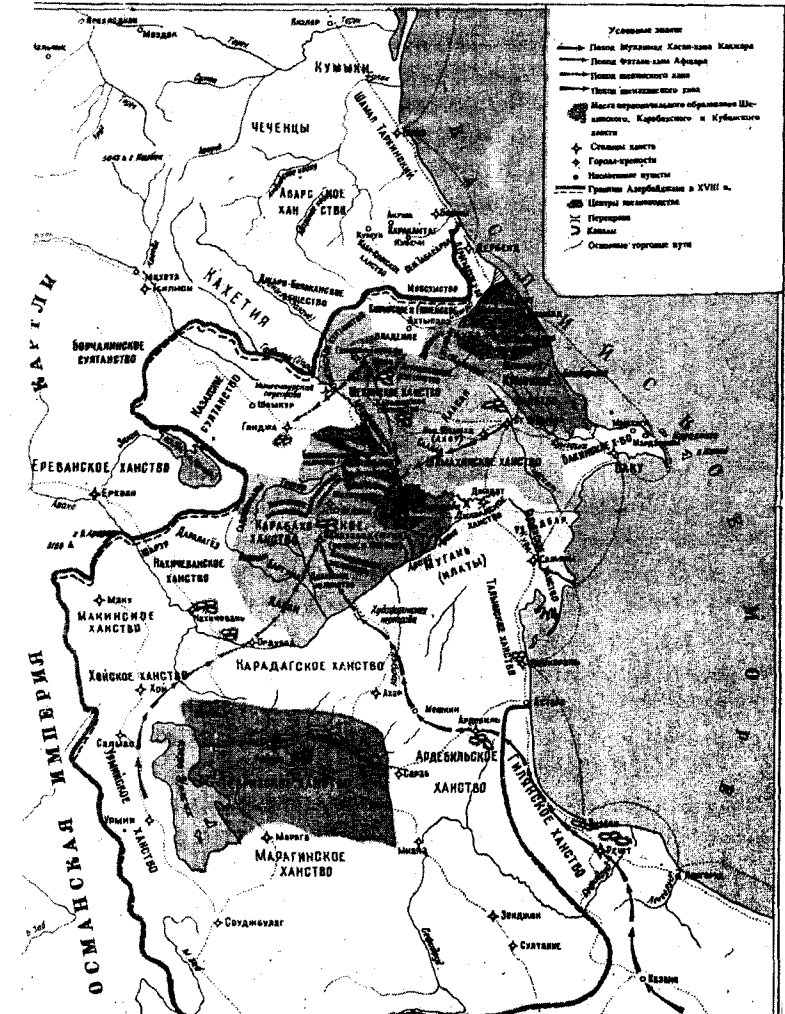
1747-ci ildə Nadir Qulu Əfşarın öldürülməsi ilə əlaqədar mərkəzi İran hökuməti zəiflədi və Azərbaycanda bu tarixi situasiyadan istifadə olunaraq 15-dən çox xırda müstəqil feodal dövlət qurumları meydana gəldi. Onlardan ərazi etibarilə ən böyüyü və qüdrətli Qarabağ xanlığı idi. Yeni yaradılmış xanlıq cənub-şərqdən Kür-Araz çaylarının qovşağı, cənubdan Araz çayı (Xudafərin körpüsü), qərbdən Qarabağ dağları (Koşbək, Salvartı, Ərikli) ilə Göyçə gölünə qədər uzanmış, şimaldan Goran-Kür çayı ilə sərhədlənmişdir. Qarabağ xanlığı 17 mahaldan ibarət idi: Sisian (indiki Ərmənistan adlanan respublikaya qatılmışdır), Dəmirçi-Aslanlı, Güqora, Bərgüşad, Vahabyurd, Kəbirli, Talış, Cavanşir, Xaçın, Çiləbörd, Xırdapara Dizak, Otuziki, İyirmi dörd, Qaraçorlu, Vərəndə, Dizak və Acan-türk. 12 mahalın əhalisi bir neçə kənd istisna olmaqla azər türklərindən ibarət idi. Dizak, Vərəndə, Çiləbörd, Xaçın, Talış mülkiyyəti qeyd olunduğu kimi, Xəmsə adlanırdı və onların əhalisinin bir qismi xristian idi.

Qarabağ xanlarının əsli Cavanşir oymağından olan Sarıcalı tayfasından çıxmışdı (Sarıcalı kəndi indiki Ağdam bölgəsinin ərazisində yerləşir).

Sarıcalı - Sarıca Əli (Pənahəli xanın babası sarı, kürən olduğuna görə) mal-dövlətinin çoxluğundan ətrafına xeyli qeyrətli, igid adamlar toplamış və onların məskunlaşdığı el-oba Sarıca Əli adını daşıyırdı.

Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə, Nadir şah vaxtilə Cavanşir elindən qoşun toplayarkən İbrahim Xəlilin böyük oğlu Fərzəli bəyi (Pənahəli xanın qardaşı) yanına aparıb onu eşik ağası təyin etmişdir. Fərzəli bəy savaşların birində qəhrəmancasına həlak olmuş və Cavanşir elinə ehtiram, etibar və inam ifadəsi olaraq Nadir şah mərhumun kiçik qardaşı Pənahəli bəyi saraya dəvət edir və ona məsul vəzifə verir. Lakin şah ətrafında yaranmış fitnə-fəsadlı vəziyyət Pənahəli bəyi öz doğma elinə-obasına qayıtmağa vadar edir.

Qeyd etdiyim kimi, 1747-ci ildə Nadir şah saray xəyanətinin qurbanı olur və bundan istifadə edən Pənahəli bəy Cavanşir Qarabağın iri ellərindən (Cavanşir, Otuziki və Kəbirli) öz ətrafına toplayır, xanlıq yaradır.

18-ci yüzilliyə aid (Azərbaycanda feodal dövlət qurumlarının - xanlıqların yaranmasına dair) xəritəni təqdim etmiş Əminə xanım Mustafayevaya müəllif minnətdarlığını bildirir. Xəritədə Qarabağ xanlığına Məhəmməd həsən xan Qacarın, Fətəli xan Əfşarın və Şəki xanlığının hərbi səfərləri oxlarla göstərilmişdir.

Başqalarından qorunmaq üçün 1748-ci ildə Ağcabədi və Ağdam arasında yerləşən Bayat kəndində (kənd bayat türk tayfasının adını yaşadır) səngər və qala tikdirir. O, ilk savaşı da burada qəbul edir. İran şahlığının təhriki və təzyiqi altında Şəki və Şirvan xanları qoşunla Bayat üzərinə yerişir, onu mühasirəyə alırlar. Lakin Pənahəli bəy onların hücumlarını uğurla dəf edir, geri otuzdurur. Şəki və Şirvan xanları Qarabağın ərən sərkərdəsi Pənahəli bəyi "xan edib" öz torpaqlarına qayıdırlar. İran şahı Adil şah fitvasının boş çıxdığını görüb siyasətə əl atır, öz fərmanı ilə Pənahəli bəyə "xan" titulu təsdiq edir...

Qarabağ xanlığının gələcəkdə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir il sonra xan Ağdam yaxınlığında, dağ ətəyində Tərməqut (Şahbulaq) adlı yeni bir hərbi qala inşa etdirir (Eyni adlı bulaq yanında tikildiyinə görə qala Şahbulaq adlanır). Və nəhayət, yaratdığı xanlıq düşmənlərin qəfləti hücumlarından daha etibarlı qorumaq məqsədilə üç tərəfdən təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuş bir məkanda 1750-ci ildə möhtəşəm, əzəmətli qalanın təməli qoyulur. Qala struktur etibarilə Ordubad və Lahıcda olduğu kimi, mərkəzi meydandan başlanan məhəllələri bir nöqtədən yayılan şüalar prinsipi əsasında salınmışdır. Qalam əhatə edən hündür və qalın barılardan dörd darvaza; Şuşa kənd darvazası, İrəvan, Gəncə və Çiləbörd darvazaları inşa olundu ki, onlar vasitəsilə Şuşanın ətrafı, elatlarla daimi əlaqəsi kəsilməsin.

Pənahəli xan Şahbulaq qalasının camaatını, savaşlarda fərqlənmiş qarabağlıları ailəsilə yeni qalaya cəmlədi. Az bir zaman kəsiyində qalanın yuxarı başında; Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca, Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə məhəllə, aşağı hissəsində; Qurdlar, Seyidli, Merdinli, Culfalar, Toylu (Quyuluq), Dördlər, Hacı Yusifli, Dörd çinar və Çöl qala adlı məhəllələr, sal çay daşlarından ibarət küçələr salınmışdır.

Qarabağın tarixini qələmə alan müəlliflərdən Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərində yazır ki, Şuşanın ilk adı Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın adı ilə - Pənahabad adlandırılmış, sonralar qala böyüdükdə onun 6 versliyində yerləşən Şuşulu adlı kəndin adı ilə Şuşa qalası deyildi. Çünki Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazi həmin kəndin meşə ilə əhatə olunmuş əkin və otlaq yeri idi.

Pənahəli xan Qarabağ hakimlərindən Mehdi, Güney mahalalarını Bərgüşada qədr, Naxçıvan hakimindən Tatef və Sisyan mahallarını, Tərtər çayı sahilindən Kolanların məskəni olan Göyçə sərhəddinə qədr, İrəvan hakimindən alib Qarabağ xanlığına birləşdirdi. 1755-1757-ci illərdə vaxtilə Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyinə tabe olan Xudafərin körpülərindən Kürək çayına qədr ərazini öz torpaqlarına qataraq Gəncə, Naxçıvan hakimlərini və xanlarını özünə itaətə gətirdi.

1763-cü ildə qüdrətli Qarabağ xanı Pənahəli xan İranda "qonaq" (əslində "saray dustağı") olarkən müəmmalı şəkildə dünyasını dəyişdi. Cənazəsi Vətənə - Qarabağa gətirilərək Ağdamda torpağa tapşırıldı. Babasının adı daşıyan onun böyük oğlu İbrahim Xəlil xan atasını əvəz etdi. Onun dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi.

1795-ci ildə İran şahı Qacar nəslindən olan Ağa Məhəmməd Qacar yüz minlik qoşunla Qarabağa hücum çəkəndə Şuşa ətrafında (Əsgəran qalasında, Şuşa yaxınlığında) gözləmədiyi halda qarabağlıların güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı. Şuşa qalasını mühasirəyə alan şah ordusu onu şərqdəki dağda yerləşdirilmiş toplardan atəşə tutdu (sonralar bu yerə qala camaatı Topxana adı verdi və bu ad indiyə qədər yaşamaqdadır. Onu da qeyd edim ki, təbiətin qarabağlılara bağışladığı möcüzələrdən biri də dünyamızın nadir gülü - Xarı bülbül məhz burada açır, onu görənləri öz təbii gözəl görkəmi ilə heyran edir).

Qala bir ay mühasirədə qalsa da Şah Qacarı əli boş çıxır.

O, Göycənin, Qarabağın rəmzidir,
Sınamızda olan dağın rəmzidir,
Hər böyüyün, hər uşağın rəmzidir,
Xarı bülbül adı çiçək deyil ki...

Xarı bülbül

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının başlanması
(1801-1813-cü illər)

1813-cü il Güllüstan müqaviləsinə əsasən Rusiya-İran sərhədi
 1802-1810 Rus ordusunun yürüşləri
 1806 Qacarlar ordusunun yürüşləri

1801-1813-cü illər Azərbaycanın tarixində ən ağır dövrlərdən biridir. 1801-ci ildə Qazax, Şəmsəddil və Borçalı sultanlıqlarının zəbt olunması ilə Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına başlandı. Çox keçmədən Car-Balakən, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan Rusiya imperiyasının təcavüzünə tab gətirməyib təslim oldu.

Azərbaycanın 20-dən çox kiçik dövlətlərə parçalanması, güclü vahid dövlətin olmaması, eləcə də Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti tarixi bu istiqamətdə inkişafını bir növ şərtləndirirdi. Rusiyanın hücumları davam etdirib Araz çayını keçməsi və cənuba doğru yürüşü şah hökumətini rüsvayçı Güllüstan müqaviləsini imzalamağa məcbur etdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Araz çayından şimalda yerləşən bütün Azərbaycan torpaqları, habelə Lənkəran xanlığı Rusiyaya qatıldı. Azərbaycan Rusiya və İran arasında iki yerə bölündü. Xalqımız ən faciəli tarixini yaşamağa başladı. Həmin dövrdə tarix xalq qəhrəmanı Cavad xanın igidliyinin, İrəvan qalasının qəhrəmancasına müdafiəsinin, Sisianov və Qutıyakov kimi çar cəlladlarının cəzalarına çatdırılmalarının və xalqımızın işğala qarşı hər yerdə ciddi müqavimət göstərməsinin şahidi oldu.

Bir il sonra şah daha böyük qoşunla yenidən Qarabağa yeriyir. Şuşa qalasını alandan bir müddət sonra öz sarayına yaxın adamları Səfərəli bəy və Abbas bəy (şahın qəzəbinə keçmiş və ondan qorxu keçirənlər) tərəfindən gecə vaxtı qətlə yetirilir. Başsız qalmış İran qoşunu pərakəndə halda geriye - öz ölkəsinə dönrəkən qarabağlıların ciddi təqibinə məruz qalır. Qarabağ xanlığı bundan sonra daha da möhkəmlənir. Azərbaycanda nüfuzu artır.

Lakin İran şahlığı onun qoşunlarının Qarabağdakı aqibətilə barışmaq istəmir, bu rüsvayçılığın hayıfını almaq, zəngin Qarabağ torpaqlarını zəbt etmək, İran ərazisinə qatmaq fikrində dönməz və ısrarlı olur. Odur ki, şah sarayında Qarabağ xanlığına qarşı hərbi hazırlıq səngimir, əksinə getdikcə güclənirdi.

İbrahimxəlil xan İran şah sarayında baş verənlərdən xəbəri olduğundan uzaqgörənlik edərək hakimiyyətə gəlmiş yeni İran şahı Fətəli şahla qohumluq əlaqəsi yaratmaq qərarına gəlir və bu məqsədlə qızı Ağabəyim xanımı (yada salaq; nisgilli şeirlər müəllifi) oğlu Əbülfət xanla şahın sarayına göndərir.

İran şahlığından narahatçılıq keçirən Gürcüstan valisi isə özünü Rusiya məmləkətinə çevirdi. Rusiya gürcü valisinin müraciətinə dərhal dəstək verərək başda Gürcüstandan olan general-leytenant, knyaz Sisianov olmaqla rus hərbi kontingenti Şimali Qafqaza, oradan da Gürcüstana gəldi. Çar Rusiyasının imperiya - müstəmləkəçilik siyasətinə xidmət edən knyaz Sisianov az sonra, 1805-cü ildə Gəncəyə qoşun yeritdi. Möhkəmləndirilmiş qala açarının ruslara təhvil verilməsi təklifini rədd edən Cavad xan qanlı savaşa qatılmalı olur, güclü müqavimət göstərsə də, qüvvələrin qeyri-bərabərliyində keçən döyüşdə ərən Cavad xan oğlu ilə şərəflə həlak olur. Qüdrətli Gəncə xanlığı ruslar tərəfindən işğal olunur. Bu müharibədən sonra Qarabağ xanlığı real təhlükə altına düşür. İki böyük imperiya; şimaldan Rusiya, cənubdan İran imperiyası arasında qalan Qarabağ xanlığının başçısı İbrahimxəlil, nəhayət çox götür-qoydan sonra 1805-ci ilin mayında Sisianovla Kürəkçay sazişi bağlamağa üstünlük verdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının başa çatdırılması (1826-1828-ci illər)

Azərbaycanın tarixində çox qısa olan bu dövr öz qaynarlığı, hadisələrin sürətli inkişafı ilə yadda qalır. 1826-cı ildə Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində baş verən üsyanlar, işğalçıların ölkədən qovulması, xalqın zülmə barışmamasının bariz nümunəsidir. Lakin ölkənin bütün qitvələrinin birləşməsinin mümkün olmaması, düşmənin gücünün düzgün qiymətləndirilməməsi, 1826-cı ilin payızında rusların əks hücumları ölkənin yenidən işğala məruz qalmasına səbəb oldu. 1827-ci ildə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı. Tehrana doğru yürüşün başlanması 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Qacarlar dövləti Cənubi Qafqazı ələ keçirmək ümidini itirdi. Rusiya isə Araz çayı sərhəd olmaqla yeni ərazilərin işğalını rəsmiləşdirdi. Xalqımızın uzun müddət üçün iki yərə bölünməsi və müxtəlif rejimlərin əsarətinə düşməsinin əsası qoyuldu. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana köçürülməsinə başlandı.

- Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiya-İran sərhədi
- ← 1826 Qacar ordusunun və ayrı-ayrı xanların yürüşləri
- ← 1827 Rus ordusunun yürüşləri
- ⚔ Rus ordularına qarşı xalq çıxışları

doğru yürüşün başlanması 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Qacarlar dövləti Cənubi Qafqazı ələ keçirmək ümidini itirdi. Rusiya isə Araz çayı sərhəd olmaqla yeni ərazilərin işğalını rəsmiləşdirdi. Xalqımızın uzun müddət üçün iki yərə bölünməsi və müxtəlif rejimlərin əsarətinə düşməsinin əsası qoyuldu. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana köçürülməsinə başlandı.

Şuşa qalasında yerləşdirilmiş rus hərbiçilərinin komendantı mayor Lisaneviç (nankor) ermənilərin-hayların fitvasına uyaraq 1806-cı ilin iyun ayında qalanın dörd kilometrliyində, Qara qaya adlı yerdə qərar tutmuş İbrahimxəlil xanı və çadırda olan 17 nəfər yaxınlarını gecə yarısı qəflətən hücum edib qətlə yetirdi.

Beləliklə, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan İranda, onun adlı-sanlı davamçısı İbrahimxəlil xan isə qala ətrafında yaratdıqları xanlığın müstəqilliyi və qüdrətinin qurbanı oldular. İbrahimxəlil xanın cənəzəsi Ağdama gətirilərək atası Pənahəli xanın məzarı yanında - Xan imarətinin həyətinə torpağa tapşırıldı.

Rus generalı Sisianov Qarabağda mövqeyini möhkəmlətmək üçün rus müstəmləkəçilik siyasətini daha uğurla həyata keçirmək məqsədilə dərhal Qafqazın müxtəlif əyalətlərindən xeyli xristian, öncə də erməni-hay ailələrini buraya köçürməyə başladı ki, bu da Qarabağın etnik tərkibini kəskin surətdə dəyişdi. Belə ki, bu baxımdan həmin dövrə aid Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinə işiq salan ruslar tərəfindən hazırlanmış bir sənəd maraqlıdır.

1823-cü ildə rus məmurları Yermolov və Magilyovskinin tərtib etdikləri vergi dəftərinə görə Qarabağda yaşayan əhalinin milli tərkibi belə səciyyələndirilir:

- azərbaycan-türk ailələrin sayı - 15729, erməni-hay ailələri - 4366 olur. Onlardan, 1111-i azərbaycan-türk ailəsi, 421-i erməni-hay ailəsi - şəhərdə; 14618 azərbaycan-türk ailəsi, ermənilərin-hayların isə 3945 ailəsi kənddə yaşayırdı.

1825-1826-cı illər ərzində Rus-İran müharibəsinin gedişində minlərlə erməni-hay ailəsi Quzey Azərbaycanın ərazisində, o cümlədən Qarabağın səfalı dağlıq hissəsinə köç etmiş və köçürülmüşdür ki, (Ağdərə bölgəsində Marağalı, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və digər kəndlər salmışlar) gələcəkdə millətçi erməni-hay cəmiyyətlərinin, partiyalarının, öncə də daşnakların güclü anti-türk təbliğatı nəticəsində bu gəlmə ermənilər-haylar də yerli-köklü azər türklərinə qarşı düşmən kəsildilər...

A.Y.Xan-Aqov adlı erməni-hay müəllifi qeyd edir ki, 1826-1828-ci illərdə İrandan Qafqaza köçürülmüş 18 min erməni-hay ailəsinin Cavanşir (Qarabağ) qəzasında yerləşdirilmiş bir hissəsi azər türklərinin yaşadığı kəndlərdə özlərinə yer edəndən dər-

hal sonra, yerli əhalini incidir, alçaldır, sonra da qovur (atalar düz deyiblər: "arxalı köpək qurd basar") və kəndlərin adlarını (toponimləri) dəyişdirirdilər. Belə ki, indiki Güləsər, Eravənd, Qarnakar, Trombon kəndlərinin əsl, doğma adları Yengicə, Mənikli, Bazarkənd, Qozanlı və Heyvalı olmuşdur.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında Türkmənçayda bağlanmış müqaviləyə görə çar hökuməti düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş qaydada İran (40 min) və Türkiyədən (84 min) erməni-hayı köçürüb öz imperiya sərhədləri daxilinə - Qafqaza gətirdi və yerləşdirdi.

Ərməniləri-hayları məskunlaşdırıldığı torpaqlara daha möhkəm bağlamaq üçün çar I Nikolay 1828-ci il martın 21-də (türklərin bahar bayramı - Novruz bayramı günü) Azərbaycan torpaqları hesabına "Ərməni vilayətinin yaradılması haqqında" fərman imzaladı. Həmin fərmanda belə yazılıb: "İranla bağlanan müqaviləyə görə, İrandan ayırılıb Rusiyanın tərkibinə birləşdirilən İrəvan, Naxçıvan xanlıqları bu gündən etibarən bütün sənədlərdə erməni vilayəti adlandırılсын və həmin ünvan bizə şamil edilsin".

İrəvan vilayəti yaradıldıqdan sonra, xüsusilə Türkiyədən buraya erməni-hay törəmələrinin axını artdı...

Yeni yaradılmış erməni-hay vilayətinin inzibati mərkəzi, əsası hələ 16-cı yüzilliyin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin vəziri olmuş (İrəvan xanlığının başçısı) Rəvan Qulu xan tərəfindən qoyulmuş, əhalisi azər türklərindən ibarət İrəvan hesab olundu. Burada qısa tarixi arayış vermək yerinə düşər.

Tarixi arayış. Əslində bu yaşayış məskəninin bünövrəsi 1407-ci ildə Əmir Teymurun tacirlərindən biri - Xacə xan Ləhicanlı (yəni Lahic əyalətindən) tərəfindən qoyulmuşdur. O, torpağın münbitliyini nəzərə alıb ailəsilə burada məskunlaşır və düyü əkib becərməklə məşğul olur. Çoxlu gəlir əldə edir, varlanır. Az sonra bol məhsul verən çəltiyin hesabına kənd salınır. Bu yerləri I Şah İsmayıl Xətai özünə tabe etdikdən sonra vəziri Rəvanqulu xanı 1509-cu ildə Zəngi çayının sahilində hərbi qala tikmək məqsədilə buraya göndərir. 7 ilə tikilən qalaya da Rəvan adı verilir və o xanlığın mərkəzi olur.

Vaxtilə İrəvan xanlığına başçılıq edən Rəvan Qulu xanın şahə ünvanladığı tarixi bir məktubun üstündən sükutla keçmək mümkün deyil və onun bu gün də daha çox aktualıq kəsb etdiyini nəzərə alıb, olduğu kimi nəzərinizə çatdırıram.

Təcavüz xislətli erməni-hay millətçilərinə yaxşı bələd olan Dvin qalabəyi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyliyi təmsil edən Rəvan Qulu xan gəlmə - köç etmiş ermənilərin-hayların gələcək türk nəslinə qarşı törədəcəyi fitnə-fəsadları, qırğınları - böyük xalq faciəsini dahiyənə bir uzaqgörənliklə hiss edərək tabe olduğu I Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı məktubda göstərir ki, "...Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa (Qafqaza - müəllif) oğuz-türk torpaqlarına gələn ermənilər, saziş şərtlərinə görə ancaq sənətkarlıqla məşğul olmaq əvəzinə tabeliyindəki torpaqlarda yerləşdirmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar... Katalikos öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda (Qafqazda - müəllif) qədim mövcudluğu təsəvvürü yaradır ki, bu da istiqbalda nəsilərimizə başağrısı verəcək...

Mənə səlahiyyət ver... on beş min gəlməni (erməniləri-hayları - müəllif) qaytarım Vətənin dışarına".

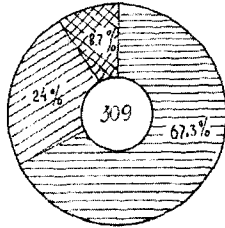
Müdrəkəsinə, son dərəcə aydın-açıq və həssaslıqla yazılmış bu məktubun heç bir şərhə, izahata ehtiyacı belə yoxdur. Üstündən 500 il vaxt ötsə də, ermənilər-haylar, gözləri qonşuların torpaqlarında olan son dərəcə tamahkar, nəfisli elə həmin ermənilərdir-haylardır ki, bu gün də əqidələrində, iddialarında dəyişməz qalmış, əsassız, keçmiş xülyalarla yaşayırlar.

Rəvan Qulu xan necə də vətən, xalq təəssübkeşi olmuşdur. Allah sənə rəhmət eləsin, Xan Baba!

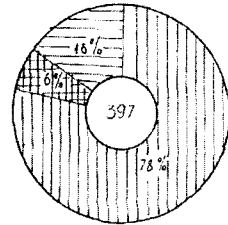
Onu da qeyd edim ki, ermənilərin-hayların Qafqaza gəlmə, gətirilmə xalq olmasını rus N.İ.Şavrov da təsdiq edir. O yazır: "Zaqafqaziyada yaşayan bir milyon 300 min nəfər erməninin-hayın bir milyonu yerli deyildir və onlar bizim tərəfimizdən köçürülüb vilayətə (İrəvan - müəllif) gətirilmişdir".

N.İ.Şavrov səhvən qalan 300 min yerli xristian olan albanları "erməniləşdirib" qələmə vermişdir.

Beləliklə, yazdığım kitabda göstərilən toponimlər və kitaba əlavə olunan toponimik izahlı lüğətdən də məlum olur ki, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın ərazisində hələ antik dövrdən yaşamış yerli türk mənşəli alban, qarqar, uti, aran, savdey, hurri, qardman, kaspi və s. tayfalar və geri əcdadlarının tarixi vətəninə dönmə, axın edən digər türk tayfaları; hunlar, tərterlər, berendeylər, tuqlar, dondarlar, peçeneqlər və digər qıpçaq tayfalarının, qollarının adlarından yaranmış coğrafi adlar bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Aparılmış toponimik tədqiqatlar sübut edir ki, Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər-haylar inzibati rəhbərlikdən məharətlə istifadə edərək toponimlərin qismən dəyişdirilməsinə nail olsalar da, Yuxarı (dağlıq) Qarabağdakı ümumi toponimlərin (407 vahid) 309-u, yəni 78 faizi şəffaf qalmışdır və onlardan 67,3 faizi sırf milli - azər türk mənşəli olub azər türkcəsinə mənsubdur. Bunları əyani olaraq alim Arifə xanım İsmayılovanın Yuxarı (dağlıq) Qarabağ kəndbəkənd, qarış-qarış gözdikdən sonra tərtib etdiyi diaqramlarında da izləmək mümkündür.

1. Azərbaycan türkcə mənşəli toponimlər 67,3%
2. Erməni-hay mənşəli toponimlər 24%
3. Digər dillərə mənsub toponimlər 8,7%

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

□□□□ şəffaf toponimlər - 309 - 78%	▨▨▨▨ Azərbaycan türkcəsinə mənsub - 208 - 67,3%
▨▨▨▨ yarı şəffaf - 6%	▨▨▨▨ erməni-hay dilində 79 - 24%
▨▨▨▨ mənşəsi aydın olmayan 63 - 16%	▨▨▨▨ hibrid toponimlər 24 - 8,7%

Arifə İsmayılovanın diaqramı

Lakin bu diaqramlara nəzər salmazdan öncə ədalət naminə qeyd edim ki, alim A.İsmayılovanın apardığı tədqiqat nəticəsində o da məlum olmuşdur ki, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın toponimiya fondunda 63 erməni-hay mənşəli coğrafi ad vardır (bax cədvəl). Təbii olaraq meydana sual çıxır: bu erməni-hay mənşəli toponimlər nə vaxt yaranmış və onların etimologiyası nədən xəbər verir?

Suala dürüst, elmi cavab vermək üçün yenə də tarixi mənbələrə müraciət etmək zərurəti yaranır.

Məlumdur ki, Miladın 8-ci yüzilliyində erməni-hay katolikosu İlyanın tərribat xarakterli fəaliyyəti nəticəsində alban kilsəsi Azərbaycanı işğal etmiş ərəb xəlifəsinin vasitəsilə Qriqorian kilsəsinə tabe edilmiş, yerli-köklü əhalinin müəyyən hissəsi - alban tayfaları "erməniləşməyə" məruz qalmışdır. Digər tərəfdən, xüsusilə də Albaniyanın qərb sərhədlərinə, tarixi Arsak əyalətinə erməni-hay keşişlərinin köməyiylə erməni-hay ailələri köçürülmüş və gəlmə ermənilər-haylar bizim torpaqlarda özlərinə yaşayış məskənləri salaraq onlara öz dillərinə uyğun adlar vermişlər. Beləliklə, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda ilk erməni-hay mənşəli toponimlər meydana gəlir. Belə ki, "Alban tarixi"ndə (M.Kalankatuklu) onlardan bir qisminin adı çəkilir: Ayrmanus, Astablur, Qıxovank, Kataravank, Çeraberd, Berdzor, Şikakar və başqaları ("oyr" - ermənicə-hayca "mağara", "berd" - "qala", "qlux" - "zirvə", "blur" - "təpə", "kar" - "daş, qaya", "dzor" - "dərə") əsində bu coğrafi adlar erməni-hay dilinə daxil edilmiş, dəyişdirilmiş albanların coğrafi adlarıdır. Çox ehtimal ki, adları çəkilən bu kəndlərdə erməni-hay dilli əhalinin bir qismi məskunlaşmışdır.

Yuxarı (dağlıq) Qarabağın 12-ci yüzilliyə aid bir sıra epigrafik abidələrində də erməni-hay mənşəli toponimlər xatırlanır: Xaterk, Xatdaberd, Xaçenaberd, Xavqaxaqats, Apake, Exnarnots, Kanaçovor, Dovateq, Çadçorans, Çavebekants, Saqunants, Ekeqnts, Xozenak, Dzaqunants, Bçans, Çarberd, Berdakar və başqaları. Belə ki, çəkilən toponimlərdə erməni-hay sözləri işlənmişdir: "berd" - "qala", "get" - "çay", "kanaç" - "yaşıl", "taq" - "məhəllə" deməkdir. Bu adlardan bəziləri indi də mövcuddur. "Xatravank - Xoravank, Xavkaxaqan" - Yevkala, "Dzaqunants - Dizak"...

Ərmeni-hay müəllifi K.S.Davtyanın yazdığına görə, Yuxarı (dağlıq) Qarabağın Qazançı, Dəmirli, Qışlak, Umudlu, Ulubaba, Şuşakənd, Çıldırın kəndlərinə erməni-hay əhalisi 15-19-cu yüzilliklərdə köçmüşlər.

1828-ci ilin üç ayı ərzində Azərbaycana erməni-hay köçü daha fəal olmuşdur; Araz çayını keçən 8 249 erməni-hay ailəsi İrəvan əyalətində, Qarabağ və Şamaxı uyezdlərində yerləşdirilmişdir.

İrəlində qeyd etdiyim erməni-hay müəllifi A.E.Xan-Aqov yazır ki, 1826-1828-ci illərdə İrandan (Urmiya vilayətindən) köç edən ermənilər-haylar Ağdərə bölgəsində marağa, Canyataq, Yuxarı və Aşağı Çaylı kəndlərini salmışlar.

İrəvan Xoy vilayətindən gələn erməni-hay ailələri (1828) Ağdərə ərazisində Ağkənd adlı kənddə məskunlaşaraq onu Spitaqəşen (tərcüməsidir), Daşkəndi isə Daşuşen (tərcüməsidir) adlandırmışlar.

Xocavənd ərazisinin yuxarı - dağlıq hissəsində məskunlaşmış ermənilər-haylar Bərgüşad, Naxçıvan və Tbilisidən gəlmədirlər.

Qədim türk dillərində işlənən “şin, şen” - “kənd, məskən yeri” mənasını verən sözlər sonralar erməni-hay dilinə keçirilərək “erməniləşdirilmişdir”: “Daşuşen”, “Mirusen”, “Sardarşen”, “Sarusen”...

Bu gün erməni-hay dilində işlənən “kert” - “şəhər”, “guğ” isə “kənd” mənasındadır (keçmiş Stepanakert, Mardakert, Qarmirguğ, Noraguğ və s.).

Yuxarı (dağlıq) Qarabağda bir sıra erməni-hay mənşəli toponimləri təhrif olunduğundan onların elmi izahı mümkün deyil: Vaquaz, Donraz, Trombon, Qaqardzi, Mavas, Xantsk, Rev, Traxtik və başqaları. (Hərçəndi “Vaqnaz” və “Dəhləz” toponimlərində ikinci komponent - “az” (“as”) qədimdə bir türk tayfasının adı olmuşdur).

Toponimik qanunauyğunluq və yuxarıda çəkilən (az sayda erməni-hay mənşəli toponimlər) coğrafi adlar bir daha ona dəlalət edir ki, hər hansı bir ərazidə mövcud yaşayış məntəqələrinə aid toponimlərin etimologiyası orada yaşayan əhalinin dili bazasında izah olunmursa, deməli, həmin toponimlər çoxluğu təşkil edən və köklü əhali tərəfindən verilmişdir, azlığı təşkil edənlər isə, deməli gəlmədir.

Beləliklə, tarixi Arsak ərazisində (təxminən indiki Yuxarı (dağlıq) Qarabağ) erkən orta yüzilliklərdə və hətta ondan da öncə erməni-hay mənşəli toponimlər, oronim və hidronimlər heç bir mənbədə, arxiv sənədlərində qeydə alınmamışdır. Bu isə bir daha yerli, köklü əhalinin ancaq azər türklərindən ibarət olmasına dəlalət edir. O ki qaldı “7-ci yüzilliyin erməni-hay coğrafiyasında” adı çəkilən Berdadzor vilayətinə (Albaniya ərazisində) cəsarətlə demək olar ki, bu hibrid toponimdir və onun əsas hissəsi, kök sözü Bərdə sözünün təhrif formasıdır. “Berd” erməni-hay dilində qeyd etdiyim kimi, “qala”, “dzor” - “dərə” mənasındadır.

Yuxarı (dağlıq) Qarabağ ərazisində mövcud toponimlərin tədqiqi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və mövcudluğunu, onun dağları, gölləri və çaylarını... flora və fauna sərvətlərini dərinəndən dərk etdirmək və onun əzəli Azərbaycan torpaqları olmasını elmi surətdə sübuta yetirmək işində ən etibarlı yardımçıdır və dəstəkdir.

TARİXİ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏRİ

Yuxarı (dağlıq) Qarabağla “genetik” bağlı, yüzillər boyu vahid türk məkanında durum gətirən qədim türk el-obaları sayılan Çuxur Səəd, oğuz torpaqları (tarixi Qərbi Azərbaycan, indiki qondarma “Ermənistan”) ərazisində də mövcud türk mənşəli toponimlər saxtakar erməni-hay ziyalıları tərəfindən kütləvi ad dəyişməyə - “soyqırım”a məruz qalmışdır.

Qərbi Azərbaycan (Ərmenistan)

Özü də dövlət səviyyəsində, beynəlxalq normalara zidd olaraq daha geniş ölçüdə. Bu gün rəsmi olaraq sözügedən ərazidə Miladdan da çox-çox qabaq onun ilk sakinləri olmuş ulu türk əcdadlarımızdan, onların etno-mənəvi dəyərlərindən soraq verən, dəyişdirilmiş coğrafi adların sayı 5 (beş) mini ötmüşdür. Beş min şəhər, qəsəbə, kənd, dağ, çay, göl... adları türk mənşəli toponimlər artıq "erməniləşdirilmişdir".

Qaynaqlarda bir qayda olaraq göstərilir ki, erməni-hay adlı əhali təcavüz təbiətinə, xislətinə, riyakarlığına görə hələ qədim dövrlərdə gəlib məskunlaşdıqları yerlərdən də qovulmuş, didərgin salınmışlar. Onların ilk etnos adı olmadığını (Herodot m.ö. 5-ci yüzillikdə onları «braqi» erməni-hayca – «işkil» azər türkcəsində «səlimə itləri, köpəkləri» adlandırmışdı) kimi, torpaqları – Vətəni də olmamışdır. Odur ki, onlar həyati boyu sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olmuş şəhərdə cəmləşmiş, torpağa bağlanmamışlar.

Məlumdur ki, elmi toponimik qanunauyğunluğa görə coğrafi adlar əsasən əkinçiliklə, maldarlıqla (tərəkəmə – köçəri həyat təzi) məşğul olan aborigen əhali tərəfindən yaradılmışdır. Belə ki, əzəldən Azərbaycan xalqını təşkil edən türk mənşəli tayfalar, boylar məhz bu yönümdə fəaliyyət göstərmiş, əkinçilik, maldarlıq mədəniyyətini onlar yaratmış, yaşadıkları ərazilərdə bir coğrafi yeri, dağı, çayı, əyaləti... digərindən seçmək, fərqləndirmək üçün öz doğma türkcəsində ünvan vermişlər. Bu ad qoyma sonralar, qədim dövrlərdən milli-mənəvi ənənəyə çevrilmişdir. Etiraf edək ki, belə elmi toponimik, ənənə – adqoyma bədnam qonşularımızda – erməni-haylarda əzəldən olmamış və yaranmamışdır!

İndiki «Ərmənistan» adlanan məkan bütün mədəni bəşəriyyətə məlumdur ki, m.ö. də türk mənşəli tayfalara, orta yüzilliklərdə isə azər türkərinə məxsus olmuşdur (bu barədə ətraflı irəliddə). Bu torpaqlarda və Qarabağda mövcud eyni yer, dağ, çay, mahal, kənd adları bir daha ona dəlalət edir ki, mövcud vahid məkanda eyni türk mənşəli tayfalar yaşamış, qız alıb, oğlan evləndirmiş, qohumlaşmış və ənənəvi gediş-gəliş nəsillərdən-nəsillərə keçmiş, xalqımızın vahid etnomənəvi dəyərləri, adət-ənənələri davam etdirilmişdir. Bunu coğrafi adlardan başqa yerli türklərin yaratdıqları maddi-mədəniyyət nümunələri, abidələr də sübut edir. 1828-ci ilə qədər məhz belə olmuşdur. Sonra irticaçı Çar Rusiyası müstəmləkə

kəçilik siyasətini həyata keçirərək Qərbi Azərbaycan ərazisində – İrəvan xanlığının torpaqları hesabına qondarma «Ərməni vilayəti» yaratmış, az sonra buranı quberniyaya çevirmişdir. Elə bu dövrdən də bu qədim türk ellərində mövcud toponimlərin «soyqırım» başlamışdır. Özü də əksər coğrafi adlar sadəcə olaraq erməni-hay dilinə tərcümə olunaraq türk ünsürlərinin, izlərinin xəritələrdən, sənədlərdən silinməsi gündəmə gətirilmişdir.

Tariximizin bu acı, faciəli səhifələrilə gəlin sizinlə birlikdə yaxından tanış olaq.

Öncə onu qeyd edək ki, aparılmış elmi tədqiqat materiallarından məlum olur ki, sözügedən qədim türklər diyarında (indiki "Ərmənistan"da) sovetlərin ilk vaxtlarında yaradılmış 33 inzibati rayon adından 30-u, 24 şəhərdən 10-u, 33 şəhər tipli qəsəbədən 12-i, yüzlərlə kənd adları təbii olaraq sırf türk mənşəli toponimlərdir. Bu gerçəklikləri hələ sovet dövrünün erməni-hay müəllifləri də gizlətmir. Belə ki, Z.Korkodyan (Dədə Qorqud adından götürülmüş təhrif forması) 1932-ci ildə çap etdirdiyi "Sovet Ərmənistanının əhalisi 1831-1931" adlı statistik kitabında göstərir ki, 2310 kənddən iki minə qədərində Azərbaycan türkləri yaşayırdı və onların məskunlaşdığı kəndlərin adları - toponimlər bütünlüklə türk mənşəlidir.

Xalqımızın hələ qədim dövrlərdən yaşadığı yer-yurd, el-oba, mahal adlarını əks etdirən bu coğrafi adlar - milli etnomənəvi dəyərlərimiz, məhz sovet dövründən başlayaraq mərhələ-mərhələ kütləvi şəkildə "soyqırım"a məruz qalmışdır.

Neçə-neçə türk mənşəli mahal, nahiyə, şəhər, kənd, dağ, çay, göl, yaylaq, yurd, bulaq və s. və i.a. adlarını hələ demirəm.

Qədim türk yurduna, əsasən Türkiyədən məlum hadisələrlə bağlı rusların köməyiylə köçürülüb gətirilmiş ermənilər-haylar öncə də onların "başbilen" millətçiləri "yersiz gəldi, yerli qaç" deyimini əsas götürərək aborigen Azərbaycan türklərini öz doğma yurdlarından didərgin salmağa başladılar. Bu tədbirlər zorakılıq, antihumanist aksiyalar sovetlər dövründə də "beynəlmilətçilik" pərdəsi altında deportasiya adıyla davam etdirildi.

Dediklərimizin acı həqiqət olmasını aşağıda qələmə aldığımız tarixi gerçəklikləri yaşadan toponimlərin aqibəti, arxeoloji tapıntılar da sübut edir.

Hələ antik dövr müəllifləri (Herodot, Pompey, Sisiyalı Diodor və başqaları) Miladdan öncə 16-15-ci yüzillikdə Ön Asiya torpaqlarında Araz çayı hövzəsində saqalar (skiflər) və onlara etnik baxımdan bağlı olan qamərlər (mənbələrdə kimmerlər də yazılır) məskun olduqlarını qeydə almışlar.

Sonrakı tədqiqatlar saqa (skit, skif) və qamər adlarının sinonim olduğunu göstərdi. məşhur Arxeoloq A.M. Yeskov qazıntı materialları əsasında maraqlı bir nəticəyə gəlir: "Skitlər və qamərlər kultur və etnik baxımdan eyni xalqdır".

Türk mənşəli qamərlər (kimmerlər), saqalar haqqında ilk məlumat verən Homerin deyimləri də canlı maraq doğurur. O, bu türk tayfalarını "at südü sağanlar", "keçə çadırda yaşayanlar" adlandırmışdır ki, bu da ancaq qədim türklərə xas olan xüsusiyyətdir - məişət atributudur.

Şərqi Anadoluda Karasu və Kızıl İrmak çayları arasındakı ərazi Qamirk (əslində Qamar, çox sonralar Qamark adlandırmışdır. Burada "k" səsi erməni-hayca cəm şəkilçisidir) adlanır (F.Buzand).

Miladdan öncə 8-ci yüzillikdə bu bölgədə məskunlaşmış kimmerlərə qarşı Urartu çarı I Rus müharibə başlamış və 715-ci ildə Kuriani (indiki Axuryan, qədim türk məskəni - Düzkend) deyilən yerdə, çay sahillərində qanlı savaşda kimmerlərə məğlub olmuşdur.

Qamərlər (kimmerlər) zəfərli hərbi yürüşünü davam etdirərək "Kiçik Asiyaya hərəkət etdilər və oradakı Frigiya dövlətini yıxdılar". Bu dövlətin tabeliyində olan "friqlər" və adsız tayfalar (ermənilər-haylar, Herodot onları "braqi" - erməni-hayca "işkil" - azər türkcəsində "Səllimə itlər"i adlandırmışdır) qaçmağa üz qoydular: "bir hissəsi indiki "Ərmənistan" ərazisinə, digər hissəsi Araz çayının yuxarı axarı boyunca səpələndi" (Q.Qeybullayev).

Bu məlumatı fransız, Jorj de Malevil də təsdiq edir. İndiki özlərini "ermənilər, haylar" adlandıranların əcdadları "braqılar"ın bir qolu, təkrar edirəm, Arman (Arme, Ərman, Ərmən), digər qolu isə Hayasa adlı əyalətlərdə məskunlaşaraq, sonralar yaşadıkları ərazinin - əyalətlərin adları ilə ərman, ermən və hay adlandırılmışlar. Onların nəyə görə öz doğma tayfa adından ("braqi") yayınmaları, imtina etmələri - səbəbi, nə tarixə, nə də antik müəlliflərə məlumdur.

"Braqi"lərin Balkandan gəlib məskunlaşdıqları əyalətlərdən birinin - Arme (ərman, ermən) sözünün açımı (güman edirəm ki, oxucular üçün də maraqlıdır) diqqəti çəkir. Belə ki, azər türkcəsində Arman, Arme, əslində isə Ərman (ermən), mənbələrdə Armin, Armina "Ərman" sözünün sinonimidir. Mənası, izahsız da başa düşülür; "ər mənəm, kişi mənəm, ərənəm" deməkdir. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, ərman (ermən) adlı türk mənşəli tayfanın (tayfa birliyinin) yaşadığı ərazi (Anadolu bölgəsində) onun adı ilə Arman - Ərman - Ərmən adlanmış, etnonimə çevrilmiş və sonrakı yüzilliklərdə həmin tayfanın adını yaşatmışdır. Bu fikrin xeyrinə o tarixi fakt da dələlət edir ki, "Ar" ("Ər") və "man" ("mən") sözlərinin arealı - yayılma coğrafiyası, lokalizə genişliyi hələ çox uzaq keçmişdə mövcud olmuşdur.

Qədim Mannada (Manada) - manna (mana) türkləri, ku - man türkləri, türkman - türkmən, qor - man, az - man, qaraman və s. və i.a. tarixin səhifələrində indi də qalmaqdadır.

Armanlar (Ərmanlar) od - ər, xəz-ər, az-ər, ad-ər, kim-ər (qam-ər), tat-ar, bulq-ar, sab (sub) - ər və başqaları ari türklərə aid edilir (M;Qəhrəman - soy-Baydar yallı).

Qədim türk sözləri "ar-ər", "man-bu" müəyyən mənada "ur" sözünün sinonimidir (Ur-uk, Ur-miya, Ur-artu, Ar-ar-tan, Urardi, Urum, Ur-al, Ur-gen, Uyğ-ur və s. və i.a.).

Ərmanların (armanların) türkdilli tayfalara mənsub olmasına başqa bir sübut ondan ibarətdir ki, onlar nəinki Anadolu məkanında (mifdən yaradılmış "Böyük Erməniyə"də), hətta Bizans, Ulu Çöl (indiki Rus Çölü), Karpatyanı, Balkanyanı, Macarıstan və Balkan yarımadasında da yayılmışlar...

Odur ki, əski "Ərman" ("ermən", "arman" etnonimi genetik olaraq qədim ərman türklərinə (bəlkə də ilkin Azərbaycan türkləri) mənsub ola bilər. Deməli, tarixən indiki bizim bədnam qonşularımız bu ilkin qədim adlarını "unudaraq" türk əyalətlərinin adını mənimsəmişlər. Tarixi yazan antik müəlliflər də dərinə getmədən, dürüst araşdırmalar aparmadan "braqi"ləri sonradan qədim türk el-obasının, məkanın adı ilə Ərman (ermən) və hay kimi qələmə almış, sonrakı dövrlərdə də onlar tarixi mənbələrə türk mənşəli adla düşmüşlər. "Qədim erməni-hay tarixçiləri də, coğra-

fiyaçıları da (səlnaməçiləri də) mənsub olduqları millətin adını həmin mənbələrdən "bəhrələnərək" oxuduqlarını olduğu kimi təkrar edərək yazmışlar" (M.Qəhrəmansoy - Baydar yallı, "Gür-cü-Azərbaycan dil paralelləri", Təbib, 1992).

Başqa bir müəllif, Ə.Tarıverdiyev "Ərmənilərin 1001 oyunundan biri və yaxud erməni olan yerdə şeytan heç kimdir" (Bakı, 2005-ci il) əsərində yazır ki, "ermənilər Miladdan əvvəl Fərat çayının yuxarı vadisində vəhşi naitlər kimi yaşamış, sonradan Bizans dövlətinin tərkibində kiçik Kilikiya adlı bir çarlıq yaratmışlar. Onlar Bizans dövlətinin tərkibində üç əsrə yaxın yaşadıqdan sonra (Türkiyə dövləti tərkibində isə 500 ildən sonra – müəllif) bədxah niyyətlərini hərəkətə gətirərək, Azərbaycanın və "digər qədim dövlətlərin içərilərinə daxil ola bilməmişlər... Bu yaramaz hərəkətləri müşahidə edən dünya dövlətləri erməniləri Kilikiyadan (6-cü yüzillikdə - müəllif) didərgin salmışlar. Beləliklə, ermənilər həmin dövrdən həm Avropa, həm də Asiya qitələrinə səpələnməyə başlamışlar».

Odur ki, erməni-hay xisləti tarix boyu bu millətə qarşı nifrət oyatmış, onun təqibinə, döyülməsinə və digər ölkələrə köçürülməsinə səbəb olmuşdur...

Sonrakı yüzilliklərdə Qamərlər (kimmerlər) Mana (manna) ərazisinə keçib manahlılar (mannalılar) və Madalılarla (Midiyalı-

larla) qaynayıb-qarıxmış, beləliklə də tarix səhnəsindən çıxmışlar.

Azərbaycanın tarixi qərb torpaqlarında, Gürcüstanda və Türkiyə ərazisində mövcud etnonimlər Qəmərli, Kəmərli kənd adlarında öz əksini tapmışdır. İndiki "Ərmənistan"da Şirak əyalətində yerləşən Qəmri yer adı Miladın 7-ci yüzilliyin mənbəyində qeydə alınmışdır.

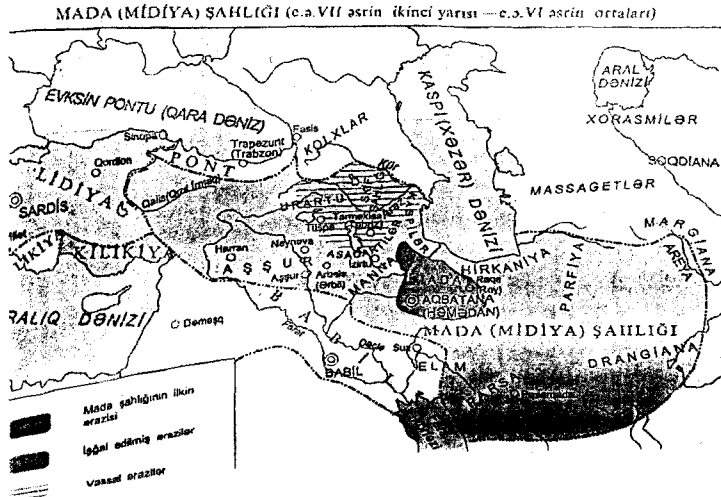
Assur çarı II Sarqonun (m.ö. 722-705) yazılarında Urartunun şimal-qərbində Qamar ölkəsinin adı çəkilir (İ.M.Dyakonov).

Digər antik mənbələr də xəbər verir ki, indiki "Ərmənistan" adlanan ərazidəki toponimlərin, etnonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin... ilk müəllifi - birinci ad verənləri, bu yerlərin ilk sakinləri olan məhz qədim qamərlər (kimmerlər), saqalar (sonra skiflər, saklar) və digər türk mənşəli tayfalar olmuşlar.

Saqalar və qamərlər məskunlaşdıqları ərazidə sayca artdıqca, çoxaldıqca onların müəyyən qismi yeni daha əlverişli yaşayış məkanı axtarışına çıxaraq Azaq (indiki Azov dənizi) sahillərinə üz tutmuş - güney (cənub), quzey (şimal) istiqamətlərdə yerləşən torpaqlara axın etmişlər.

Bu türk boyları arasında subar, turuk, quti, qaşqay, urmi və digərlərinin Miladdan da öncə 8-7-ci yüzilliklərdə irsi davamçıları kimi yenidən geri - tarixi vətəninə, onun geniş münbit torpaqlarına, dədə yurduna dönmüşlər. Onlardan bir neçə boy M.ö. 7-ci yüzillikdə Dəryal (indiki Gürcüstan ərazisində) və Dərbənd keçidləri ilə Azərbaycana dönmüş, ölkənin Urmu-Göyçə gölləri arasındakı bölgələrdə məskunlaşmış, yerli aborijen azər türklərilə - türk soydaşları ilə birləşərək, qaynayıb-qarışaraq böyük hərbi qüvvəyə çevrilmişlər. Odur ki, indiki "Ərmənistan" adlanan ərazi hələ qədim dövrlərdən türk boylarının məskəni, yurdu, vətəninə çevrilmişdir. Bunu aşağıdakı tarixi olaylar, türk amilləri bir daha təsdiq edir.

Adı çəkilən qədim türk torpaqlarında əski vaxtlardan yaşamış türk boylarından biri də subar adlanırdı. Tarixi mənbələrdə onların adı "saspier" şəklində işlənmişdir. Herodot yazır: "...Kolkidadan sonra Midiya (Mada, Made, Maday da yazılır - müəllif) qədər keçiləcək yol o qədər də çox məsafə deyil, Zira bu iki bölgə arasında tək bir ulus var, bunlar saspierlərdir və onları arxada

buraxanda, artıq Midiyadır". Herodot həmin əsərinin digər bir fəslində qeyd edir ki, Fars körfəzindən (İran yaylasından) Qara dənizə qədərki ərazilərdə dörd əsas xalq - pars, mada, saspier və kulki yaşayır.

Tarix elmləri doktoru, türkşünas alim F.Cəlilov bu fikri belə şərh edir.

"...Saqa-qamər boylarının m.ö. 6-5-ci yüzilliklərdə davamı kimi subarlar (saspierlər) indiki "Ərmenistan"ı bütövlükdə içinə alan böyük bir ərazidə oturmuşdular" deməkdir. Bunu Y.İ.Krupnovun tərtib etdiyi xəritə və arxeoloji tapıntılar, eyni zamanda tarixin yaddaşı - toponimlər də təsdiq edir.

Belə ki, indiki "Ərmenistan" ərazisində saqa tayfalarına aid hərbi, məişət və zinət əşyaları 29 arxeoloji abidədə tapılmışdır. Bu səpkidə abidələrin sayı Gürcüstanda 30, Azərbaycanın Kür çayından cənubundakı ərazilərində 8-dir. Deməli, zamanın müəyyən kəsiyində "Ərmenistan"ın torpaqları bütünlükdə vahid bir türk məkanında sak çarlığına aid və məxsus idi. Adı çəkilən ərazinin şimali-şərqində erməni-hay dilinə uyğunlaşdırılmış Tanzut, Surb-Naatak, Astxi-Blur,

Berdatex, Tənbadir qalalarında arxeoloji qazıntılar nəticəsində M.ö. 7-5-ci yüzilliklərdə burada yaşamış türklərə aid mədəni təbəqələr aşkar edilmişdir ki, həmin qalalar sakların möhkəmləndirilmiş istehkamları olmuşdur.

Göyçə bölməsinin Ördəkli kəndi yaxınlığında M.ö. 2-ci minilliyin 2-ci yarısına aid arxeoloji abidələr kompleksi aşkar edilmişdir: qala xarabalıqları, çoxlu kurqan, torpaq və daş qəbirlər, 2 və 4 təkərli herb-cəng arabaları, tuncdan hazırlanmış quş, heyvan fiqurları, döyüş, məişət və zinət əşyaları tapılmışdır ki, bütün bunlar əşyayi-dəlil kimi ancaq və ancaq qədim türk tayfalarının mədəniyyət nümunələri, tarixin etibarlı şahidləridir.

Tarixi Qərbi Azərbaycanın bölgələrində yaşamış qədim türk tayfalarından biri də quqarlar sayılır.

Strabon yazır ki, Qoqarena əyaləti Ərminidən şimalda "Gürcüstanla həmsərhəd bölgələrdə" yerləşmişdi. Əyalətdə ancaq qoqar və ya quqar adlı tayfa məskunlaşmış və onun adı ilə ərazi Qoqarena, Quqark (yəni "quqarlar yaşayan məskən, yer") adlan-

mışdır. Miladın 4-cü yüzilindən sonra bu bölgə Gürcüstana məxsus idi. Lakin Quqark əyaləti M.ö. 2-ci yüzillikdə məlum hadisələrlə əlaqədar işğal yolu ilə "Böyük Ərmeniyə"yə qatılmışdır, Ərmeni "imperiyası" dağıldıqdan sonra Qoqarena, digər zəbt olunmuş torpaqlar kimi erməni-hay təsir dairəsindən çıxarılaraq çox güman ki, yenidən Gürcüstan hüduclarına qatılmışdır.

Quqarlar Gürcüstanın indiki Ahalkələk, Lori, Dmanisi və Ərmeniyənin Quqark bölgələrində yaşayırdılar.

Quqar türk tayfasının kimliyindən danışan erməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi onu "böyük və qüdrətli tayfa" adlandırır.

Quqarlar etnik tərkibcə türkdürlər. Miladın 1-ci yüzilliyində yaşamış Böyük Plini qeyd edir ki, Şimali Qafqazda mövcud tayfalardan biri də quqarlar idi.

Deməli, quqarlar iki regionda: Qafqazın quzey (şimal) və Güney (cənub) bölgələrində yaşamışlar.

Deyilənləri həmin ərazidə mövcud toponimlərin açımı bir daha təsdiqləyir.

İndiki "Ərmenistan" ərazisində (keçmişdə Türkiyə ilə həmsərhəd bölgəsində) yaşayan sakların tərkibində pasionlar (paçianlar da yazılır) da olmuşdur. Sözügedən ərazidə məskunlaşmış türklərin ulu əcdadlarından biri də bulqarlar olmuşdur. Onlar hun türk tayfalarından da öncə Şimali Qafqazda yaşamış və buradan cənub-qərbə - Qərbi Azərbaycana axın etmişlər. Onlar haqqında ilk məlumatı erməni tarixçisi M.Xorenatsi verir. O yazır ki, bulqarların vətəni Böyük Qafqazdır.

Bulqarlar Azərbaycanın qərb torpaqlarına M.ö. 2-ci yüzillikdə gəlmiş və burada məskunlaşmışlar.

Erkən orta yüzilliklərə aid qaynaqlarda bulqarların kazan, çakar, buntürkün, xələfi kəngər, kol (Kul, Qarabağda - Xankəndi yaxınlığındakı dəmir yolu stansiyasında qədim yer adı) kuyar və basil adlı tayfalardan ibarət olması göstərilir. Bu tayfaların adı ilə bağlı çəkilən ərazidə Qazan adlı qala 12-ci yüzillikdən məlumdur.

Qukasyan (ilk türk adı - Qızıl Qoç) və Artik (ilk türk adı Ərtik) rayonlarında hələ 19-cu yüzillikdə Qazançı adlı azər türklərindən ibarət kəndlər olmuşdur.

Bulqarlara məxsus kol (kul) tayfasının tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşamasına dəlalət edən toponimlər daha çoxdur...

Sözügedən diyarda M.ö. məskunlaşmış türk tayfalarından biri də şirak (çirak) olmuşdur. Şiraklar haqqında ilk məlumat verən Strabon yazır ki, onlar Şimali Qafqaz çöllərindəki Sirakenedən gəlmişlər. Onlarda çarların adları da türk mənşəlidir. Orta Asiyanın türkdilli xalqları arasında indi də sirak adlı tayfa mövcuddur. 19-cu yüzillikdə tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisində çirak etnosu adından yaranmış on bir toponim vardı. Göyçə (indiki Sevan) gölündən qərbdə Sirak rayonu yerləşir.

N.Q.Adonts qeyd edir ki, tarixi Sirak əyaləti "Ərmənistan"da Axuryan (qədim türk adı Düzkənd - müəllif) çayının vadisində, Vənənd və Ararat (qədim türk adı - Vedi - müəllif) əyalətləri arasında yerləşirdi.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Qarqar türk tayfası sakların tərkibində M.ö. 7-6-cı yüzilliklərdə Tarixi Arsak (dağlıq Qarabağ - müəllif) və Qərbi Azərbaycan torpaqlarına gəlmiş, buralarda məskunlaşmış və uzun müddət yaşamışlar. Onların nəsil davamçılarından bir qismi indiki Yuxarı (dağlıq) Qarabağın "Ərmənistan"la həmsərhəd bölgələrində (keçmişdə isə vahid türk məkanında) də yayılmışlar. Azər türklərinin ulu əcdadlarından biri qarqarların Qarabağda yaşadığı iki Her-her kənd adı onlardan bizə yadigar - nişanədir (qarqarlar haqqında yuxarıda ətraflı yazmışam - müəllif).

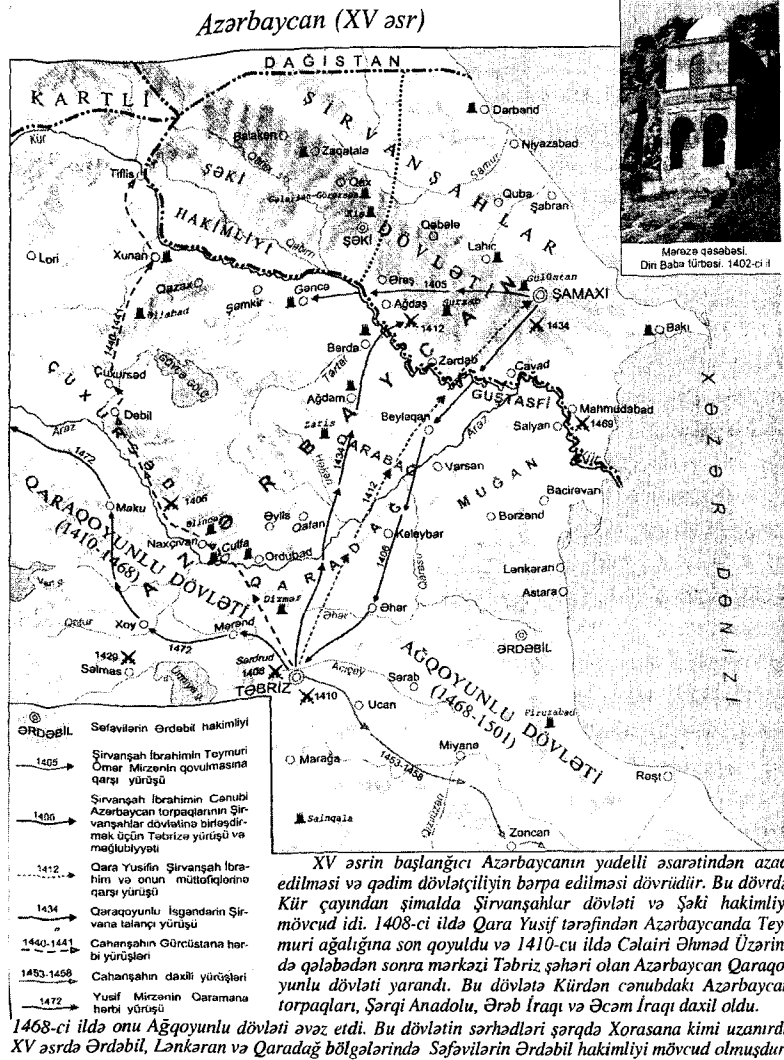
Daha sonra M.ö. 8-ci yüzillikdən bəri kadaklar (Kodayk, Zəngəzur bölgəsi), Sadaklar (Basarkeçər bölgəsi), Goruslar (Qor və Qazan adlı iki elbəyi), cinlilərə mənsub Mamikun (bu sülalədən məşhur sərkərdə və hakimlər çıxmışlar), Qonaq və digər türk mənşəli tayfalar Syuni (Syunik də yazılır) əyalətində yaşamışlar. Cinli tayfasının müxtəlif dövrlərdə dalğavari gəlişi Milyadın 7-8-ci yüzilliklərində xəzərlərə mənsub nəsillərin axını ilə bitir. O da qeyd olunmalıdır ki, hələ M.ö. 7-ci yüzillikdə türk mənşəli tayfaların məskunlaşdıqları əyalətlərdə ermənilər-haylar azlığı təşkil edir, aparıcı rol isə türklərə, qəmərlərə (kimmerlərə), sağalara (skiflərə, iskitlərə) və onların tərkibində: basine, qarqar,

quqar, şirak və digər türk mənşəli etnoslar: cinli, kəngər, peçeneq, hun, qıpçaq, xəzər... boylarına məxsus idi.

Sözügedən bölgənin qərbində peçeneqlərə məxsus Bacuneys və Bznunk adlı mahallar var idi ki, bu etnonimlər Peçeneq boy adının təhrif formasıdır. Peçeneqlərin kopan (kapon-qafan), kulpey (külöba), kuyarçı (quqarçı) və başqa boyları da bu torpaqlarda yaşamışlar. Qafan bölgəsinin mahal kimi adı rəsmi olaraq 1074-cü ildən məlumdur və o kapan türk boyunun adını əks etdirir.

Tarixdə cəngavər, cəsur obrazı yaratmış, tarixi iz qoymuş kəngərlərin də bu yer-yurdda yaşaması haqqında olan məlumat qədim dövrə aiddir. Qukasyan (türk adı Qızıl Qoç) rayonunda indi də kəngər adlı dağ adı vardır. N.Q.Adontsun "Ərmənistan"ın İveriya (Gürcüstan) ilə sərhəddində yerləşən "kəngər torpağı" adlandırdığı dağlıq ərazini M.ö. 2-ci yüzillikdə erməni-hay işğalçıları zəbt etmiş, lakin həmin əyalət "Böyük Ərməniyyə" dağıldıqdan sonra (M.ö. 66-cı il) gürcülərə qaytarılmışdır. Sıx (kompakt) halda yaşayan kəngərlərin bir qismi qazaxlara qarışmış, digər hissəsi isə 17-ci yüzillikdə qeyd olunduğu kimi, gürcü çarına baş əyməyərək cinli, boyəhmədli, səfikürd və digər türk boyları ilə birlikdə Qarabağa köçmüşlər. Kəngərlərin bir boyu Milyadın ilk yüzilliklərində Vedi əyalətində (indiki Ararat) və Naxçıvan ərazisində məskun idilər. Bu qüdrətli türk boyu ötən minillər ərzində dünyanın ilk qədim xalqlarından, ilk sivil mədəniyyətinin yaradıcısı şumerlərlə genetik bağlılığı ilə yanaşı, sonrakı tarixi dövrlərdə qonşu türksoylu tayfalarla qaynayıb-qarışmış və burada ömür sürmüş Azərbaycan türklərinin formalaşmasında yaxından iştirak etmişlər.

Tarixi Qarabağın qədim türk boylarından olan araların bir qolu Çuxur Səəd torpaqlarında da məskunlaşmışdılar. Tayfa adını daşıyan Aran etnoniminə Novo-Bayazed qəzasında, Göyçə mahalında (Eronoj, Eranis, Ayranlı-Aranlı və s.) rast gəlinir.

19-cu yüzillikdə tarixi Qərbi Azərbaycan ellərində Sabunçu adlı iki kənd, bir dağ var idi. Bu adda etnonimə Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlmək olar (Zaqatala, Abşeron yarımadasında).

Sırf türk mənşəli eyni toponimlərin həm tarixi Qərbi və həm də Şərqi Azərbaycanın ərazilərində hələ qədimdən mövcudluğu bu torpaqların vahid vəhdətdə türk məkanı olmasından xəbər verir.

Odur ki, sonrakı yüzillikdə yaradılan dövlət qurumlarına, o cümlədən, sözügedən bölgədə - Ərməniyədə - Qərbi Azərbaycanda əski hökmdar, sərkərdə, zəngin feodal adlarının, habelə, onlara mənsub yaşadıqları mahal, əyalət, çay, dağ, kənd adlarının (Skaordi, Slak... Artaqan, Basin, Alagöz, Quqark-Quqar, Kanqark-kəngər, Şirak, Kolb, Kolt, Katak, Besini, Karadunis, Şorapor, Çorapor, Taşir və s. və i.a.) qədim türk dillərinə aid olması məhz bizim türk ulu əcdadlarımızın el-obasından, dədə yurdundan xəbər verir.

Bayaq qeyd etdik ki, kimmerlərin (qamərlərin) hökmdarları - çarlarının adları da türk mənşəlidir. M.ö. 679-678-ci illərdə Assur mənbələrində qeydə alınmış çar Teyşpa qədim türkcədən "qızıldan düzəldilmiş bəzək" və "bay-varlı, zəngin şahzadə" sözündən ibarətdir. Onların digər bir çarı Tuqame adı (M.ö. 640-cı il) Tuqamis - Toxtamış (tatar hökmdarı - sərkərdə Toxtamış yada salın), yəni "toxtaq, səbirli, təmkinli" sözündən yaranmışdır. Hökmdar Sandokşatru, əslində Sandakşatər (M.ö. 639-cu il) "şanlı" ("sanlı") şahzadə, igid, bahadır və "kür" - möhkəm, "səbath" mənasındadır və çar Sandakur "adlı-sanlı cəsur" deməkdir.

13-cü yüzillikdə monqolların içərisində Handakur, məşhur türk sərkərdəsi Çingiz xanın nəvəsi Sankur, Cuci xanın oğlu Şinkur - şəxs adları ilə ermənilər-haylar yaşayan əyalətlərdə hökmranlıq buralarda çoxluğu təşkil edən türklərin nümayəndəsi - türk çarlarının ixtiyarında idi. Belə ki, ermənilərin-hayların ilk çarı Skaordi ("Sak oğlu" deməkdir) adını daşıyırdı. Ərməni-hay tarixçisi Korqon (5-ci yüzillik) ermənilərin-hayların Aşkenazi nəslindən olmasını yazır. Onun müasiri soydaşı M.Xorenatsi isə qeyd edir ki, M.ö. 7-ci yüzilliyin sonunda "erməni çarı" Paruyr (türkcə "bar" - "var", "özüdür" və "ur" - "varis", "övlad" sözündən ibarətdir. M.Xorenatsi onu erməni çarı kimi qələmə verir) Skaordini ("Sak oğlunun") türk dövləti Midiya çarı Barbak qoymuşdu. Etnik baxımdan o, mənşəcə sak türküdür. Skaordidən sonra Xraçəyay Parmas və Kornak ermənilərə-haylara (Ərməniyə əyalətində) çarlıq etmişdir.

Çəkilən çar adlarının heç biri erməni-hay dilinə mənsub deyil, hamısı türk mənşəlidir (necə deyərlər, gədədan bəy olmaz!). Axı ermənilər-haylar tarix boyu kölə, qul, vassal olmuşlar (A.S.Puşkinin, M.S.Lermontovun... sözlərini yada salın).

Elə erməni-hay tarixçisi M.Xorenatsinin sözlərini də xatırlasaq yerinə düşər. O, mənsub olduğu ermənilərə-haylara çarlıq etmiş Slakin etnik mənsubiyyətinə toxunaraq qeyd edir ki, “düzünü deyə bilmərəm, hayklardanmı törəmişdir, yoxsa ona qədər ölkədəki aborgenlərdən” (yəni kimmer-qamərlərdən, saklardan – müəllif).

Miladdan xeyli öncə ermənilərə-haylara hökmdarlıq etmiş digər bir türkün adı Eslakdır. O, sak çarlarından olub “sak oğullarından birinin adıdır. Türkçə “es - zəka, ağıl” (ya da monqollarda “iş - müdrik”) və “lak” şəkilçisindən ibarətdir. Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Eslixan (Azərbaycan türklərində indinin özündə də mövcud olan (Əsli adlı qadın adı ilə müqayisə olunur)...

Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya dönmüş digər qədim türk tayfalarından sakları (mənbələrdə iskitlər, skiflər, aşkenazlar da yazılır) da qeyd etmək vacibdir.

I.M.Dyakonova görə, saklar öncə indiki mərkəzi Gəncə bölgəsi olmaqla Sakasena (yünancadır, Şakaşena da yazılır, “saklar yaşayan yurd, məkan deməkdir”).

“Albaniya tarixi” sənaməsində də bu barədə məlumat vardır. Sakların bir qolu tarixi Syunik (Sisikan - Zəngəzur), Arsak və Göyçə bölgələrinə yayılmış, Quzey Azərbaycanla onun qərb ərazilərini (indiki “Ərmənistan”) əhatə edən ilk böyük vahid türk məkanında dövlət qurmuşlar.

Bölgənin Təkəlik, Üləşik, Qaraqala kəndlərinin adları da qədim türk ellərindən soraq verir. Azərbaycan xalqının məşhur söz-saz ustası Aşıq Alı Dərəçiçəkdə doğulmuş, Qaraqala qəbiristanlığında dəfn olunmuş, Qarabağ müharibəsi zamanı onun qəbri erməni-hay vəhşiləri tərəfindən dağıdılmışdır. Bu antihumanist aksiyada məqsəd daha bir türkün (özü də adlı-sanlı, tamnmış) öz doğma el-obasmda əzəli türk torpağında izini itirməkdir.

Axta toponimi 1828-ci ilə aid bir mənbədə Axtu şəklində işlənmişdir. Əhalinin hərəkəti - miqrasiyası ilə əlaqədar Türkiyədən gətirilmə addır. Orta yüzilliklərdə Şərqi Anadolu ərazisində

Axta nayihəsi vardır. 19-cu yüzillikdə Azərbaycanda yaşamış türk Padar tayfasının bir boyu Axtacı adlanırdı.

Tarixi Dağ Borçalının Lori mahalı ərazisində Barana adlı rayon yaradılmışdır (31.12.1937). Bir il sonra onun adı dəyişdirilərək Noyemberyan adlandırıldı (04.-1.1938).

Barana etnonimi mənbələrdə mahal və kənd adı kimi göstərilir. 1728-ci ildə İrəvan xanlığında Barani adlı kənd olmuşdu. Müəyyən zaman kəsiyində yanından axan İncəçay çayının adı ilə kənd - İncəçay da adlanmışdı. Elmi izaha görə Barani türk mənşəli tayfanın adını əks etdirir. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türk tayfa birləşmələrinin adı ilə bağlıdır.

Rus tədqiqatçıları bu sözün türklərdən rus dilinə keçməsi ehtimalını söyləyir və onun “qoyunlu yer” mənə daşdığını bildirirlər. bu təhrifdir! Bütün “Ərmənistan SSR” ərazisində türk mənşəli toponimlərin acı aqibəti kimi bu bölgənin də coğrafi adları “soyqırırma” məruz qalmışdır. Erməni-hay hökumətinin qərarları əsasında müxtəlif illərdə 13 kəndin doğma adları dəyişdirilmişdir. Onların adlarını çəkməklə oxucunu yormağ istəmirəm.

1948-1953-cü illərin acı yelləri - repressiya, deportasiya Barana bölgəsinin türk əhalisini də sarsıtmış, neçə-neçə ailələri başsız qoymuş, isti ocağından məhrum etmişdir.

1988-ci ildə bölgədə hələ də yaşamaqda olan bir qism Azərbaycan türkləri (Pəmbək, Yuxarı Körpülü, Ayrıım sovxoz) qəsəbəsi ermənilərin-hayların zorakılığına dözə bilməyərək doğma evlərini tərk etməyə məcbur olmuşlar...

Tarixi Göyçə mahalı ərazisində sovetlər dövründə beş (Çəmbək, Aşağı Qaranlıq, Kəvər, Yelenovka və Basarkeçər) rayon yaradılmışdır ki, (09.09.1930) onlardan 4-nün adı sırf türk mənşəlidir. 1969-cu ilin iyun ayından Basarkeçər Vardenis adlandırılmışdır.

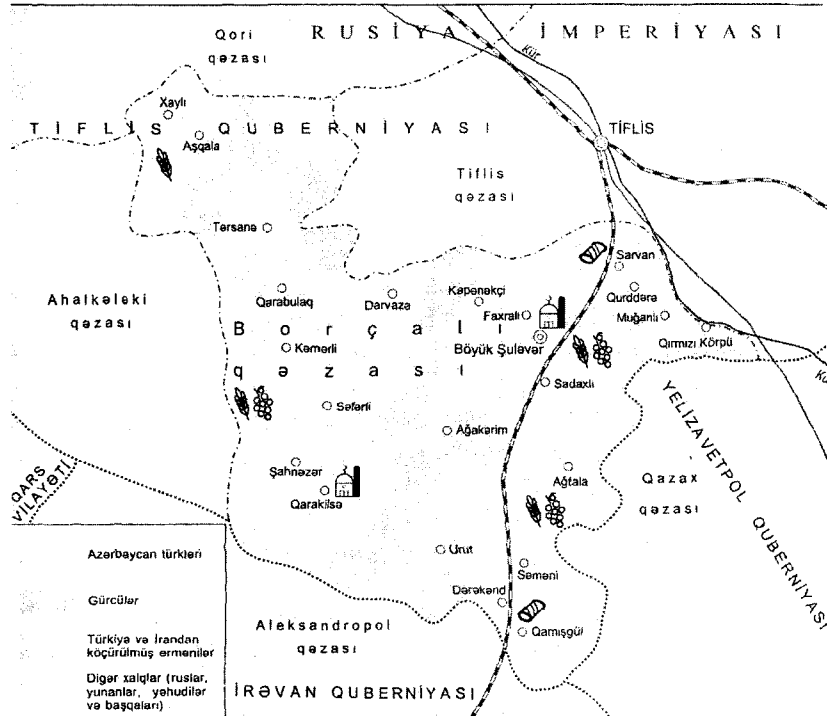
Basarkeçər toponiminin ilkin formasının Bazarkeçər olması ehtimalı var. Türk dünyasında “Bazar” adlı türk boyu olması məlumdur. Bu yerdə türk tayfası “Köçər” adlı kənd salmış, beləliklə, Basarkeçər toponimi yaranmışdır. Mənbələrə görə, Basarkeçər bölgəsində yaşayan əhalinin 4376 nəfəri Azərbaycan türkü, cəmi 44 nəfəri erməni-hay idi. Rusiya imperiyasının Qafqazda erməniləşdirmə siyasəti nəticəsində buraya xeyli erməni-hay əhalisi kö-

Borçalı qəzası (XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycanın tarixi mahalı Borçalı müasir Gürcüstanın cənub-şərqində yerləşir. Hələ e.ə. burada erkən əkinçilərə məxsus yaşayış yeri olmuşdur. Qazıntı zamanı ərazidə çiy kərpicdən tikilmiş yaşayış evləri, təsərrüfat binaları, sümük (biz), daş və absidiandan hazırlanmış adətlər aşkar edilmişdir. Əhali inaldarlıq, taxılçılıq, bostançılıq, balıqçılıq, ipəkçiliklə məşğul olmuşdur. Şulavar və Səmtəpa (Azərbaycan) abidələri Zaqafqaziyada daha erkən əkinçilik mədəniyyəti üçün səciyyəvidir. Böyük Şulavar və Gümrüdəki mədrasa və məscid mənaəvi mədəniyyətin ilkin inkişaf nümunəsidir. Borçalı mahalı Azərbaycan, bəzən də gürcü feodallarının vassallarına çevrilsə də çox zaman müstəqilliyini saxlamışdır.

Rusiya çarı I Aleksandrın 12 sentyabr 1801-ci il tarixli fərmanına əsasən Qazax, Şəmsəddil ilə birlikdə işğal edilmiş Borçalı türk torpaqları XIX əsrin 40-cı illərinə qədər zorla Gürcüstanə qatılmış 7 distansiyadan biri idi. 1832-ci ilin məlumatlarına görə, Borçalı distansiyasının 145 kəndinin 4 092 həyatında 13 762 nəfər kişi yaşayırdı. Əhəlinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi.

Rus müstəmləkəçilərinin apardıqları məqsədyönlü köçürmə siyasəti nəticəsində Borçalının etnik tərkibində xristianların, ilk növbədə isə ermənilərin xeyrinə güclü dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 1886-cı ildə qəzanın 106 534 nəfər əhəlisinin 76%-i Azərbaycan türki, 8-i ermənilər, 9%-i gürcülər və 7%-i başqa millətlərdən ibarət idi. Beləliklə yürüdülməli siyasət nəticəsində burada qəza əhəlisinin etnik tərkibində Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi iki dəfə azaldılmışdır.

1840-cı ildə Borçalı distansiyasının bir hissəsi yeni yaradılmış 11 qəzadan ibarət Gürcüstan-imeretiya quberniyasının (1937-ci ildən sonra Gümrü adlanır) qəzasına verilir. 1846-cı il 16 dekabr fərmanı əsasında təşkil edilmiş Tiflis quberniyasının tərkibində Tiflis qəzasından ayrılaraq, ayrıca inzibati-ərazi vahidi olan Borçalı qəzası (əhəli isə Azərbaycanlılardan ibarət Qarayuzu və Qaraçöp rayonları buraya daxil deyildi) yaradılır. Borçalı qəzası Lori, Trialet və Borçalı pristavlıqlarına bölünürdü. İnzibati mərkəzi Böyük Şulavar kəndində yerləşirdi. Borçalı qəzasının ümumi sahəsi (Strelbitskiyə görə 59 385 kv. verst, Hərbi topografiya şöbəsinin məlumatına görə 54 172 kv. verst) 564 310 desyatın idi. 1926-cı ildə Borçalı qəzası ləğv edilir.

Burada qısa tarixi arayış yerinə düşər. Vaxtilə Roma legionlarına qarşı mərdliklə vuruşan Buntürk tayfa birlikləri (onlar ancaq Gürcüstanda 40 mindən çox ailə hesablanırdı) tarixin səhnəsindən çıxsalar da Gürcüstan ərazisində silinməz izlər qoymuşlar. Bu gün də mövcud olan çoxsaylı türk mənşəli toponimlər, türk-alban tarixi və mədəniyyət abidələri, türk Ağqoyunluların 1486-cı ildə Borçalıda inşa etdikləri Ağca qala (gümüşü, işıqlı, nurlu mənasındadır) Necvəddin kəndində Xaccəoğlu və Təkəli oğuz qəbiristanlıqları, Qoçulu körpüsü, Bolusuda (indiki Bolnisi) Koroğlu qalası, "körük Qəmərli" məhəlləsi, baxımsızlıq üzündən dağılmaqda olan alban kilsələri, künbəzlər (bunları mən özüm də cavanlıqda qonaq gəndə görmüşəm), Tbilisidəki Atəşgah, Karvansara, məscid və künbəzlər - ulu əcdadlarımız türklərdən, onların şanlı keçmişindən, mədəniyyətindən, hərbi qüdrətindən - etnomənəvi dəyərlərindən xəbər verir və şübhəsiz ki, bu zəngin türk etnomənəvi sərvəti öyrənmək, qorumaq və təbliğ etmək Azərbaycan türki yaşayan Borçalıda cərəyan edən etnik zəmindəki olaylardan köklənən təəssüf və narahatçılıq hissilə qeyd etməliyəm ki, Gürcüstanda baş qaldırılmış "əyalət" şovinizmi (E.Şevardnadze) iki dost xalq arasında millətçilik toxumu səpərək etnik qarşıdurma nəticəsində (1989-1993) Borçalıdan: Bolnisidən - 800, Kazreti qəsəbəsindən - 200, Dmanisi rayonundan - 400, Tbilisi və Rustavidən - 700-dən çox Azərbaycan türk ailəsi təqiblərə - zorakılığa məruz qalaraq öz dədə-baba yurdlarını məcburən tərk etməli olmuşlar.

Bu anti-humanist aksiyalara təkən verən, gürcü soylu (fami-liyalı) erməni-hayların "səylər"i nəzərə alınmaqla iki dövlət: Gürcüstan və Azərbaycan dövlətləri ayıq-sayıq olmalı və ölkədə Azərbaycan türklərinə qarşı hər növ təqiblərin, diskriminasiyanın qarşısı alınması üçün ciddi addımlar atılmalıdır.

İndi isə mövzumuza qayıdaraq qeyd etmək istərdim ki, sovetlər dövründə Lori mahalı 4 rayona: Barana, Allahverdi, Calaloğlu və Vorontsovka rayonlarına bölündü.

Vorontsovka toponimi iki dəfə dəyişdirilmişdir; öncə Taşır, sonra isə Kalinino adlandırılmışdır. Bölgənin 9 kənd adı da belə dəyişikliyə uğramışdır (Qızıl kilsə - Qızıl daş, Qara daş, Qara kil-

sə - Gernhovit (Dağyalı) Qızqala -Getovan (Çaylı kəndi), Şahnəzər-Medranvan (Böyük kənd) və s.).

Bölgənin Armudlu və Qaçaqırılan dərələrində qədim qayaüstü rəsmlər ulu türk babalarımızın yadigarı Qobustan "yazıları"nı xatırladır...

1988-ci il erməni-hay millətçilərinin təqib və zorakılığına dözə bilməyən Qızıl kilsə, Sarıyal, Molla Eyyublu, Cücə kənd (Cücü kənd), Soyuq bulaq, İlməzli Qaraqala, Qaraisa, Dəmirçilər..., Qurdqala, Gersovxoz və digər kəndlərin Azərbaycan türkləri doğma el-obasını tərk etmişlər.

Tarixi Zəngəzur mahalının ərazisində sovetlər dövrünün ilk illərində yaradılmış Qarakilsə rayonu (09.09.1930) on il sonra Sisian adlandırılmışdır. Bölgənin 14 Azərbaycan türklərinə məxsus kənd adı da belə dəyişikliyə məruz qalmışdır: Alılı-Salvard (lüğətdə yoxdur), Şenadağ-Gernaşen (lüğəti tərcüməsidir), Məliklər-Spandaryan (erməni-hay soyadı), Mərzə-Bartsravan (Yuxarı kənd), Ağkənd-Aşotavan (Aşot kəndi), Saybalı-Sarnakun (lüğətdə yoxdur), Urud-Vorotan (lüğətdə yoxdur) və s.

Qarakilsə rayonunda mövcud coğrafi yer adları, xüsusilə etnonimlər qədim türk elindən soraq verir. Eyni zamanda alban mədəniyyətinə aid xeyli tarixi abidə də vardır ki, ermənilər-haylar öz tarixini bir az da irəli çəkmək üçün saxtakarlıq edərək onları "erməniləşdirir və mənimsəyirlər": Urud kəndində tapılmış daşdan qoç heykəlləri millətçi erməni-hay müəllifləri "daş dövrünə aid mədəniyyət nümunələri" kimi təqdim edirlər. Ağüdü kəndindəki 6-cı yüzilliyə aid qəbirüstü abidənin 1960-cı illərdə "bərpa edilməsi" adı altında erməni-hay dilində yazılmış daşla

Qarakilsə (Sisiyan) rayonu

əvəz olunması açıq-açıqına türk mədəni irsini, onun etno-mənəvi dəyərlərini saxtakarlıq yolu ilə "özünüküleşdirmək" deyilmi?

Türk dünyasına aid tarixi həqiqətləri yaşadan onlarla, yüzlərlə toponimlər də erməni-hay "soyqırımına" məruz qalmışdır. Bölgənin Ağüdü və Vağüdü kəndlərinin adları təhrif olunaraq erməni-hay sənədlərində "Aqudi" və "Vaqudi" şəklinə salınaraq təhrif edilmişdir. Hansı ki, həmin coğrafi adların ilkin adı qeyd etdiyimiz kimi olmalıdır. Ağüdü və Vağüdü isə "böyük düzdə salınmış "Böyük kənd" mənasındadır. Ağüdi və Vaqudi sözləri erməni-hay dilində isə bir məna daşımır - məzmun yükündən məhrum sözlərdir.

Qərbi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, yaranması m.ö. 7-5-ci yüzilliklərə aid olan və sak (skif) türk adını bu günə qədər yaşadan Şəki qalasıdır (xarabalıqları indi də durur).

Bu qala ərəblərlə 20 il müharibə aparmış xürrəmilər hərəkatının başçısı Babəkin süqutunun şahididir. Mənbə məlumatına görə Şəki, həm də böyük türk sərkərdəsi Qızıl Arslanla dahi klassik şairimiz Nizami (əsl adı İlyasdır) Gəncəvinin görüş yeri olmuşdur. Bölgədə müqəddəs yerlər də az deyil, Seyid Mir İsmayıl ağanın künbəzi Urud (Qala) kəndindədir.

1917-1918-ci illərdə qansız ermənilər-haylar Zəngəzura, o cümlədən Qarakilsə mahalına soxularaq aqlaşmaz vəhşiliklər törətmişlər. Azərbaycan türkləri yaşayan 15 kəndi, Dulus, Bəhri- li, Ərəfsə, Kürdlər, Qarakilsə, Pul-kənd, Ərikli, Dəstəgirdi, Şıxlar, Qızılıç, Vağüdü... və digərlərini bütünlüklə, yaxud qismən dağıtmış, xarabazara çevirmişlər.

20-ci yüzilliyin 30-cu illərində əsassız repressiyalara məruz qalmış bölgənin Bazarçay, Ağkənd, Təzəkənd, Şam və b. kəndlərdə yaşayan Azərbaycan türkləri qəsdən "xalq düşməni" damğası ilə həbsə alınaraq kütləvi şəkildə məhv edilmiş, həmin kəndlərə isə ermənilər-haylar yerləşdirilmişdir (Bəs bu düşmən qəddarlığına nə ad verəsən?).

1948-1953-cü illərdə Qara-kilsənin Azərbaycan türkləri yaşayan 8 kəndinin əhalisi ya bütünlüklə, ya da qismən sıxışdırılıb çıxarılmışdır.

Coğrafi mövqedən bölgənin qədim türk Sünik yaylası, Bazarçay çayı (indiki Azərbaycan ərazisində Qubadlı bölgəsində

Bərgüşad çayı adlanır), Ağdaban, Salvard, Məscidli, Dəmirlidağ, Qoşadaş, Qara qaya dağları, Qarapir, Para Güney, Qara çınqıl, Qara bulaq, Qara göl, Qara Çuxur, Arpatəpəsi, Buğda təpəsi və s. və i.a. toponimlərin etimologisi - açımı, zəngin türk etnomənavi aləmdən, onun qədim mədəniyyətindən soraq verir...

1988-ci ilin faciəli günlərində Qızılçiq, Sofulu, Murğuz, Şıxlar, Ağüdü, Urud, Ərəfsə, Comərdli, Dəstəkürd, Vağüdü, Şəki... kəndlərin türk əhalisi erməni-hay zorakılığına davam gətirməyərək doğma yurdlarını məcbur olub tərk etmişlər.

Oxucunu yormamaq və mövzumuza xələl gətirməmək məqsədilə tarixi Qərbi Azərbaycanda mahal, kənd, çay, dağ, yaylaq adları - toponimləri haqqında daha qısa, müfəssəl məlumatlara keçək.

Tarixi Zəngəzur mahalı ərasizində sovetlər dövründə Qafan rayonu yaradıldı (09.09.1930). Erməni-hay hökumətinin fərmanları əsasında 12 kənd adı dəyişdirilmişdir (Dəymədağlı-Şrenants (lüğətdə yoxdur), Kilsə kənd - Sraşen (Dağ kəndi), Sirkətas - Xdrants (lüğətdə yoxdur), Axtaxana-Xladaş (lüğətdə yoxdur), məşhur Zeyvə-David bəy (sərkərdə adı), Maqauz (Qarabağda eyni adlı kənd var) - Kaxküt (lüğətdə yoxdur) və s.

Bir izaha görə Qafan toponimi guya Qafın (Qafqaz dağları nəzərdə tutulur) yerləşdiyi yer, ərazi, məkan deməkdir. Əslində "Qapcıq" dağıdır ("kiçik qapı") mənasındadır. Digər bir izaha görə Dəşti Qıpçaq çöllərində yaşamış peçeneqlərin tərkibində "qapan" adlı türk tayfası olmuşdur. Onlardan bir qismi vaxtilə Azərbaycana etnik axın etmiş və onun qərb bölgəsində məskunlaşmışdır.

(Bölgədə, həmçinin Qoca Qapcıq, Qapıçay və s. coğrafi adlar mövcuddur).

Qafan rayonu

Qafan rayonunda yerləşən Bəzzeyn qalasının adını erməni-lər-haylar dəyişib 1722-1728-ci illərdə türklərə qarşı savaşa xristianlara sərkərdəlik etmiş David bəyin adını qoymuşlar. Babəkə məxsus qala olması ehtimalı bu gün də gündəmdədir. Babəkin tapındığı əsil Bəzz qalası Güney Azərbaycan ərazisindədir, yoxsa Qafanda? - etiraf edək ki, bu məsələnin dəqiq araşdırılması öz tədqiqatçılarımla gözləyir, özü də nə qədər tez olsa etnomənaviyatımız bir çirkin erməni-hay əməlinə təmizlənər, azad olar.

Onu qeyd edək ki, Bəzzeyn qalası vaxtilə Oxça çayının sağ və sol sahillərini əhatə etdiyindən ona, ikiliyinə görə "iki qala" - "iki Bəzz" deyilmişdir (bu ad ərəbcədir)...

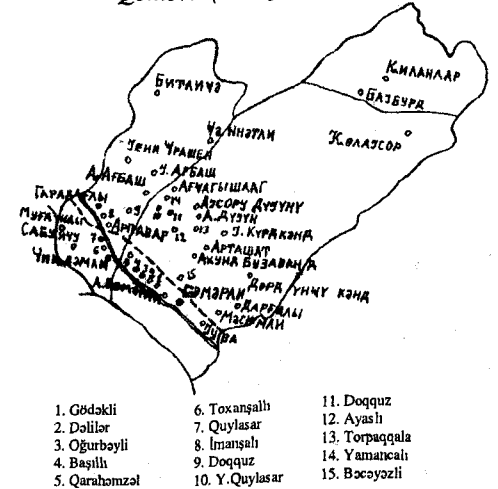
1988-ci ilin sonunda Qafan rayonundakı Azərbaycan türklərinin 40 kəndi erməni-hay ekstremistləri tərəfindən zorla boşaldıldı.

Tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında sovetlər dövründə yaradılmış rayonlardan biri də qədim türklərin adını daşıyan Qəmərli (09.09.1930). 1945-ci ildən Artaşat adlandırılmışdır.

Araz çayı sahilində salınmış Qəmərlinin yaxınlığında qədim şəhər xarabalıqları indi də durur. Erməni-hay alimlərinin yazdığına görə guya qədim Artaşat şəhəri burada yerləşmişdi və o hakim I Artəşes (Artaksi də yazılır) tərəfindən (m.ö. 189-160) tikilmişdir.

Elmdə mövcud daha etibarlı fikir vardır. Yuxarıda saqa (skit), kimmer (qamər) türksoylu tayfaların Qərbi Azərbaycanda hələ m.ö. 8-ci yüzillikdə yaşadıkları qeyd olunmuşdur. Qəmərli etnonimi antik mənbələrdə kimmer türk tayfalarının sinonimi kimi də işlənmişdir. Qəmərli etnoniminin arealı genişdir. Belə ki,

Qəmərli (Artaşat) rayonu

qonşu Gürcüstan ölkəsinin Dmanisi və Bolnisi bölgələrində bu gün də bu adda yaşayış məskəni mövcuddur. Bu tarixi həqiqətləri yaşadan etnonimlər alimlərimizin son elmi tədqiqat işlərində də təsdiq olunur və göstərilir ki, "Azərbaycana gələn saqa-qamər boylarının bir qismi, daha çox qamər soyundan olanlar Kappadokiyanın doğusunda keçmiş qaşqay və urmuların bölgəsində Urartunun əsarətindən xilas etdikləri subar boylarına qarışmışlar və buranın türkdilli əhalisində fəallıq artdığı üçün həmin çağlardan artıq ətraf ölkələr qamər ölkəsi (asurca Qamirk, Qamirra) sonrakı erməni-hay yazılarında Qamirk kimi tanındı" (F.Cəlilov).

Digər bir mənbədə göstərilir ki, m.ö. 8-ci yüzillikdə Cənubi Qafqaza geri dönmüş, qədim türk mənşəli Kəmər (kimmer, Azərbaycan türkcəsində Qamər də işlənir) boyunun adını əks etdirir.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli etnonimi Qəmərli, qeyd olunduğu kimi, erməni-hay tərəfindən dəyişdirilmişdir. Onun taleyini bölgənin 50-dən çox Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlər də bölüşdürmüşdür. "Ərmənistan SSR" Ali sovetinin müxtəlif fərmanları əsasında, Aysoru Düyünü - Verkin Dvin (Yuxarı Dvin), İmanşalı - Mxçqan (lüğətdə yoxdur), Ayaslı-Haykestan (yəni Ərmənistan), Yuxarı Kürdəkənd - Noraşen (təzə kənd), Qara Həməzəli - Burastan (lüğətdə yoxdur), Cənnətli-Zovaşen (lüğətdə yoxdur), Gədəkli-Mqravan (lüğətdə yoxdur), Mehrablı-Vardaşen (Güllü kənd), Sabunçu-Araksavan (Araz kəndi) və s. Addəyişməyə məruz qalmışdır.

1948-1953-cü illərdə bölgənin 75 kəndində yaşayan Azərbaycan türkləri deportasiya olunmuş, boşaldılmış, əksər kəndlərə xarici ölkələrdən gəlmiş ermənilər-haylar yerləşdirilmişdir. Qalan az sayda kəndlərin türk əhalisi də 1988-ci ildə məlum səbəblər üzündən doğma evlərini - dədə-baba yurdunu tərk etməli oldular.

1988-ci ildən 1991-ci ilin avqust ayına qədər Azərbaycanın "Ərmənistan"la sərhəd bölgəsində yerləşən Nüvədi kəndinin qeyrətli camaatı - çağdaş Azərbaycan türkləri erməni-hay ekstremistlərinin hər cürə təxribatlarına, terror əməllərinə siper çəkildilər, Nüvədi kəndini əsl alınmaz qalaya çevirdilər...

Sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fərmanı ilə Azərbaycan türklərinin üç kəndinə - Elnəzər, Nüvədi və Tuğaya

məxsus 18 hektar torpaq "beynəlmiləçilik hədiyyəsi" kimi ermənilərə-haylara erməğan edildi (?).

Beləliklə, tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında qədim dövrlərdən qərar tutmuş türk mənşəli mahal adları: Göyçə-Vardanes, Basarkeçər-Vardanis, Qəmərli-Artaşat, Vedi-Ararat, Calaloğlu-Stepanakan, Hacı Nəzər - Kamo, Molla Dursun - Şaumyan, Karvansaray - İncivan, Ağbaba - Amasiya, Ağgül - Ani, Düzəkənd - Axuryan, Hamamlı - Spitak, Üç Kilsə - Eçmiədzin - Uluxanlı - Masis... adlandırılmışdır.

Sırf türk mənşəli böyük şəhərlərin adları da erməni-hay adları və sözlərilə əvəz olunmuşdur: Ellər-Abovyan, Sərdarabad-Oktemberyan, Kəvər-Kamo, Qəmərli-Artaşat, Gümrü-Leninakan, Calaloğlu - Stepanavan, Hamamlı-Spitak, Üç Kilsə-Eçmiədzin, Göyçə-Sevan...

Türk dilinə məxsus qəsəbə adları da addəyişməyə məruz qalmışdır. Uluxanlı-Masis, Alagöz-Araqats, Arpaçay-Axuryan, Ağababa-Amasiya, Vedi-Ararat, Qara kilsə - Manasyan, Göyçə - Marulik, Basarkeçər - Vardenis, Taliboğlu - Lusakert, Tovuzçala - Verd, Allahverdi - Tumanyan...

Bu səpgidə siyahım davam etdirməyə lüzum görmürəm, güman edirəm kifayətdir.

Qısa tarixi arayıq. 1880-ci ildə İrəvanda birsinifli Azərbaycan türkcəsində məktəb açılmasından bir il sonra Zəngibasarın Uluxanlı (keçmiş Uluxanlı mahalında, indiki Masis rayonu) kəndində ikisinfli məktəb açılır. Azərbaycanın gələcək görkəmli ədibi, məşhur "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının təsisçisi və baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə bu məktəbdə müəllim işləmişdir...

Qərbi Azərbaycanın qədim el-obalarından biri - Dərələyəz mahalı ərazi bölgüsünə əsasən İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasına daxil idi. "Ərmənistan"da sovetlər dövründə rayonlaşdırma inzibati bölgü aparılan vaxt adı çəkilən mahal hesabına iki- Keşişkənd və Soylan rayonları yaradıldı.

Tarixi Zəngəzur mahalının ərazisində isə 4 rayon - Mehri, Qafan, Gorus və Qara Kilsə rayonları təşkil olundu. Göyçə mahalının torpaqlarında 5 rayon - Çəmbərək, Basarkeçər, Aşağı Qa-

ranlıq, Kəvər, Yelenovka (Sevan, tarixi Göyçə) inzibati bölgələr təşkil olundu.

Məlumdur ki, Qafqaz Albaniyası dövründə Göyçə onun tərkib hissəsi - bir əyaləti, sonrakı yüzilliklərdə isə mahal olmuşdur. Miladın 488-ci ilində Qarabağın Aluen şəhərində keçirilmiş alban kilsəsinin böyük toplantısında Göyçə keşişinin iştirakı bölgənin Albaniyanın hüduqlarında olmasına dəlalət edir. Göyçə gölünün belə adlanması 12-13-cü yüzilliklərə aiddir. Əmir Teymurun dövründə göl türkçə "Kökçə Tengiz" adlanırdı.

Şah I İsmayılın 1510-cü ilə aid fərmanında "Göyçə mahalı" ifadəsi işlənmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında "Göyçə tengiz" adlanmışdır (Gölün bu adı suyunun açıq havada göy-mavi rəngə çalması ilə əlaqədardır). Ərməni-hay mənbələrində müxtəlif tarixi dövrlərdə "Qelanı dəniz" (M.Xorenatsi) gölün əvvəllər ermənilərə - haylara aid olmadığını yazır və qeyd edir ki, "Ərməni-hay çarı Elam - (o Qelam toponimini şəxs adı ilə çaşdırır. Halbuki Qelam Göyçə gölünün qərbində yerləşən dağların adıdır - müəllif) şimal-şərqə gölün ətrafına getdi və əhalini orada yerləşdirdi..." (?), "Qeqam dənizi" (14-cü yüzillik) "Qelam gölü" (17-ci yüzillik), "Qeqam" (A.Təbrizi) və s.

M.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə urartuluların Göyçə mahalını "Gelakuni" kimi işlətdikləri adla bağlıdır ("Qol" qədim türk sözü olub "göl" deməkdir, "uni" qeyd etdiyimiz kimi urartu dilində "yer, məkan" bildirir).

Gölün Sevan adlandırılması erməni-hay dilində "Sevvanq" sözündən alınmışdır. 697-ci ilə aid hadisələrdə bu Sevan "Alban tarixi"ndə də qeyd olunur. Göldə "Ada" adlı kiçik bir ada vardır. Adada vaxtilə albanlar (Azərbaycan türkləri - müəllif) tərəfindən Qaravəng adlı monastr tikilmiş, sonra ermənilər-haylar onu bu ərazilərə gəldikdən sonra öz dillərinə tərcümə edərək Sev-Vank ("Qara kilsə") adlandırıb özlərinə çıxmışlar. Ərmənilər-haylar sonrakı yüzilliklərdə həmin adaya isə "Seva" adası demişlər. Göyçə gölü öz doğma adını 1930-cü ilədək yaşatmış, sonra göl yerləşdiyi ərazinin erməni-hay hökuməti tərəfindən (fərmanla) Sevan adlandırılmışdır.

Bizə elmi ədəbiyyatdan o da məlumdur ki, Göyçə mahalı hələ qədim vaxtlardan vahid etnomənəvi və xüsusilə musiqi mədəniyyətimizi zənginləşdirən el-oba aşıqlarımızın, söz-saz ustalarının beşiyi olmuş, neçə-neçə adlı-sanlı aşıqlar yetirmişdir; Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban, Aşıq Musa, Aşıq Qasım, Aşıq Nəcəf, Aşıq Sayad, Aşıq Məhərrəm, Aşıq İmran...

Bu siyahımı xeyli davam etdirmək də olardı. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşamış daha bir qədim türksoylu tayfa haqqında qısa da olsa danışmaq zorundayam.

M.ö. 3-2 yüzilliklərdə Don-Terek çayları arasında məskunlaşmış şaman türkləri sayılan Şirak boyları (Xəzərlərin bir qolu) Qafqazın cənubuna gələrək Araz-Arpa çayları hövzəsində yerləşmişlər...

Düzkənd bölgəsi ərazisində Şirakan adlı qala xarabalıqları və eyniadlı kənd indi də qalmaqdadır.

Tarixi Qərbi Azərbaycanda əzəldən Azərbaycan türkləri yaşamasına və məskunlaşdıqları torpaqların ancaq Azərbaycana məxsusluğuna daha bir tutarlı dəlili, sübutu diqqətinizə çatdırıram.

Etibarlı mənbələrin hesablamalarına görə 1441-ci ildən 1828-ci ilə qədər zaman kəsiyində 49 mənşəcə türk olan xan, bəy və sultan ailəsi məhz İrəvanda yaşamış və xanlığı idarə etmişdir (Həsənəli xan, Hüseynqulu xan, Qulam Əli xan, Məhəmməd xan Əliqulu xan... və digərləri). Xanlıqda fəaliyyət göstərən dini ibadətqahlarda (məscidlərdə) 50 axund (dini alim) və yüzlərlə molla qeydə alınmışdı. Ümumən 19-cu yüzilliyin sonunda İrəvan quberniyasında əhalinin artımı ilə əlaqədar müsəlman məscidlərinin sayı 250-ə çatmışdı. Çox təəssüf ki, türk abidələrilə yanaşı, bu məscidlər də qansız ermənilər-haylar tərəfindən dağıdılmışdır. Onların arasında Qədim şəhər məscidi, Came məscidi, Hacı Novruzəlibəy məscidi, Hacı İmamverdiyev məscidi, Mirzə Səfibəy məscidi, Hacı Səfərbəy məscidi... Zəngəzur bölgəsində Pir Davudan kəndində 8-ci İmam Rzanın nəvəsi Mir Davudun, Qara Vəlli kəndində 7-ci İmam Museyi Kazımın oğlu Seyid Əhmədin məqbərələri də dağıdılmışdır. Həmin dövrdə cəmi 8 erməni-hay xristian məliki və ağaları yaşamış, xanlıqda erməni-hay Qriqorian kilsələrində isə 13 keşiş olmuşdur.

İ.Şopen yazır ki, 1827-ci ildə İrəvanda 2400 ailə, yəni 12 min nəfər adam yaşayırdı. Rus əsgərləri İrəvanı işğal edəndə yerli kübar Azərbaycan türk ailələrindən bir qismi rus hökumranlığını qüruruna sığışdırmayıb Güney Azərbaycana köçdü. Əksinə ermənilər-haylar rusların köməyiylə Türkiyədən, İrandan İrəvan xanlığında – tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirildilər. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvanda yaşayan əhalinin etnik tərkibinin təhlili Azərbaycan türklərinin dəfələrlə üstünlüyünü təsdiqləyir: Azərbaycan türk ailələrinin sayı - 1807 (7.331 nəfər), ermənilər-hayların isə 567 (2369 nəfər) olmuşdur.

Göründüyü kimi, uzaq, əski dövrlərdə çoxsaylı türksoylu tayfalar, boylar tarixi Çuxur-Səəd ölkəsinin ilk sakinlərindən olmuş, sonra da neçə-neçə nəsillərin Vətəninə çevrilmiş və miladın orta yüzilliklərində buraya qüdrətli səlcuq oğuzları gəlib məskunlaşmışlar ki, bu torpaqlar onlardan da irsi olaraq biz – Azərbaycan türklərinə qalmışdı.

Orta Asiyadan çıxmış səlcuq oğuzlarının Ön Asiyaya hərbi yürüşləri XI yüzilliyin ortalarına təsadüf edir, sözügedən bölgədən Alagöz dağının cənub yamacında Qazax-Su çayının sol sahilində "Oğuz yurdu" adlı toponim məlumdur.

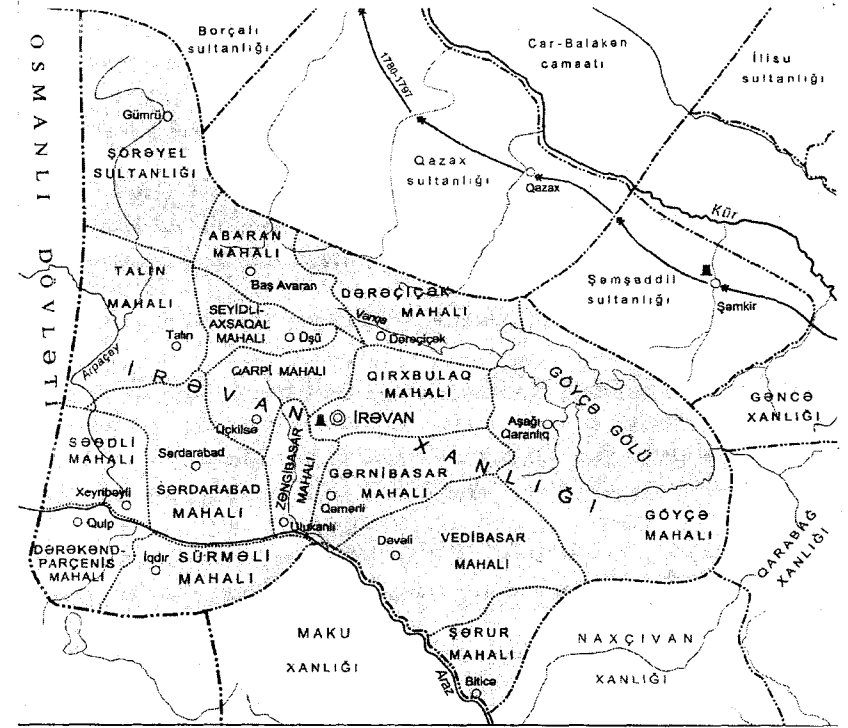
Digər tarixi mənbələrdən aydın olur ki, səlcuq oğuzlarının 24 boyu olmuşdur; afşar (Nadir şah bu nəsiləndir), bayat (dahi lirik şair, klassik Məhəmməd Füzuli bu nəsiləndir), bayandur (Dədə Qorqudu yada salın), bəydili, yivə, elmur, kanık, salor, çəbni, çovundur...

Səlcuq oğuzlarının əsas məşğuliyyəti maldarlıq olduğuna görə Azərbaycanın Şimali-Qərb və xüsusilə də onun Qərb bölgələrində (indiki "Ərmənistan"da dağlıq) ərazilərdə məskunlaşmışlar. Onların adı ilə məlum olan çoxlu etnonimlər, yer, yaylaq və dağ adları vardır; Emirli (Eymurlu), Yuva-yivə, Afşar, Qacarabad, Çəbni, Qarxun və s.).

Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türk dövlətlərinin vaxtında onların adı ilə bağlı etnonimlər tarixdə silinməz izlər qoymuş, bu barədə yuxarıda yazmışıq. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində (15-16-cı yüzilliklər) "qızılbaş" adı ilə məlum olan türk tayfaları; baharlı (Qarabağ xanlığının eşik ağası, diplomat Baharlı, onun nəvəsi coğrafiyaçı, dəyərli ziyalı Məmmədhüseyn Vəliyev (Baharlı)

və s. bu nəsiləndir), qaradağlı, qacar (Ağa Məhəmməd Şah Qacar bu nəsiləndir), zülqədər, şamlı, türkmən və digərləri hərbi yürüşlərdə uğurlarına görə Oğuz ellərində daimi yaşamaq üçün onlara hətta torpaq sahələri ayırmışdı. Qaraman (Qara imam), Qara İsa, Qaradonlu, Qaradağlı və başqa adlar məhz bundan sonra yaranmış tarixi həqiqətləri yaşadan toponimlərə çevrilmişlər.

İrəvan xanlığı (XVIII əsrin II yarısı)

1780-1797-ci illərdə Ağa Məhəmməd şah Qacarin Gürcüstana yürüşü

1747-ci ildə Nadir şah qətlə yetirilib imperiyası dağıldıqdan sonra Çuxur Səəd bəylərbəyliyi Pir Mahmudxan hakimiyyəti əldən verməyə cəhd göstərsə də İrəvanda xalq üsyanına başçılıq etmiş yerli feodal Mir Mehdi özünü xan elan edərək müstəqil İrəvan xanlığını əsasını qoymuşdur. Bəylərbəyliyin bir hissəsi bu xanlığın hüdüdlərindən kənar qalaraq, Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi.

Xanlıq 15 mahala bölünürdü. Xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Ermənilər əhalinin cüzi hissəsini təşkil edirdi. Ermənilərin dini mərkəsi Ecmiədzin (Uçmuəzzin) İrəvan xanlığının ərazisində yerləşirdi. Onun başçısı İrəvan xanı tərəfindən vəzifəsinə təsdiq olunurdu.

İrəvan xanlığı 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilərək ləğv edilmişdir.

Beləliklə, Çuxur-Səəd torpaqlarının türksoylu tayfalara, boylara məxsus olması nəinki maddi—mədəni türk abidələri, hətta burada qədimdən mövcud olan külli miqdarda türk mənşəli toponimlər, etnonimlər də (yer, yurd, dağ, dərə, çay, göl, bulaq, meşə və s. adlar) sübut edir, hərçənd ermənilər-haylar Çar Rusiyasının fəal köməyi ilə bu diyara köçürülən dövrdən sonra, xüsusilə də sovetlər dövründə bu uzunömürlü coğrafi adları tarixin yaddaşından mərhələ-mərhələ silmiş, pozub və dəyişmişlər. Bir qismini isə ya adicə olaraq tərcümə etmiş, ya da öz dillərinə uyğunlaşdırmışlar. İndisə tarixi Qərbi Azərbaycanın hesabına yaradılmış qondarma “Ərmənistan” adlı respublika ərazisində ilkin adları dəyişdirilmiş mahal, rayon, şəhər, kənd... adlarına müqayisəli şəkildə diqqət yetirək.

Tarixi Abaran mahalı - qədim dövrdə “VII yüzil erməni coğrafiyası”nda udinlərin Niq (indiki Nic) yaşayış məskəni —əyalət adlanmışdır. Çox ehtimal ki, sonrakı yüzillərdə Qəbələ və Oğuz bölgələrində etnik axın etmiş udinlər (ölkənin bir bölgəsindən digər bölgəsinə gəlmə tarixi Miladın I yüzilliyində baş vermişdir) öz doğma yurdunun adını da özləri ilə gətirmişlər (N.Y.Marr, İ.I.Meşşaninov). Niqdə yaşayan udinlər isə m.ö. VII yüzilliyə aid Urartu mənbələrində göstəriləni kimi, tarixi Qərbi Azərbaycandakı Etiunidən gəlmələri ehtimal olunur.

Sovetlər dövründə Abaran təhrif edilərək Aparan adlandırılmışdır (09.09.1930). Abaran “avar türklərinin məskəni, yaşadığı yer” deməkdir, etnonimdir (keçmişdə bu etnonimlə mahal, nahiyə, yaylaq, göl, ovalıq, kənd adları məlum idi).

Azərbaycanın Qusar bölgəsində Avaran dağı, Avaran kəndi, Xaçmaz və Kubanda (Şimali Qafqazda) Abarançay etnonimləri bu gün də mövcuddur.

“Ərmənistan” SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müxtəlif fərmanları ilə bölgənin 32 Azərbaycan türkləri yaşayan kəndinin adı dəyişdirilmiş, erməni-hay mənşəli adlarla əvəz olunmuşdur. Belə ki, Hamamlı-Spitak (Ağkənd), Qaznəfər-Araqats (cəld, tez, iti-?), Təkərli-Tsaxkaşen (Güllükənd), Balakışı-Bijakan (Şəfa yeri, şəfalı), Cəngi-Vardablur (yumru, girbəgül-?), Güllücə-Vardenis

(lüğəti tərcümədir), Şirəkqala-Vardenit - (Güllücə), Saçlı-Noraşen (Təzəkənd), Korbulaq-Şentanil (Binalı-?) və s. və i.a.

1937-ci ilin dekabrında tarixi Şərəyel (Şirək el) mahalı ərazisində Aygin rayonu yaradılmış, 24 ildən sonra Ani adlandırılmışdır. Ani qədim şəhər adıdır. Onun xarabalıqları Türkiyə ərazisində indi də qalmaqdadır.

Qədim Ani erməni müəlliflərinə görə, guya erməni-hay knyazlarının qalası olmuşdur. Əslində, Miladın VII yüzilliyində burada yəhudi mənşəli Baqratonlar sülaləsi məskunlaşmış və bu nəslin görkəmli nümayəndəsi Əhəd Baqratuni 885-ci ildə, yerli hökuməti ələ keçirəndə, Bağdaddan (ərəblərdən) asılı vəziyyətdə (vassal) qalmışdır.

1064-cü ildə Şəddadilərin, sonrakı tarixi dövrdə Monqolların ixtiyarında olmuşdur. 1319-cu il zəlzələsindən sonra burada XVI yüzillikdə yeni türk kəndi salınmışdır.

“Ərmənistan” SSR hökumətinin fərmanları ilə bölgənin 21 kənd və qəsəbə adı qondarma erməni-hay adları ilə əvəz olunmuşdur. O cümlədən, Qoşakənd kəndi - Haykadzor (Hay dərəsi), Buğdaşın-Barqavan (Badımcanlı-?), Bəbirli-Bartsraşen (Yuxarı kənd -?), Daş qala-Karaberd (lüğəti tərcümədir), Bozdoğan-Sarakar (Qayadaş -?) və s. və i.a.

Dağ Borçalının Lori mahalı ərazisində sovetlər dövründə Allahverdi rayonu yaradılmışdı (09.09.1930). 1959-cu ildə onun adı dəyişdirilərək Tumanyan adlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, erməni-hay hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 13 türk mənşəli kənd və qəsəbə adları erməni-hay adları ilə əvəz olunmuşdur. Onun Ağnər kəndi - Akner, Attala-Aktala, Həkəri-Akori kimi təhrif olunmuşdur. Qaçaqan-Arevadzor (Günəşli dərə), tarixi Borçalı mahalının ərazisində Qaçaqan adlı kənd (Gürcüstanda) bu gün də mövcuddur. Şınıx-Şnox (lüğətdə yoxdur) adlandırılmışdır və s.

1988-ci ilin sərt qış aylarında qonşu bölgələrdə olduğu kimi, bir mərkəzdən idarə olunan separatçı, qatı millətçi erməni-hayların silah gücünə zorakılıqla bölgənin Böyük Ayrıım, Kiçik Ayrıım, Yuxarı Ağtala, Cilizə, Ağtala, Manas, Mədən qəsəbəsi, Şamlıq Pədin, Aşağı Ağtala, stansiya qəsəbəsi Azərbaycan türklərindən “təmizləndi”.

Tarixi Ağbala mahalı ərazisində sovetlər dövründə Amasiya rayonu yaradıldı (09.09.1930).

Bölgənin qədim türk kəndi Gürcü-Leninakan (Lenin kəndi), Alakilsə-Baytar (?), Çələb-Cradzor (Sulu dərə) adlandırılmışdı. Ümumən götürdükdə, sovetlər dövründə 12 kənd və qəsəbənin ilkin türk mənşəli adları erməni-hay sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Bölgədə türk mədəniyyətinə aid xeyli abidələr; müxtəlif fiqurlu oğuz qəbir daşları, qoç heykəlləri (daşdan) və s. 1940-cı ildə bütün bunlar “plan”a salınaraq Arpagöl su anbarının altında qalaraq məhv edilmişdir.

Oxçuoğlu kəndi yaxınlığında, Arpaçay çayının sahilində Qız qalası adlı qala var idi...

1988-ci ildə bölgənin Güllü bulaq, Çaxmaq, İbiş, Qonçalı – cəmi 16 Azərbaycan türkləri yaşayan kənd adı - toponimi də soyqırma məruz qaldı (Yusuvan - Çarentsavan (şair adı), Dərəçiçək-Tsaxkadzor (lüğəti tərcüməsidir), Mixxana-Hankavan (Mədən), Babakişi-Haxavanadzor (lüğətdə yoxdur) və s.

Qədim bölgənin Dərəçiçək toponimi “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında adı çəkilən Altuntaxtla bağlı olduğu ehtimal olunur. Başqa bir türk mənşəli toponim Qorçulu (Dərəçiçək bölgəsinin qədim kəndlərindən biri) Dədə Qorqud dünyasından xəbər verir. Dədə qışlaq kəndinin əski toponimləri diqqəti çəkir: Maraldoğan, Ağırılıqqoyulan, Qorqubiçən, Ağbulaq, Qızıldaş, Qaraqaya, Cökəlik... hamısını sadalamağa lüzum yoxdur. Yalnız onu qeyd edək ki, Qaraçar (Qələçar) qalasının adı Oğuz cəngavəri Dəli Qaraçanın adı ilə bağlı olub onun adını yaşadır.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə də sovetlər dövründə Azərbaycan türklərinin görkəmli adamları, el ağsaqqalları, ziyalıları və zəngin adamlarına divan tutularaq “xalq düşməni” damğası altında repressiyanın günahsız qurbanlarına çevrildilər. Millətçi ermənilər-haylar bununla da kifayətlənməyib Azərbaycan türklərini məhv etməkdə yeni-yeni “üsullar”a əl atırdılar. SSRİ-nin rəhbər kürsülərində möhkəm oturmuş xislətli “bolşevik” ermənilər-haylar və onlara açıqcasına (çar Rusiyası dövründə olduğu kimi) havadarlıq edən məsul vəzifəli rus məmurlarının əlilə dövlət səviyyəsində “beynəlmiləlçilik pərdəsi” altında, əslində isə Azə-

baycan türklərinin hüquq və azadlıqlarının qəsdinə yönəldilmiş “Ərmənistan” ərazisindən deportasiyası haqqında qərar çıxarıldı (1948).

Ərməni-hay saxtakar tarixçisi S.Ayvazyan “Rusiyanın tarixi, “erməni məsələsi” kitabında bu faktın Anastas Mikoyan tərəfindən hazırlanmasını, Stalinin imzasilə təsdiq olunmuş qərara əsasən məshəti, Azərbaycan və axıska türklərinin tarixi Qərbi Azərbaycandan Qazaxıstanın şimalına, sərt təbiətli ərazilərinə, Altay ölkəsinə deportasiyasını erməni-hayların adına çıxır. 1905-1907, 1918-1920, 1947-1953, 1988-2004-cü illərdə erməni-hay cəlladları tərəfindən 2 (iki) minyondan çox Azərbaycan türklərinin qırılması - soyqırım faktı üstündən isə sükutla keçir.

1948-1953, 1988-1989-cu illərin deportasiyası, “etnik təmizləmə - türklərsiz Ərmənistan yaradılması”, eləcə də ancaq 1905-1907, 1918-1920 illərdə erməni-haylar tərəfindən Azərbaycan türklərinin soyqırımı nəticəsində 500 min (yarım milyon!) Azərbaycan türkü məhv edilmişdir (!). Buna nə ad verəsən? Məgər bu əsl soyqırım deyilmi? Soyqırımları törədənlər türklərdir, yoxsa qəddar ürəkli ermənilər-haylar (qədim “bragilərin” - “İşkil-Səllimə it”lərin törəmələri)? Şəksiz buna yenə də tarix özü cavab verəcəkdir!

Bəli, nə az, nə çox yarım milyon Azərbaycan türkü qətlə yedirilmişdir! Özü də bu hələ erməni-hay mənbələrində qeydə alınmış məlumatdır. Dürüst hesablamalar aparılsa (beynəlxalq təşkilatların vicdanlı nümayəndələrinin iştirakı ilə) bu faciəli rəqəm daha müdhiş olar. Bax budur, belədir qəddar, zalım, həyasız və bədnam qonşularımız - ermənilər-laylar, onların erməni-hay xisləti, “xəstəliyi”, yürüdülmən erməni-hay təcavüz siyasətinin nəticəsi! Gəldikləri, tapındıqları, məskunlaşdıqları və nəhayət, bəhrələndikləri Azərbaycan türklərinin dədə-baba torpaqlarını indi də zorakılıqla da olsa tutmaq, zəbt etmək, onu aftoxton əhalisindən təmizləmək, məhv etmək - budur nəhayətdə erməni-hay məqsədi... Bütün bunlara kim hüquqi qiymət verəcək, bu ağır cinayətlərə qarşı tədbir görülməyəcəkmi?..

Cədvəl

Erməni silahlı dəstələri tərəfindən qətlə yetirilmişdir və dağıdılmışdır	1918-1920
Erməni ordusu tərəfindən qətlə yetirilən azərbaycanlılar	700 000 nəfər
Deportasiya edilənlər	750 000 nəfər
Dağıdılmış məktəblər	263
Tibb müəssisələri	154
Məscidlər və memarlıq abidələri	126
Qəbiristanlıq	380
Talan edilən və dağıdılan Azərbaycan kəndləri	≈ 1 500

Beləliklə, Azərbaycanın tarixi qərb torpaqlarının miladdan da çox-çox öncə ilk sakinləri məhz türk mənşəli boyların, tayfaların, sülalələrin mövcudluğu, onların təbiət varlıqlarına, sərvətinə, dağ və düzənlərə, çay və göllərinə, kənd və şəhərlərə... verdikləri ilk adları - məhz türk mənşəli toponimlər birmənalı şəkildə fərxli həqiqətləri - türklərin yaşadıkları bölgələrin, mahalların, el-obaların, yaylaqların... bir sözlə, torpaqların onlara və yalnız onlara məxsusluğuna dəlalat edir, bir daha vurğulayır və təsdiq edir. Yəni bu torpaqlar ulu əcdadlarımızın ilk vətəni, beşiyidir. Deməli, tarixi, elmi baxımdan ermənilər-haylar indiki "Ərmənistan"ın, Azərbaycan türklərindən fərqli olaraq bu diyara da gəlmə, gətirilmədilər - Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin yekunu, nəticəsidir! Özüne Yaxın Şərqdə, Ön Asiyada forpost yaratmaqdır və o buna nail olmuşdur.

Odur ki, rus köməyindən "bəhrələnən" ermənilər-haylar nə qədər də həyasızcasına bəyan etsələr, bütün dünyaya car çəkib hay-küy salsalar da ki, onlar indiki "Ərmənistan"da yerli-köklü əhalidirlər, mənasız və əhəmiyyətsizdir! Bunun bir daha əyani surətdə alim İ.Muradovun dərin elmi tədqiqat işi sübut edir. Mən nikbin əhval-ruhiyyə içərisində bulunuram ki, türkün gələcək nəslini öz dədə-baba yurdlarına - Qərbi Azərbaycana, Yuxarı (Dağlıq) Qarabağa... - qayıdacaq, özüne məxsusluğunu, etnomənəvi dəyərlərini yenidən üzə çıxarıb yaradıcılıq və quruculuqla məşğul

olaraq dünya mədəniyyətini zənginləşdirəcəkdir. O gün gələcək, mütləq gələcək! Çünki ulu torpaqlarımızla bərabər onun qoynunda əbədi həkk olunmuş, əsir götürülmüş toponimlər də cəngavər babalarımızın səsi-sədası bizi - öz doğma sahiblərini köməyə səsləyir, geri çağırır. Biz isə bu haya-haraya biganə qala bilmərik!

No№	Toponimlərin dil üzrə mənsubiyyəti	toponimlərin sayı	faizlə ifadəsi
1.	Azərbaycan türk mənşəli	676	78,1
2.	Hibrid mənşəli adlar	34	3,91
3.	Rus mənşəli adlar	11	1,26
4.	Ərməni-hay mənşəli adlar	30	3,45
5.	Ərəb mənşəli adlar	8	0,92
6.	İran mənşəli adlar	4	0,46
7.	Dil mənsubiyyəti məlum olmayan (lal) adlar	105	12,0
		cəmi: 868	100%

Qeyd: Statistik məlumatlar 1:500000 miqyaslı xəritə üzrə verilmişdir

BƏZİ SOYDAŞLARIMIZIN SAPDIRMALARI

Milli etno-mənəvi dəyərlərimizin; qədim alban abidələri və yer-yurd adlarının (toponimlərin) bəzi hallarda soydaşlarımızın ehtiyatsızlığı üzündən istər bilmədən, istərsə də bilərəkdən ermənilərin-hayların xeyrinə dəstək verilməsi bu gün ən ciddi ümumxalq qınaq obyektinə çevrilməlidir. Bu inamla əsas məqsəddə keçməzdən öncə, üç əhvalatı oxucuların diqqətinə təqdim edirəm.

Birinci, 1980-ci ilin yayında dədə-baba yurdumuz Xankəndinin 7 kilometrliyində yerləşən Canhəsən kəndində istirahət vaxtı ailəməzlə və bizə qoşulmuş mərhum Rəşid dayımın nəvəsi, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun son kurs tələbəsi, gələcək diş həkimi Mirvari xanımla Darlı deyilən (keçmişdə burada darı əkilirdiyindən bu yerə Darlı deyilir) biçənəyin meşəsinə - bulaq

başına yollandıq. Məqsədim həm də bu torpaqların tarixi və alban abidəsi - pir haqqında söhbət aparmaq idi. Söhbətin şirin yerində kəndin yaşlı sakinlərindən biri bizə yanaşdı. Salamlaşdıq. Birdən üzünü mənə tutub təəccüblə soruşdu: "Müəllim, uşaqları bu erməni pirinə gətirməkdə xeyir ola?". Düzü, uşaqların yanında tutuldum. Pərt olsam da, özümü ələ alıb ona və uşaqlara daha ətraflı izah etməyə başladım ki, ziyarətinə gəldiyimiz pir qədimdən, alban xristianlığından qalma mirasdır. Daş üzərində həkk olunmuş xaç alban-türk xaçıdır, fərqləndirici əlamətləri də budur və i.a. Bu xaç işarəsi (qədim türklərdə ilkin "xoruq, qoruq" şəklində olub ("Tanrı qorusun" mənasındadır) eramızın əvvəllərində Dərbənddə oturmuş qıpçaq türklərdən gətirilmədir. Gördüyümüz bu abidə bir daha ona dəlalət edir ki, bax bu ucqar yerlərdə də əzəldən bizim ulu babalarımız - albanlar yaşamışlar.

İkinci acı xatirə məktəb illərindən dostluq etdiyim tanınmış jurnalist-yazıçı Cahid Kərimlə bağlıdır. 1980-cı illərin ortalarında Yuxarı (dağlıq) Qarabağda erməni-hay separatçıların anti-Azərbaycan təbliğatı gücləndirdiyi, hadisələrin məcrasından çıxmağa başladığı ilk vaxtlarda o, Ağdama gəlməli olur. İşlərini qurtardıqdan sonra yolunu çoxdan baş çəkmək istədiyi Natəvan adına muzeyə salır. Diqqətini həyətdə yerləşdirilmiş, üstündə ermənicə-hayca yazılmış iri bir qəbir, başdaşı cəlb edir. Erməni-hay dilini, yazısını mükəmməl bildiyindən yaxın gəlib oxuyur: "Ey burdan ötən, bir anlığa ayaq saxla!.." (qədim yunan əsətirindən götürülmüş ifadə) Cahid müəllim orta yaşlı muzey əməkdaşından maraqlanır ki, bu daşın üzərində yazılanlardan məlumatı varmı, onu buraya kim gətirmişdir? Əməkdaşın cavabı onu daha da heyretləndirir.

-Ağsaqqal, bu ki, sırf alban abidəsidir, bizim keçmişimiz, tariximizdir! (?)

Cahid Kərim səbrlə nadan, diletant muzey işçisinə başa salır ki, bu qəbir başdaşı bizimlə torpaq davası aparan erməni-haya məxsusdur, muzey həyətidən götürülməlidir!..

Üçüncü əhvalat mətbuatla bağlıdır və o daha çox təəccüb və təəssüf doğurur.

"Realnı Azərbaycan" qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru Eynulla Fətullayev 2005-ci ilin yazında Xankəndinə səfərə çıxır

(?). Qayıtdıqdan sonra qəzetin 29 aprel 2005-ci il tarixli sayında "Karabaxski dnevnik" ("Qarabağ gündəliyi") adlı məqaləsində yazır ki, Stepanakertin (Xankəndi - müəllif) hər bir sakini incimishalıda mənə müraciət edirdi: "Nəyə görə bizim şəhərə Xankəndi deyirsiniz? Axı biz kənddə yox, şəhərdə doğulmuşuq!" Etiraf edirəm ki, mən özüm də bizim bəzi "boşboğaz naqqalların saxta və bezikdirici prinsipliliğini anlaya bilmirəm. Axı bu şəhər doğrudan da Stepanakertdir.. və o Şuşadan, Laçından, Kəlbəcərdən fərqli olaraq heç vaxt Azərbaycanın olmamışdır" (?)

Öz aramızdır, xalqına qarşı eyni addımı atan erməni-hay haqqında daşnaklar ancaq ölüm hökmü verərdilər. Amma bizim sırayı vətəndaşımız yox, baş redaktor, təsis etdiyi qəzet səhifələrində bütün dünyaya car çəkir, hayqırır ki, o Xankəndini tanımır. Stepanakert isə böyük ölçüdə götürülsə, heç vaxt Azərbaycanın olmamışdır - bu adicə sayıqlama, sərəməlik deyil, bu müharibə vəziyyətində olan ölkəyə (Azərbaycana), onun xalqına meydan oxumaqdır - əsl xəyanətdir. Xəyanət isə cəzalanmalıdır!

Canhəsən kənd sakini qoca ilə "ziyalı" E.Fətullayevin arasında nə fərq var? Biri bilmədən elmdən, tarixdən xəbərsiz olaraq alban abidəsini ermənilərin-hayların ayağına yazır, digəri mətbuatda kütləvi şəkildə bəyan edir ki, tariximiz, keçmişimiz olan Xan yurdu - Xankəndi deyil, o Stepanakertdir və ermənilərə-haylara məxsusdur! Bərəkallah, sənin "səxavət"inə, "mənəviyyat"ına, cənab E.Fətullayev!

Soy-kökündən, türkcülükdən uzaq düşmüş rusdüncəli, cənab redaktor, qoy sizi tarix özü mühakimə etsin. İndi isə zəhmət çəkib Xankəndinin yaranma tarixilə, - tarixi gerçəkliklə tanış olun, fəaliyyətinizdə görək olar. Hərçənd ki, bu addımı Xan yurdu - Xankəndinə səfər etməzdən öncə atmalı idiniz. Və yaddaşıma möhkəm-möhkəm həkk edin ki, toponim deyilən anlam bu və ya digər xalqın milli, etnomənəvi sərvətidir. Onu dəyişmək, yaxud kimə isə "hədiyyə" verməyə heç kəsin haqqı yoxdur!..

"Qarabağnamələr" salnaməsindən məlumdur ki, Qarabağ xanlığı yaradılana qədər Xankəndinin yerləşdiyi indiki ərəzidə Zərifli camaatının taxıl zəmiləri var idi. Həmin zəmiləri sərif bu-

laqlı sıx meşələr əhatə edirdi. Yuxarıda yazmışam və təkrar edirəm ki, Qarabağ xanlığının banisi müdrik Pənah Əli xanın nəvəsi, İbrahimxəlil xanın oğlu - Mehdiqulu xan (1807-1822-ci illərdə Qarabağ xanı) bu torpaqların sahibi, burada özünə kənd salmaq qərarına gəlir. Onun ilk sakinləri ətraf kəndlərdən köçürülmüş ancaq azər türklərinin ailələrindən ibarət idi. Odur ki, yeni yaşayış məskəni də Mehdiqulu xanın şərəfinə Xankəndi adlandırıldı. Gur sulu Xanbulağı da Mehdiqulu xana məxsus idi. Sonrakı illərdə Mehdiqulu xanın Xan yurdu olan Xankəndi və Xanbulağı onun istəkli arvadı Bədircahan bəyimə bağışlanmışdır...

E.Fətullayev baş redaktor və təsisçi olduğu "Realnı Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində müntəzəm olaraq antiazərbaycan təbliği, erməni-hayların dəyirmanına su tökməyini inadla davam etdirmiş və nəhayət 2007-ci ilin ilk aylarında Xocalı soyqırımında düşmənlərimizə bəraət qazandıran yazıları ilə çıxışına görə məhkəmə qarşısında müttəhimlər kürsüsündə oturub cavab verməli oldu. Şükürlər olsun ki, Eynulla Fətullayevin üzüdonüklüyünə hüquqi qiymət verildi - layiqli cəzasına çatdı.

E.Fətullayevin aqibəti onun "addımı"nı atanlara da görk olar.

Bir daha xatırladıram ki, 1923-cü ildə sovet hökumətinin rəhbər vəzifələrində möhkəm oturmuş "nüfuzlu" ermənilər-hayların təzyiqi altında Yuxarı (dağlıq) Qarabağ Aran Qarabağın vəhdətindən qopardılaraq qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı və onun mərkəzi "uzaqqören" ermənilər-haylar tərəfindən Şuşadan Xankəndinə köçürüldü, adı da dərhal dəyişdirilərək başkəsən tayqulaq genel Andranik Ozanyanın dostu bolşevik-komissar Stepan Şaumyanın adıyla Stepanakert adlandırıldı...

Şükürlər olsun ki, 1991-ci ildə Xankəndinin öz ilkin doğma adı özünə qaytarıldı.

Cənab baş redaktor, Xankəndinin tarixi, tarixi reallıq-həqiqətlər deyilənlərdən ibarətdir. Bunu heç vaxt unutmayın!

Bu əhvalatların məndə yaratdığı dərin narahatçılıq indiyədək səngiməyir. Necə olur ki, biz xalqımıza məxsus milli etnomənəvi dəyərləri; özümüzmə məxsus abidələri, toponimləri özgələşdirməyə cəhd edirik - özü də bizimlə ölüm-dirim savaşına qalxmış türkün qatı düşməni, çörəyimizlə böyümüş nankor ermə-

nilərin-hayların adına çıxırıq. Odur ki, mənə belə gəlir ki, torpaqlarımızın itirilməsində olan səbəblərdən biri də məhz budur! Hərçənd məlumdur ki, əsas bais keçmiş sovet ideologiyası maşınıdır və bizim özümüzün vətənə, torpaqlarımıza biganəliyimizdir!

Qayıdaq mövzumuz. Ərəblərin Qafqaz Albaniyasını işğal etdiyi dövrdən üzü bəri, zaman-zaman İslamı qəbul etmiş alban-müsəlmanlar tədricən öz doğma xristian ulu babalarından imtina edir, onları hətta "gavur" (yəni kafir - islam dininə dönük adam) adlandırırdılar. Bu da öz əksini bir sıra toponimlərdə tapmışdır (gavur arx, gavur qala və s.)...

Ötən yüzilliklərdən başlayaraq zəmanəmizə qədər İrəvan - Eçmiədzin emissarları Qarabağda qədim vaxtlardan yaşayan, sonradan erməni-hay Qriqorian kilsəsinin zoruna "erməniləşdirilmiş" albanlara gəlmə ermənilər-haylar təhqiranə, alçaldıcı "şortvats" - yəni dönmə "erməni" deyirdilər (bu deyim bizim günlərə qədər işləyirdi. Şəxsən mən özüm də bu səhnənin dəfələrlə şahidi olmuşam).

Beləliklə, alban müsəlmanlar, alban xristianlardan aralandılar. Başsız qalmış alban kilsəsi (8-ci yüzillikdə erməni-hay Qriqorian kilsəsindən tam asılı vəziyyətə düşdüyündən xristian albanlar istər-istəməz erməni-hay yazısına və erməni-hay dilinə keçdilər. Çünki bu dövrdə alban kilsəsinin mərkəzi - Bərdədə saxlanılan alban dilində yazılmış və tərcümə olunmuş bütün dini ədəbiyyat və digər əsərlər erməni-hay kilsəsi tərəfindən yandırıldı, salamat qalanları toplanıb, Tərtər çayına atılaraq məhv edildi (M.Kalankatuklu). Bu acmacıqlı və müdhiş olayların gedişində vahid alban etnik adı da təbəllüata uğradı və ən böyük itki alban yazısının sıxışdırılıb aradan çıxarılması, alban dilinin tədricən unutulmağına məruz qalması oldu. Bununla belə, müxtəlif dövrlərdə alban dilində yazılmış "Alban kanonları" (kilsə hüquq ədəbiyyatı), M.Kalankatuklunun "Albaniya tarixi", alban şairi Davtakin elegiyası (alban çarı-sərkərdəsi Cavanşirin ölümünə həsr olunmuşdur), Mxitar Qoşun "Alban xronikası" və "Məhkəməlik" əsərləri, Gəncəli Kirakosun "Tarix" kitabı - alban ədəbiyyatının gözəl nümunələri - abidələri sayılır.

Ərmeni kilsəsinin hər cürə zorakılığına baxmayaraq, albanlar özünəməxsusluğunu, alban-türk ruhunu - zəngin etnomənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bildilər. Ərmeni-hay Qriqorian kilsəsinin Qafqaz Albaniyasında sosial bazası olmadığından həyata "vəsiqə" ala bilmədi və onun qapıları Albaniyada bağlandı. Alban kilsəsi isə 19-cu yüzilliyin əvvəllərinə qədər fəaliyyətini davam etdirdi. Ancaq 1836-cı ildə erməni-hay kilsəsinin yenidən və güclü təzyiqlə altmda Rus Sinodu (ali kilsə şurası) alban kilsəsini ləğv etdi və heç bir məntiqə sığmayan ziddiyyətli bir qərarla onu erməni-hay kilsəsinin tabeliyinə verdi.

Albanlar tarix boyu neçənci dəfə idi ki, "ərməniləşmə" siyasətinin qurbanı olurdular. Hərçənd ki, bu albanlardan çar Həsən Calalın nəslə öz soykökünü unutmamış və qədim albanlara məxsus olduqlarını dəfələrlə rəsmi bəyan etmişdir. Albanların hazırda yeganə nişanəsi, varisi sayılan udinlər (Qəbələ və Oğuz bölgələrində Nic kəndlərində sıx halda - kompakt yaşayırlar) BMT-də salamat qalmış qədim xalq kimi qeydə alınmışdır.

8-10-cu yüzilliklərdə baş vermiş tarixi hadisələr Aran Qarabağda "aran dili" adlandırılan dilin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu dil sonrakı dövrdə Azərbaycana dönmüş Səlcuq oğuzlarının dilinə qovuşaraq gələcək azər türkcəsinin əsası qoyuldu.

Bununla belə, bədnam erməni-hay qonşularımız albanların - yerli əhalinin etnomənəviyyətini yeni-yeni itkilərə məruz qoymaqda davam edirdilər. Albanları tarixdə izlərini itirmək məqsədilə yeni adla "aqvanlar" deyə çağırmağa başladılar. Qarabağda "alban" yox "ağvan", Şəkiddə bir məhəllənin adı "Albanlar" deyil "Aqvanlar" adlanması bu səbəbdəndir.

"Alban" və "Aqvan" adlarını yaşadan toponimlər indiyədək qalmaqdadır; Murovdağın ətəyində Kolataq çayının Xaçınçaya qovuşduğu yerdə "Alban divarları", Şuşa bölgəsi ərazisində Malibəyli kəndi yaxınlığında Ağvan kəndi xarabalığı və oradan axan Ağvan çayı, Xocavənd bölgəsində Avdur kəndi ərazisində "Alban qapısı" adlı qala xarabaları, tarixi Zəngəzur qəzasında Ağvanlı kəndi mövcud idi. Qax bölgəsində Alvanqala, Qəbələdə Alvan dərə, Batum əyalətində Alban qala, Quba və Dağıstanın Aqul rayonlarında Alban kəndləri vardır.

Alban adını daşıyan toponimlərə Kuban əyalətində (Albanoviç), tarixi İrəvan quberniyasının Dərələyəz mahalında ("Alban dərəsi") rast gəlinir ki, bu da adları çəkilən yerlərdə albanların yaşamasına dəlalət edir.

Vahid Albaniya dövlətinin geniş ərazisi 8-ci yüzillikdə ərəblərin istilasına məruz qaldıqdan sonra onun torpaqları yeni adla - "Arran" ("Aran") adlandırılaraq Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə etməklə onun hüdudları xeyli məhdudlaşdı. Fəqət, sonrakı tarixi olaylar nəticəsində həmin ərazi də xırda vilayətlərə bölündü: Arran, Muğan və Şirvan vilayətlərinə.

17-ci yüzilliyin əvvəllərinə aid bir mənbədə qeyd olunur ki, Hindistan və İran arasındakı ərazidə "Aqvan" adlı tayfa yaşayır. Məsələ burasındadır ki, 14-cü yüzilliyin axırlarında Əmir Teymurun hakimiyyəti dövründə Kür-Araz çayları ovalığından xeyli əhali, xüsusilə də qarabağlılar Şərqi İrana köçürülmüşdür. Onlar türkdilli alban xristianları idi. 17-ci yüzillikdə 4 min ailədən ibarət "aqvanlar" (albanlar - qarabağlılar - müəllif) Qəndahar qalası ətrafında yerləşdirilmişdir. 10 min alban isə Əfqanıstana Əmir Teymur tərəfindən köçürüldüyünü 15-ci yüzilliyin erməni-hay tarixçisi Foma Mesropski də yazır.

Albaniya dövlətinin süqutu nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristian albanlar tədricən qriqorianlaşmaya - yəni erməni-hay dilini də qəbul etməyə məcbur olur. Bu isə alban etnosunun özünəməxsusluğunun itirilməsi idi. Alban kilsələrində dini ayinlərin erməni-hay dilində icrası ilə əlaqədar "Ərmeniyyə" adlanan ölkədən və digər vilayətlərdən erməni-hay ailələri Yuxarı (Dağlıq) Qarabağa "ayaq açmağa" başladılar.

Akademik Z.M.Bünyadov yazır ki, hələ İran-Bizans müharibələri zamanı Albaniyaya xeyli erməni-hay ailəsi köçüb gəlmişdir. "Çağırılmamış qonaqlar"ın - gəlmə ermənilərin-hayların vəsiyyətilə Qarabağ ərazisində yaşayan yerli əhalinin demografik - etnik tərkibi də dəyişikliklərə məruz qalmaqla coğrafi adların da bir qismi erməni-hay dilinə keçmiş, dəyişdirilmiş albanların coğrafi adlarıdır; Ayrmanuş, Astxablur, Katarvank, Qıxovank, Çrabert, Berdadzor, Şikakar...

Adları çəkilən toponimlərin tərkibində erməni-hay dilinə mənsub "oyr" ("ayr") - mağara, "blur" - təpə, zirvə, "katar" - qaya, "cür" - su, çay, "kar" - daş, "vank" - kilsə sözləri vardır. Toponimlərin əksəriyyəti monastr, kilsə, məbəd - bir sözlə, təbiət və dini istilahlardı və onlar albanlara məxsus olaraq qədim erməni-hay dilində (qrabar) ifadəsidir.

Ağdərə bölgəsində yerləşən Haterk kəndi keçmişdə Həsən Riz adlanırdı. Kəndin yaxınlığında qala xarabalıqları indi də qalmaqdadır. Haterk kəndi öz adını həmin qalanın adından götürmüşdür. Haterk qədim türk sözü olub "atrak-artak" - "su mənbəyinin sahibi" mənasını verən sözün erməni-hay dilinə uyğunlaşdırılmış formasıdır, təhrifdir. İ.Cəfərsöylü isə başqa fikirdədir. O yazır ki, "artuk" sözü hər şeydən artıq, yüksək deməkdir. Fikrini təsdiq etmək üçün o, bildirir ki, qədim dövrlərdə qəbilə və tayfalar öz başçılarını Tanrı elçisi, Tanrı sayırdılar. Belə bir türk tayfalarından birinin başçısı Midiyada (Güney Azərbaycanda) Artuk adlanırdı.

Orta yüzillikdə yaşamış türklərdə Artuk adlı bəy - sərkərdə tarixə məlumdur. Toponimin "Ar" hissəsi ər, igid, kişi, "tuk, tuq" isə bir halda "minə qəder say" bildirir, yəni minbaşı. Deməli, Aterkin ilkin sakinləri alban türkləri olmuşlar. Elə Həsən Cəlal özü də Mehranilər sülaləsindən Alban çarı-sərkərdə Cavanşirin nəslindən idi. Onun anasının adı Arzu xatun, Tursunun oğlunun (nəticəsinin) adı isə Aytin idi. Bütün bu adlar ancaq Qarabağda köklü, yerli əhali olmuş, yaşamış alban türklərində işlənən adlardır, qətiyyənlə erməni-hay adları deyil.

Başqa bir toponim - nümunə. Handabert qalasının xarabalıqları (Ağdərə bölgəsi) Maqauz kəndinin ərazisində yerləşir. 1231-ci ilə aid həmin kənddə tapılmış erməni-hay dilində epigrafiq abidə üzərində qalanın adı çəkilir. Alim Rəşid Göyüşovun qənaətinə qala Maqauz kəndində olmuşdur. Bu toponim Qandaberd sözünün qədim erməni-hay (qrabar) dilində yazılış formasıdır. "Qand" - kənd (İran mənşəli), "berd" ermənicə-hayca qala, yəni "kənd qalası" deyimini ehtimal etmək olar.

Başqa bir toponimin - Xacınabert adının açımını verək. Əslində, ilkin vaxtlar Xaçınqala olmuşdur. Xaçınabert ermənicə-hay-

ca təhrif formasıdır. Qalanın adı "Albaniya tarixi"ndə qeyd olunmuşdur. Orada göstərilir ki, Xarəzmşah Sultan Cəlaləddinin vəziri Şərəf Əl-Müluk (1227-ci il) Sultanın əmrilə bu qalada öldürülmüşdür. Xaçınabert qalası Ağdərə bölgəsində Xaçın çayın sağ sahilində Dovşanlı kəndi yaxınlığında yerləşmişdi. Həmin mənbə xəbər verir ki, Xaçın qalası Alban çarı Mehranilər sülaləsindən Varaz Tiridata Alban çarı və sərkərdəsi Cavanşirin qardaşı mənsub olub və təhlükə yaranan vaxtlarda onun ailəsi bu qalada sığınar, mühafizə olunardı.

Beləliklə, Xaçınqala alban qalasıdır, qədim Albaniyanın Xaçın adlı əyaləti olmuşdur ki, Xaçınçay hidronimi həmin əyalətin adından yaranmışdır.

Mənbələrdən məlumdur ki, Qərbi və Şərqi Azərbaycan torpaqlarında hələ qədim dövrlərdən başlayaraq ancaq türk mənşəli tayfaların yaşamasına sübut külli miqdarda maddi mədəniyyət abidələri və türk mənşəli toponimlərdən başqa, digər bir tarixi əmil də qəbiristan mədəniyyətidir. Çoxsaylı arxeoloji qazıntıların maddi-mədəniyyət nümunələri də deyilənləri bir daha təsdiq edir. Erməni-hayların Azərbaycanda saldıqları qəbiristanlıqlar bir qayda olaraq 1828-ci ildən sonrakı dövrə, yəni Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən (10.02.1828-ci il) sonrakı illərə təsadüf edir. Odur ki, ermənilərin-hayların nəinki Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın tarixi və bu günkü torpaqlarındakı mövcudluğu məhz 1828-ci ildən sonra başlanır. Bu fakt yeni deyil, o da elm aləminə çoxdan bəllidir.

II BÖLMƏ

TARİXİ SAXTALAŞDIRANLAR

Söhbətimizə ondan başlayaq ki, dünyanın elm adamları, mütəxəssislər Qarabağ münəqişəsinin əsas səbəblərindən birini – münəqişə yaratmış tərəfin - ermənilərin-hayların təbiətinə, psixologiyasına xas olan, zəbt etmək istədikləri torpaqların sahiblərinə qarşı öncə onların tarixini saxtalaşdırmaq, mədəniyyət abidələrini, yazılarını, incəsənətini... hətta musiqisini, mətbəxini belə öz xeyrinə dəyişdirmək, mənimsəmək, nəhayətdə qonşu ölkələrin ərazisini işğal etmək - “özünüküləşdirmək” üçün müstəsna “qabiliyyət”ə malik olmaları ilə izah edirlər. Deyilənlərin tarixi həqiqət, gerçəklik olmasın şübhə qalmasın deyə dünya şöhrətli alimlərin, mütəxəssislərin əsərlərinə, rəy və fikirlərinə müraciət etmək kifayətdir.

Beləliklə “ermənilər-haylar kimdir?”

Tatsit, antik müəllif:

“Bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır. Bunlar daim romalılara nifrətdən, parfiyalılara isə həsəd aparmaqdan az qala partlayırlar”.

Adam Mets, İsveç tarixçi alimi, şərqşünas:

“Ağ dərili qullar içərisində ən iyrenci ermənilərdir... Onlarda abır-həyə yoxdur, oğurluq çox yayılmışdır. Onların təbiəti və dili kobuddur. Əgər sən qul erməniyi bir müddət işsiz buraxsan, xasiyyəti onu dərhal pis əməllərə sürükləyəcək. O ancaq kötəkdən və qorxudan yaxşı işləyir. Qul erməni tənbellik edirsə, götür zopanı onu kötəklə və istədiyini görməyə məcbur elə”.

İ.Deniker:

“Ermənilər müxtəlif ünsürlərdən təşkil olunaraq qarışıq bir irqdir... Yastibaşlı..., irqləri hindi, əfqan, aysor və türk irqlərindən yaranmışdır”.

Brokqauz və Yevron:

“Ermənilər İran qrupuna aid olub hind-avropa tayfasıdır”.

U.S.Monray:

“Ermənilər irq etibarilə iranlı, kürd, bəluç və qaraçılarla qohumdurlar”.

Bartold, akademik:

“Erməni xalqının etnoqrafik mənşəyi məsələsi hələ ki, dəqiqliklə müəyyənləşdirilməmişdir; bəzi müəlliflər, o cümlədən Xyunbşman hesab edir ki, ermənilər hind-avropa qrupunun xüsusi bir qoludur. Digərləri isə ehtimal edirlər ki, Erməniyənin əhalisi... ariyalılarla heç bir əlaqəsi olmayan alabord təşkil edir”.

Yuri Pompeyev:

“Erməni millətçiliyi-nasizmi, öz qəddarlığına görə faşizmi də kölgədə qoyur. Millətçilik ədəvəti təbiətin kortəbii fəlakətlərindən, QİCS (SPİD) xəstəliyindən də dəhşətlidir. O insanların içini, mənəviyyatını dağdır və onları ikiayaqlı mağara sakinlərinə çevirir”.

Samuel Uimz, Amerika alimi:

«Dünyada ermənilər qədər xəbis, riyakar, cəllad, qanıqan bir millət tapmaq imkan xaricindədir».

İşxanyan V. Erməni tarixçisi (1916)

«...Ermənilərin lüğətində heç vaxt vətən sözü olmayıb. Onlar tarix boyu Kiçik Asiyadan və Rusiyadan kənarında, Fərat çayının... Qaraçay sahillərində Fragiya və Mesopotamiyada pərakəndə dəstələr şəklində yaşayıblar. Onların Zaqafqaziyaya qatıyın daxli yoxdur. Onların Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ haqqında iddiaları qeyri-qanuni və əsassızdır». Bu fikri digər insafli erməni-hay tarixçiləri Abekyan, Patkanyan da dəstəkləyir və təsdiq edirlər.

Jurnalist Robert Arakelov:

Qarabağda hadisələrin dramatik və faciəli məcraya yönəl-di-yi zaman bir il müddətində Xankəndində yaşamış, mənsub ol-du-ğu millətin vəhşiliklərini öz gözlərilə görmüş, özünü yoluxucu "erməni xəstəliyindən" qoruya bilmiş və sonra xəcalət çəkə-çəkə gözlərilə gördüyü reallıqları qələmə almışdır: "...Bakıdan "Təşki-lat Komitəsi" nə ezam olunmuş azər türkünün bir yığın erməni qa-dını küçədə saxlayaraq bir anın içində onun üstünə atılıb yerə yıxdılar; üst-başını, üzünü cırıq-cırıq etdilər, saçını yoldular... Rus zabiti və əsgərlər köməyə gəlib onu xilas etdilər...

Adamlar ("ermənilər-haylar - müəllif") əsaslı şəkildə iblis-ləşərək insanlıqlarını itiriblər; qara-qışqırıq, söyüş, səs-küy, özün-dən çıxmış vəhşilik edənlərin oyununu gördüm və mənə elə gəldi ki, bunlar adam deyil, neondartal sürüsüdür... qurbanını yerə yı-xıb onu parçalamağa hazırlaşır...

İndi erməni milləti: "sivilləşmiş neondartal" adamlardan ibarətdir..."

Alfred Karte, alman səyyahı:

- "Anadolu eskizləri" əsərində yazır: "Hər bir kəs bu əyalət-in (Anadolu - müəllif) köklü əhalisilə təmasda olursa; türkləri sevməyə və hörmət etməyə başlayır, yunanlar özlərini qiymətdən salır, ermənilər isə özlərinə qarşı nifrət və həqarət oyadır. Eşitdi-yim bu deyim özünü hər yerdə doğruldur: "Yunanlı iki yəhudini aldadar, erməni isə iki yunanı".

Səyyah Türkiyədə yaşayan ermənilərlə-haylarla yaxından ta-nış olduqdan sonra yazır: "Sayı 600 minə yaxın olan ermənilərin ölkədə daimi yaşayış yeri yoxdur. Onlar hər yerə səpəkənmişlər... Şəhərdə yaşayan erməni, təbiətinə xas olaraq - işbazdır... tezliklə varlanır və öz dairəsində qaniçən zalıma çevrilir".

Barton:

- "Ermənilərin tabeliyində olan millətlərə qarşı qəddarlığını saxlaya biləcək fakt olsa belə, onların hər hansı bir ölkədə haki-

miyyət başına gəlməsinin tərəfdarı deyiləm... onlar özlərini idarə etməyə qadir deyil, qala azlıq təşkil edən millətləri".

Kürd xaqanı (Büsütun yazılarından):

"Mən əsir düşmüş ermənilərə Büsütun qayalarını çapdırıb əbədi qalar məskənlər saldırdım. Erməniləri taqətdən düşənə qə-dər işlədib sonra öldürmək lazımdır".

"Qabusnamə"

"Ermənilərin eybi: bədfil kündəbədən, oğru, gözügötürmə-yən... yersiz hay-küy salan, xain, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xiltli, ağasına düşmənçilikdir..."

A.S.Puşkin, rus şairi:

"Sən qorxaqsan, sən qulsan, sən ermənisən!"

M.Y.Lermontov, rus şairi:

"Sən köləsən, sən qorxaqsan, çünki sən ermənisən!"

***

"...Vavilonun süqutu və Yerusəlimin dağıdılmasından sonra ermənilər böyük yəhudi kütləsilə qaynayıb-qarışmışlar. Antropolo-ji nöqteyi-nəzərdən onlar son dərəcə braxisefaldırlar, yəni qısa-başlıdırlar və bu mənada dağ yəhudiləri və siro-xaldeylərə (aysor-lara) oxşadırlar" (Şantr, Erkert və Pantyxovun tədqiqat mate-riallarından).

"Murç" ("Çəkiç", erməni-hay məcmuəsi. Tiflis, 1897-ci il)

"Ermənilər qaraçılarından dönmədir" adlı redaksiya məqalə-sində yazılır: "Hər yerdə, istər Asiyada, istərsə də Avropada, köh-nə və ya yeni dünyada qaraçı, qaraçı olaraq qalır. Qaraçıları as-simlyasiya etməyə yalnız və yalnız erməni xalqı nail olmuşdu..."

V.Y.Veliçko:

"...Ermənilərin damarlarında hər cürə qan axır... Erməni xalq kütləsinə nə qədər yaxından mərhəmətlə yanaşsan, onların su bulandıran və istismarçı siyasətəbaz soydaşları - başçıların la-

qeydliyi ifrat dərəcədə mənfurçuluğu göz önündə canlanmağa başlayır”.

İlya Çavçavadze, gürcü şairi, publisist:

“...Ərənilər gürcülərə məxsus məbəd və monastrlarda gürcü yazılarını silir, yazı olan daşları erməni dilində yazılmış daşlarla əvəz edirlər ki, bu da gürcü mənşəli mövcudluğunu məhv etmək məqsədini güdür...”.

Ərənilərin-hayların alçaq, çirkin əməlləri biz azər türklərinə də bəllidir. Məlum, vərəsə olduğumuz alban məbədlərində və abidələrindəki alban yazılarını məgər oğru ermənilər-haylar dəyişdirmədi? Bəs Qərbi Azərbaycanda, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda məhv edilmiş yüzlərlə, minlərlə yer, dağ, çay, kənd adları - toponimlər?!

Gürcü publisistinin söylədiyi hekayətlərin davamına fikir verin. “Ərəni alimləri belə hərəkətlərinə görə (qonşu xalqların yazısını, ədəbiyyatını məhv etmək (“vərdişinə” - müəllif) xəcalət də çəkmirlər, ona görə ki, pozmaq, ləkələmək, yaxud da sənədləri dəyişmək onların sənəti, peşəsidir” (“Ərəni alimləri və fəryad qoparan daşlar”, Tiflis, 1902-ci il).

Gürcü xalq məsəlində deyilir: “Ərəni gəldi, özü ilə bəla gətirdi”.

Xankəndində yaşadığım uşaqlıq illərində yaşlı ermənilərdən-haylardan təkrar-təkrar eşitdiyim yığcam və lakonik bir deyimi indi də xatırlayıram: “harada hay (erməni - müəllif), orada vay”.

Belə aforizmə şərh lazım deyil.

V.F.Mayevski:

- “Daşnak” və ona oxşar cəmiyyətlər erməni xalqına bədbəxtlik gətirən əsas mənbədir. Necə ki, Türkiyədə, eləcə də Qafqazda... “Daşnak” və “Qnçaq” (“Zəng”) və digər cəmiyyətlər nə qədər ki, fəaliyyət göstərir, erməni əhalisini gələcəkdə də yeni-yeni bəlalər, fəlakətlər gözləyir”.

Vereşagin, məşhur rus rəssamı:

“Ümumiyyətlə ermənilər azərbaycanlılar kimi doğru və namuslu deyillər. Bədbəxtlikdən bütün dünyaya səpələnmiş ermənilər son dərəcə riyakar və lovğadırlar...”.

Coğrafi yer-yurd adları və erməni-hay, əslində, antik ədəbiyyatda “braqi” - “işkil” “Səlimə itləri” adlandırılmış etnos haqqında sivil ölkələrdə geniş yayılmış rəy və fikirlərin bir qismilə təmsilçidən sonra keçək əsas mətləbə.

Mətləb isə tarixi gerçəklikləri öz maraqlarına uyğun saxtalaşdırmağa çalışan bədnam qonşularımızın məlum bəd əməllərdən müəyyən bir hissəsini elmi əsaslarla, dəlillərlə aşkara çıxarıb ifşa etməklə əslində kimin kim olduğunu bir daha geniş auditoriyaya - xalq kütlələrinin, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaqdır.

Yaxın keçmişdə dünya şöhrətli alim, keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının və Ərənistən SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, ermənilərin-hayların tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, dininə dərinədən bələd olan B.B.Piotrovski çağdaş erməni-hay tarixçi alimi S.Ayvazyanın saxtakar, qeyri-elmi fəaliyyətini - onun “kəşflər”ini mətbuat səhifələrində yetərinə ifşa etmişdir.

Söhbət indiki “Ərənistən” adlanan ərazidə əhalisi azər türklərindən ibarət olmuş Zeyvə kəndi yaxınlığında Metsamor adlı yerdə ərəb dilində qəbirüstü yazılardan və əldə edilmiş tapıntılardan gedir.

S.Ayvazyan Metsamorda qəbirüstü petroqlif yazıları sadəcə soldan sağa “oxuyaraq” onları m.ö. XVIII yüzilliyə “qədim erməni dilinə” aid edir və bildirir ki, bütün dünya əlifbaları (o cümlədən Avropa və hətta Afrika) Metsamor - ginsos erməni əlifbasından bəhrələnərək yaradılmışdır.

Orada aşkar edilmiş numizmatik nümunələri - pul sikkələrini isə (m.ö. XIX yüzilliyə aid xayas pulu adlandıraraq) guya ermənilərin-hayların babaları - əcdadları tərəfindən tədavülə buraxılmış pul vahidi kimi isbat etməyə çalışmışdır.

Qərribə də olsa qeyd edim ki, saxtakar erməni-hay tarixçi alimin bu sensasiyalı “kəşflər”ini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün Ermənistan SSR EA-nm “Xəbərler” toplusu dərhal öz səhifələrində geniş işıqlandırmış, hətta bir neçə erməni-hay alimi S.Ayvazyanı dəstəkləmiş, ona züyük tutmuşlar.

Akademik B.B.Piotrovski saxtakar alim S.Ayvazyanı mətbuat səhifələrində ünvanladığı elmi məktublarında onun şou xarakterli “tarixi kəşflər”ini qəti surətdə rədd edərək elmi dəlillərlə sübut etdi ki, Metsamor qəbirüstü yazılarının erməni-hay dilinə heç bir aidiyyəti yoxdur, onlar ərəb dilindədir və buna əmin olmaq üçün həmin petroqlifi S.Ayvazyanı fərqli olaraq, mövcud qayda üzrə sağdan sola oxumaq kifayətdir (orada ərəb dilində mərhumun adı “Əli... Qasım xan” sözləri yazılmışdır).

Dünyada sağdan sola oxunan əlifbaların sayı çoxmudur? Məgər bu adi həqiqət S.Ayvazyanı bir alim kimi məlum deyilmi? Bunu bilirsə məqsədi nədir?

Mən belə deyərdim: Bu, erməni-hay “tarixçisi”nin ərəb sözlərini təhrif etməklə erməni-hay dilinin dünyada ən qədim dil olması haqqında növbəti uydurma, mif yaratmağa cəhd etməsidir.

Tapılan pul sikkələri isə miladın XII-XIII yüzilliklərinə aid olub Eldəniz sülaləsinə mənsub Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən buraxılmışdır! Yumşaq desək, “oğru erməni-hay alimi” cinayət yerində yaxalanmışdır. Doğru deyirlər: “Su bardağı suda sınar”.

Yazdıqları və geniş təbliğ etdikləri fantastik uydurmaları ilə qane olmayan, yalan yapmaqda, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaq “marafon”unda Suren Ayvazyan daha uzaq keçmiş gedib çıxmışdır. O, “Rusiyanın tarixi, “erməni məsələsi” kitabında yazır ki, erməni-hay (əslində “braqi” - “işkil” - “Səllimə itləri”) dövlətçiliyinin 41 yüzillik tarixi var (?) və bu xalqın həyatında ən faciəli il 1915-ci ildir ki, türklər nə az, nə də çox düz 15 milyon erməni-hay öldürərək əsil soyqırım törətmişlər (?).

A diğə - S.Ayvazyan, bu yekəliyində də sayaqlamaq olar? Sənin başına (əgər o varsa?) belə mif xarakterli fikirlər həftənin hansı içgili günləri gəlir? Bu dərəcədə həyasızlıq olmaz axı! Özün də yaxşı bilirsən ki, tarix boyu erməni-hayların sayı bütün dünyada 5 (beş) milyonluq həddini ötməmişdir. Göstərdiyin ildə

isə sizin əhalinin sayı cəmi vur-tut 1 milyon 161 min nəfər olmuşdu!

1915-ci ildə Qriqorian kilsəsi və daşnak partiyasının Türkiyəyə qarşı xəyanətləri, təxribatları ucbatından qurban verilmiş on minlərlə ermənilərin-hayların ruhunu bu gün də incidir, rahat buraxılmır. Ölənlərin sayını 5000 dəfə artıran müəllif S.Ayvazyan nə qədər allahdan, nə də beynəlxalq ictimaiyyətin qınağından qorxur! Vicdanı olmayan, həyasız, sırtıq adama (alim də olsa) nə var ki, ölülərin də doğub artmasını qələmə alar, hələ o yana da keçər!..

Diğər bir erməni-hay alimi V.Xaçaturyan qüdrətli Urartu dövlətinə “sahib” çıxaraq onu “erməniləşdirməyə”, çoxsaylı tayfalarını və torpaqlarını isə “özünüküləşdirməyə” çalışmışdır (guya, “arm, orm, urm, urum” tərkibli sözlər qədim erməni-hay dilinə məxsusdur). Hansı ki, “ur” türk dilində “ar, ər, ərən” sözlərinin sinonimidir.

Erməni-hay dilinin bilicisi, görkəmli rus alimi İ.M.Dyakonov da bu tarixçinin “nağıl səviyyəli” iddiasının adi uydurma olmasını elmi əsaslarla sübuta yetirir (Ermənistan SSR EA-nm “Tarix, filologiya” toplusu, 1983-cü il, 4).

Beləliklə, qədim Urartu yazılarının ermənilərə-haylara mənsub olması hələ XIV yüzilliyin əvvəllərində ortaya atılmış A.Mortmanın fantastik fikrini S.Ayvazyanın, V.Xaçaturyanın və başqalarının yenidən “dirildib” üzə çıxarmaq cəhdi elm tərəfindən nəinki qəbul, əksinə tamamilə və qətiyyətlə rədd edildi. Odur ki, Ağrı dağı (ermənilər-haylar onu yəhudi dilində götürüb Ararat adlandırır. Bir daha təkrar edirəm, Ararat qədim türk sözü olub “hərərət” deməkdir. Bu dağ vulkanlı xüsusiyyətinə görə “yanar dağ”, “hərərətli dağ” adlandırılmışdır) vilayətində qədim ermənilərin-hayların yaşadığı sübuta yetirmək təşəbbüsü yənə də boşa çıxdı. Nəçə ki, bir kəlamda deyilir “Yalan ayaq tutar, yeriməz”.

Belə olduğu halda, bəs bu “zavallı” ermənilər-haylar kimdir, kimin törəmələridir və bu gün - XXI yüzilliyin başlanğıcında (tarix boyu da) onların torpaq iddiaları nə dərəcədə əsaslıdır?

Gündəmə gətirilmiş bu təbii sualları dürtüst və dolğun cavablandırmaq üçün söhbətə uzun illər ərzində aparılmış elmi araşdır-

maların yekunlarından başlayaq. Tədqiqatçılar belə bir yekdil qənaətə gəlmişlər ki, ermənilərin-hayların mənşəyi və tarixinin qədim qatları Misir, Yunanıstan, Roma, İran və Göy Türk mədəniyyətində olduğu kimi maddi özülə - arxeoloji tapıntılar, abidə və kitabələrə istinad etməkdən məhrumdur. Bununla əlaqədar ermənilərin-hayların tarixi, elmi dəlilləri, sübutları indiyədək aşkarlanmamışdır. Odur ki, ermənilərin-hayların genetik mənşəyinin, tarixinin qədimliyini araşdıran əcnəbi və erməni-hay mütəxəssislərinin qənaəti ilə bu tarix yalnız fərziyə və mifoloji hekayətlərə söykənir. XX-XXI yüzilliklərdə erməni-hay sələflərinin saxtakar, uydurma məlumatlarını gerçəkliyə "çevirmək" məqsədilə onlar bu ərazilərdə qədim dövrlərdə yaşamış türklərin keçmişinə aid nə varsa; tarixi abidələrin, arxeoloji tapıntıların, xüsusilə də toponimlərin - türk izlərini ardıcıl, zaman-zaman məhv etmişlər.

Dövrümüzün görkəmli ağsaqqal alimi - akademik B.Budaqov və tanınmış tarixçi alim, toponomiya tədqiqatçısı Q.Qeybullayev yazırlar ki, "...Ərmenistan ərazisində erməni dili əsasında yaranmış qədim dağ və çay adları yoxdur..." ("Ərmenistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti", Bakı 1998).

Qədim oğuz-türk diyarı olan (İndiki «Ərmenistan») ərazisində qeydə alınmış etnonim, oykonim, oronim, xoronim və hidronimlər haqqında irəlidə verəcəyimiz əlavə məlumatlar alimlərimizin fikrini bir daha təsdiq edir...

İndi isə qayıdaq ermənilərin-hayların keçmişi, tarixi haqqında söhbətimizə. Çünki bu bilgilər olmadan bədnam qonşuların mənşəyi, tarixi haqqında doğru-düzgün, dürüst nəticə əldə etmək müşkül məsələdir.

Ondan başlayaq ki, ermənilər-haylar özlərini ən qədim xalq və tarixlərini ən zəngin tarix sayırlar. Deyilənlərin "reallığını" araşdırmağa çalışaq.

Öncə qeyd edim ki, ermənilərin-hayların tarixi barədə yunan, aysor və digər dillərdə mövcud mənbələrin məlumatları ziddiyyətlidir və əksər hallarda bir-birini təkzib və ya inkar edir. Və ən maraqlısı da odur ki, bu mənbələr sənədlərə, elmi əsaslara yox, "Bil - gəybə" - mötəbər sənəd və mənbə olmadan mif xarakterli hekayələrə, şifahi deyimlərə söykənir. Ərmeni-hay müəl-

lifləri tərəfindən qələmə alınmış "tarixi hadisələr" isə qeyd olunan nağıllardan, hekayətlərdən qaynaqlanaraq, onlara istinadən yazılmışdır. Odur ki, XIX yüzillikdən başlayaraq ermənilər-haylar özlərini Avropa ölkələrinə məzlum, lakin qədim xalq kimi tanıtdıqdan sonra, əcnəbi müəllifləri onların içini, daxili aləmini - hiyləgər, məkrli xislətini, ziyankar sifətlərini bilmədən, öyrənmədən erməni-hay tarixinə, keçmişinə dair yazıya aldıkları əsərlərin çoxu da, reallıqları əks etdirən bir sıra dünya şöhrətli alimlərin obyektiv mövqelərinə ziddir. Belə yazılar isə ancaq təmsil etdikləri ölkələrin, dövlətlərin siyasi maraqlarına uyğun yazılmışdır. Beləliklə, beynəlxalq aləmdə erməni-hay haqqında fikirlər yekdil və tam deyil. Dediym kimi, erməni-hay tarixi, onun keçmişi əsas etibarilə mif və rəvayətlərdən mayalanmışdır. Məlumatı olmayan oxucularda maraq oyadacağını nəzərə alaraq mənbələrdə verilən bəzi səciyyəvi "bilgilər"i diqqətinizə təqdim edirəm.

Ərmeni-hay arxiepiskopu İosif rus imperatoru I Pavelə ithaf etdiyi kitabında ermənilərin-hayların mənşəyinə toxunaraq yazır ki, Nuhdan Afət doğulmuşdur. Afətdən - Homer, Homerdən - Tiras, Tirasdan - Torkoma, Torkomadan - ermənilərin-hayların ulu babası Hayk mənşə tapmışdır. Sonra, yenə də mifə bənzər "sübut olunmuş faktlar" gətirilir və tarixi məlum olmayan, mənşəyi şübhəli çoxsaylı erməni-hay "dahilər" in adları çəkilir.

Görkəmli rus tarixçi alimi, jurnalist V.L.Veliçko ermənilərin-hayların bu xəyalpərəst iddialarına yığcam və tutarlı bir sözlə cavab verir: uydurma!

Lakin ermənilərin-hayların uydurmaları bununla bitmir. Onların yaratdığı digər bir rəvayətdə nəql olunur ki, guya Nuh peyğəmbərin gəmisi uzun müddətli sərgüzəştlərdən sonra, nəhayət ki, Ağrı dağında qərar tutmuş, onun Yafəs adlı oğlu "qovmin bir qism"lə Mesapotamiya ("iki çay arası") tərəflərə üz tutmuşdur. Guya məşhur Babil qülləsi yıxıldıqdan sonra, Yafəsin oğlu Gomerin nəvəsi Hayk, övladları və çoxlu nəvələri ilə bərabər geriye, Ağrı dağ bölgəsinə qayıdır və burada yaşayan yerli əhali ilə yaxınlıq edir, "ittifaq" yaradır.

400 il (?) ömür sürmüş Haykdan sonra (başqa bir erməni-hay rəvayətində deyilir ki, guya Haykdan Armenak törəmiş və

ermənilər-haylar Armenakdan təşəkkül tapmışlar) onun yaratdığı cırdan “dövlət qurumu” Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə (İrana) hərbi yürüşünə qədər mövcud olmuşdur. Ərməni-hay uydurmaçısı sözüünə davam edərək qeyd edir ki, Hayk nəslinin son hökmdarı Vahe Böyük Fatehə qarşı (iranlılar tərəfində) savaşda öldürülmüş və “Haykların ölkəsi” (?) işğal olunmuşdur.

Dünya tarixindən məlumdur ki, Böyük Fateh “Ərməniyə” adlı ölkəyə gəlməmişdir. Həmin nağılda daha sonra deyilir ki, guya Hayk sülaləsi e.ə. 2220-ci ildən 351-328-ci illər arasındakı zaman kəsiyində (yəni 1900-2000 il) fəaliyyət göstərmiş və Hayk sülaləsindən 60 erməni-hay mənşəli hakim “ölkə”yə hökmdar etmişdir (?)... Yenə də uydurma dolu nağıl.

Belə olduğu halda tarixi həqiqətlər, gerçəkliklər nə deyir? Bu suala aşağıdakı başlıq altında verilmiş yazımda cavablandırırım.

ƏRMƏNİLƏR-HAYLAR (“BRAGİLƏR” - “İŞKİLLƏR” - «SƏLLİMƏ İTLƏRİ») TARİXİN YADDAŞINDA

Ondan başlayaq ki, bu gün “erməni-hay” adlandırılan millətin ilk etnos adı tarixə məlum deyil. Dünya alimlərinin bu sahədə yüz illərlə apardıqları tədqiqatlar da bir nəticə verməmişdir. Bunu erməni-hay ziyalıları da məcbur olub etiraf edirlər. Belə ki, tanınmış Şərq mifologiya tədqiqatçısı alim Manuk Abeqyan yazır ki, ermənişünaslıq həyat gücündən, yaşamaq hüququndan məhrumdur.

Tarixi həqiqətlər bir daha onu sübut edir ki, erməni-hay xalqı dünyada tanınmalarına görə tarixə deyil, mifdən köklənmiş öz saxtakar tarixçilərinə, xüsusilə kilsə katiblərinə və hərbcə riyakar keşişlərinə borcludurlar. Ərməni-hay “tarixi”ni, məhz onlar düzüb qoşublar. M.Abeqyan yazır: “Ərməni xalqının əsli nədir, necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim, necə təsir göstərmiş? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur!”

Ərmənilərin-hayların tarixi keçmişi, mənşəyi belə dumanlı olduğu üçün, görünür, Heredot onları “bragi” (ermənicə “işkil”, azərbaycan türkcəsində “Səllimə itləri”) adlandırmışdır. Bu, təkzibolunmaz həqiqətdir və onu erməni-hay ziyalıları da inkar etmirlər. Qr.Kapantsyan “hay” adının m.ö. 5-ci yüzillikdən sonra yarandığını söyləyir. Deməli, ermənilər-haylar həmin dövrə qədər müxtəlif ölkələrdə dolaşarkən, xüsusilə də Yunanıstanda “bragi” adı altında yaşamışlar.

Akademik Marr isə fikrini daha konkret ifadə edir: “Ərməni xristianlığın artodoks” dövrünədək ermənilərin milli adları olmamışdır”.

17-ci yüzilliyin erməni-hay müəllifi yunanların onların qabırğasına vurduğu damğaya etiraz edərək yazır: “Yunanlar ermənilərin qəddar düşmənidir. Onlar bizə rast gələndə tüpürür və qışqırırlar: - “işkil - “sobaka” (it, köpək)”. Əgər ermənilərdən kimsə onların qablarından yemək yeyirdi və ya su içirdisə, dərhal qabları çilik-çilik edirdilər. Hətta qablar bahalı olsa belə! Bu heç də təəccüblü deyildi ki, yunanlar ermənilərin əzəl düşməni idi”.

Beləliklə, hələ antik dövrdə Balkanı dolaşan adsız etnos tarixdə “bragi” damğalı ad almışdır. Bu itlərin, köpəklərin isə məlumdur ki, nə sahibi olur, nə də yurd-yuvası, nə də ki, dədədən, atadan xəbərləri...

Odur ki, qabırğasında “bragi” damğasını gəzdirən etnos yüzilliklər boyu çalışmışlar özlərini bu rüsvayçı boyunduruqdan xilas etsinlər. Belə bir fürsət m.ö. kimmerlərin (Qamərlərin) Frigiya dövlətini yıxanda ələ düşür. Adsız tayfalar frigiyalıların tərkibində üz tuturlar. Kiçik Asiya torpaqlarına; onların bir qismi ərman (ermən də yazılır) - (indiki Ərzincan - Karin əyalətləri arasındakı ərazi) - digər bir qismi Hayasa (indiki Ərzincan - Bayburt və Ərzurum) ərazilərində məskunlaşmışlar.

Mesopotamiyanın şimal hissəsinin arameylər, Ərman (ermən) əyalətində yaşayanlara əyalətin adıyla Armina (sami - Semit dilində), hurri dilində danışan urartulular isə buraya “Armini” deyirdilər. Hər üç halda bu etnonim “Arme” (“Ərman, Ərmən” əyaləti) məskunu, sakini, “Arme”də yaşayan” deməkdir.

Beləliklə, Arme əyalətində yaşayan həm köklü, yerli əhaliyə, həm də gəlmələrin hamısına ermən, ərman (türkcə mənasını yuxarıda vemişəm, burada etnik seçim rol oynayırdı, o etnomənsubiyyəti bildirmir.

Bu adsız tayfalar tarixin son çağlarında özlərini "Hayk", "Haykazan" kimi qələmə vermişlər. İ.M.Dyakonov Hayk məsələsini belə şərh edir: "Hayk, Hayastan - biz gördüyümüz ermənilərin özlərini Haykın nəslindən hesab etmələri açıq-aşkar süi-istifadədir... Haylar heç vaxt özlərini erməni adlandırmamışlar".

Odur ki, erməni-hay tarixini yazan millətçi ziyalılar yalnız xəritələrdə "təşkil etdikləri" dövlətin adını "Böyük Ərməniyə" və "Kiçik Ərməniyə" deyil: "Medz Hayk" – "Böyük Hayk" və "Pokr Hayk" - "Kiçik Hayk" adıyla nişan vermişlər. Yeri gəlmişkən, adı çəkilən erməni "dövlətlərinin" coğrafi koordinatlarına dair elmdə yekdil, vahid və dəqiq fikir yoxdur. Bu, bir daha həmin dövlətlərin mifdən kökləndiyinə dəlalət edir.

1918-1920-ci illərdə Sovet Rusiyasının yaxından köməyi ilə qədim oğuz torpaqlarında (Çuxur Səəd daxil olmaqla) "Ararat Respublikası", sonra da daşnak bolşeviklərin əlilə "Ərmənistan SSR" yaradılarda qncakistlər və daşnakların iştahası yenidən açıldı və onlar xəyalında Bakını "Böyük Hayastan"ın mərkəzi hesab edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Kürdəmirdə, Lənkəranda və digər bölgələrdə Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş soyqırım - etnik təmizləmə bu məqsədə xidmət edirdi. **Qabaqcadan hazırlanmış ssenariyə görə Bakı və onun ətraf ərazilərini işğal etmək - (1918 il) daşnak S.Şaumyana, Şirvan, Şamaxı, Muğan və Lənkəran bölgələrində kütləvi qırğın - S.Yalayana və T.Əmiryana, Quba qəzasında kəndlərin viranə qoyulması, əhalinin məhv edilməsi - daşnak generalı Hamazaspa, Naxçıvanı, Zəngəzuru və Qarabağı viran etmək, çapıbtalamaq - Andranik Ozanyana tapşırılmışdı.**

Arxiv materiallarından məlum olur ki, S.Şaumyan və A.Mikoyan (Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurmaq pərdəsi altında sovetlərin qatı düşməni general Biçeraxova tayqulaq Andranikin bir milyon manat yardım göstərməsini yada salın) cəllad general-

lardan Hamazaspa, Dronu, Doluxanovu, Njdeni, «Yaponu» və başqalarını öz ətrafına toplamışdılar.

Tayqulaq Andranik - ingilis xəfiyyəsi, rus general-mayoru olduğu kimi, Anastas Mikoyan da "Sentrokaspi" diktaturasının mauzeristi qncakist, daşnak, ingilis agentü və eyni zamanda bolşevik - ələkeçməz hiyləgər tülkü, siyasi əxlaqsız "erməni iblisi"dir, "Böyük Hayastan" uğrunda görünməmiş vəhşiliklərin adı iştirakçısı yox, onun təşkilatçılarından biri idi...

İndi isə Hayasa toponiminə, anlamma qayıdaraq, qeyd edək ki, Hayasa əyalətində yaşayanlara onun adı ilə hay deyilirdi. Elə buna görə də, İ.M.Dyakonov haqlı olaraq xüsusi vurğulayır ki, indi bütün dünya xalqları dilində işlənən "erməni" adı mənşəcə yalnız özünü "hay" adlandıranlara aid etnik ad deyil. Hətta haylar keçmişdə özlərinə "erməni" deməsələr də, erməni sözü ümumiləşdirilmiş addır...

Urartu dövlətinin işğal etdiyi əyalətlərdən birinin adı Hayasa idi. Yəni hayların məskunlaşdıqları məkan - Hayasa, yer adıdır. Hayasa toponimi m.ö. 14-cü yüzillikdən məlum olsa da, onun etimologiyası indiyədək açılmamış qalmışdır. Hayasa "hay" və "sa" (Liviya etnosunun dilində) şəkilçisindən ibarətdir. İ.M.Dyakonov yazır ki, "sa" şəkilçisi isə erməni-hay dilinə aid deyil.

Nəticə: "hay" sözü də ermənilərin etnik adı sayılmır. Artıq bildiyimiz kimi ermənilərin-hayların qədim əcdadları - adsız tayfalar Balkan yarımadasından gəlməmişdən neçə-neçə yüzilliklər öncə də, Hayasa əyalətinin adı mövcud idi (Xet kitabələrində adı çəkilir).

Beləliklə, miladdan çox-çox öncə "Arman", "Armina" (türkcə "ərmən", "ərman"), həm də bu əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi.

"Arman", "Armini" adı yunan dilinə keçdikdən sonra "Armeni" formasına düşmüş (azər türkcəsində Ərməniyə) və buradan Avropa dillərinə yayılmışdır.

İndiki "Ərmənistan" adlanan ərazi də, qeyd etdiyimiz kimi, Urartu dövlətinin tərkib hissəsi olmamışdı. Çar Arkiştinin m.ö. 782-ci ilə aid kitabəsində onun "düşmən ölkə" adlandırılması bu fikri təsdiq edir. Eyni zamanda qeyd edim ki, bu çar İrəvan ya-

xınlığında İrpani (bəlkə ermənilərin-hayların uydurub özlərinə çıxdıqları əfsanəvi Erebuni şəhərinin qədim adıdır?) adlı qala tikdirmiş və orada "xetlər və tsupilərin ölkəsindən" gətirilmiş 6 min 600 nəfər döyüşçü yerləşdirilmişdir.

Çağdaş erməni-hay nağılbazı Z.Balayan bu tarixi reallıqdan uzaq düşərək Erebuni haqqında yazır ki, öncə Nuh peyğəmbər erməni-hay dilinin bilicisi idi. Bundan sonra o, Erebuni toponiminin açımını verməyə cəhd göstərərək, özü düzüb-qoşduğu əfsanədə göstərir ki, Nuh peyğəmbər quru sahəni uzaqdan görüb "ermənicə-hayca" qışqırır: "Erevume" (ermənicə-hayca "görünür" deməkdir).

Bundan da şəhərin adı yaranmışdır. Z.Balayan bundan əvvəl nə yazdığını unudaraq kitabın ("Ocaq") sonrakı səhifələrində özü-öz uydurmasını ifşa edir. Yazır ki, əcnəbi çarı Arqusti Menuanin oğlu bu əzəmətli qalanı tikdi və ona Erebuni adını verdi (?). Əslində isə Erebuni yox, İrpani!

Bəli, Zorik (uşaqlıqda biz onu belə çağırırdıq), yadımdamı, mənimlə idmana - ağırlıq qaldırmağa gedəndə dostluqdan, sdaqətdən, insanlıqdan, hətta təmiz eşq və məhəbbətdən danışmağa həmişə üstünlük verərdin...

İndinin özündə də çətin təsəvvürümə gətirirəm ki, necə oldu sən yekələndə dönüb nağılbaz və sehrbaz oldun. Üstəlik də qəddar və cəllad! Özü də, necə sehrbaz - on minlərlə, yüz minlərlə soydaşlarının beynini erməni-hay hegemonluğu və millətçilik ideyaları ilə zəhərləyib, azər türklərinin qənimi, qatı düşməni etmişən! Bu az imiş deyə əlinə bıçaq alıb Azərbaycan türk uşağını Xocalıda diri-diri dərisini soyursan! Özün də ən humanitar peşə sahibi - həkim olasan!

Ay hoqqabaz, adam qəssabı Balayan, axı sən özün də türk soyu daşıyırısan. "Bala" sözüne "yan" fars artımı əlavə etməklə, "erməni-hay soyadı" qazanmışan. Yazdığın kitabın adı "Ocaq" da sırf türk sözüdür.

Amma sən utanmadan, həyasızcasına bəyan edirsən ki, guya "böyük və qədim erməni-hay dilində "ocaq" sözü qədər dərin fəlsəfi və sosial mənə daşıyan ikinci söz yoxdur"! Tarixi həqiqətləri bir daha oxu (məsləhətdir), qulaqlarında sırğa et! Sənin soy-

daşlarından E.V.Sevortyanı və ... R.A.Açaryanı da oxusan, kifayət edər - erməni-hay dili fondunda bu gün də işləyən 4 min 200 türk mənşəli söz var! Onlardan biri də "ocaq"dır!

Erməni-hay tədqiqatçısı N.Q.Adonts yazır ki, miladdan öncə 7-ci yüzillikdə kimmerlərin (qamərlərin - müəllif) məlum basqını Kiçik Asiyada xalqların yerdəyişməsinə səbəb oldu. Öz hüduqlarından sıxışdırılmış Frigiya tayfaları Fərat çayını keçdilər və yerli aramey (Arman - Ərman - Ermən etnonimini səhvən "aramey" şəklində işlədir müəllif) əhalisi ilə qarışdılar. Gəlmələrin aramey mənşəli aborigenlərlə qovuşmasından erməni-hay xalqının özəyi formalaşdı. Ermənilərin ikili adı - özlərində hay və qonşularında armenius onların mənşəyinin ikili tərkibi haqqında ən yaxşı sübutdur; adın biri gəlmələrdən, digəri aborigenlərdən (ərmanlardan - müəllif) yaranmışdır. N.Adontsun və digər erməni-hay müəlliflərinin bu səpgidən olan yazılarından məlum olur ki, Erməniyə adlanan ərazidə o zaman indiki ermənilərin-hayların əcdadları yaşamamışlar. Qədim qaynaqlarda da göstərilirdiyi kimi, bu torpaqlarda öncə qədim türk tayfalarından: kimmerlər (qamərlər), sonra saqalar, saklar (skif də yazılır), qoqarlar, bulqarlar, şıraklar, qarqarlar, peçeneqlər, kəngərlər, aranlar, kataklar, sadaklar, qeruslar, hunlar, xəzərlər və digər türk mənşəli tayfalar məskunlaşmış və həmin ərazilərdə sonradan yaşayan azər türklərinin etnogenezində, formalaşmasında həlledici rol oynamışlar. Bunu həmin torpaqlarda mövcud toponimlər də təsdiq edir. (Bu barədə irəlidə ətraflı söhbət açmışıq).

Zaman ötdükcə ermənilər-haylar da sayca artmış və onlar da qeyri tayfa birlikləri kimi fasiləsiz basqılara, müharibələrə qatılmışlar. Uğursuz savaqlar nəticəsində və xüsusilə də, xislətinə görə təkrar edirəm, hələ qədim vaxtlardan erməni-hay icmaları, tayfaları kütləvi şəkildə Şərqi Türkiyəyə, Qərbi və Şimali İrana, Şimali İraqa, qismən də Şimali Suriyaya yayılmışlar. Onlardan bir hissəsi də İrəvan - Göyçə gölü ətrafına gəlmişdir. Tarixin müəyyən axarında meydana gəlmiş kiçik erməni-hay krallıqlarına əksər hallarda Türk mənşəli hökmdarlar başçılıq edirdilər. Şübhəsiz bu cırtan dövlət qurumları, istisnasız böyük və güclü qonşu dövlətlərdən asılı vəziyyətdə (vassal) qalırdılar. Sonralar təcavüz sa-

yəsində ərazisini genişləndirmiş erməni-hay krallığı 15 vilayət yaradır və bu torpaqlara yeni təmtəraqlı ad - "Böyük (major) Erməniyə" (erməni-hay dilində "Medz Hayk"), digər 3 erməni-hay vilayətini birləşdirən əraziyə isə "Kiçik (minor) Erməniyə" (erməni-hay dilində "Pokr Hayk") deyimi nişan verilmişdir. Mənbələrin məlumatına görə bu bölgələr Ararat, Harminiya, Harmeni (arami dilində) şəklində də qeyd alınmışdır.

Məlum Bisütun kitabələrində (m.ö. 6-cı yüzillikdə 522-486-cı ildə) Armina - "Yuxarı məmləkət" yazılmışdır.

Elam dilindəki mətnində - "Harmi-nu-ya", Babil dilində "U-ra-aş-tu" adlanır. Aydın olsun deyə onu da qeyd edirəm ki, Erməniyənin bizim yaddaşımıza yeridilmiş mənası - indiki ermənilərlə-haylarla heç bir aidiyyəti yoxdur. Deyildiyi kimi, ermənilər-haylar özlərini "hay", məskunlaşdıqları əraziləri isə mövcud olmayan "Hayastan" adlandırırlar.

Qeyd etdiyim kimi, "Ərmənistan" anlamı isə bir toponim kimi öz mənşeyini sovet dövründə 1920-ci ildə erməni adından almış və onun mənası "ermənilər məskunlaşan ölkə, diyar" deməkdir.

Lakin tarixdən məlumdur ki, ermənilər-haylar qədim dövrlərdə (miladdan çox-çox öncə) bu ərazidə yox, Kilikiya adlanan bölgənin hündəvərində və Şərqi Anadoluda (Arman-Ərman və Hayasada) gəlib məskunlaşmışlar. (indiki "Ərmənistan" adlanan torpaqlara - üstündən minilliklər keçdikdən sonra, 18-19-cu yüzilliklərdə çar Rusiyasının köməyi ilə - özü də bir dəfə yox, dəfələrlə kütləvi axın - köç etmişlər). Bu belədir, reallıqdır. Digər tərəfdən, təkrar da olsa, qeyd edərim ki, ermənilər-haylar tarix boyu özlərini "hay" adlandırmış və "hayk" tayfa birliyinə mənsub olduqlarını bəyan etmişlər. Odur ki, indiki "Ərmənistan" adlanan ərazinin nə ermənilərə, nə də "hayk"lara heç bir aidiyyəti yoxdur. Onlar bu ərazidə aborigen yox, gəlmədilər. Və bu tayfalarla adı çəkilən məkan arasında heç bir "genetik" (əgər belə demək olarsa) əlaqə mövcudluğu yoxdur və ola da bilməz!

Fikrimizi əsaslandıraraq.

Tanmış akademik Budaq Budaqov və tədqiqatçı-alim Q.Qeybullayev yazırlar ki, m.ö. 7-ci yüzilliyə aid Urartu dilindəki

mənbədə Kiçik Asiyanın şərqində, Fərat çayının yuxarı axarının hövzələrini əhatə edən ərazi Arme (Urme də yazılır) adlanırdı və bu ad türk mənşəli tayfaların da yaşadığı əraziyə şamil edilmiş coğrafi addır. Urartu dövlətinin tərkibində olan Armini adlı bölgə (Arman-Ərman əyalətinin adından) əvvəlcə madaylar (midiyalılar), m.ö. 550-ci ildən sonra isə əhəmənilər tərəfindən verilmiş addır. Qədim türkmənşəli, türk dilli Arman (Ərman - Ərmən) tayfaları frigiya tayfalarından xeyli qabaq bu əyalətdə yaşamış aborigen tayfalardır. Bu tarixi mənbələrdə əks olunmuş həqiqətdir, gerçəklikdir. Armanların (ərmanların - ermənilərin) türkmənşəli tayfalar olmasına, onların Bizansda, Dəşti-Qıpçaqda (indiki Rus Çölü), Karpat və Baltikyam ölkələrdə, Macarıstanda və Balkan yarımadasında yaşamaları da dəlalət edir. İndi Polşada "arman" adı altında 40 mindən çox adam yaşayır. Bu armanlar azərbaycan-qıpçaq dillərində danışır və ulu babaları sayılan albanların xristian dininə sadıq qalmışlar.

İ.M.Dyakonova görə Balkan (türkcə "meşə ilə örtülmüş dağ silsiləsi" deməkdir) yarımadasından gəlmiş frigiyalıların bir qolu - ermənilərdən əvvəl bu əyalətin sakinləri hurri və liviya dillərində danışmışdılar. "Arme" sözünün əslisi Or(o)m olmuşdur. İ.M.Dyakonov qeyd edir ki, erməni-hay tarixçisi Q.Kaspanyanın Balkanlardan gəlmələrin bir qisminin "arim" adlanması və "erməni" sözünün həmin "arim" sözündən əmələ gəlməsi iddiasını rədd edir (Burada da "erməni barmağı", erməni saxtakarlığı açıq-aydın görünür).

Ərmənilərin-hayların, hökmdarı II Tıqranı "erməniləşdirərək" onu "böyük hökmdar" adlandırmasına cavab olaraq, fransız Jorj de Molevil belə yazır: "Tıqranı "erməni monarxi" etmək söyləri "Versinjetoriksi" fransız generalı etmək təsəvvürü mifinə oxşayır" (Versinjetoriks Qall sərkərdəsidir, m.ö. 72-68-ci illərdə onu Yuli Sezar məğlub etmişdir).

II Tıqranın varisi I Artavazdın hökmdarlığı illərində ermənilərin-hayların torpaqları parfiyalılarla romalılar arasında savaş meydanına çevrildi. Buna son qoymaq məqsədilə Roma sərkərdəsi Mark Antoni və tarixdə özünəməxsus ad-san qazanmış misirli gözəl və müdrik Kleopatra kral Artavazdı Livana çağırır,

orada ata xaini döyüş arabasına bağlatdırılaraq sürütləməklə öldürülür. Mark Antoninin oğlu - Aleksandr Ərmeniyyə krallığına başçı təyin olunur...

Roma ordusunun ölkəni tərk etməsindən istifadə edən İran hökmdarı Ərdəstin təhrikilə erməni-hay feodalları birləşərək İran hökmdarının qardaşı Ərşamı özlərinə kral seçirlər. Ərşamı əvəz edən kral Apkarın dövründə isə xristian dini meydana gəlir. İrqi qindən, dilindən asılı olmayaraq, ölkədə yaşayan əhalidən xristianlığı qəbul edənlərə erməni deyilmiş (?), digər dinlərə inam gətirənlərə (ermənilər də daxil olmaqla) erməni deyilməmişdir (mənbələrdə belə fikir də var).

Odur ki, indiki ermənilər-haylar özlərini mifik haykın "törəmələri" hesab etməkdə bəlkə də haqlıdırlar (?). Çünki ermənilər öz adlarını (yeri gəlmişkən "hayk"lar da. Bu barədə irəlində) irqi birliyə görə yox bölgənin coğrafi adından almışlar. Onlar (qəribələr) din birliyinə tapman kütlə əsasında meydana gəlmişlər (M.S.Koçes, "Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri", Bakı, 1988).

Ermənilər-haylar yaşayan ərazi m.ö. 150-ci ildən başlayaraq, 583-cü ilədək Arşakilər sülaləsi tərkibində bəzən müstəqil, çox hallarda isə Roma, Parfiya, İran, Bizans dövlətlərinə tabe olaraq vassal rolunu oynamışlar. Miladın 433-cü ilindən Erməniyyə nisbi müstəqilliyini tamamilə itirdi və İranın marzbanları (ərazi valiləri) tərəfindən idarə olunmağa başladı. 591-ci ildə Erməniyyə dövləti tamamilə parçalandı. Onun keçmiş paytaxtı DVİN (Göyçə gölü yaxınlığında) və şərq torpaqları - İranın, qərb əraziləri isə Bizansın hüduqlarına qatıldı. 6-cı yüzilliyin sonunda Sasanilər İrana qatılmış Erməniyyənin çox hissəsini Bizansa güzəştə getməli olur və o Bizans imperiyasının əsarəti altına düşür. Sonrakı yüzillikdə ərəb qoşunları Erməniyyəni, Kartli (Gürcüstan) və Qafqaz Albaniyasını işğal etdi və bu ölkələr bir inzibati bölgədə - "Erməniyyə" əmirliyində birləşdirilərək Bağdadda oturmuş xəlifə feodallarının öhdəsinə verildi.

Səkkizinci yüzillikdə yerli feodal nəslə yəhudi mənşəli Baqratonlar "Erməniyyə"nin Anı (Ağgöl) şəhərində məskunlaşaraq

güc toplayır və 885-ci ildə həmin nəsiləndən Əhəd Baqratuni yerli hakimiyyəti ələ keçirsə də xəlifədən asılı vəziyyətdə qalır.

1045-ci ildə Baqratuni nəslindən bir hakimin vəsiyyətinə əsasən onun knyazlığı Bizansa keçir. Bir müddətdən sonra (1071) türk səlcuqları bu əraziləri, Anadolu da daxil olmaqla, zəbt edirlər. Xaçpərəstlərin səlib yürüşü dövründə Kilikiyada yenidən cırdan "erməni dövləti" yaradılır və o tərəqqi edir, lakin bu uzun sürmür.

1247-ci ildə monqolların Xulaqu xanına məxsus məmlükləri tərəfindən savaşda məğlubiyyətə məruz qalaraq cırdan "erməni dövləti" yenidən parçalanır, onun Sis şəhəri almır (1375) Kilikiya neçənci dəfə işğal olunur, 40 min nəfər erməni-hay Alepə deportasiya olunur ki, indiki Suriya və Fələstindəki ermənilərin-hayların əksəriyyəti o vaxt köçürülmüşlərin nəslindən törəmələrdir.

Beləliklə, erməni-hay dövləti ikinci dəfə tarix səhnəsindən çıxır. Erməniyyə (Hayastan) əhalisinin sonrakı yüzilliklərdəki taleyi daha da acınacaqlı olur. Aşağıda gətirilən tarixi xronologiya bundan xəbər verir.

- 1386-cı ildən, Erməniyyə adlı ərazi Əmir Teymurun işğalı altında (ondan da öncə Toxtamış xanın);

- 1450-cı ildən, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların (türklər) əsarəti altında;

- 1514-cü ildən, Osmanlı imperiyasının tərkibində;

- 1636-cı ildən İranın hakimiyyəti altında (I şah Abbasın dövründə xeyli erməni-hay ailələri İrana köçürülmüşdür);

- 1828-ci ildən 1918-ci ilədək çar Rusiyasının işğalı və himayəsi altında.

Tarixin amansız keşməkeşlərindən özünə ibrət dərsi almaayan erməni-hay millətçiləri öz riyakar, məkrli xislətinə görə həmişə onlara hökmdarlıq etmiş dövlətlər tərəfindən cəzalandırılmış, başqa ölkələrə köçürülmüşlər. Elə erməni-hay xalqının müasir dövrdə vahid bir məkanda məskunlaşmamasında başlıca səbəb də bu amildir. Özləri demiş: "Vor değ hats, ayu değ qats" - yəni, "çörək harda, biz də orda". Odur ki, erməni-haylar çörək xatirinə məskunlaşdıqları yerlərdə möhkəmləndikdən sonra həmin yerli tarixi vətənləri sayır və onun uğrunda ölüm-dirim savaşına

qalxırlar və onları bu savaşa, öncə qriqorian kilsəsi və daşnak partiyası sövq edir.

Məlumdur ki, xristianlıqdan öncə iranlılar və ermənilər-haylar arasında atəşpərəstlik müştərək bir din olmuş, sonralar (3-cü yüzillik) ermənilər-haylar iranlılardan ayrılaraq xristianlığı qəbul etdikləri üçün hökmdar Ərdəşir və Xosrov minlərlə erməni-hay ailəsini İran ərazisinə köçürmüşlər. Bu gün İranın Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş erməni-hay separatçılarına dəstək verməsi də həmin bu tarixi bağlılıqdan qaynaqlanan məsələdir.

TARİXDƏ ƏRMƏNİ-HAY SAXTAKARLIĞI, ÜSTƏGƏL FƏRİDƏ MƏMMƏDOVA SİNDROMU

Miladdan xeyli öncə - 4-cü yüzilliyin sonu, 3-cü yüzilliyin əvvəllərində Quzey Azərbaycan ərazisində yaranmış Qafqaz Albaniyası dövləti indiki Qarabağ torpaqlarını - Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən arvan və dağlıq yerləri də əhatə edirdi: Ar-sax(k), Otena (Uti), Sünik, Sakasena, Kaspiana... əyalətləri və Araksenanın bir hissəsi indiki Qarabağ torpaqları idi. Ərməni-hay tarixçisi Moisey Xorenatsi yazır ki, əfsanəvi Aran albanların ulu babası - eponimdir. Aran babadan qarqar, uti, qardman və savdey tayfaları, Qafqaz knyazları təşəkkül tapmış, yaranmışdır. Bu alban tayfaları ulu Qarabağın əzəl el-obaları, nəsilləridir.

Qeyd etdiyim kimi, erkən orta yüzilliklərdə Qafqaz Albaniyasının ərazisində yerləşən və onun tərkib hissəsi olan bir sıra əyalətlərin, erməni-hay tarixçiləri Strabonun səhv məlumatına əsaslanaraq, onların qədimdən ermənilərə-haylara məxsus olduğunu ortaya atırlar. Düzdür, Strabon topladığı məlumatları yoxladan tarixi reallığa, həqiqətlərə zidd olaraq yazır ki, Araksena, Kaspiana və Sakasena "erməni əyalətləridir" (?). Bu müddəaların ciddi elmi izaha ehtiyacını nəzərə alaraq çalışacağıq ki, araşdırma aparmaqla, qaranı ağdan ayıraq. Ondan başlayaraq ki, bu əyalətlər həmin dövrdə harada yerləşmişdir, onların etnik tərkibi və bu xoronimlərin açımı, etimologiyası nədən xəbər verir?

ARAKSENA. Əyalət öz adını Araz çayının adından götürmüşdür (Strabon), "əna" artırmaqla xoronim yaranmışdır. Mənası - "Arazüstü", "Arazsahili" - deməkdir. Strabonun adlandırdığı ərazi - "Araksena", Araz çayının həm şimal, həm də cənub sahillərinin (Mil-Muğan) adıdır. Bunu onun öz dililə desək, Araz çayı "Araksena düzənliyinin içərisindən axaraq Kaspi dənizinə tökülür" ifadəsi ilə təsdiq edir.

Beləliklə, "Araksena" ərazisi Arazın Quzey Azərbaycan ilə Güney Azərbaycan arasında sərhəd kimi xəttini təşkil edən hissənin sahilləridir. Onun Ərməniyəyə aid etdiyi "Araksena" isə Arazın cənub sahilidir. Deməli, Ərməniyə eradan əvvəl 2-1-ci yüzilliklərdə məhz Arazın cənub hissəsini - Strabonun "Araksena" adlandırdığı ərazini işğal etmişdi. Daha dəqiq desək, ermənilər-haylar bu ərazini "midyahılar"dan (daha dəqiq desək atropatenlilərdən) qoparmışlar. Strabonun yazdığı Midiya dövləti həmin dövrdə süqut etmiş, Araz çayından cənubdakı torpaqlar isə artıq Atropatenaya məxsus idi.

Beləliklə, ermənilər-haylar tərəfindən işğal olunmuş ərazi Arazın cənub sahilindəki torpaqlar idi. "Araksena"nın Araz çayından şimaldakı sahil torpaqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

KASPIANA. Qədim yunan müəllifi göstərir ki, Kaspiana Ərməniyəyə məxsusdur (?). Lakin əsərin başqa bir yerində israr edir ki, Kaspiana əyaləti albanlara aiddir. Bir-birinə zidd fikirlər! Bilərəkdənmi, yoxsa ona ötürülmüş məlumatların səhvi üzündən, yaradılmış dolaşığı çalışmaq tarixi gerçəklik çərçivəsində araşdıraraq, həqiqəti üzə çıxaraq.

Azərbaycan toponimiyasının, etnoqrafiyasının bilicisi, tanınmış tədqiqatçı-alim Qiyasəddin Qeybullayev (ona min rəhmət!) qaldırılan məsələni diqqətlə araşdırıb, əldə etdiyi elmi nəticələrə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, Kaspiana toponimi türk mənşəli aborigen tayfa birliyinin - kaspilərin, hələ m.ö. 9-8-ci yüzilliklərdə yaşadıkları yer, ərazi, məkan deməkdir.

Mənbələrdən də (antik, qədim erməni-hay və s.) məlumdur ki, Quzey Azərbaycanın ərazisində, qeyd etdiyim kimi, qədim zamanlarda kaspilər üç bölgədə yaşamışlar (bax: xəritə səhifə 11).

Albaniyanın şimal-şərqində, indiki Dərbənd bölgəsində, hətta onların şərəfinə “Dərbənd keçidi, qapısı” adlanmazdan xeyli öncə bu keçid “Kaspi keçidi (qapısı)” adlanırdı. Sisiyalı Diador, İosif Flabini, Kornelli Tatsit və Pamponi Milan yazırlar ki, “skiflərə ən yaxın olan kaspianlar” Kaspi körfəzində yaşamışlar. “Kaspi körfəzi” adlı yer isə tədqiqatçıların yekdil fikrincə, Xəzər dənizinin şimalındadır. Bu böyük ərazidə kaspilərlə yanaşı, savromatid adlanan amazonkalar da yaşamışlar.

Beləliklə, kaspilər Albaniyanın şimalında da məskunlaşmışlar və Strabonun ermənilərin-hayların işğal etdiyi Kaspiana şimalda yaşayan bu kaspilərin məskunlaşdığı ərazi ola bilməzdi, bu istisna olunur.

Albaniyada yaşayan kaspilərin digər hissəsi Mil düzündə və Muğanın Arazdan yuxarı hissəsində yaşamışlar. Mil düzündə miladdan öncə Paytakaran adlı iri şəhər - qala var idi ki, onun erməni-hay mənbələrində Kaspik ölkəsində yerləşdiyi qeyd olunur.

5-ci yüzillikdə yaşamış erməni-hay müəllifi Favst Buzand Paytakaran şəhərini “kaspilərin torpağında şəhər” adlandırır. Başqa erməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi alban xristianlığın Balasakanda da (Paytakaran - müəllif) yayıldığını xəbər verir.

Məlumdur ki, alban xristian dini Araz çayından cənubda, Sasanilər sülaləsinin hökmranlığı dövründə (4-cü yüzillik) yayıla bilməzdi.

Beləliklə, bu kaspilərin ərazisi (Balasakan-Paytakaran) Albaniyada yerləşirdi. Eyni zamanda yuxarıda qeyd etdim ki, Strabon Kaspiananı həm də Albaniyaya mənsub əyalət kimi göstərir. Odur ki, erməni-hay tarixçilərinin Kaspik adlı ölkənin ermənilərə-haylara məxsus olması haqqında iddiaları da əsassızdır və əslində sırf uydurmadır...

Strabonun göstərdiyi Kaspiana bu Kaspiana da deyil. Bu Kaspiana Strabonun Albaniyaya aid etdiyi Kaspianadır. Və nəhayət, kaspilərin 3-cü hissəsi Güney Azərbaycanın tarixi Atropatena ərazisində yaşayırdı. Daha doğrusu, kaspilər Kürün Arazla qovuş-

duğu yerdən Xəzər dənizində olan ərazidən aşağıda – Xəzərin cənub-qərbində və Arazın sağ sahilində yaşayırdılar. Tarixən bu torpaqlar sözügedən dövrdə Atropatena dövlətinin, ondan da öncə Midiya dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Kaspilər haqqında ilk məlumat Herodotda qeyd olunmuşdur. Bu Kaspiana əyaləti miladdan öncə 2-ci yüzillikdə erməni-hay qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuşdur. Kaspiana əyalətinin mi-diyalılarından (Atropatenedən) erməni-hay qəsbkarları tərəfindən qoparılması haqqında məlumat Q.Qeybullayevin elmi tədqiqatlarında təsdiq olunur.

Araksena və Kaspiana əyalətlərinin bədnam qonşularımız – erməni-hay işğalçıları tərəfindən tutulması nəticəsində Erməniyə (Hayastan) qısa bir zaman kəsiyində Araz çayı boyu Albaniya ilə “həmsərhəd” olmuşdur. Adi dillə desək, ermənilərin-hayların təcavüzündən sonra da Kür-Araz ovalığı Erməniyəyə (Hayastana) yox, Albaniya dövlətinin tərkib hissəsi olaraq qalırdı.

SAKASENA. orta yüzilliklərə aid mənbələrdə Şakasena da adlanır. Aparacağımız söhbət isə 2-ci Sakasenaya aiddir. Birinci Sakasena haqqında yuxarıda deyilmişdir. Strabonun əsərində iki müxtəlif coğrafi koordinatlardakı ərazi Sakasena olması göstərilir. Bu tarixi məlumatın ətraflı tədqiq edilməməsi yanlış fikir yaratmış və bundan dərhal sui-istifadə edən ermənilər-haylar Gəncə bölgəsində guya qədim vaxtlardan yaşamaları fikrini irəli sürmüş və bu ərazinin erməni-hay torpaqları hesab etməyə başlamışlar.

Strabona görə ikinci Sakasena Gürgən əyalətindən cənubda yerləşir. Beləliklə, Sakasenanın biri Albaniyada, digəri isə Atropatenedə mövcud olmuşdur.

I Daranın Bisütun qayasındakı yazısında “Saklar ölkəsi” yad edilir. Bu “Saklar ölkəsi” miladdan öncə 7-ci yüzillikdə Assur çarının Asurbanapalın (668-633) Mada (Midiya, Maday) torpağına hərbi səfərinin təsvirində deyilən “Saka ölkəsi” ilə eynidir. “Saka ölkəsi” və “Sakasena” eyni köklü, eyni mənəli addır. “Şen” sözü təkrar edirəm, qədim türk mənşəli olub “yer, məskən, sıx yaşayış yeri” mənasını daşıyır.

Strabonun bu Sakaseni erməni-hay əyaləti adlandırmasından görünür ki, ermənilər-haylar Cənubi Azərbaycandakı, Atropatena-ya məxsus Sakasenanı tutmuşlar.

Tarixi qaynaqlardan o da məlumdur ki, Atropatenanın Araksena, Kaspiana və Sakasena əyalətləri miladdan öncə 87-ci ildə (başqa bir mənbədə 96 yazılır) işğalçı Erməniyə (Hayastan) tərəfindən təcavüzə məruz qalmış, lakin bu işğal çox da uzun sürməmişdi.

Eradan əvvəl 69-cu ildə, yəni 18 ildən sonra Roma sərkərdəsi Qney Pompey işğalçı Erməniyəni (Hayastan) diz çökdürmüş və onunla bağlanmış rüsvayçı müqaviləyə əsasən Erməniyə (Hayastan) zəbt etdiyi ölkələrdən, o cümlədən Atropatenedən qopardığı əyalətlərdən uzaqlaşdırıldı, məhrum edildi. Deməli, erməni-hay tarixçilərinin “Böyük Erməniyə”nin (Hayastanın) Miladın 4-cü yüzilliyinə qədər davam etməsi haqqında cızma-qarası başdan-ayağa xülyadır, saxtakarlıqdır, xəyallarından keçənlərə don geyindirib, istək və arzularım gerçək kimi növbəti dəfə qələmə vermək cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Əslində, “Böyük Erməniyə” (Hayastan) uydurması bununla da dağıldı. Erməniyə (Hayastan) özü isə sonralar Parfiyaya aid edildi.

Bu yazım üzərində işimi yenidən tamamlamışdım ki, (iyul 2006-cü il) Azərbaycanın elmi həyatında albanşünas alim “Fəridə Məmmədova sindromu” bütün təəssübkeş ziyalılarımızı şok hala saldığı, hədsiz qəzəbləndirdiyi kimi mənim üçün də Azərbaycanımızın kürəyinə sancılmış xəncər təsiri bağışladı. Öncə mənə çatan şifahi məlumatlara inanmadım, tərəddüd etdim. Respublikanın Milli Elmlər Akademiyasında onun yenidən rus dilində çap elətdirliyi “Qafqaz Albaniyası və albanlar” (2006) kitabının 100 min manata satıldığını, onu vərəqləyəndə qədim türklərin beşiyi Qafqaz Albaniyasının özbaşına “Böyük Erməniyə” (Hayastan) tərkibinə qatılması haqqında xəritəni görəndə özümü güclə ələ aldım, bu ahıl yaşımda əlimdən “xəta” çıxmasın deyərək, Akademiyada tanınmış alimlərimizin görüşünə belə gedə bilmədim.

İndi bir az qəzəbim səngiyəndən sonra bu üzdənirəq “albanşünas alim”ə sözlərimi kitab səhifələrindən demək istəyirəm.

Fəridə Məmmədova, necə oldu ki, siz, Albaniyanın tədqiqatçısı, onun həqiqətlərini, reallıqlarını bilib-bilə kənara atıb, lapdan ikiəlli mövcud olmayan mif və nağıllardan mayalanmış “Böyük Erməniyə” (Hayastan) xülyasından yapışib ermənilərə-haylara xas bir inadkarlıqla gündəmə gətirir və heç kəslə hesablaşmadan erməni-hay şovinist ideoloqlarının ön sırasına çıxırırsınız, onların “xoruna” qoşulursunuz və çəkinmədən bütün dünyaya, özü də rus dilində car çəkərək, qədim türk dünyasının beşiyi sayılan Azərbaycanın bu dilbər guşəsi – Qafqaz Albaniyası, Qafqaza sonradan gəlmə ermənilərin-hayların “qədim torpaqlarına” qatırırsınız?

Bu əqidə ilə siz kimə xidmət edirsiniz? Məqsədiniz nədir?

Doğulub boya-başa çatdığınız, çörəyini yediyiniz, suyunu içdiyiniz, ali təhsil alıb ən yüksək alimlik pilləsinə çatdığınız Azərbaycana necə qıydınız - açıq-aşkar xəyanət etdiniz? Bəlkə, sizin damarlarınızda başqa millətin qanı axır, xəbərimiz yoxdur?

Axı sizə bir alim kimi, o da məlumdur ki, indiki “Ermənistən” sovet dövründə Qərbi Azərbaycanın torpaqları hesabma – qədim türk elləri, obaları hesabına yaradılmışdır. Ermənilər-haylar rusların əlilə buralara “köç” etmişlər, gəlmişlər.

Ondan da xəbərsiz deyilsiniz ki, “erməni başkəsənləri” etnik təmizləmə siyasəti aparıb, həmin torpaqların irsən sahibləri - 250 mindən çox soydaşlarımızı 1988-ci ilin soyuq qış aylarında silah gücünə doğma ocaqlarından, dedə-baba yurdundan qovdular, hansı ki, ulu əcdadlarımız - qədim türklər bu torpaqların avtohton əhalisi kimi on min illərlə buralarda həyat sürmüş, yaşadıkları dağlara, çaylara, məskən və tikdikləri hərbi qalalara öz doğma dilində ad verib minlərlə etnonim, toponim yaratmışlar. Bütün bu etno-mənəvi sərvətimiz də erməni-hay soyqırımına məruz qalmışdır!

Bunun müqabilində sizin “vətəndaşlıq” mövqeyiniz, “vətən təəssübkeşliyiniz” budurmu?

Deyilənləri bildiyiniz halda atdığınız bu çirkin, mənəviyyatdan uzaq, mənəvi xəyanətkarlıq nəyin, kimin xatirinə həyata keçirilmişdir? Erməni-hay ideoloqları sizi seçməkdə, görünür, sizin sərbətsizliyinizi düzgün hədəfə alıblar!

Sizdən, Fəridə Məmmədova, soruşmaq istəyirəm: Milli Elmlər Akademiyasının binasına daxil olanda heç xəcalət çəkmirsiniz? Axı onun yüksək amallarına xəyanət etmişsiniz. Dünənə kimi, çiyin-çiyinə çalışdığınız əməkdaşlar qarşısında heç vicdan əzabı çəkirsinizmi?

Bəs vaxtında sizin bir alim kimi yetişməyinizdə xeyli əmək sərf etmiş mərhum akademik Z.Bünyadovun ruhu qarşısında xəcalət çəkmirsiniz. Dünyanızı dəyişəndə hansı üzlə təhqir etdiyiniz, böhtan atdığınız, alçaltdığınız torpağa gömüləcəksiniz?

Amma sizə də yaxşı bəllidir ki, tarixi realıq və həqiqətlər deyilənlərin əksindən xəbər verir. Ərməni-hay cırtdan dövləti yaradılsa da, o həmişə Assuriya və Midiyadan, İran və Romadan, Bizansdan asılı vəziyyətdə - vassal olmuşdur.

Elmə o da məlumdur ki, Van gölü ətrafında meydana gəlmiş Urartu dövləti m.ö. 13-12-ci yüzilliklərdə güclənir və Aysor, Nairi krallıqlarını özünə tabe edir. Sonrakı yüzilliklərdə o "Ərməniyə" adlandırılan bölgəni də öz iradəsi altına alır və ərazilərini Ararat, Qafqaz və Malatya bölgələrinə qədər genişləndirir.

Kimmerlərdən sonra sak (skif) türklərinin sarsıdıcı zərbələrindən zəifləmiş Urartu dövləti Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Mada dövlətinin hücumlarına cavab vermək iqtidarında olmur. M.ö. 59-cu ildə Urartunun Kiçik Asiyadakı əraziləri - Armini (Arman - Ərman) və Hayasa əyalətlərini Mada işğal etdi. Antik müəllif Ksenofont bunu belə ifadələrlə qələmə almışdı:

"Madaydan asılı Armeni dövləti", Strabon isə yazır: "Midiyalılar ermənilərin adətlərinin baniləridir!" Bu ifadələr Armini əyalətinin Mada dövlətinə məxsusluğunu vurğulayır.

Həmin dövrün hadisələrinə dair yazılmış mənbələrdə o da xəbər verilir ki, erməni-hay adlanmış xalq Urartu xalqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəzi tədqiqatçılar ermənilərlə-haylarla qədim xetlərin arasında genetik əlaqə axtarsalar da, bu səylər də nəticəsiz qalmışdır.

Odur ki, erməni-hay tarixi, nağılbaz erməni-hay tarixçiləri tərəfindən ilk orta yüzilliklərdən başlayaraq, haykların "müstəsna qabiliyyətlər"ə malik olması, ali irqə mənsubluğunu tərifləyən saysız-hesabsız rəvayət və uydurma hekayətlərlə "zənginləşdirilə-

rək" şişirdilir və beləliklə də, tarixi həqiqətlərdən uzaq düşərək bilərəkdən qeyri-elmi məcraya yönəldilmişdir. Nəticədə çağdaş erməni-hay müəllifləri də tarixi saxtalaşdıran sələflərinin təsiri altında onların "yaratdıqları irsi ənənələrin" sadıq davamçılıqlarına çevrilərək, erməni-hay xalqının beynini millətçilik (şovinizm), hegemonluq toxumu ilə zəhərləmişlər...

Tarix boyu erməni-hay xalqının qırğına verilməsi, işgəncələrə düşməsi... bu gün Azərbaycan torpaqlarının erməni-hay təcavüzünə məruz qalması bir növ tarixi realıqları saxtalaşdıran, birinci növbədə, erməni-hay "tarixçiləri"nin və qriqoryan kilsəsinin günahı üzündəndir.

Tarixi arayış. Ərməni-hay Qriqorian kilsəsinin dini xadimlərindən İosif adlı biri barədə tarixi ədəbiyyatda mövcud məlumat «fəaliyyətinin» Don üzərində hələ 18-ci yüzilliyin 2-ci yarısında salmış Naxçıvan şəhəri ilə bilavasitə bağlı olduğundan, bu gün erməni-hay millətçiləri qriqorian kilsəsi bundan istifadə edərək Şimali Qafqaza-Rusiya ərazilərinə də torpaq iddiası irəli sürdüyü bir vaxtda, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, Osman Türkiyəsindən xislətinə (millətlər arasında düşmənçilik toxumları-- şovinizmi yaydığına) görə ölkədən qaçaraq öncə Krım yarımadasında - gəlmə erməni-hayların sıx yaşadığı icmalara, sonra da Tiflisə «soydaşlarına» humanitar yardım göstərmək üçün gəlmiş arxiepiskop İosif, əsl mətləbini pərdələmək məqsədilə gürcü - Mxaqrzeli soy adını qəbul edərək gürcü knyazı olmuşdur. İşbazlığı, riyakarlığı və xüsusilə də peşəkar erməni-hay hiyləgərliyi sayəsində fəaliyyət dairəsini genişləndirmək qərarına gəlir. Bunun üçün Rusiya çar sarayına, məmurlara «bəxşilər» hesabına özünə yol açır. İqtidar ruslarla daha yaxın olsun deyərək dönüb olur knyaz Arqutinski. Bu adlarla o, rus, erməni-hay mənbələrinə düşmüşdür.

Arqutinski əzabkeş, yazıq, kökü kəsilmək üzrə olan xristian erməni-hay milləti haqqında sarayda təsirli, inandırıcı fikir yaraadır və «peşəkəş» vasitəsilə 1779-cu ildə Don çayı üzərində Naxçıvan adlı şəhər salınmasına nail olur və Krımdan, Türkiyədən 15 min nəfər ancaq erməni-hay əhalisini oraya köçürməyi şəxsən

Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri

özü təşkil edir. Yeni yaşayış yerinə gətirilən erməni-haylara son dərəcə, faydalı güzəştlər, imtiyazlar verilir; hökumət hesabına onların əşyalarının daşınması, 12 min desyatin məhsuldar torpaq sahəsinin, hər evə isə 30 desyatin torpaq ayrılması, 10 il müddətinə bütün növlər üzrə vergilərdən azad olunması, tikinti materiallarının pulsuz verilməsi və s. və i.a.

Bütün bunlar, yenə də vurğulayıram, knyaz (keçmiş erməni-hay qriqorian kilsəsinin arxiepiskopu İosifin) Arqutinskinin «söyləri» sayəsində başa gəmişdir. Həmin vaxtdan Avrasiya xəritəsində eyni adlı iki Naxçıvan şəhəri göstərilir; onlardan birincisi 3 min il yaşı olan, qurmaq, yaratmaq, sülh məramlı azər türklərinə məxsus Azərbaycanda muxtar Respublikanın paytaxtı – Naxçıvan və digəri «Böyük Erməniyə» ideyasına – başqa dövlətlərin ərazilərinə torpaq iddiasına xidmət edən arqumentə çevrilmiş, işğalçılıq, təcavüz planına daxil edilmiş, Don çayı üzərində Naxçıvan.

Ötən yüzilliklərdə baş vermiş olayların elmi-məntiqi təhlili göstərir ki, erməni-hay müəlliflərinin bir qismi tarixdə yalan, uydurma və saxtakarlığı müstəsna bir məharətlə “yaratmaq qabiliyyəti”nə malikdirlər. Onlar bu və ya digər bir yalanı ortaya atmazdan öncə, buna özlərini inandırır, sonra ətrafda olan soydaşlarını, buna da nail və əmin olduğdan sonra əldən-ayaqdan çıxaraq güclü təbliğat maşınına işə salır və israrla dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışır və təəssüf ki, çox hallarda buna nail da olurlar. Dünyada erməni-hay təbliğatçılarımdan güclüsü yoxdur, - deyənlər tamamilə haqlıdırlar. Belə ki, bu gün Yuxarı (dağlıq) Qarabağın çökməsi, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı, 20 min şəhid verməsi, əhalisinin bir milyonunun qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, neçə-neçə şəhər və kəndlərin viranə qoyulması da erməni-hay təbliğatının acı nəticəsidir.

Yeter! Qayıdaq yenə də ermənilərlə-haylarla bağlı keçmiş tarixi olaylara. Ancaq konkret tarixi, elmi dəlillər riyakar, qəddar və nankor erməni-hay müəlliflərinin və millətçilərinin iç üzünü ifşa etməkdə əvəzsiz yardımçıdır, yalanın qarşısına çəkilən sipərdir.

Beləliklə, bütün dünya bilir ki, Makedoniyalı İsgəndər bir qayda olaraq, fəth etdiyi ölkələri idarə etməyə yerli əhalidən çıxmış valiləri cəlb edirdi. Ermənilər-haylar yaşayan ərazinin idarə

olunması yerli valiyə tapşırılsa da, o sərkerdə Selevkin təsir dairəsinə daxil edilmişdir. 150 il davam edən selevkilər sülaləsinin hakimiyyətinə parfiyalılar son qoydular.

Asiyadan çıxmış parfiyalı (erməni-hay yox!) Arsas (saxtakar erməni-hay tarixçilərinin yazılarında “erməniləşdirilmiş” şəkildə - Arşak) hakimiyyət başında durur və təzə yaradılmış erməni-hay krallığını gücləndirməyə müvəffəq olur. Bu cırdan dövlətdə ermənilərdən-haylardan savayı müxtəlif dildə danışan tayfalar da yaşayırdılar. Bir də təkrar edirəm, Arman (Ərman, Ərmən) türk etnosu bölgənin aparıcı türk tayfası idi ki, onun adı ilə də bölgə adlanmış, etnonimə çevrilmişdir. Arsasın krallığı ərəfəsində və xüsusilə onun hakimiyyəti dövründə şərqdən türk mənşəli xeyli bulqar tayfaları da Şimali Qafqazdan keçərək sonralar Armeni adlanmış bu bölgədə məskunlaşmış və yaşamışdılar (m.ö. 8-ci yüzillikdə)...

Böyük Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərindən bizə bəllidir ki, «Ərmən» adlı başqa bir ölkə (etnoxoronim) Qafqaz Albaniyasının şimali-şərqində-Dərbənd regionunda da mövcud olmuşdur. O, yalnız özünəməxsus şairənə dəstxətti ilə belə yazır:

«Dərbənd dənizinin (Xəzər – müəllif) bir səhmanında,
Bir gözəl ölkə var dağlar yanında
Şahzadə qadınlar (amazonkalar – müəllif) orda hökmran,
Yayılmış qoşunu İsfahanacan,
Arandan başlamış Ərmənə qəddər
Onun fərmanına boyun əyirlər...»

Erməni-hay müəllifləri burada da saxtakarlıqdan çəkinməyərək şahzadə «Şirinin mənşəcə erməni-hay qızı olması» kimi uydurmanı gündəmə gətirmişlər. Bu növbəti səfəngiyatı ifşa edərək M.Ə.Rəsulzadə tarixi faktla konkret savab vermişdir: «...Bu, Dərbənd dənizi ətrafındakı Gülistanın bəri tərəfində hökmranlıq edən Şəmiranın qardaşı qızı və vəliəhddir...»

M.ö. 115-ci ildə ermənilərə-haylara krallıq edən mənşəcə parfiyalı Artəşesin dövründə tabe olduğu Parfiya kralı Arşaqana qarşı çıxaraq ölkəsinə müstəqillik elan edir və başçılıq etdiyi

krallığın hüdudlarını Trakiyaya qədər genişləndirir. Parfiya hökmdarına nə vaxtsa girov verilmiş onun oğlu II Tiqrان sonralar elə məqam yaranır ki, hakimiyyətdə atasını əvəz edir. Atasının qonşu torpaqlara hərbi yürüşlərini - qəsbkarlığı davam etdirən, bir sıra əyalətləri, ölkələri tutaraq “Böyük Ərməniyə” yarıdan II Tiqrان doğma oğlunun xəyanəti üzündən m.ö. 69-cu ildə Roma sərkərdəsi Lukull tərəfindən diz çökdürüldü...

İndi isə erməni-hayların irqi, dili, dini və soy adları haqqında elmdə mövcud məlumatlarla tanış olaq.

ƏRMƏNİLƏR-HAYLARIN İRQİ, DİLİ, DİNİ VƏ SOYADLARI

Öncə qısa tarixi arayış. Xatırladım ki, miladdan xeyli qabaq “bragi”lər (indiki erməni-hay adlı millətin əcdadları – müəllif) Frigiya dövləti qüdrətli türk tayfaları kimmerlər (qamərlər) tərəfindən dağıdıldıqdan sonra frigiyalıların tərkibində; bir qismi (qeyd etdiyimiz kimi indiki Türkiyədə) “ərmin” (Ərman – Ərmən), digər qismi isə “Hayasa” adlı əyalətlərə üz tutaraq gəlib məskunlaşmış və həmin əyalətlərin adı ilə adlanmışlar. Mövcud izaha görə Ərmən əyalətinin aborigen tayfası, təkrar edirəm, cəngavər, cəsur bir tayfa olmuş “ər mənəm, qocaq, cəsur mənəm, kişi mənəm” kimi açıqlanır. Frigiyalıların tərkibində gəlmiş digər adsız tayfa bu əyalətlərdə Ərmin və Hayasada bir müddət yaşadığından sonra bu adları özlərinə götürmüşlər, erməni və hay adlanmışlar. Yəni çağdaş erməni-hay xalqı əsas etibarilə bu iki “qol”dan yaranmışdır. Odur ki, hesab edirəm gələcəkdə erməni-hay istilahını işlətmək daha düzgün olar.

Öncə qeyd edim ki, erməni-hay tayfaları tarixin səhnəsində assuriyalıların Urartu üzərində qələbəsindən sonra m.ö. 7-ci yüzillikdə (bəzi mənbələrdə başqa tarix də göstərilir) meydana çıxır. Ərməni-hay tayfaları ilk əvvəl Araz çayının dağ mənbəyində yerləşdikləri ovalıq Assuriyanın tarixi əyaləti olmuş, sonra bu ərazi (Türkiyənin Şimal-Şərqində) Madaya (Midiyaya), daha sonra Makedoniyalı İsgəndərin fəthləri dövründə Yunanıstana qatılmışdır. Böyük Fatehin ölümündən sonra erməni-hay tayfalarının məskun-

laşdıqları ərazi Səlvəkilərin hakimiyyəti altına düşür. Sonrakı yüzilliklərdə yaradılmış kiçik erməni knyazlıqların müstəqillik qazanmaq səyləri, çalışmaları nəticə vermir. Neçə-neçə yüzilliklər boyu böyük imperiyaların vassalı olaraq qalır. Müstəsna hal miladdan öncə mənşəcə parfiyalı hökmdar II Tiqranın dövründə, böyük imperiyaların; Roma, Bizans və İran arasında yaranmış gərgin münafişlərdən istifadə edərək efemer müstəqillik qazanmış, zəif düşmüş qonşu ölkələrin torpaqlarını qismən işğal etməyə nail olmuşdur. Bunun nəticəsində “Böyük Ərməniyə” yaradılmışdır. Hansı ki, sonrakı illərdə Pompey tərəfindən diz çökdürülmüş və yenə əvvəlki kimi vassal vəziyyətinə düşmüşdür.

M.ö. 400-cü ildə Ksenofon (Anabaz) sözügedən ərazini keçərkən (sonralar o ərazi yunanca Armeniya, yeni Ərməniyə adlanmışdır - müəllif) onun əhalisinin elam dillərinin birində - “asiya dilində” danışdığını şahidi olur və bunu qələmə alır.

Ərməni-hay etnosu bu gün öz dili, dini və fiziki tipi olan bir xalq kimi görünür, erkən orta yüzilliklərdə meydana gəlmiş, formalaşmış etnosdur. Dünya alimlərinin fikrincə, erməni-hay irqinin etnik və antropoloji baxımdan elmi təsnifi yoxdur. Bu bərdə yazılı mənbələrin məlumatları ziddiyyətlidir və biri digərini inkar edir. Bununla belə erməni-hay irqi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün dünya alimlərindən bir neçəsinin elmdə mövcud fikirlərini nəzərdən keçirmək kifayət edər.

Professor V.Vernont: “Ermənilər İran dillərindən fərqli bir dildə danışılar. Fiziki cəhətdən yekcins deyillər... Bunlar Türkiyədən Rusiyaya, Rusiyadan Mərkəzi Asiyanın içərilərinə, Cənubi-şərqi Avropaya və Ararat bölgəsinə dağılmışlar. Onlar bu bölgələrdə türklər, kürdlər, samilər və monqollarla qarışmışlar.

...Əksəriyyəti qartalburun, böyük ağızlı olur” (axıncısı, görünür, hay-həşir, qara-qışqırıq salmaq üçündür - müəllif).

J.Deniker qeyd edir ki, ermənilər sıx halda Van gölü ətrafında, Ararat dağı ətəklərində, yerdə qalanları dağınıq halda Cənubi və Cənub-Qərbi Asiyada, Qafqazda yaşayırlar. “Ərmənilər müxtəlif ünsürlərdən təşkil olunaraq, qarışıq bir irqdir. Boyları 163-169 arasında, yastıbaşlı... irqləri hindu, əfqan, aysor və türk irqlərindən yaranmışdır”.

Robert Cais: “Ərmenilər Pamir yaylalarından gələn ari soylarla Mesopotomiyadan şimala doğru köç edən sami irqə mənsub tayfaların qarışığıdır. Kürdlərlə erməniləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Yaxın qohumdurlar”.

N.Kassoviç: “Ərmeni irqi təmiz (yekcins) bir irq deyildir”

İ.S.Monroy: “Ərmenilər irq etibarlı ilə iranlı, kürd, bəluç və qaraçılarla qohumdurlar... Burunları yəhudilərininki kimi gözə çarpan bir şəkildə çıxıntılıdır. Yəhudilərlə fiziki və mənəvi oxşarlıqları var...”.

Müasir “ərməni” adı, (eləcə də hay) qeyd olunduğu kimi, eyniadlı bölgə, əyalət adından götürülmüşdür, bu nə etnos, nə də irq adıdır. Həmin əyalətlərdə yaşayan başqa irqdən olan insanlara da “ərmən” (və ya “hay”) deyilirdi.

Məşhur Mamikonyanlar, Baqratunilər nəslinin nümayəndələri, ilk erməni-hay kralı sayılan parfiya mənşəli Arşak, Qriqor Luşavoriç kimi görkəmli adamların etnik mənşəyi - Asiya mənşəlidir və onların ermənilərlə - haylarla irqi birliyi, genetik bağlılığı yoxdur.

ƏRMƏNİ-HAY DİLİ: Dünya alimlərinin fikrincə, erməni-haylar Hind-Avropa dil qrupuna aid olub proto-erməni dilində danışır. Dilçi mütəxəssislərin əksəriyyəti erməni-hay dilinin yunan, alman və bolto-slavyan dillərilə areal (məkan) əlaqələri nəzərə alaraq onun Kiçik Asiyaya - İveriya, bəlkə də uzaq vilayətlərdən – Balkan yarımadasından gətirildiyini söyləyirlər.

Qədim Şərqi dillərinin, o cümlədən erməni-hay qrabar dilinin bilicisi İ.M.Dyakonov hesab edir ki, erməni-hay dili xaricdən gətirilmədir. Odur ki, bu dilin mənşəyinə, qədimi olmasına aid etibarlı, rəsmi mənbə, qaynaq yoxdur! Erməni-hay qrabar dili ay-sorların, türklərin, farsların, yəhudilərin, parfiyalıların, yunanların dillərinin təsiri altında yaranmışdır.

Qədim erməni-hay qrabar dili əsas üç inkişaf, təkamül mərhələsi keçərək təkmilləşmiş və indiki müasir ədəbi dil (qrakan lezu) şəklinə düşmüş və hazırda bu dil məktəblərdə tədris olunur.

Erməni-hay dilinin Mesrop Maştots əlifbası və ya Danyelli deyilən bu yazının Yenisey - göy türk oyma yazısı ilə bənzərliyi vardır. Bu əlifbanın 11 hərfi tamamilə göy türk əlifbasına bənzəyir.

M.Sədi Koçaş: “Qrabar adlanan və Turan ünsürləri ilə zəngin olan erməni (hay - müəllif) dili bu əlifbadan istifadə etmişdir”. Beşinci yüzillikdə dini xadim-katalikos Saak (İsak) Yunanıstanda təhsil almış və erməni-hay əlifbasının yaradıcısı Maştots Mesropla birlikdə İncili və bir çox başqa dini əsərləri erməni-hay qrabar dilinə tərcümə etmişlər.

Ukrayna akademiki, şerqşünas A.E.Krımski erməni-hay dilinin tarixinə, mənşəyinə toxunaraq yüz il bundan öncə «köhnə» erməni-hay dilinin Krım tatarlarının dilinə bənzərliyini qeyd etmişdir. Bu fikri ondan da öncə alimlərdən Jana Deni və Tadeuş Kovalevski söyləmişlər.

Çağdaş rus alimi A.N.Qarkavets də «köhnə» erməni-hay dini dualarının türk dilində olmasını aşkarlamış və mətbuatda bu barədə çıxış etmiş, əsərini də «Qıpçaq yazılı irsi» adlandırmışdır.

Etiraf edək ki, «Ərmənistan»ın özündə də (Matadaran kitabxanasında) erməni-hay qrafikası ilə qədim türk dilində yazılmış kitablar saxlanır. Görünür, əski dövrlərdə erməni-haylar Suriya dilində yox, məhz türk dilindən istifadə etmişlər.

Ərmenilər-haylar xristian dinini türklərdən (qıpçaq-hun) götürdüklerini gizlətmirlər. Bunu qriqorian kilsəsinin tarixi də təsdiq edir. Həmin türklər ki, onlar üçün ilk məbədləri-kilsələri inşa edərək xaç nişanı (xoruq, qoruq) vermişlər. İlk erməni-hay episkopları, keşişləri; o cümlədən Kardost və Makar hələ 4-cü yüzillikdə Dərbənddə uzun illər yaşayaraq türk ruhanilərindən dərs almış, dini-maariflənmə təlimi keçmiş və kilsələri üçün mövcud türkdilli kitabların üzünü köçürmüşlər. O dövrdə türk dili, türk kitabları bütün dünyada ilahi kitablar sayılırdı. Bütün bu danışdıqlarımız həyatda olubdur, faktıdır və indi tarixə çevrilmişdir.

Təsədüfi deyil ki, Ərməniyyənin çarları, hakimləri də türk mənşəli adamları, nəsiləri qədim türk köklərinə bağlıdır (indi bu olaylar xoşumuza gəlməyə də harda isə həтта ikrah hissi doğursa da bu həqiqətdir). Odur ki, bu gün «Ərmənistan»ın toponimiya fondu – əsas etibarilə türk mənşəli, türk mənəli toponimlərdən ibarətdir. Bu da faktıdır və onu inkar etmək qeyri mümkündür.

Türk dilinin erməni-haylar tərəfindən hələ qədim vaxtlardan istifadə olunması faktı da inkar olunmazdır. Belə ki, qədim

erməni-haylar dili – qədim türk dilinin dialektidir. Fikir verin, ermənilər-haylar erməni-hay «yazısının atası» sayılan Maşotsa verilmiş ad – «kertolahayr» titulu qədim türk dilinə mənsubdur və o «kert» - «kəs, doğra», «runi et», «ola»-«öyrət, təlim et», «ayr» - «izah edən, açıqlayan» deməkdir. Bu sözün erməni-hay dilində tərcüməsi yoxdur! Bu qədim türk sözüdür!

Erməni-hay tayfaları müxtəlif tarixi dövrlərdə əsarətində olduqları dövlətin hakim dilində; farsca, yunanca və türkcə danışmışlar. Dünya şöhrətli tənqidçi-alim Je Normand yazır: "...Erməni dilinin qədim köklərə malik olmasına heç bir sübut yoxdur!" Digər dilçi alimlərdən Deleqarde Qoşe, Vindisman, Peterman da bu fikirdədirlər. De Morqan isə qeyd edir ki, erməni-hay dilində aysor, ibrani (ivrit), midiya, gürcü, minqrel, laz, urartu, nairi, iskit (skif, aşkenaz - müəllif), yunan, ərəb, türk, moңqol, kürd, latın, rus, müasir və arxaik kəlmələri də vardır. Belə ki, bu gün işlək erməni-hay dili fondunda 4 (dörd) min 200 (iki yüz) yalnız türk mənşəli söz vardır. Təkrar da olsa qeyd edək ki, xristianlıqdan öncə erməni-hay yazıları olmadığından erməni-hay dilinin qədimliyini bildiren heç bir yazılı mənbə, sənəd yoxdur!

Qarabağ xanı Pənah Əli xanım "eşik ağası" Baharlımın nəvəsi, Azərbaycanın dəyərli ziyalı, "Azərbaycan" adlı əsərin (1921-ci il) müəllifi Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) erməni-hay dili məsələsinə toxunaraq yazır: "...onlar hind-Avropa dillərinə məxsus olan erməni (-hay-müəllif) dilində danışirlər. Qədim erməni dili və yeni erməni dili, bir-birindən fərqlənir. Yeni erməni dili başqa qatışıqlarla, əsasən, fars və türk elementləri ilə bəzənmiş... qədim dillərindən fərqlənən xalq danışığı dilidir. Bu dil həm də... ayrı-ayrı dialektlərə ayrılır. Birinci dildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Rusiya, ikinci dildə isə Türkiyə, Macarıstan və Rumıniya erməniləri danışirlər".

Məlumdur ki, Azərbaycanda yaşayan digər xalqlarla ünsiyyətdə ermənilər-hayların ümumi dili türk dili olmuşdur. Çağdaş erməni-hay əlifbası 38 hərfdən ibarətdir.

Türk müəllifi M.Sədi Koçaşın erməni-hay əlifbasında Yeni-sey-göytürk oyma yazısının oxşarlığından söhbət açması o deməkdir ki, erməni-hay dilinin dərin elmi araşdırmalara ehtiyacı

var. Hərçəndi saxtakar erməni-hay alimləri danışdıqları, yazdıqları ana dilinin qədimliyindən (Miladdan öncə) bəhs edən bolluca "əsərlər", məqalələr yazır, apardıqları, elmdən uzaq tədqiqat "işləri"ni sensasiya kanalına yönəldirlər (üzdənirəq alim Ayvazyanın erməni dilinin "qədimliyi"ne dair yazılarını, tədqiqatını yada salın. Biz bu barədə yuxarıda yazmışıq).

Təbii olaraq meydana sual çıxır: Bəs Qarabağda məskunlaşdırılmış ermənilər-haylar hansı dildə danışirlər? Cavab birmənalıdır - Qarabağ erməniləri-hayları müasir ədəbi dili ("qrakan lezu") anlayır, başa düşür, lakin ədəbi dildə danışmırlar. Onların bir qismi - İrandan, Türkiyədən buraya köçürülmüşlər, erməni-hay dialektində danışirlər. Digər qismi, Miladın 7-ci yüzilindən, ərəblərin Albaniyanı işğal etdikdən sonra onların "xeyir-duası" ilə "erməniləşdirilmiş" yerli albanlar da həmin dialektə ünsiyyətə girirlər.

Xaricdən Xocavənd bölgəsinə (keçmiş Hadrut, Martuni rayonları) köçürülmüş ermənilər-haylar felin axırına "ıs", "is" və "ira" şəkilçisi əlavə etməklə danışirlər (kasis - "gəlırsən", "kısıs" - "gedirsən", "Şütıra" - "tez ol" və s. və i.a.). Erməni-hay ədəbi dilində ("qrakan lezu") "lavı" ("yaxşı") sözü Qarabağ erməniləri-hayları tərəfindən "ləv" şəklində işlənir. Ağdərə bölgəsində ("keçmiş Mardakert") məskunlaşmış ermənilər-haylar isə "tez ol, tez gəl!" felini bambaşqa şəkildə deyir və yazırlar: "beçit", "lağıra". Qarabağın "erməniləşdirilmiş" yerli albanları da gəlmə ermənilər-haylar kimi şifahi erməni-hay dialektində danışirlər ki, buna xalq dili deyilir.

Xristianlıqdan əvvəl ermənilər-haylar qonşu ölkələrin əhaliyi kimi bützlərə, günəşə, aya, suya, torpağa, küləyə və digər təbiət və kainat varlığına sitayiş etmişlər. İlk dəfə olaraq Təkallahlığı təbliğ edən xristian dini ermənilər-haylar arasında dördüncü yüzilin ilk ilində yaranmışdır. Dini xadim Qriqor Lusavoriçin söyləri sayəsində bu din geniş yayılmış və möhkəmlənmişdir. Yeni dinin ilk mərkəzi Muş əyalətindəki Artaxat olmuşdur. Sonrakı yüzilliklərdə dini mərkəz Müşdan Eçmiədzinə ("üç kilsəyə"), daha sonra Tovinə, yeddinci yüzillikdə yenidən Eçmiədzinə kö-

çürülmüşdür. O vaxtdan bəri erməni-hay qriqorian apostol kilsəsinin dini mərkəzi Eçmiədzindir.

Erməni-hay xristian kilsəsi Qriqor Lusovoriçin din qarşısındakı xidmətlərini dəyərləndirərək məzhəbi onun adı ilə Qriqorian adlandırmışdır.

Erməni Qriqorian kilsəsi tarix boyu digər kilsələrlə (latın, alban, katolik...) rəqabət aparmış, mücadilə etmişdir.

1701-1702-ci illərdə Qriqorian dinini qəbul etmiş erməni-hayların bir qismi Roma papasına meyl edərək katolikliyi qəbul etmişdir. Erməni-hay katolikləri 1830-cu ildə müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün Osmanlı dövlətindən rəsmi icazə aldılar. 20 il sonra Türkiyədə onların ilk katolik kilsəsi tikildi.

Beləliklə, ermənilər-haylar harada, hansı dövlətdə yaşamışlarsa, münasibətdə olmuşlarsa, onlar bütün erməniləri-hayları öz din - məzhəbinə çevirməyə çalışmışlar (bəzən dostcasına, bəzən də zorla, mücadilə yolu ilə).

Erməni-hay irqi, dili, dini haqqında qısa məlumatlardan sonra keçək onların soyadlarına, bu adların mənşəyinə. Çünki bu mənşədə də diqqəti çəkən erməni-hay etnomənavi aləminə işıq salan vacib məsələlər vardır.

Erməni-hay dilinin fondunda, qeyd etdiyimiz kimi türk və digər əcnəbi dillərinə məxsus külli miqdarda söz və ifadələrlə yanaşı, saya gəlməyən miqdarda əcnəbi və xüsusilə türk şəxs adları da mövcuddur.

Yəhudi dilinə məxsus "Adam" sözündən Adamyan, Yelisedən - Yegişe, İvandan - İonesyan, Avanesyan, Ovanesyan, Ohanesyan, Ebraəmdən - Abramyan, Simondan - Simonyan, Zaxardan - Zaxaryan, Şaumdan - Şaumyan, Şmavon, Sambatdan - Smbatyan və s. və i.a. erməni-hay soy adları üçün əsas olmuşdur.

Qədim yunan mənşəli sözlərdən: Andronik ("Andros" - adam) adından Andresyan, Anastas ("yenidən dirilmə" deməkdir), Qaspar ("usta" deməkdir), Qriqor ("Qriqoris" - "qıvraqlaşan" deməkdir) sözündən Qriqoryan, Petros ("daş" deməkdir) adından - Petrosyan, Martirosdan ("şəhid") - Martirosyan, ölü dil sayılan latın dilindən götürülmüş Pavel ("əziz") erməni-haylarda Pavel, Silva ("meşə") fars və parfiyalarda: Arşak, Baqrat, əslində Bağdad),

Vəraz, Vartan - Vartanyan, Zorab (əslində Zöhrab), Ervand ("cürətli"), Nerses (əslində Nerse), Trdat (Trdatyan), Meğran (Mehran), Miqran ("iti, sürətli, tez"), qədim türklərdən; cinli tayfası ilə bağlı Mamikun (ermənilər-haylarda Mamikonyan), Vahan, Vaqarsak adlarını mənimsəmiş, surf türk mənşəli, dil fondumuzda köklü sözlər sayılan: baba, dedə, ata, ağa, bala, qara, igid, sarı, çoban, köçəri və s. və i.a. sözlərin axırına fars dilinə mənsub "yan" şəkilçiləri artırmaqla çoxsaylı erməni-hay soyadları (famiya) yarandırmışdır: Babayan, Dadayan, Atayan, Ağayan, Balayan, Karayan, İgidyan, Sarayan, Çobanyan, Koçaryan və s. və i.a.

Beləliklə, xalis türk mənşəli sözlərə, adlara "yan" fars şəkilçisi əlavə etməklə yüzlərlə, minlərlə erməni-hay soy adları əmələ gəlmişdir.

Aşağıda soyadların daşıyıcıları (ermənilər-haylar) bu gün (baxmayaraq ki, onların soydaşları gecə-gündüz usanmadan yüz ilə yaxın zaman ərzində nəsillərə ötürə-ötürə türkləri "erməni soyqırımı"nda günahlandırmaqda davam edirlər) Türkiyədə müxtəlif yüksək dövlət vəzifələrində - onlarla millət vəkilləri, senatorlar, xarici və daxili işlər nazirliklərində, maliyyə və ədliyyə nazirliklərində, bələdiyyə, kömrükxanalarda, 5 (beş) ictimai işlər nazirliklərində (5 nazirin beşi də erməni-haydır; Marşal Karabet Arutyun Davudpaşa, Petros Həllacyan, Vəkil Qrikor Sinapyan, Qriqor Aqaton, Qabriel Noradukyan) çalışanların siyahısından bir qisminin adını əyani göstərək: Maqsudyan, Yazıçıyan, Yavrumyan, Balayan, Qaraçıyan, Şahinyan, Boyaqqıyan, Daşçıyan, Arzumanyan, Rəisyan, Səfəryan, Babayan, Dəmirçiyan, Tinqıryan, Balyan, Cinciyan, Həkimyan, Çərkəşyan, Xəndanyan, Aslanyan, Ərəmyan, Yüzbaşyan, Dərziyan, Mühəndisyan, Bərbəryan, Şirinyan, Atamyan... bütün erməni-hay soyadlarının burada sadalamağa lüzum görmürəm.

Ermənilər-haylar Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibədə vuruşan əsgərlərinə ərəb sözü olan "fədai" deyirlər. Onlar, burada da hədəfdən uzaq düşərək, əcnəbi sözünü mənimsəyiblər. Axı, "fədailər" müsəlman dini - İslamın qorunması, varlığı uğrunda ölümə belə getməyə, öz canlarını qurban verməyə, fəda etmə-

yə hazır olanlara deyirlər (Şah İsmayıl Xətəinin ordusunda da belə fədailər olmuşdur).

Ərmeni-hay saxtakar tarixçiləri Albaniyanı “Şərqi Ərmeniyə” kimi qələmə verərək xüsusilə də Yuxarı (dağlıq) Qarabağın əhalisinin qədimdə ermənilər-haylardan ibarət olması iddiasına uyğun don geyindərərək alban şəxs adlarını: Oruz, Koris, Zober, Aran, Asay, Aratan, (Ərətan), Asparak, Xosgen (Qoçgen, Xoçken), Davtak, Xoçkar (Qoç-kür), Asan (Əsən), Sanatürk (massaget türk boyunun hökmdarı) və s. və i.a. ermənilər-haylar arasında yayılmışdır. Bu gün qədim alban adlarını daşıyan erməni-haylar öz adlarının mənşəyindən, haradan gəlməsindən, tarixi elmi həqiqətlərdən uzaqdırlar, xəbərsizdirlər. Ərmenilərdə-haylarda, hətta “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı Qorqud adından - Korkotyan soy adı yaratmışlar. “Ərmeniləşdirilmiş” türk mənşəli şəxs adlarının bir qisminin mənşəyini nəzərdən keçirək; Aran (qədim türkcə “ərən” - “igid, cəsur, kişi” sözüdür - alban çar adı). Ərbak (“ər” - “kişi, igid, döyüşkən”, “bak” - “bəy, tayfa başçısı” sözlərindən yaranmışdır), Asay (alban çarının adı, türkcə “as” - “iltifat, mərhəmət, əziz” sözlərindən və “ay” - şəkilçisindən ibarətdir. Qədim ermənicə yazılışda isay - Esay adının şəkli kimi qeyd olunmuşdur. Asayın arealı genişdir. “Alban ölkəsinin tarixi - 1702-1722” əsərin müəllifi Yesay Həsəndir), Xosken (alban ruhanisinin adı, qədim türkcə “koçken” - “qartal” sözüdür), Davtak (7-ci yüzillikdə alban şairinin adı, Midiyada Dayauk, Heredotda “Deyyok” şəxs adı ilə eynidir. “Dayı tək, dayı tək, dayıya oxşar” kimi mənasındadır), Sumbat (türkcə “su” - “gözətçi, keşikçi” və “bat” - “mətin” «bahadır» - (Batı xanı xatırlayaq) - sözlərindən yaranmışdır), Tursun (Həsən Calalın nəvəsinin adı, türkcə “tursun” - “yaşasm, ömür sürsün” sözlərindədir), Xoçkar (türkcə “xoç” - “qoç, döyüşkən” və “kür” - “səbatlı, möhkəm” sözlərindən yaranmışdır), Zober (m.ö. alban çarının adı, mənası “təmiz, nəcib, vicdanlı, qayda-qanunu sevən” deməkdir. Zober - xakasca - “zibər”, bəzi türk dillərində “çəpər”, buryat-monqolca “səbər” və s., 7-ci yüzillikdə türk bolqarlarının çarı Sabar, 9-cu yüzillikdə Arsak hakimi Savar eyni mənşəli, bir kökdəndirlər.

Baruk (türkcə “iri gövdəli”, “dolu bədənlı” sözüdür. Hun türk tayfalarında Əm-Bazuk şəxs adı ilə eyni kökdəndir) və s. və i.a.

Ərmeni-haylar dini, xüsusilə ona məxsusi kilsə ədəbiyyatı yaradarkən hələ əski dövrlərdə türk dilindən, türk mənşəli sözlərdən, türklərin etnomənəvi dəyərlərindən geniş istifadə etmiş, yetərincə bəhrələnməmişlər. Belə ki, erməni-hay qrafikası ilə yazılmış türk dilində xeyli kitab mövcud idi. Üçüncü yüzillikdən bəri ötən zaman kəsiyində Dərbənddə oturmuş qıpçaq türklərlə təmasda olması, xüsusilə kilsə adət-ənənələrinin, dini istilahların mənimsənilməsi onlara yardımçı olmuşdur.

Kilsələrdə Suriya dilində yox, ancaq əski türk dilində dualar, şərqlər oxunurdu.

Qədim türk dillərində yazılan dualar, şərqlər sonrakı yüzilliklərdə “Bibliya” vasitəsilə Rusiya ərazisində də geniş yayılmış və bizim dövrümüze də gəlib çatmışdır.

Bakıda yaşayan L.F.İncina danışdı ki, uşaqlığını Rusiya Federasiyası Orenburq vilayətinin Abdulin şəhərində yaşamışdır. Anası, Y.A.İncina (qız soyadı Tsarevskaya) səhərləri və axşamları gizlinə çəkilərək 1890-cı illərdə əski slavyan əlifbası ilə yazılıb nəşr olunmuş “Bibliya”-ni oxuyardı. «Onun səhifələrindəki dualar və şərqlər rus dilində olmadığından mən onları eşitsəm də başa düşə bilmirdim. Anamdan soruşanda ki, kitab nə dilində yazılmışdır, o cavablandırardı ki, burada dualar və kilsə şərqləri qədim türk dilindədir» - deyirdi.

Sonra, repressiya illərində bolşeviklər atamı tutdular, evimizdə olan kitablarla bərabər həmin “Bibliya” kitabını da müsadirə edib apardılar...

Qafqazda gəlmə erməni-haylarla məskunlaşmış ərazidə türklərin (qıpçaqların) iştirakı ilə xüsusi kilsə binaları tikilmiş, üzü Şərqə - Altaya istiqamətləndirilmiş və onların üzərində türk ustalarının damğası - möhürü həkk olunmuşdur. (Zvardnots, Dvin, Kotavank, Cvari və s.) Katavank kilsəsinin divarında əski runi yazısını sağdan-sola oxuduqda məlum olur ki, o, monarx icması üçün inşa olunmuşdur (“monarx icması üçün qəbul et” Murad Acı).

Dördüncü yüzilliyin əvvəllərində xristianlıq Albaniyada, indiki Ərmenistanda və İveriyada (Gürcüstanda) geniş yayılır və bir

mərkəzdən - Dərbənddən (Qıpçaq türklərinin hakimiyyəti dövründə) "Yeni xristianlığın" ilk mərkəzindən idarə olunurdu və bu birgə fəaliyyət xeyli davam etmişdir. 311-ci ildə Bizans, sonra isə Roma da Altayda olduğu kimi Səma Allahını – Tenqrini təbliğ edən xristian dininə qatılmışdır. Ərməni yepiskopu Kardostun başçılığı altında yeddi seçmə keşiş Dərbənd qala-şəhərində qıpçaq türklərinin yanında 14 il yaşamış, onların zəngin mədəniyyətini, türk adət-ənənələrini diqqətlə öyrənmiş, mətbəxilə yaxından tanış olmuş və hun dilində yazılar, mətnlər hazırlamışlar. Hətta burada Dərbənddə erməni-hay Qriqorian kilsəsinin daimi nümayəndəsi yaşayırdı. Az sonra Dərbəndə "axın" etmiş erməni-hayların sayı artdığından qala-şəhərdə "erməni məhəlləsi" salındı.

Qayıdaq mətləbə. Verdiyim məlumatlar söz gəlişi - erməni-hay əlifbasının, dilinin, dininin yaranması tarixi haqqında eksklüziv (ayaqüstü) düşüncələrin oxucu üçün də maraqlı olacağı zərurətindən irəli gəlir.

Ərmənilər-haylar öz "vətəni"ni qeyd olunduğu kimi, mövcud olmayan Hayastan adlandırırlar. Baxın, burada da bir qeyri-müəyyənlik hökm sürür, heç bir yazılı mənbədə "Hayastan" adlı ölkənin konkret coğrafi koordinatları, dövlət sərhədləri göstərilmir (?). qəribə məntiq deyilmi?

Heç də təsadüfi deyil ki, erməni-haylarda belə bir deyim, bu gün də mövcuddur; iki tanış olmayan erməni-hay rastlaşanda biri digərinə sual verir - "hayes, ya tork?" (tərcüməsini verirəm: "haysan, ya türk?").

Yəni, doğulduğu yer, haradan olması soruşulmur. Çünki erməni-hayların (braqilərin) əzəldən vətəni olmamış və bu gün də yoxdur. Bu və ya digər xalqa məxsus torpaqlarda qaraçı həyatı yaşamışlar. İndi məskun olduqları Azərbaycan torpaqları yerləri isə ancaq və ancaq zorakılıq, işğal nəticəsində özlərinə "vətən" etmişlər!

Bu deyimə əksinə, iki azər türkü biri digərinə müraciətində belə deyir: "Haralısan, hansı bölgədən?". Yəni, sualın bu səpgidə qoyuluşundan heç də yerli-pərəstlik məqsədi güdülür, əksinə sual verən soydaşımız ünsiyyət qurmaq, yaxın olmaq üçün konkret Azərbaycanın hansı bölgəsindən olmasını öyrənməkdə orada qohumu, dostu, tanış olub-olmadığını özü üçün dəqiqləşdirmək istəyir. Yəni

sadəcə olaraq maraqlandığı bölgəyə nə dərəcədə bağlılığını öyrənmək zorunda olur. Burada başqa mənə axtarmaq lazım deyil. Fəqət, Vətənimiz çox qədimdən bəllidir, o bizim çağdaş nəslimizə ulu babalarımızdan qalmış və adı da - Azərbaycandır!

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şərqi Anadoluda - "Armini" ("Ərman" və "Hayasa" adlı əyalətlərə vaxtilə frigiyaqların tərkibində gəlmiş qaçqın adsız tayfalar çox sonralar iki müxtəlif adla tanınmışlar; əyalətlərin adı ilə onlara "erməni" və "hay" deyilmişdir. bu əyalətlərdə yaşayan və etnik baxımdan çox müxtəlif olan bütün sakinlər də müvafiq olaraq eyni mənada "erməni" və "hay" adlandırılmışlar. Deməli, ermənilərin-hayların nə milli adı, nə də öz vətəni olmamışdır. Kiçik Asiyaya da gəlmədilər.

Gəlib məskunlaşdıqları torpaqlarda artaraq qeyri-tayfaları, o cümlədən kiçik türk boylarını sıxışdıraraq çoxluq təşkil etmiş və həmin yerləri özlərinə "vətən" eləmişlər (Kilikiya). Daha doğrusu, gəlmələr vətən anlamını öncə xəyallarında yaratmış, sonrakı on, yüzilliklərdə savaqlar, qırğınlar hesabına onu materiallaşdırmağa can atmış və bu məqsədə müəyyən mənada nail olmuşlar. Özlərinə süni yolla "vətən" yaradan erməni-hay tayfaları həmin üsulla da əksər halda saxtakarlıqla özlərinə tarix yazıb yaratmışlar.

Odur ki, bu tarixi həqiqətləri bilən rus alimləri haqlı olaraq yarı ciddi, yarı zarafatla qeyd edirlər ki, "ermənilərin-hayların tarixi yox (axı Vətən olmayan yerdə hansı tarixdən danışmaq olar?! - müəllif), tarixçiləri var, Azərbaycan (türklərinin) isə əksinə tarixi var, onu yazanları yetərinçə deyil!"

Görünür, Güney, Quzey və Qərbi Azərbaycanın ayrılıqda yox, vahid, bütöv halda Vətənimizin əsl tarixinin yazılması çağdaş və gələcəkdə ziyalılarımızın - alim və tarixçilərimizin öhdəsinə düşür və bu gün onun təməli qoyulur. Bu tələyüklü vəzifənin yerinə yetirilməsinə şəxsən məndə şəkk-şübhə yoxdur! Tarixi proses ona doğru irəliləyir.

ƏRMƏNİLƏRİN-HAYLARIN “TORPAQ İDDIALARI”

Ərmenilərin-hayların Azərbaycana qarşı “torpaq iddiaları”nın məqsəd, məzmunu və səbəbləri haqqında media səhifələrində, radio və televiziya kifayət qədər yazıldığını, danışıldığını, yayımlandığını və oxucuların adı çəkilən “problem”dən az-çox məlumatları olduğunu nəzərə alaraq, “Böyük Hayastan”ın (antik mənbələrdə “Arminiya, Armenikan”, türk və ərəblərdə “Ərmeniyyə”) tarixdə mövcudluğuna dair indinin özündə də şübhə oyadan bir neçə tarixi məqama aydınlıq gətirməyi özümə borc bilirəm və düşüncələrimi sizinlə bölüşmək istəyirəm.

Bütün sivil dünyasına məlumdur ki, millətçi erməni-hay müəllifləri həyatı reallıqlardan uzaqlaşaraq tarix boyu öz uydurma “torpaq iddiaları”nı, başqa dünya xalqlarından fərqli olaraq, mütəmadi süni olaraq artan iki formada gündəmə çıxarmışlar. Onların birinci iddiasına görə Qafqaz Albaniyasına məxsus ərəzilərin müəyyən hissəsi Kür-Araz çayları arasındakı torpaqlar, yeni tarixi Arsak (Qarabağın dağlıq hissəsi - müəllif), Uti və Paytakaran (qədim Bərdə və Balasakan, indiki Beyləqan bölgələri) vilayətləri, (Qarabağın aran hissəsi) guya qədim vaxtlardan “yerli ermənilər”in ərəziləri imiş.

İkinci iddiaya görə, bir az da “iştahaya” gələrək, Quzey Azərbaycana - qədim Qafqaz Albaniyasının bütövlükdə ərazisi “erməniləşdirilir və özünüküləşdirilir”. Daha konkret və açıq desək, Albaniyanın torpaqları “Şərqi Hayastan” adlandırılır.

Tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmağa vərmiş etmiş, alışırmış erməni-hay müəlliflərinin əksəriyyətinin irəli sürdükləri birinci iddianı hələ miladın 7-ci yüzilində Anani Şirakatsi ortaya atmışdır. O yazır ki, Kür və Araz çaylarının arasındakı ərazi, Arsak, Uti və Paytakaran vilayətləri, guya hələ çox qədim zamanlardan ermənilərin-hayların olub və yalnız miladın 387-ci ilində tarixi olaylar nəticəsində Hayastan (sərhədləri, hüdudları məlum olmayan) diz çökdürüləndə onun işğal etdiyi torpaqlar İranla Bizans arasında bölüşdürülmüş, adı çəkilən alban vilayətləri Albaniyaya, üstəlik Quqark vilayəti isə Gürcüstana birləşdirilmişdir.

Ərmenilərin-hayların ikinci “torpaq iddiası” bütün dünyaictimaiyyətinə məlum olan “Böyük Hayastan” (qəzet, jurnal və kitablarda səhvən “Ermənistan” yazılır) yaratmaq xülyasıyla bağlı olub bu əsassız ideyaya xidmət edir. Üç dəniz - Aralıq, Qara və Xəzər dənizləri arasındakı geniş ərəzilərə sahib olmağa can atan ermənilər-haylar Albaniyanın bütün torpaqlarının onlara mənsub olduğunu gündəmə gətirməklə, Xəzər, Qara və Aralıq dənizlərinə çıxmaq niyyəti güdürlər (F.Məmmədova da belə düşünür?)

“Böyük Hayastan” adlı dövlət guya e.ə. 95-cı ildən 56-cı illərə qədər mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə ermənilərə-haylara hökmdarlıq etmiş, mənşəcə parfiyalı II Tigran (ermənilər-haylar onu da “erməniləşdirib” özünüküləşdirsələr də fransız Jorj de Molevil bu saxtakarlığı, uydurmanı ifşa etmişdir. Bu barədə yuxarıda yazmışıq) işğal etdiyi bütün torpaqlardan, o cümlədən Albaniya və Gürcüstana məxsus torpaqlardan imtina etdirilmiş, özü isə Romanın tabeliyində saxlanmışdır...

Ərmenilərin-hayların növbəti “torpaq iddiaları” 8-ci yüzilliyə - ərəb işğalı dövrünə təsadüf edir. Erməni-hay saxtakar tarixçiləri Aranın (Albaniyanın sonrakı adı) ərəb xilafətinin tərkibində yaradılmış, coğrafi bölgüdə “Ərmeniyyə” inzibati vahidinin də “Quzey Azərbaycan” Hayastana (“Ərmeniyyə”yə) aid olduğunu sübut etmək üçün bir “dəlil” sayırlar.

Bu utopiyaya xidmət edən, ona tarixi don geyindirmək istəyilə hələ 1983-cü ildə (Sovet hökumətinin dövründə) İrəvanda “Hayastan və onun həmsərhəd ölkələri 701-862-ci illərdə” adlı bir qondarma xəritə çap olunur (müəllifi qatı millətçi S.Yeremyandır). Müəllifin “fikrincə”, guya ərəblər Cənubi Qafqazı işğal etməklə Albaniyanın süqutu nəticəsində onun torpaqları “Ərmeniyyə” adında ərəb inzibati bölgüsünə qatılaraq mexaniki olaraq erməni-hay torpaqlarına çevrilmişdir (bu sərsəmlik deyilmi?). Əslində, “Ərmeniyyə” ərəb inzibati bölgüsündə olan ərəzilər heç də “Ərmeniyyə torpaqları” demək deyildir (V.Piriyev).

Görkəmli alim, akademik Z.M.Bünyadov, tarixçi alim H.M.Vəlixanlı və digər sağlam fikirli albanşünas alimlərimiz tərəfindən bu məsələ yetərinə öyrənilmiş, araşdırılmış, tədqiq edilmiş və tutarlı cavab verilmişdir. Bununla belə, tarixi gerçəkli-

yi bir daha xatırlatsaq, güman edirəm, mövzunun aktuallığına heç də xələl gətirməz.

Məlumdur ki, 8-ci yüzilliyin əvvəllərində ərəb xilafəti Cənubi Qafqazda işğal etdiyi torpaqları idarə etmək üçün coğrafi anlamda inzibati ərazi bölgüsü (vahidi) kimi "Ərməniyyə"lər yaratmışdır. Bu regionlara Ərməniyyə, Aran (alban), Gürcüstan və keyli başqa ölkələr də daxil edilir. Yaradılmış yeni inzibati bölgələrə yalnız ərəb canişinləri başçılıq edirdilər. Ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbeh bu məsələyə aydınlıq gətirərək göstərir ki, xəlifə Qafqazda işğal etdiyi ölkələrdən ibarət 4 (dörd) "Ərməniyyə" adlı inzibati bölgü yaratdı (Türkiyənin qədim "Ərmin", "Ərminə" vilayətlərini yada salaq). Belə ki, Birinci "Ərməniyyə" inzibati bölgüsünə; Əs-Sisəcan, Arran, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şirvan və Tiflis daxil idi. İkinci "Ərməniyyəyə": Curzan, Suğdəbil, Bab Toyruz, Qubad əl-Yəkz; üçüncü Ərməniyyəyə: Bəsfuracan, Təbil, Sirac, Bağravand, Həşşavə və nəhayət, dördüncü "Ərməniyyəyə": Şimşat, Xələt, Qalıqala, Arçış, Bacuneys aid idi".

Müəllif fikrini davam etdirərək daha sonra qeyd edir ki, "Arran, Curcan, Əs-Sisəcan (yəni, Sisakan, sonra Zəngəzur, indi Sisian) vilayətləri - xəzərlərin, Dəbil, Nəşavə (Naxçıvan), Sirac (Şirak), Bağravand, Xələt, Bacuneys (Peçeneq) - rumların (Bizansın) ölkəsindədir".

Göründüyü kimi, ərəb istilasını dövründə "Ərməniyyə"nin (Hayastanın) yarısı xəzərlərin, ikinci yarısı Bizans dövlətinin hakimiyyəti altında idi.

Beləliklə, qaynaqlardan məlum olur ki, ərəblər Cənubi Qafqazda əsarətə aldıkları ölkələri yeni inzibati bölgüdə birləşdirərək həmin inzibati ərazi vahidi çərçivəsində onlara şərti, coğrafi anlamda "Ərməniyyə" adı vermişlər. Tarixi həqiqət, gerçəklik bundan ibarətdir!

Mənbələrdən o da məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan, miladdan da keyli öncə Qarabağ bölgəsi öz cins atları ilə məşhur idi. Bunu Strabon da qeyd edir. O yazır ki, "Ərməniyyənin əyalətləri Favena, habele Kambisena və ən çoxsaylı at verən Orxistendir" (Qarabağ - müəllif).

Yəqin indi bizi və oxucuları maraqlandıran Qarabağın əfsanəvi cins atları yox, Orxistenenin (Arsakın) Ərməniyyə (Hayastan) əyaləti olması haqqında həqiqətlərin aşkara çıxarılmasıdır.

Öncə yunan tarixçisinin verdiyi bu məlumatdan aydın olmur Orxistenenin (Arsakın) hansı hissəsi Ərməniyyəyə məxsus idi? Əzəl alban torpaqları olan Arsak, ancaq təcavüz, işğal nəticəsində özü də müvəqqəti erməni-hay dövlətinə qatıla bilərdi. Həmin Strabon sonra yazır ki, "Ərməniyyə qabaqlar "kiçik bir ölkə idi və yalnız e.ə. 2-ci yüzillikdən qonşu ölkələrdən qopardığı əyalətlər hesabına öz ərazisini genişləndirə bilmişdi".

Elm aləminə o da çoxdan məlumdur ki, bu "kiçik ölkə"nin sakinləri - əksər əhalisini təşkil edən ermənilər-haylar e.ə. 5-ci yüzildə yaşamış Herodotun yazdığı kimi Dəclə və Fərat çaylarının mənbə aldığı dağlıq ərazidə yerləşmişdilər (indiki Türkiyənin şimal-şərqində). Deməli, keyli sonralar e.ə. 2-ci yüzillikdən tez olmayaraq Orxistenenin (Arsakın - müəllif) Ərməniyyə ilə həmsərhəd hissəsi zəbt oluna bilərdi. Həqiqətən də həmin dövrdə böyük imperiyaların (Bizans, Roma, İran) başı öz aralarında yaranmış çekişmələrə qarışdıqandan dərhal istifadə edən erməni-hay knyazları (çarları) parfiyalı II Tigranın başçılığı altında, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qonşu ölkələrin işğalı hesabına hüdudları dəqiq məlum olmayan "Böyük Hayastan" dövləti yaratmışdılar. Lakin bir daha təkrar edirəm, onun ömrü qısa olmuşdur. "Böyük Hayastan"ın sonrakı aqibəti artıq oxuculara məlumdur.

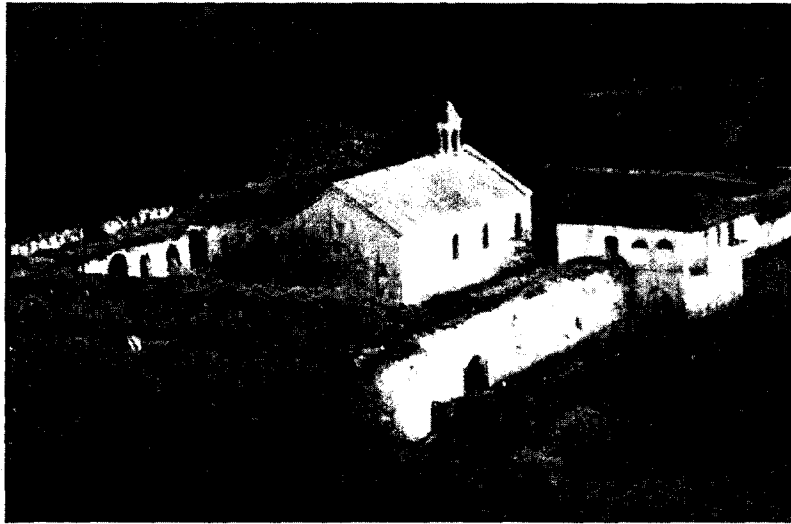
Tarixi faktıdır ki, miladın 1-ci yüzilliyində Arsak (Orxistena) artıq Alban ərazisi - öz doğma dövləti - Albaniyanın tərkibində idi. Ərməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi, alban tarixçisi M.Kalan-kaytuklu da yazırlar ki, 1-ci yüzillikdə alban çarı Aran - "Araz çayından Xunan (Hunan - müəllif) qalasına qədər Alban ölkəsinin ovalıqlarını və dağlıq ərazini irsən miras olaraq aldı".

Buradan birmənalı aşkar olur ki, Alban torpaqları; onun düzən və dağlıq yerləri vahid bir ölkəyə - Albaniyaya məxsus idi.

"Deyilənə görə, Aranın nəslindən olan məşhur və cəsur ərənlərin çoxunu çar Volgez özü hakim təyin etmişdi. Uti, Girdman, Tsovd və Qarqar knyazlarında yaşayan xalqlar da Aranın nəslindəndir". İqtibasdan göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda

(Qafqaz Albaniyasında - müəllif) alban özünü adlandırması mənbə onu Qarabağdan başlamış qədim türkcədə "mehriban, mülayim" anlamında işləndiyi göstərir. Aranın hakim təyin edilməsi ilə ölkə də Aran adlanır" (X.Xəlilli).

Arxeoloji, etnoqrafik və tarixi qaynaqlardan dağlıq və aran Qarabağ - vahid bir anlamda Qafqaz Albaniyasının etnomərkəzi kimi tanınır. Heç də təsadüfi deyil ki, məlum tarixi hadisələrdən sonra (xəzərlərin şimaldan Qafqaz Albaniyasına fasiləsiz hücumları nəticəsində) dövlətin paytaxtı "Arranın qəlbə - Qarabağın ana şəhəri" Bərdəyə köçürülür (552-ci il).

Tarixi Amaras (Ağoğlan) məbədi (Xocavənd bölgəsi)

Digər bir etibarlı dəlil. 5-ci yüzilliyin erməni-hay tarixçisi Favst Buzand 3-cü yüzilliyin əvvəllərinə aid hadisələrdən bəhs edərkən, Albaniyanın şimal-şərqində öldürülmüş xristian missioneri parfiya mənşəli Qriqorisin "Alban torpağında" dəfn olduğunu yazır. Dərbənd yaxınlığında Xəzərin sahilində olan Vatiniyan adlı çöldə öldürülmüş Albaniyanın ikinci xristian missioneri, müqəddəs Qriqorisin (birinci xristian missioner 1-ci yüzillikdə Yerusəlimdən gəlmiş Yelise olmuşdur) Amaras kəndindəki (indiki Xocavənd bölgəsində) qəbri üstündə alban şahı III Vaçaqan tərə-

findən sövmə tikilmiş, kəndin özündə isə kilşə ucaldılmışdır (T.Məmmədov).

"Albaniya tarixi"ndən də məlum olur ki, bu missionerin qəbri erməni-hay çarları yox, məhz alban çarları ziyarət edirdilər.

Beləliklə, qaynaqların etibarlı məlumatlarından birmənalı aydın olur ki, Arsak, Uti və Paytakaran vilayətləri tarixi Qarabağın, onun dağlıq və aran əraziləri vahid durumda Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olaraq miladın 1-ci yüzilliyindən 20-ci yüzilliyinə qədər zaman kəsiyində Azərbaycana məxsus olub.

TARİXDƏ "ƏRMƏNİ MƏSƏLƏSİ" VƏ QIRĞINLAR

(Yaxud Qarabağ 1918-1920-ci və sonrakı illərdə)

Tarixi mənbələrdən və aparılmış elmi tədqiqat materiallarından aşkar olur ki, 18-ci yüzillikdə Qarabağ torpaqlarında məskunlaşmış xristian Xəmsə mülkiyyətində güclü alban tayfasının mövcudluğu rus imperiyasında yerli müsəlman əhalisinə təzyiqlə göstərmək vasitəsi kimi Qafqazda iki yeni müstəqil erməni və alban dövlətləri yaratmaq planları hazırlanır, dövlət səviyyəsində müzakirəyə çıxarılır. Lakin alban türklərinin yerli müsəlman türklərlə etnik bağlılığı, eyni etnosə mənsubluğu aydınlaşanda Rusiya ilkin planından imtina etməli olur və albanları ermənilər-haylar vasitəsilə Azərbaycanın xəritəsindən silməyə qərar verir (!?)...

Xristian çar Rusiyasının, sonra da onu əvəz edən sovet imperiyasının yeritdikləri müstəmləkəçilik siyasəti erməni-hay millətçilərinin dəyirmanına su tökür, altdan-altdan qızıdırır, onlarda - içlərində yüzilliklər boyu qaynayan, münbit Azərbaycan torpaqlarına sahib durmaq, müstəqil monoetnik erməni-hay dövləti yaratmaq ehtirasını, istəyini daha da gücləndirirdi. Uzun illər boyu erməni-hay separatçılarının xarici imperialist dövlətlərindən güclü dəstək alması Azərbaycanın bütövlüyünə təhlükə yaratmaqla bərabər, Rus-İran müharibəsi zamanı çar Rusiyası Qafqazda öz mövqeyini daha da möhkəmlətmək niyyətilə bölgənin müxtəlif ərazilərində məskunlaşmış gəlmə erməni-hay ailələrini işğal al-

tında saxladığı Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürürdü.

Beləliklə, Qarabağ əhalisinin etnik tərkibini dəyişməklə, Rusiya Qafqazda özünün potensial sosial bazasını genişləndirir və bunu ilk növbədə ermənilərin-hayların hesabına edir. Beləliklə, çar I Pyotrun bizə - Azərbaycan türklərinin mənafeyinə dabandabana zidd olan bədnam "vəsiyyətnaməsi" addım-addım, ardıcıl surətdə həyata keçirilirdi.

Rusiyanın Qafqazda müstəmləkəçilik siyasətini daha təsirli etmək məqsədilə imperatorluğun dəhlizlərində hazırlanmış "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı sənədin imperiyaya sadıq çar məmurları və zabitləri tərəfindən reallaşması (sənəd Qafqazda, öncə də Qarabağda milli, dini prinsiplərin total dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu) öz dağıdıcı mahiyyətini göstərdi. Tarixdə mübariz, yüzilliklər boyu düşməne qarşı barışmaz olan, baş əyməyən cəngavər, hərbcı xalq kimi tanınan, Şərqi sivilizasiyasının, mədəniyyətinin formalaşmasında və tərəqqi etməsində mühüm rola malik alban və müsəlman türklərin varlığı, mövcudluğu, aborigenliyi inkar edildi, danıldı. Alban və müsəlman türkləri, "Rusiyada və dünyada haqqmda mənfi obraz yaradılmış "tatar" kimi rəsmi qeyd olundu.

Beləliklə, Qarabağda yaşayan əhalinin etnik mənsubiyyəti tatar və erməni kimi göstərildi" (X.Xəlilli).

1823-cü ildə Rusiya hökumətinin həqiqi müşaviri Moqilevski və polkovnik rütbəli Yermolov tərəfindən tərtib olunmuş rəsmi sənəddə yazılır ki, Qarabağ xanlığında 90 min nəfər əhali yaşayırdı. Bir şəhər (Şuşa - müəllif). 600 kənd var idi ki, onun 150-də xristian albanların nəsil davamçılarıyla bərabər ermənilər-haylar da məskunlaşdığı halda, sənəddə, ancaq ermənilər-haylar göstərilir, alban türklərinin adı belə çəkilmir (?!). Bu, Rusiyanın ideoloji təxribatının bariz nümunəsi deyilmi?! Digər tərəfdən, Qarabağın etnik tərkibinə, onun mənəviyyatına Nadir şah Əfşarın həyata keçirdiyi deportasiya islahatı da çox mənfi təsir göstərmişdi.

Məlum olduğu kimi, onun fərmanilə on minlərlə Qarabağ elatı - türk ailələri İran ərazisinə - Xorasana və İran əsarətində olan digər əcnəbi ölkələrə köçürülmüş, sürgün edilmişdir. Hər-

çənd şahın ölümündən sonra qarabağlıların cüzi bir hissəsi qərblə vətəne qayıtmışdı.

19-cu yüzilliyin 20-30-cu illərində Rus-Türkiyə, Rus-İran müharibələrinin rusların xeyrinə nəticələnməsilə əlaqədar Türkiyə və İrandan Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana kütləvi şəkildə erməni-hay axını, miqrasiyası təşkil olundu. Belə ki, bir neçə il ərzində ancaq Qarabağ mahalına 130 mindən çox erməni-hay köçürülmüşdür.

Rus müəllifi H.İ.Şavrovun rəsmi məlumatına əsasən, bu rəqəm daha çox 200 min təşkil edir. A.S.Qriboyedov (o dövrdə Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli səfiri) ermənilərin-hayların köçürülməsinin səbəbkarı Rusiya olduğunu təsdiq edir.

Gəlmə ermənilər-haylar saxta sənədlər düzəldərək onun vasitəsilə Qarabağın ən münbit, məhsuldar torpaqlarına sahib durur, özünü küləşdirirdilər. Beləliklə, xarici qonşu müsəlman ölkələrindən məhz Qarabağa erməni-hay ailələrinin miqrasiya olunması onun etnik tərkibini zorakılığa, tarixi toponimlərinin bir qisminin dəyişdirilməsinə məruz qoydu və bu rus - müstəmləkəçilik mütərəqqe siyasəti 20-ci yüzilliyin əvvəllərində və sonunda ağır faciələrlə nəticələndi. Bu faciələr - insan qırğını, öncə Azərbaycanın qonşuluğunda, qardaş Türkiyənin hüdudlarında, onun bir sıra ermənilər-haylar məskunlaşmış vilayətlərində başladı... və sonra erməni-hay vandalizmi Türkiyənin sərhədlərini aşaraq Azərbaycana, onun Qərb, Şərqi və şimal bölgələrini (Türk-Oğuz, Bakı, Şamaxı, İsmayilli, Kürdəmir, Quba və s.) əhatə etdi. Rusiyadan sonra Fransadan və İngiltərədən, daha haradan və kimlərdən dəstək alan erməni-hay millətçilərinin, qriqorian kilsə xadimlərinin iç üzünü, xislətini açmaq, olduğu kimi göstərmək üçün öncə Türkiyə, sonra isə Azərbaycanda onların törətdikləri vəhşiliklərlə, insan qırğını ilə bağlı tarixi faktlara müraciət edək.

Qərb "sivilizasiya mərkəzləri"nin siyasətçiləri tərəfindən ölçülüb-biçilmiş, Türkiyə ərazisində etnik toqquşmalara tuşlanmış və 1860-cı ildən sonra ortaya atılmış "erməni məsələsi" 1-ci dünya müharibəsinin axırında çox acı bir sonluqla bitmişdir.

Edqar Qranville yazır ki, "əslində bu, xarici intriqaların süni şəkildə yaratdığı düşmənçilikdir. Türk-erməni münasibətlərinin

keçmişinə nəzər saldıqda, bu iki irqin yüzillər boyu... dostcasına yaşadıkları görünür...”

Osmanlı Türkiyəsinin qüdrətindən ehtiyat edən, qısqançlıqdan gözü götürməyən imperialist qüvvələr tərəfindən onu daxilədən zəiflətmək, sarsıtmaq və parçalamaq üçün, süni olaraq “erməni məsələsi” gündəmə gətirilmiş və bu, əslində başda çar Rusiyası olmaqla xarici dövlətlərin iştirakı ilə Türkiyə hökuməti və xalqına qarşı qırğınlar həyata keçirilməsi planı idi.

Mövcud dövlətə qarşı ermənilər-haylar arasında narazılıq “toxumu” səpmək, onları bir mərkəzdə birləşdirmək... və nəhayət, Türkiyə ərazisində müstəqil erməni-hay dövləti yaratmaq məqsədilə 1860-1880-ci illərdə onlarla cəmiyyət və partiyalar yaradılır (“Xeyriyyə cəmiyyəti”, “Fədakarlar cəmiyyəti”, “Araratlı”, “Məktəbsevərlər”, “Şərqli”, “Kilikiya”, “Ərmənilərin birləşmiş cəmiyyəti” və s. və i.a.). 1887 və 1890-cı illərdə “inqilabi” prinsiplər əsasında İsveçrədə “Hnçak” (“Zəng”), Tiflisdə isə “Daşnaksyutun” partiyaları meydana gəlir və dərhal millətçi ermənilər-hayları öz ətrafında cəmləşdirir. Bu partiyaların məqsədi - ilk növbədə “lazım olan yerlərdə üsyanlar qaldırmaq, gəncləri silahlandırmaq...” idi. Tezliklə Rusiyadan silah, sursat gətirildi və erməni-hay quldur dəstələri yaradıldı. Onların əlilə neçə-neçə türk kəndləri yandırıldı, viran qoyuldu, ərənləri cəbhədə olan qadınlar, uşaqlar və qocalar qətlə yetirildi.

Yalnız Zeytunda qaldırılmış erməni-hay silahlı üsyanı qışlaqda yerləşən 600 türk əsgəri və zabitinin öldürülməsi ilə nəticələndi. Üsyanlar Van bölgəsində, Sasunda, Qom, Zovasar, Apaqana, Qomer, Qurana, Samiram bölgələrini də бүürdü. Şiddətli vuruşmalarda onlarla insanın həyatına son qoyuldu.

1905-ci ildə Osmanlı padşahına sui-qəsd edildi. Dörd il sonra Adanada alovlanan erməni-hay üsyanı Bakıda əks-səda verdi - ermənilərlə-haylarla Azərbaycan türkləri arasında 4 gün toqquşma və vuruşmalar oldu. Ərməni-hay qarşısürması, ixtişaşlar Qarabağa - ermənilərin-hayların sıx yaşadığı bölgələrə - Şuşa və Gəncə bölgələrinə yayıldı, hər iki tərəfdən ölənlər, yaralananlar oldu.

Rusiya, Fransa və İngiltərə, hətta Amerikadan Türkiyəyə göndərilmiş cəsus emissarlar erməniləri-hayları qızıqsürir, türklərə qarşı daha amansız olmağa təhrik edirdilər. Beləliklə, erməni məsələsi” adlı təcavüz maşını işə salındı. Bu səbəbdən 600 illik normal türk-erməni münasibətlərinə son qoyuldu (M.S.Koças “Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri”, Bakı, 1998”).

I Dünya müharibəsi başlayanda rus ordusunda artıq yüz mindən çox erməni-hay əsgəri və zabiti var idi. Bundan 15 min yalnız Qafqaz cəbhəsində Osmanlı ordusuna qarşı vuruşurdu. Türk ordusundakı erməniləri-hayları isə Türk dövlətinin onlara verdiyi silahla rus ordusu tərəfə keçərək, həmin silahları türklərə qarşı çevirirdilər. Onlar cəsusluqda, xəyanətdə də geri qalmırdılar...

Arxa cəbhədə qalan əli silah tutan bütün ermənilər-haylar da silaha sarılmışdılar. Kilsələr, məktəblər silah və sursat anbarına çevrilmişdi. Türk ordusuna arxadan hücumlar edərək onun təcizətini, normal müharibə fəaliyyətini pozurdular...

Osmanlı ordusunun harada, necə yerləşdirilməsi haqqında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatları düşməne çatdırır, arxadan zərbə vururdular. Belə ki, Şərqi cəbhəsində Sarıqamış yaxınlığında “Allahu Əkbər” dağlarında sərt qış şəraitində ağır vəziyyətə düşmüş 90 minlik türk ordusu haqqında erməni-hay cəsusları cəbhədən geri çəkilən rus komandanlığına məlumat vermiş, rus ordusu dərhal geri dönərək 90 min türk əsgəri və zabiti əsir almadan məhv etmişdir. Bax budur, erməni-hay xisləti, satqınlığı!

Digər tərəfdən silahlı erməni-hay dəstələri arxa cəbhədə türk kəndlərinə qəfləti basqınlar edir, dinc, silahsız əhalini qəddarcasına qırır, sonra da qəsdən dağlara çəkilir, türk əsgərlərini bilərəkdən soydaşları yaşayan kəndlərə hücum etməyə təhrik edir, təxribatlar yaradırdılar ki, sonra havadar ölkələrin mətbuatında ucadan hayqıraraq “erməni soyqırımı” haqqında hay-həşir qaldırırsınlar, türklərə qarşı beynəlxalq rəy, fikir yaratsınlar.

Ərməni-hay xəyanətindən narahatçılıq keçirən Osmanlı hökuməti təmkin və müdriklik nümayiş etdirərək cəbhəyə yaxın bölgələrdə sıx yaşayan erməni-hay əhalisini ölkənin cənubuna, təhlükəsiz ərazilərə köçürməklə, azğınlaşmış erməni-hay silahlılarını ərzaq və sursatla təchizat və təminatdan məhrum etməklə,

iki atəş arasında qalmış türk xalqını da gələcək qırğınlardan, faciələrdən xilas etmiş oldu.

Bununla belə, 1914-cü ilin sentyabrında "Daşnaksyutun" komitəsinin təşkil etdiyi üsyanlar İzmir, Bursa, Adana, Urfa, Maraş, Elazığ, Bitlis, Ərzurum, Diyarbəkir, Sivas, Trabzon, Ankara və digər şəhər və bölgələri də bürüdü. Silahlı erməni-hay dəstələri rus süngüsünün köməyiylə Van bölgəsinə soxulub onu tutdular. Burada qəhrəmancasına vuruşan türk əsgərləri və zabitlərini qırdılar. Bundan əlavə 1500 nəfərdən çox dinc əhali, qadın, uşaq və qocalar vəhşicəsinə qətlə yetirildi.

1915-ci ilin aprel ayında Van (Van toponimi türk mənşəli olub «Bia» şəklində qeydə alınmışdır. «B» - «V» səs keçidi nəticəsində bu şəkllə düşmüşdür Bia isə türk dillərində «su, göl» deməkdir) bölgəsində yaşayan ermənilər-haylar "ürəklənərək" qubernatoru da qovdular. Daşnak partiyasının fəal üzvü (keçmiş deputat) Pasdermadyan qubernatorun yerini tutdu. Cırtdan erməni-hay dövləti yaradılması elan olundu. Bu xəbəri eşidən ermənilər-haylar Türkiyənin hər tərəfindən Van bölgəsinə axışdılar. Qısa müddət ərzində onların sayı burada 250 minə çatdı.

Türkiyə tarixində misli görünməmiş erməni-hay xəyanətinə, fransız, ingilis və rus zorakılığına məruz qaldı. Ümid yeri bir Allaha, bir də özlərinə - mətin türk iradəsi, türk ruhuna idi.

Vəziyyətin son dərəcə ağırlığı türklərin xeyrinə olmasa da, düşmənlər türk əsgərlərinin, zabitlərinin polad iradəsini qıra, türk ruhunu sarsıda bilmədilər. Türklər, qədim zamanlarda olduğu kimi, son güclərini toplayıb qəddini düzəltməyə ayağa qalxdılar. Bu qüdrətli qabarma qarşısında "şöhrət" tapmış hətta rus süngüsünü daşıyan rus ordusu da davam gətirə bilmədi, geri çəkilməyə məcbur oldu.

Üzüdünlük silahlı ermənilər-haylar, ailələri daha Türkiyə torpaqlarında yaşaya bilməzdilər, buna haqlarını itirmişdilər. Odur ki, onlar geri çəkilən rus ordusunun köməyiylə kütləvi şəkildə; 200 min nəfər bir dəfə; 400 min nəfər ikinci dəfə; indi də rus işğalı altında olan qədim Oğuz ellərinə - Qərbi Azərbaycan torpaqlarına soxuldular. Məskunlaşdıqdan az sonra, Türkiyədən gətirdikləri kin-küdurəti yerli camaata - azər türklərinə yönəlt-

dilər, onlardan intiqam, qisas almağa başladılar, çoxlarını incidib bezikdirdilər, doğma ocaqlarından, elindən-obasından qaçırdılar. Zavallı azər türklərini kim qoruyub müdafiə edə bilərdi? Axı Vilayəti idarə edən rus məmurları və zabitləri ancaq "gözüyaşlı, yazıq" erməniləri-hayları müdafiə edir, onlara havadar dururdular.

Böyük Azərbaycan isə parçalanmış, Rus və İran dövlətlərinin əsarəti altında inildəyirdi...

3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovskda bağlanmış müqaviləyə əsasən Türkiyə öz əvvəlki sərhədlərinə qayıtma və fitvaya gətirmiş millətçi ermənilərin-hayların Anadoluda öz dövlətini yaratmaq ümidi, niyyəti boşa çıxır.

Türkiyənin Trabzon, Ərzincan, Ərzurum, Van və Bitlis bölgələrində 1914-cü ilədək əhalinin sayı 3.300 min idisə, müharibə və qırğınlar nəticəsində sağ qalan - 600 min nəfər qaçqına çevrilmişdir.

O ki qaldı ermənilərin-hayların "soyqırımı" məsələsinə, fransız Jorj de Molevil yazır ki, "bir daha erməni soyqırımının səbəblərini araşdıranda açıq-aydın məlum olur ki, erməni təbliğatçıları "erməni soyqırımı" fikrini formalaşdırmış, ona birinci özləri inanmış və sonra da dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışırlar və indi də əllərindən gələni əsirgəmirlər" (müdrək atalar nahaq yerə deməmişlər: "Tutar qatıq, tutmaz ayran", yəni yalanı sübut etmək mümkün olmasa da, rəy, fikir yaratmağa nə var ki!)

Uydurma "erməni-hay soyqırımı"nü sübuta yetirmək üçün dünyanın 70 ölkəsində fəaliyyət göstərən 70 milli erməni-hay mərkəzi dəridən-qabıqdan çıxsa da ABŞ konqresi "erməni-hay soyqırımı"nu qəbul etmədi. Dövlət katibi Corc Şults nümayəndələr palatasının spikerinə məktubunda (Tomas O'Neyri, 04.03.1985-ci il) yazır: "1,5 milyon ermənilərin Türkiyədə 1915-1923-cü illərdəki soyqırımının qurbanları ideyası - iftiradır". Bu tarixi sənədə çevrilmiş məktuba Amerikanın 69 görkəmli professoru imza atmışdır.

ABŞ-da uğursuzluğa məruz qalan millətçi erməni-haylar, indi də İngiltərənin parlamentinə, Almaniyanın bündestaqına hücum çəkirlər. Bununla da həyasız erməni-hay millətçiləri Türkiyəni bu böyük Avropa ölkələri ilə toqquşdurmaq məqsədi güdür-

lər. “Marafona” qoşulmuş xarici erməni-hay mərkəzləri millətlər-
arası qızıqsırdmada özlərini təhlükəsiz sayırlar. Çünki onlar Ön
Asiyadan, Qafqazdan, xüsusilə nahaq qan tökülən Qarabağdan
çox uzaqdadırlar...

Erix Fayqə “Soyqırım haqqında mif” kitabında yazır: “Bu
tarixi faktdır! Sırsız-hesabsız günahsız qurbanlar verilmiş, o cüm-
lədən qadın, uşaq və qocalar bu müharibədə öldürülmüşlər. Bu
osmanlıların günahı deyil, müstəsna olaraq erməni-hay millətinin
rəhbərlərindədir ki, öz soydaşlarını qabaqcadan uduzulmuş savaşa
sürüklədilər”.

Bu tarixi həqiqətləri erməni-haylar özləri də etiraf edirlər.
Belə ki, sülh konfransında erməni-hay nümayəndəliyinin başçısı
Poqos Nubar 1918-ci ilin dekabrında Fransamn xarici işlər naziri
Stefan Pişona ünvanladığı məktubda göstərir ki, “ermənilər
müharibənin ilk günlərində müharibə aparanların tərəfində idi və
onlar müttəfiqlərlə çiyin-çiyinə bütün cəbhə boyu osmanlılara qarşı
vuruşmuş, böyük itgilər hesabına Antantaya öz sədaqətini sübut
etmişlər”.

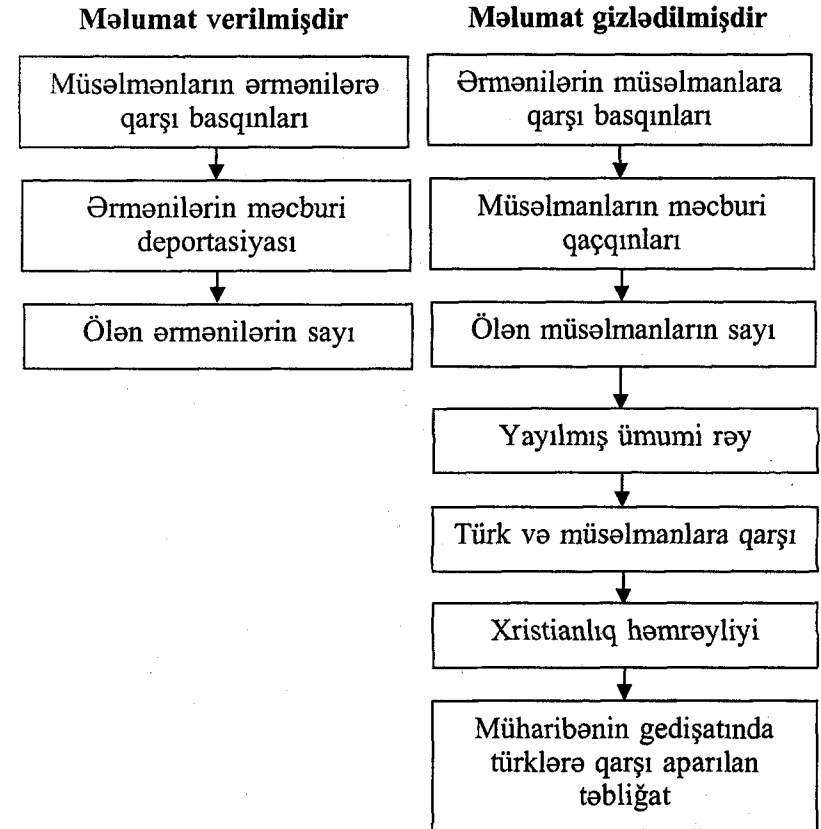
Tarixin bu acı səhifələrini diqqətlə tədqiq etmiş Amerika
şərqsünas alimləri C.Makkarti və K.Makkarti “Türklər və ermə-
nilər” kitabında yazırlar: “Soyqırım olmuşdurmu? Osmanlıların
hərəkətlərində soyqırımın olması haqqında əmrin olmasına adam
çətin ki, inansın. Belə halda on minlərlə erməni yaşayan Stam-
bulda, İzmirdə niyə soyqırım olmamışdır?..

Şərqi Anadoluda Türkiyə dövləti tərəfindən erməni soyqırı-
mı olmamışdır!”

Müharibə gedən bölgələrdən 600-dən 700 minədək erməni
əhalisi evakuasiya edilmiş (köçürülmüş), onlardan 300 mini yolda
müxtəlif səbəblərdən ölmüşdür. Bu vaxt ərzində Türkiyə daha
böyük faciə ilə üzləşmişdir - 2 milyon 500 min müsəlman əhalisi
- osmanlı türkü, kürd və Azərbaycan türkü itirmişdir. Müqayisə
etməyə əsas var!

Diagramm

TƏQSİR İDEYASININ İNKİŞAFI

Maraqlı burasıdır ki, bu məlumatlar adını çəkdiyimiz Poqos Nubarın məktubundakı məlumatlarla üst-üstə düşür və bunu fransız müəllifi Jorj de Molevil də qeyd edir.

Lakin erməni-hay millətçiləri, qriqorian kilsəsi uydurma “soyqırım”ı bir daha gündəmə gətirir, fasiləsiz onu dünyanın 77

ölkəsində təbliğ edir və getdikcə bu yalan təbliğatın coğrafiyasını genişləndirir və gücləndirir ki, dünya ictimaiyyətinin diqqətini öz təcavüzündən İşğal etdiyi Yuxarı (dağlıq) Qarabağdan yayındırsın və özünü əzabkeş, kökü kəsilmək təhlükəsi olan yazıq millət kimi qələmə versin.

Dərin təəssüf hissiylə qeyd edirəm ki, erməni-hay təbliğatının, diasporunun təzyiği və təsirinin nəticəsində ABŞ konqresi 2007-ci ilin oktyabr ayında bir daha “erməni soyqırımı” məsələsini müzakirə edərək onu rəsmən tanımasını bildirdi (?)...

1919-cu ilin aprelinde Konstantipolda “İttifaq və tərəqqi” partiyasının iddiası əsasında Osmanlı imperiyasının fəlakətə gətirilməsi və “erməni qırğını məsələsi” hərbi tribunaldə baxılmış, müttəhimlər, onlara qarşı yürüdülmən ittihamlar sübuta yetirilmədiyindən azadlığa buraxılmışdı.

“Erməni məsələsi və qırğını” ilə əlaqədar Serv müqaviləsinin şərtlərinə əməl edərək məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuş 140 nəfər türk haqqında bütün tələb olunan sənədləri Türkiyə tərəfi İngiltərəyə təhvil verdi. Yaxın Malta adasında həbsdə saxlanılan müttəhimlər üzərində məhkəmə puça çıxdı. 8 fevral 1921-ci ildə İngiltərə prokurorluğu irəli sürülən ittihamlar sübuta yetmədiyindən işə xitam verilməsi haqqında bəyanat yaydı. Həmin bəyanatda bir məqamın oxucular üçün bu gün də maraq doğuraçağını nəzərə alaraq, onu diqqətinizə çatdırıram.

Bəyanatda deyilir: “...İndiyə qədər həbs olunanlara qarşı onların günahını sübut edən yazılı şəhadətnamə təqdim olunmamışdır və gələcəkdə belə dəlillərin aşkar olunması ehtimalı çətin ki ola” (!)

Beləliklə, beynəlxalq peşəkar, yüksək ixtisaslı hüquqşünaslar, hakimlər də etiraf etməyə məcburdurlar ki, “erməni soyqırımı” deyilən hadisə baş verməmiş, bu, olsa-olsa millətçi ermənilər-hayların bilavasitə uydurmasıdır!

Bunu müstəqil daşnak respublikasının başçısı O.Kaçaznuni “Daşnaksyutun” partiyasının 1923-cü ildə Buxarest şəhərində keçirilən qurultayında özü də təsdiq etmişdir. “... Biz öz şüurumuzda illüziya dolu atmosfer yaratmışıq. Biz öz istəklərimizi baş-

qalarının şüuruna yeritmişik; biz reallıq hissiyatımızı itirmişik və arzularımızın yedəyində getmişik!”

Güman edirəm, şərhə ehtiyac da qalmır. Yalnız onu qeyd etmək istərdim ki, bu, erməni-hay siyasətçilərinin önündə gedən liderin, siyasət adamının gəldiyi qənaətdir, nəticədir. Hansı ki, çağdaş erməni-hay liderləri bunu unutmuş, yaxud özlərini elə aparırlar, guya bu həqiqət dolu etirafdan xəbərləri yoxdur. Çox təəssüf!

I Dünya müharibəsinin gedişatında erməni-hay fəlakətinin şahidi olmuş rus zabiti podpolkovnik Tverdoxlebovun gəldiyi qənaət də diqqəti çəkir: “... ermənilər külək əkdilər, tufan biçdilər”.

ƏRMƏNİLİYİN-HAYLIĞIN İÇ ÜZÜ

“Erməni məsələsi” adı altında tarixə düşmüş və onun əsas “mənavi, siyasi prinsipləri” hələ 1878-ci ildə hazırlanmış, təkmilləşdirilmiş, sonrakı illərdə ermənilərin-hayların milli ideoloji konsepsiyasına çevrilmiş bu sənədin bir məqamı öz mürəccə mahiyyətilə diqqəti çəkir. Onunla siz də tanış olun.

“...Bu ölkələrdə – Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Livan, Özbəkistan, Türkmənistan və Ukraynada sıx yaşayan ermənilər “erməni məsələsi”ni (“Böyük Hayastan” imperiyasını yenidən bərpa etmək nəzərdə tutulur - müəllif) həyata keçirən qüvvəyə çevrilməlidir...”

Yaşadıqları ölkələrdə ...potensial təhlükə mənbəyi olmalı, inqilablar, toqquşmalar, terror törətməyə hazır olmalıdırlar... Onlar yaşadıqları ölkələrin ağır, böhranlı günlərində ona arxadan zərbə vurmağa hazır qüvvədir... və s. və i.a.”

Bax, budur erməniçilik, onun iç üzü - mənfur, alçaq və qəddar erməni-hay millətçilərinin plan-proqramı, neçə yüzil davam etdirilən, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən bu ənənəvi mürəccə “ideya” insanlara, öncə də türk mənşəli etnoslara, xalqlara ölüm, dağıntı, xarabalıq gətirən “milli siyasət”, özü də dövlət səviyyəsində! Əsas, sübut, dəlil? Heç də uzağa getmək lazım gəlmir. Keçmiş satqın türk “paşası”, mənşəcə erməni-hay Andranik Ozan-

yanın və onun kimiləri: Hamazasp, Əmirxanyan, Lalayan Dro və başqalarının Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri bir daha xatırlatmaq yerinə düşər. “Ərməni məsələsi”ndə qarşıya məqsəd qoyulmuş “Böyük Hayastan”ın bərpası “ideyası”na hər kəsdən çox tayqulaq general Andranik xüsusi bir canfəşanlıqla xidmət edirdi, onun başçılıq etdiyi silahlı erməni-hay quldur dəstələri qəddarlıqda ondan geri qalmayan digər erməni-hay “sərkərdələri” öz vəhşi dəstələrilə tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisində, Qarabağ bölgəsində və başqa regionlarda həyata keçirdikləri ağlasıqmaz terror, kütləvi qırğın öncə də Azərbaycan türklərinin soyqırımını haqqında arxiv sənədlərindən götürülmüş qısa xronikanı diqqətinizə təqdim edirəm. Bunda məqsəd Sovetlər dövrü, keçmiş 65 ilə yaxın zaman kəsiyində beynəlmilətçilik pərdəsi altında “qardaş Haya- stan” dediyimiz ölkənin erməni-hay millətçilərini, cəlladlarını yaxından tanımaq, onların riyakar, çirkin, alçaq əməlləri haqqında tarixi həqiqətlərdən qaynaqlanmış doğru, dürüst məlumat verməkdir.

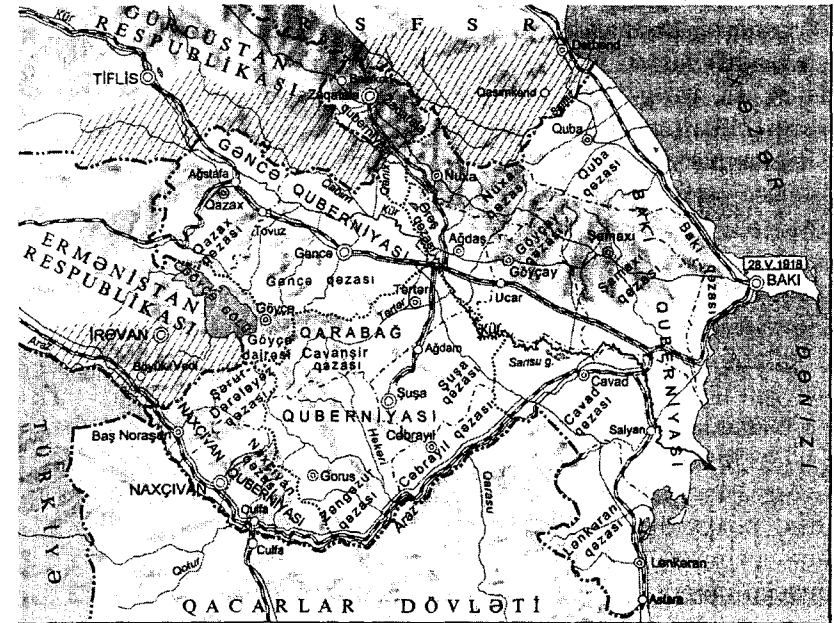
Azərbaycan hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyinin məruzəsindən (ASSR, f.884, siyahı,1, iş 543, səh.1374):

Həmin məruzədə qeyd olunur ki, Rusiyada dövlət çevrilişindən (1917-ci ildə) sonra Zaqafqaziya hökuməti yaradıldı. Zəngəzur, Şuşa və qonşu qəzalarn dağlıq hissəsində məskunlaşmış gəlmə ermənilər-haylar daşnak təbliğatçılarının təsiri və təzyiqi altında sıx yaşadıkları yerlərdə öz inzibati qəza, qubemiyalarını yaratmaq fikrinə düşdülər.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra (ADR, 28 may 1918) ermənilər-haylar da tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında öz Ararat hökumətini (Ararat Respublikası) təşkil etdilər.

Yeni yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk kövrək addımlarını atdığından bütün ölkə ərazisində baş verən anti-Azərbaycan hərəkatına öncə də erməni-hay quldur dəstələrinə vaxtında və layiqincə cavab vermək iqtidarında deyildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər)

/// Mübahisəli ərazilər

28.05.1918. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Bununla bütün şərqdə və türk dünyasında ilk demokratik respublika yarandı. Azərbaycan Milli Şurası öz üzərinə icra və qanunvericilik səlahiyyətləri götürdü. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Sovetinin birinci sədri Fətəli xan Xoyski təyin edildi. Azərbaycan hökuməti səlahiyyətli dövlət strukturunu yaradı. Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi, dövlət bayrağı təsdiq edildi və yeni yaradılan Azərbaycan ordusuna çağırış elan edilməsi haqqında qərar qəbul olundu.

1918-ci il noyabrın 18-də Azərbaycan Milli Şurası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti elan etdi. Ə.M.Topçubaşov Parlamentin sədri seçildi.

Cümhuriyyətin ərazisi müəyyən edilərkən qarşıya böyük çətinliklər çıxdı. Ən ağır ərazi problemi Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirməsi idi. Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış Ermənistan Respublikası Azərbaycanın Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarına və Dağlıq Qarabağa iddialar irəli sürdü. Eyni zamanda Azərbaycana məxsus olan Zəngəzur ərazisini də özünə birləşdirməyə çalışırdı. Gürcüstan Respublikası Zaqatala dairəsinə iddialar qaldırıldı. Azərbaycan hökuməti öz qanuni torpağı olan Borçalı qəzasını Gürcüstan Respublikasının tərkibinə daxil olmasını qəbul etməkdən imtina edirdi. Azərbaycan həmçinin Cənubi Dağıstan (Tabasaran) ərazisində də haqlı iddia irəli sürürdü.

Bu, xüsusilə Mərkəzi hökumətdən (paytaxtdan) ucaq olan bölgələrdə - Şuşa, Karyagin (indiki Füzuli), Cavanşir (indiki Xocavənd), Zəngəzur bölgələrində özünü büruzə verirdi. Bunu yaxşı başa düşən pusquda durmuş qarı düşmən (ərməni-hay millətçiləri - müəllif) fürsəti əldən vermək fikrində deyildi və sadəcə olaraq istəmirdi, var gücü ilə çalışdı ki, adı çəkilən bölgələri də Ararat Respublikasına birləşdirsin. Bu yerlərdə "təpədən dırnağadək" silahlanmış ordusu ilə bərabər general-mayor Andranikin peyda olması vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. O, açıqca elan edirdi ki, məqsədi həmin bölgələri Ararat Respublikasına qatmaqdır. Ona, bu bölgələrdə məskunlaşmış və daşnak təbliğatına uymuş ermənilər-haylar da züv tuturdular.

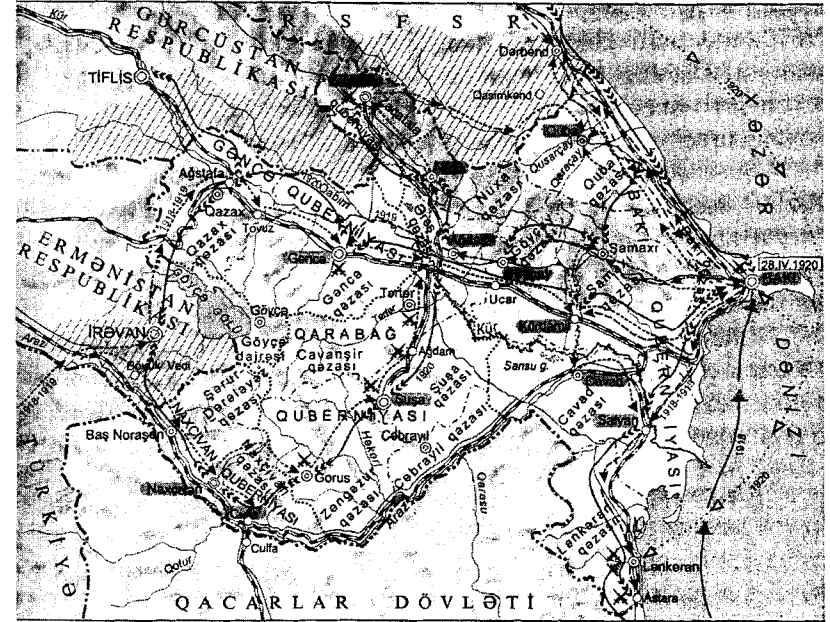
Andranikin başçılığı altında başlanmış "ərməni hərəkatı"nın zorakılığı, vəhşiliyi, qırğını nəticəsində az zaman kəsiyində Azərbaycan türkləri yaşayan 150 kənd xarabazara çevrildi. Qaçqın axını dağlardan Arana, öncə də Ağdama yönəldi.

Ərməni-hay terrorunun, özbaşınalığının qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti, eyni zamanda ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə adı çəkilən bölgədə müvəqqəti general-qubernator vəzifəsini təsis etdi və onun qərargahının Şuşada yerləşdirilməsini qərara aldı (general-qubernatorun şəxsiyyəti, fəaliyyəti barədə irəlidə).

General-qubernatorun vəzifəsi: bölgədə "ərməni hərəkatı"na qarşı barışmaz mübarizə aparmaq və onu tamamilə məhv etmək, yerli hakimiyyət qurumları yaratmaq, qaçqınları ərzaqla təmin etmək, epidemiya xəstəliklərinə qarşı əməli tədbirlər görmək, bölgədə əmin-amanlıq yaradıldıqdan sonra qaçqınların öz yurdlarına qayıtmasına yardım göstərməkdən ... ibarət idi.

Ararat Respublikası Azərbaycanın bu ölçülüb-biçilmiş addımını etiraz notasıyla qarşıladı. Azərbaycanın xarici işlər naziri Adil Ziyatxanovun imzasıyla ermənilərə-haylara göndərilmiş cavab notasında göstərilir ki, erməni-hay tərəfin bu hərəkatı beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq suveren Azərbaycan dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirilir...

Azərbaycana qarşı xarici-hərbi müdaxilə.
Azərbaycan SSR-in yaradılması

- 1918-1919 → Qırmızı ordunun hücumu
- 1918 → İngilis qoşunlarının hücumu
- 1918-1919 → Türk qoşunlarının xilaskarlıq yürüşü
- 1920 → Rusiyanın Volqa-Xəzər donanması gəmilərinin hərəkatı
- 1920 → XI Qırmızı ordu hissələrinin hücumu (27-28 aprel 1920-ci il)
- Türk qoşunları tərəfindən azad olunmuş şəhərlər
- 28.IV.1920 → Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması
- × → Sovet işğalına qarşı müqavimət hərəkatı
- /// → Mübahisəli ərazilər

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqı gündən rus, ingilis, erməni-daşnak silahlı qüvvələrinin hücumuna məruz qaldı. Müdaxiləçilərin hər biri ayrı-ayrılıqda öz mənafeyi uğrunda müharibə aparırdı.

Qırmızı ordu və S.Şaumyanın başçılığı altında olan qoşunlar Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi planının yerinə yetirilməsi məqsədilə Gəncəyə doğru hərəkat edirdilər. Gəncə bu zaman müstəqil Azərbaycan hökumətinin paytaxtı idi. Xilaskar Türk ordusu Qırmızı orduya qarşı vuruşur, bolşeviklərə zərbələr endirirdi.

İngilis ordusu Cənubi Azərbaycan ərazisindən Şimali Azərbaycana keçməyə və Bakını zəbt etməyə cəhd edirdi. Şəhər əvvəlcə türk ordusu tərəfindən azad olunmuş, sonra ingilislər tərəfindən işğal edilmişdir.

Nəticədə işğalçı rus ordusunun döyüş əməliyyatları və təzyiqli nəticəsində Azərbaycanın milli hökuməti istefa verdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın şimalında sovet hakimiyyəti elan olundu. Xalqa divan tutuldu.

Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti 1991-ci ilədək davam etdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın müstəqilliyi yenidən bərpa olundu.

Qarabağın dağlıq bölgələrinə general-qubernator təyin olunmuş, Rusiyada təhsil almış, ixtisasca həkim Xosrov Sultanov fəaliyyətə başladı. Qarşıda çox mühüm, dövlət əhəmiyyətli, taleyüklü vəzifələrin həlli dururdu. Qarabağın taleyi də bunların həllindən asılı idi. Üstəlik, bölgədə erməni-hay zorakılığı, vəhşiliyi, silahlı basqınları nəticəsində doğma evlərini tərk etmiş, məcburi qaçqın həyatı sürənlərin 40 min nəfəri Zəngəzurda sığınacaq tapmışdı.

Şuşa şəhərinin ikinci hissəsində məskunlaşmış erməni-hay əhalisi daşnak təbliğatının təsiri altında Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina edirdi. Guya tatarlar (Azərbaycan türklərini çar Rusiyası rəsmən belə adlandırmışdı - müəllif) ermənilərin-hayların düşmənidir, onlar arasında heç bir vaxt barışıq ola bilməz...

İndi isə erməni-hay "başkəsənləri"nin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri fəlakətlərdən konkret bəhs edən rəsmi məlumatları diqqətlə, düşünə-düşünə oxuyun, çalışın xəyalən də olsa o qanlı-qadağ hadisələri gözləriniz önündə canlandırma biləsiniz.

Öncə tarixi arayış. Hələ 1905-ci ildə çar Rusiyasının təhriki və havadarlığı, Qafqaz canişini Qalitsinin fəal iştirakilə erməni-hay millətçiləri, qriqorian kilsəsinin təxribatı nəticəsində Azərbaycanın bir sıra bölgələrində iki millət; azər türkləri və erməni-haylar arasında silahlı toqquşmalar baş verdi (C.Cabbarlının «1905-ci il» əsərini yada salın) və Şuşa qalasında insan tələfatı ilə nəticələndi. Varlanmaq xətrinə millətlərarası münasibətləri qızıqsıran Tiflisdə oturmuş general-qubernator Qalaşapov erməni-hay millətçilərinə havadarlıq edərək (buna görə o, nə az, nə çox düz 10 min man qızıl pulla rüşvət alaraq) 850 nəfər silahlı kazakla və toplarla 12 iyul 1905-ci ildə Şuşaya daxil oldu. Şəhərin erməni-hay hissəsində yerləşərək burada toplanmış 7 min 500 nəfər silahlı erməni-hayları da öz komandanlığı altına alıb azər türk məhəllələrini atəşə, topa tutmağa başladı. Vəziyyətdən halı olan qonşu kəndlərdən ərən kişilər, cavanlar qalahlara köməyə gəlib, hücumu keçmiş erməni-hay və kazak dəstələri ilə şiddətli döyüşlərə girişdilər. Düşmən ağır itgi verərək geri çəkilməyə məcbur oldu. Silahlı toqquşmalar 11 gün davam etdi. 18 nəfər azər türkü şəhid oldu, 21 nəfəri yaralandı. Erməni-haylardan öldürülənlərin sayı 500-dən 700-ə çatırdı, 287-si isə yaralanmışdı.

Kazaklardan da itgi oldu – 31 nəfəri həlak olmuş, onlarla yaralanan qeydə alınmışdı. Vəziyyətin təhlükəli olduğunu anlayan general-qubernator tülkülük edib barışıq yaratmağa nail olur, sonra Tiflisə geri qayıdır. Güman etmək olardı ki, qırğın törədən – dövlətə xəyanət edən general mütləq cəzalandırılacaqdır. Lakin təəcüb doğursa da ona «gözün üstə qaşm var» deyən belə olmadı. İmperator I Nikolayın adına ünvanlanan onlarla teleqram və məktublar da cavabsız qaldı... Ruhdan düşməyən erməni-hay millətçilərinin kini-küdurəti 13 ildən sonra yenidən püskürməyə başladı və bütün Azərbaycanı bürüdü, öncə tarixi Qərbi Azərbaycanı və Quzey Azərbaycanı.

16-19 avqust 1919-cu il. Aparılmış hesablamalardan məlum olur ki, yeni yaradılmış erməni-hay Ararat hökumətinin idarəsi altındakı İrəvan quberniyasında yaşayan əhalinin 60,2 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edir. Bu vacib göstərici Vedibasarda və Millistanda 90,0 faiz, Şərur-Dərələgözdə - 72,3 faizdir. Bu çoxluğu nəzərə belə almayan ermənilər-haylar dövlət qurumlarında bir nəfər Azərbaycan türkü belə cəlb olunmamışdı. Ola da bilməzdi. Axı onlar bizə "tork" deyib, düşmən kəsilmişdilər. Odur ki, göstərilən tarixdə Azərbaycan mahallarında yaşayan avtohton-yerli əhali erməni-hay faşistlərinin zorakılığına, vəhşiliyinə və nəhayət soyqırma daha çox məruz qalmışdır. Görünür, Türkiyə ərazisində etdikləri xəyanətə - torpaq iddiasına, erməni-hay dövləti yaratmaq uğrunda dinc türk əhalisini qırdıqlarına görə yedikləri "türk zopası"nın hayfım buradakı silahsız Azərbaycan türklərindən alırdılar.

Bu fəlakətlərin törədilməsinə Andranikin başçılıq etdiyi quldur ordusu və digər silahlı erməni-hay dəstələri ("vanlılar", "sasunlular" və b.) qəddarlıqda fərqlənirdilər. Qocalara, qadınlara, uşaqlara işgəncə verib əzabla öldürür, ikicanlı qadınlarm qarnını yarıp, gözlərini çıxarıp, meyidlərini isə tonqal qalayıb yandırırtdılar. Sağ-salamat qalmış Azərbaycan türklərinin yaşadıkları dedə-baba torpaqlarının da Azərbaycan dövlətinə qatılması haqqında Sülh Məramlı Beynəlxalq Konfransa rəsmi müraciətləri təəssüf ki, nəticəsiz və cavabsız qalırdı. Onların harayını, fəryadını eşidən yox idi.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında erməni-hay millətçilərinin Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdikləri "etnik təmizləmə" siyasətinin dayandırılmasına yönəldilmiş notaları da istənilən nəticəni vermirdi. Erməni-hay millətçiləri beynəlxalq mətbuatda geniş əks-təbliğət aparıb, əslində, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında öz çirkin əməllərini davam etdirirdilər (bu gün Yuxarı – dağlıq Qarabağda olduğu kimi)...

01 dekabr 1918-ci il. Gəncə qubernatoru cənab Vəkilovun məruzələrindən bəzi məlumatlar.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirinə ünvanlanmış həmin məruzədə Gəncə quberniyasında məskunlaşmış gəlmə ermənilərin-hayların yerli camaatı, eyni zamanda dinc rus və almanlar yaşayan məhəllələri düşmənçilik hərəkətlərinə, ölüm hadisələrinə məruz qoymasından danışılır. O cümlədən,

- Qoqa kəndini mühasirəyə alan silahlı erməni-hay dəstəsi 1918-ci ilin dekabr ayının 3-də 10 müsəlman, (Azərbaycan türkü - müəllif), eləcə də qoca mülkədar Əsədağa Cavanşiri və onun ailəsini qətlə yetirmişdir.

- Aragül kəndinin silahlanmış erməniləri-hayları dekabrın 2-də Xələfli, Aşiq Məlikli, Tatar (Türk - müəllif) və Şıxlar kəndlərinə basqın edərək 10 evi yandırmış, 6 kişini, 2 qadını öldürmüş, ürəkləri soyumayıb, üstəlik kəndin bütün mal-qarasını da məhv etmişlər.

- 5, 7, 10, 15, 18 dekabrda Arış, Qaraqoyunlu, Sirik, Mərzə Əfəndilər və digər kəndlərə hücum edərək əhalinin yüzlərlə mal-qarasını, qoyun sürülərini aparmışlar.

O dövrdə Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasında saxlanılan 4-cü şöbəyə aid 80 sayılı işdən (1918-ci il) çıxarış:

"Zəngəzur qəzasının rəisi Məlik Namazovun hökumətə ünvanladığı məlumata görə, Andranikin bölgədə olmasından ruhlanan ermənilər-haylar Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərə basqın edir, yaşına, cinsinə fərq qoymadan qəddarcasına hamını qətlə yetirirlər".

Həmin rəisin sentyabr 1918-ci il tarixli digər bir məlumatında deyilir ki, "quldur general Andranikin başçılığı altında Rut,

Dərəbaşı, Ağüdü, Vagüdü və eyni zamanda viranə qoyulmuş Azərbaycan türkləri yaşayan kəndləri: Arıqlı, Şükür, Məlikli, Pul-kənd, Şəki, Qızılciq, sonra Qara Kilsənin, İreykin, Paxlının, Kürdlərin, Xotavanın, Sisianın, Zabazadorun 500-dən çox azərbaycan türk əhalisi öldürülmüşdür...".

Bu, vəhşilik dərəcəsi, soyqırım deyilmi?!

Gəncə qəzası rəisinin 12 sentyabr 1918-ci il tarixli məlumatına görə Ararat Respublikasının "Yapon" adlı sərkərdəsi Şəhur-Dərələgöz bölgəsində yaşayan Azərbaycan türklərini xəbərdarlıq edir ki, Türkiyədən olan erməni-hay qaçqınlarını yerləşdirmək üçün kəndləri könüllü surətdə boşaltsınlar. Əks halda...

24 noyabr 1918-ci il. Tərtər qəzası rəisi Məlik Abbasovun teleqrammdan: "Dovşanlı və Bazarkəndin silahlı erməniləri-hayları 500 nəfər əlavə qüvvə (əsgərlərlə) ilə Qoturlu kəndinə hücum edərək 210 at, çoxlu mal-qaranı, ərzaq və taxılı - 12 milyon manat dəyərində əmlakı özlərilə apardılar".

08 dekabr 1919-cu il. Gəncə qubernatorunun rəsmi təqdimatından: "Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa və Zəngəzur qəzalarında azğınlaşmış ermənilər-haylar azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərə qəfləti silahlı basqın etmiş, kütləvi qırğın törətmiş, evləri qarət etdikdən sonra yandırmışlar".

Rəsmi sənədlər və sağ qalmış az sayda şahid ifadələrinə görə, Zəngəzur qəzasının 115 kəndinə erməni-hay quldur dəstələri basqın etmiş, evləri qarət etdikdən sonra yandırmış, məcburi qaçqın çevrilmiş 50 min Azərbaycan türkü qonşu Cəbrayıl bölgəsində sığınacaq tapmışdır.

Yandırılmış, dağıdılmış, talan olunmuş Darabas, Dulus, Qurdlar, Şəki, Urut, Qızılciq, Dərəkənd, Çullu, Bəydaş, Qatar, Xalac, Dərzili və b. bütün zərərçəkmiş kəndlər adı çəkilən mən-bədə adbaad göstərilir.

1918-ci ilin dekabrında İngiltərə-Fransa Sülh Məramlı nümayəndəliyi münaqişə zonasından çıxıb getdikdən sonra hər iki tərəf (Azərbaycan türkləri və erməni-hay) sazişə gəlməsinə baxmayaraq, nifrət, intiqam hissilə yaşayan millətçi ermənilər-haylar yenidən qalxdılar. Azərbaycan türkləri yaşayan Şələdiyə, Mehri bölgəsindəki Leqaz, Tey, Mülk, Gül, Bənövşə, Puş, Tüqəmir,

İrəvan quberniyasmdakı Zağalı, Daşkənd, Zor, Hüseyinqulu, Ağalı, Sarı yol, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Yeni Ketı, Kəlbəşi, Kama-Bilal, Zoranbil, İnek dağ, Sultan Əli qışlağı, Kəsəmal, Şişxal... 30-dan çox kəndə basqın etdilər.

Özlərini erməni-hay terrorundan mərdliklə müdafiə edən Azərbaycan türklərinə əsir düşmüş sırası ermənilər-haylar dindirildikdə, törədilən bütün fəlakətlərin başında Andranikin durduğunu, onun günahkar olduğunu söyləyirdilər. O, Kür çayına kimi Azərbaycan ərazisini mövcud olmayan Hayastana birləşdirmək "arzusu" ilə yaşayır və müharibə aparırdı. Onunla həmrəy olmayan erməniləri-hayları belə rəhm etmədən dar ağacmdan asdırırdı ki, başqalarına görk olsun. Belə generahn bir adı var: - zalım, qəddar!

25 sentyabr 1918-ci il tarixli "Azərbaycan" qəzeti yazır ki, İrəvan quberniyasında yaşayan Azərbaycan türklərinin vəziyyəti təsvir olunmaz dərəcədə ağırdır. Həmin ilin aprel ayına olan rəsmi məlumata görə dağıdılmış, viranə qoyulmuş kəndlərin sayı 199-a çatır. Vaxtilə bu kəndlərdə yaşayan 135 min əhalinin bir qismi qətlə yetirilmiş, bir qismi acından ölmüş, sağ qalanlar isə türk hərbi hissələrinə pənah aparmışlar...

Azərbaycan türklərinin acınacaqlı taleyinə biganə olan insafsız erməni-hay qəzetçiləri, təbliğatçıları onsuz da birtərəfli mövqe tutmuş Qərb mətbuatında qəsdən səhərdən axşama qədər (səhər və axşam qəzetlərində) Hayastan ərazisində tam əksinə - Azərbaycan türklərinin yazıq, zavallı, kimsəsiz erməni-hay millətinə divan tutması, ona qarşı "soyqırım" törətməsi haqqında bolbol yalan və iftira, şər-böhənlə köklənmiş "palaz-palaz" yazılar verirdilər. Odur ki, real vəziyyətdən məlumatı olmayan oxucuda Azərbaycan türklərinin "adamyeyən, adam öldürən vəhşilər" təsvürü - obrazı yaradılırdı və beləliklə də, xalqımız barədə olduqca mənfi beynəlxalq ictimai rəy formalaşdırılırdı. Əslində, baş verən bütün faciələr, acı həqiqətlər əksinə idi və cərəyan edən bu olaylar yalan erməni-hay təbliğatının, xislətinin nəticəsi idi.

Adı çəkilən məruzədə, sonra göstərilir ki, quberniyada general Andranikin silahlı quldur dəstələri heç kəsdən çəkinmir, qəddarlığı ilə yerli əhali arasında vahimə və qorxu yaradırdılar.

1918-ci il dekabrın 26-da gecə vaxtı silahlı ermənilər-haylar Qarabağın Düdükçü, Ədilli, Ağbulaq, Qoqa, Çıraquz, Ahullu kəndlərinə soxularaq əhalini qıraraq, evləri qarət edərək yandırmışlar.

Həmin quldur erməni-hay dəstələri dekabrın əvvəllərində beş dəfə Aşıq Məlikli, Qaragöllü, Doşulu, Əfəndilər, Şıxlar, Sirik və b. kəndlərə də qəfləti hücum çəkərək mal-qaranı, qoyun-keçi sürülərini aparmışlar. Son aylar ərzində 17 ağır cinayət törətmiş qansız ermənilər-haylar cəzasız qalmışlar.

Məruzələrdə daha sonra qeyd olunur ki, Rusiyanın Türkiyədə hərbi əməliyyatlarının qurtarmasına xeyli qalmış, ordu tərkibindəki erməni-hay əsgərləri, zabitləri kütləvi surətdə fərarilik edir, özlərilə xeyli silah, hərbi sursatla kəndlərinə qayıdırdılar. Onlara bu işdə erməni-hay ziyalıları, kilsə xadimləri, müxtəlif ictimai və siyasi təşkilatlar yaxından kömək göstərirdilər. Rusiyada dövlət çevrilişi (1917-ci il inqilabı) baş tutanda ermənilər-haylar ancaq onlara xas olan bir "məharətlə" bolşevik rusların "qoltuğu altına" girib, yenə də "fəallaşdılar", silah və hərbi sursatı indi də Rusiyanın özündən (bizim günlərdə olduğu kimi) daşımağa başladılar. «Hayastana» gətirilən ölüm saçan silahlar ancaq erməni-hay mənşəli adamlara paylanır və bütün bunlar Azərbaycan türklərinə qarşı yönəldilirdi.

Cavanşir qəzasının azərbaycan türkləri məskunlaşmış Dəmirçilər, İmarət-Qərvənd, Çörəklər, Umudlu, Qaralar, Şırxavənd, Əli Ağalı, Xaçın, Durbatlı, Çırxanlı və Hacı Qərvənd kəndləri yandırıldı, salamat qalanları qarət olundu, dinc əhali isə zorakılığa, qırğına məruz qaldı.

Erməni-hay qansızları tərəfindən quberniyanın Sırxavənd, Ballı qaya, Güney Qaya, Gülyataq kəndlərinin dinc əhalisi də vəhşicəsinə qətlə yetirildi.

Güclü erməni-hay təbliğat maşınının yaratdığı əlverişli pərdə arxasında erməni-hay "başkəsənlərindən" Tatevos Əmirov "sosialist" ordusunun başında duraraq Ararat Respublikasından çox-çox uzaqda yerləşən Bakıda - Azərbaycanın paytaxtında (1918-ci il oktyabr ayının 21-də) 6000 dinc əhalini qətlə yetirdi. Sonra da daşnak Şaumyanın ("Komissar") göstərişi ilə o Styopa Lalayan adlı seçmə daşnak quldur dəstəsinin başçısı ilə Şamaxıya, guya "əks-

inqilabçılar”la mübarizə aparmağa göndərildilər. Əslində isə, Şamaxının tanınmış ziyalıları - “əksinqilabçılar”ı hamının gözü qabağında evlərindən zorla çıxarıb küçələrdə güllələyirdilər. Bu qanlı-qadali günlərin hələ erkən uşaqlıqda şahidi olmuş, gələcəkdə toponimiya üzrə tədqiqatçı alim Rəmzi Yüzbaşov ömrünün axırına qədər gördükləri dəhşətli qətl səhnələrini unuda bilməmiş, hətta etibar etdiyi soydaşlarına belə sakit-sakit danışa bilmirdi. Başqa cür də mümkün deyildi. O, haqlı olaraq əsəbiləşirdi ki, “erməni başkəsənləri”nin - cəlladlarının qanlı əməllərini, cinayətlərini sovet hökuməti ört-basdır edir, həqiqətləri erməni-hay daşnak-bolşevik özbaşınalığı Azərbaycan xalqından gizlədir.

Əmirovların, balayanların, hamzaspları, droların vəhşilikləri ancaq indi, üstündən 70 il keçəndən - Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dəmir qapılı arxiv otaqlarından müəyyən qədər mətbuat səhifələrinə çıxarılır, televiziya da danışılır, göstərilir. Məlum olur ki, erməni-hay daşnakları həmin dövrdə nəinki Şamaxının ziyalılarına divan tutmuş, hətta bölgənin Azərbaycan türkü yaşayan 40 kəndini dağıtmış, çapıb talamış, qırğın törətmişlər. Erməni-hay millətçilərinin qəddarlığından xəbər tutan sovet qurumları dəhşətə gəlsələr də, hazırlanmış məruzədə “... dinc əhaliyə qarşı bir sıra ədalətsizliklərə yol verilmişdir” cümləsilə kifayətlənmişlər (?). Şamaxıda hamilə qadınların qarınlarının süngü, xəncərlə yarıması, bakirə qızlara olmanın işgəncələr verilməsi, sonra da onların məscidə doldurulub diri-diri yandırılması – Azərbaycan türklərinin səbr kasasını doldurdu və bu faciələr ictimaiyyətdə kəskin etiraz, əks-sədaya, qəzəb və nifrətə səbəb oldu yaradılan Fövqəladə hərbi kommissiya canı S.Yalayanı həbs etmək istədikdə iqtidar sahibi “komissar” Stepan Şaumyan açıq-aşkar ona havadarlıq edib türmədən qurtardı.

Canı S.Lalayan cəzasızlıqdan harınlayaraq özünə sadıq cangüdənlərlə Bakı küçələrində, saymazyana, heç kəsdən çəkinmədən seyrə çıxmağını davam etdirdi...

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü Hovatskinin hökumətə ünvanlanmış məruzəsindən:

1 may 1918-ci il. Erməni quldurlarına duz-çörək aparın Dəvəçi-Bazar və Qızıl Burunun 15 nəfərdən ibarət qonaqpərvər

kənd ağsaqqallarının hamısı öldürülür. Bölgədə fəaliyyət göstərən bütün məscid binaları yandırılır. Bir neçə gün ərzində 122 kənd dağıdılır, xarabazara çevrilir (onların sırasında; Dəvəçi, Çarxana, Əlixanlı, Ərəb-əl-Məmməd, Tuqay, Kəlani, Rəhimli, Xəlilli, Qaraqaşlı, Sarvan, Aygün, Pərican, Xudat, Xaçmaz stansiyası, Habur, Xasbulat, Çarxı və s.).

Daşnak Hamzaspın silahlı quldur dəstəsi Quba şəhərini mühasirəyə alır. Şəhərdə əmin-amanlıq hökm sürməsindən istifadə edərək maneəsiz küçə və meydanlara doluşurlar.

Xüsusi təlim keçmiş erməni silahlıları yaşından, cinsindən asılı olmayaraq günahsız dinc adamları gülləbarana tutur, qadınların, qızların namusuna toxunurlar.

Hamzaspın cəza quldur dəstəsi Quba bölgəsinə və digər regionlara Bakı komissarları ilə razılaşılmadan bilavasitə Stepan Şaumyan tərəfindən göndərilmişdir. Bunu quldurbaşı özü də inkar etmirdi.

Hamzasp qubalılar qarşısında çıxışında belə deyir: “Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam. Qubada öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa gəlmişəm. mənə dəniz sahillərindən (Xəzərin – müəllif) Şah dağına qədər ərazidə yaşayan bütün əhalini qırmaq əmri verilmişdir. necə ki, bunu mənim dəstəm Şirvanda (Şamaxıda) həyata keçirmişdi...”.

QARABAĞIN AĞIR GÜNLƏRİ VƏ XİLASKAR TÜRK ƏSGƏRLƏRİ

Sosialist inqilabın tüğyan etdiyi bu narahat günlərdə Qarabağda da vəziyyət olduqca ağır, gərgin və dözülməz idi. Qafqazda baş vermiş inqilabın nəticəsində üç müstəqil respublika, Azərbaycan, Gürcüstan və erməni-hay Ararat dövlətləri yaradılarda Qarabağın gəlmə erməniləri-hayları bu respublikaların heç birini tanımaq istəmədi – Vaxtilə 1914-1915-ci illərdə Türkiyənin Van gölü ətrafında olduğu kimi, öz müstəqil “dövlət quruculuğu”na başladılar. Bölgənin Azərbaycan türkləri də öz növbəsində bu erməni-hay “siyasəti”nin əleyhinə çıxdılar. Bununla əlaqədar ermənilərlə-haylarla Azərbaycan türkləri arasında münasibət

pozuldu, vəziyyət gərginləşdi. Ərəmlər-haylar Şuşanın Əsgərindən Ağdama gedən yolunu bağladılar. Karyagin (indiki Füzuli) və Xəlfəlidən keçən dağ yollarını isə tam kəsdilər. Qalaya ərzaq gətirilməsi dayandırıldı. Azərbaycan kəndlərilə əlaqə yaratmaq, ərzaq gətirmək məqsədilə yola çıxmağa cəhd göstərən Azərbaycan türklərini silahlı erməni-hay əsgərləri yerində güllələyirdilər. Qalalı bədnam, nankor qonşuların bu cinayət, azğın hərəkətlərindən hiddətlənir, əsəbiləşir və öldürülən soydaşlarının qanı batmasın deyər qisas, intiqam almaq hissilə yaşayırdılar.

İki millət arasında nifaq salmaq və münasibətləri daha da gərginləşdirmək, qızıqsırmaq üçün daşnaklar qəsdən şayiə yayırdılar ki, guya yaxın günlərdə quldurbaşları general Andranikin və Şahnazaryanın hərbi hissələri onlara köməyə gələcək. Dünənə qədər Azərbaycan türklərilə duz-çörək kəsən, lakin indi eşitdikləri şayiələrdən qürurlanan silahlı ermənilər-haylar qalalıların yaşadığı meydan və səkilərində özlərini təkəbbürlü, lovğa-lovğa aparır, əksinə Azərbaycan türklərindən kimsə onların hissəsində görənəndə, onu dərhal saxlayır, üst-başını yoxlayır, silah tapılında tez götürüb “özünüküləşdirirdilər”.

Beləliklə, qalanın Azərbaycan türk əhalisi bir tərəfdən bədnam qonşuların azğınlığı, mənəvi, fiziki təxribatlarına qarşı dözümlü və təmkinli olmağa, digər tərəfdən də kənd təsərrüfatı məhsullarından tamamilə məhrum olduqlarından köhnə ehtiyat taxilla dolanmağa məcbur idilər.

Ərəmlərin-hayların başı “Qarabağ Respublikası” adlı qon-darma dövlət qurumu yaratmağa qarışanda, Azərbaycan hökuməti tərəfindən minbaşı Həsən Bəsrri bəy Şuşa qalasına, Fəhri bəy - Ağdama, Kazım bəy isə Karyagine (indiki Füzuli) komendant təyin olundular. Lakin inqilab eyforiyasında bulunan erməni-hay millətçiləri yeni təyinatları qəbul etməyib, onlara tabe olmaqdan imtina etdilər. Bununla əlaqədar ermənilərin-hayların Azərbaycan türklərilə əlaqələri, təması tamamilə kəsildi və münasibətlər daha da pisləşdi. Erməni-hay millətçilərinin fəalları 2 həftə davam edən “milli qurultay” çağırtdılar. Toplantı daşnakların mövqeyinə dəstək verdi: “Qarabağ Respublikası” elan olundu. Onun yüksək dövlət vəzifələri ancaq ermənilər-haylar arasında bölüşdürüldü.

Külli Qarabağın əsl köklü sakinləri - Azərbaycan türklərinin mənafe və hüquqlarına göz yumuldu. Beləliklə, ermənilərin-hayların daha bir məkrli, naqis xisləti - əsl erməni-hay sifəti, zorakılıqla da olsa gəlib məskunlaşdıqları, sığındıqları özgə torpağını - Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz hissəsi - Qarabağ bölgəsini “erməniləşdirmək, özünüküləşdirmək”, ona sahib durmaq əzmində olduqlarını bürüzə verdilər.

Bir mərkəzdən idarə olunan Qarabağın millətçi erməniləri-hayları “qurultayın qərarları”nı həyata keçirmək üçün bütün ümidlərini satqın türk “paşası” general Andranikin, Şahnazaryanın və başqa quldurbaşlarının hərbi gücünə, silahına bağlamışdılar və onların gəlişini səbirsizliklə gözləyirdilər.

Bədnam qonşularımızın bu həngaməsinə, haray-həşirinə qalalı necə baxırdılar?

Bu sualı arxiv sənədləri əsasında ətraflı və dürüst cavablandırmaq.

Öncə, qeyd edək ki, Şuşa qalasına yeni təyin olunmuş komendant Həsən Bəsrri bəyin gəlməsinə xeyli qalmış qalalı göz-ləmə mövqeyində durmamış, lazımi hazırlıq işləri görmüş, 4 kö-nüllü silahlı dəstə yaratmış, yaşı 15-dən 60-dək oğlanlar və kişilər siyahıya alınmış, ehtiyat qüvvə yaradılmışdır. Əhalini əlavə silahla, hərbi sursatla təmin etmək, yoxsulları da silahlandırmaq üçün 14 ictimai komitə fəaliyyətə başlamışdı.

Beləliklə, qalanın zəngin və yoxsul kişilərinin hamısı silahla təchiz olundu. Bu, hər ehtimala qarşı ermənilərin-hayların qəfləti silahlı basqınma cavab tədbiri idi. Bundan da əlavə, qalada ermənilərlə-haylarla Azərbaycan türkləri yaşayan qonşu - «sərhəd» ərazidə müdafiə xətti daha da möhkəmləndirildi. Ümumqala hərbi səfərbərlik elan olundu, zabitlər cavanlardan düzəldilmiş könüllü dəstələrdə hərbi təlim keçir, onlara hərbin sirrlərini öyrətdirdilər. Bütün adı çəkilən hərbi hazırlıq işlərinə başçılıq etmək məqsədilə vahid qərargah yaradıldı. Qərargahda ehtiyat əlaqə yolu - yeraltı lağımlar, yollar qazıldı. Qalanı əhatə edən ətrafdakı erməni-hay kəndlərindən gözlənilən qəfləti basqın və hücumları dəf etmək üçün qala barıları önündə səngərlər qazıldı və silahlı Azərbaycan türkləri gecə-gündüz keşik çəkməyə başladılar. Hətta

qalanın ən hündür yeri sayılan “Üç mıx” təpəsində – Şuşa qalasının ən gözəl guşəsində qərar tutmuş Mehdiqulu xanın bacısı Gövhər ağanın əzəmətli mülkü yaxınlığında, belə səngərlər qazılmışdı. Bir günün ərzində qaladan həmin yüksəkliyə hərbi strateji əhəmiyyəti olan dərin xəndək xətti çəkildi. Qalanın müdafiə səviyyəsini, potensialını daha da artırmaq məqsədilə Azərbaycan türkləri 20-30 nəfərlik silahlı dəstə ilə düşmənlərin Malibəyli, Xəlfəli, Karyagin və Xankəndi istiqamətlərində əlaqələrinə nəzarətin vacibliyini vaxtında başa düşüb Dotələb yüksəkliyini də tutdular, oram da möhkəm hərbi strateji məntəqəyə çevirdilər.

Bununla belə, bütün hərbi hazırlığa baxmayaraq, qala camaatı hərbi toqquşmanın tərəfdarı deyildi, qan tökülməsini istəməirdi. Silahlanma, səngərlərin, xəndəklərin qazılması - hərbi qarşıdurma bədnam qonşu ermənilərin-hayların müharibəyə birinci hazırlaşması, təxribatçılığı oldu (Q.Xəlil İbrahimovun “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 16-cı sayındakı yazısından).

Yuxarıda adı çəkilən müəllifin qəzetin növbəti sayında çap olunmuş məlumatında qeyd olunur ki, mühasirədə saxlanılan qala bütün ölkədən təcrid vəziyyətində olduğundan əhalinin ərzaq ehtiyatı günü-gündən azalırdı. Yaxın kəndlərdən cari ilin kənd təsərrüfatı məhsullarını qala camaatına çatdırmaq imkanı yox idi. Deyildi ki, bütün yollar, dağ cığırları bağlanmışdı. Bundan əlavə, qalalıqlar içməli suya da qənaət etməli idi. Çünki azərbaycan məhəllələrinə ermənilər-haylar vaxtilə Tatevos adlı bir xristianın çəkdiyi su kəmərinə bağladığına görə vəziyyət bir az da ağırlaşmışdı. Digər tərəfdən general Andranik və Şahnazaryanın ordusunun Şuşaya yaxınlaşması haqqında yenə də müxtəlif şayiələr yayılır və getdikcə genişlənirdi. Bu şayiələrdən sonra ermənilər-haylar özlərini daha azğın aparırdılar. Onların zülmünə dözə bilməyən qururlu qalalıqlar savaşa istəyirdilər. Komendant isə onları bir az da səbr etməyə, təmkinli olmağa çağırırdı, sakitləşdirirdi.

Qurban bayramı ərəfəsində türk qoşunlarının Bakını alması xəbəri yayılanda, qalanın Azərbaycan türkləri şadyanalıq etməyə başladılar, ovqatları duruldu. Qurban bayramı ən yüksək səviyyədə keçirildi.

Əksinə, Şuşanın ermənilər-haylar hissəsində “matəm” idi. Paytaxtın türklər tərəfindən daşnak quldurlardan təmizlənməsi onları tamamilə ruhdan salmışdı.

Üstündən 2 gün keçəndən sonra yenidən şayiə yayıldı ki, Şahnazaryanın ordusu Şuşanın Laçın istiqamətində 20 verstliyində - Zabıx kəndindədir. Ermənilər-haylar dərhal araba, at və digər qoşqu heyvanlarını Zabıxa, hərbi sursatı daşımağa - köməyə yollandılar. İndi də onların kefi “kəkəlməmişdi”. Lakin bu, uzun sürmədi. Şahnazaryanın gizli məktubu və hərbi əməliyyat planını aparan atlı dağ camaatı tərəfindən yaxalanır. Ermənilərin-hayların hərbi “sirr”inin üstü açılır. Məlum olur ki, Şahnazaryanın və Şuşa şəhərinin silahlanmış erməni-hay dəstələrinin Zabıxda birləşməsi, ətraf Azərbaycan türk kəndlərini talan edib, əhalisini qıra-qıra Şuşaya daxil olması nəzərdə tutulmuşdur. Dağ camaatının atlı dəstələri bir gün qabaq qəflətən Şahnazaryanı qabaqlayıb onun ordusuna hücum çəkib darmadağın etdilər. Şuşadan quldur erməni-hay ordusuna köməyə gələnlər gördükləri mənzərədən sarsılaraq qorxu içində dərhal geriye - Şuşaya üz tutdular.

01 noyabr 1918-ci il tarixli (24) “Azərbaycan” qəzeti həmin dövrdə Şuşada yaranmış müəkkəb vəziyyətlə bağlı yazır ki, qalalıqların məhəllələrində aclıq başlamış, çıxış yolu bağlanmış, yolların savaşa vasitəsilə açılması və ya zəngin adamların ehtiyat yığıdıqları ərzaqın alınib aclıqdan əzab çəkənlərə paylanması haqqında təkliflər irəli sürülürdü. Hər iki təklif əhali arasında qarşıdurma və qardaş qırğını yarada bilər, qan tökülürdü. Bu isə ermənilərin-hayların ürəyindən olardı. Qalalıqlar o dərəcə ümitsizliyə qapanmışdılar ki, türklərin Ağdama gəlmələri və onları da xilas edəcəkləri barədə xəbərə inanmaq istəməirdilər. Nahaq yerə demirlər ki, “Allah-Təala heç kəsi çörekə sınağa çəkməsin”. Aclıq insanın mənəviyyatını, əxlaqını, qururunu pozur, onu sarsıdır, sındırır və məhv edir...

Qalanın Azərbaycan türkləri üçün belə bir böhranlı gündə türk sərkərdəsi İsmayıl Haqqı bəyin ermənilərə-haylara Ağdama nümayəndə göndərməsinə dair məktubu çatdırıldı. Ertəsi günü qayıdan erməni-hay nümayəndəsi bildirdi ki, türklər Şuşanın şərtsiz və dərhal təslim olmasını tələb edirlər. Eyni məzmunlu mək-

tub Qala komendantına da göndərilmişdi. Türklərin qələbəli hərbi yürüşündən ruhlanan Azərbaycan türkləri Qalanın girəcəyində və qalanın müxtəlif yerlərində (meydan, bazar başında və s.) “Zəfər qapıları” (triumfal qapıları) ucaltmağa başladılar.

Ərmənilər-haylar 5 günlük sükutdan sonra təslim oldular, Azərbaycan hökumətini tanıdıqlarını bəyan etdilər. Onlar da gələn türk əsgərlərini təntənəli qarşılamaq üçün Şuşanın girəcəyinə topladılar.

Qarşılama mərasimi ilə əlaqədar xərcləri Azərbaycan türklərinin Milli Komitəsi öz üzərinə götürdü. Pul vəsaiti, əhalinin arzusu nəzərə alınaraq Gövhər-ağa məscidində 20 min manat məbləğində toplandı...

Qarabağ müharibəsində mərdliklə döyüşmüş, neçə-neçə erməni-hay diğasını gəbərtmiş Ağdamın Qasımlı kənd sakini iki oğul atası, müharibə əlili Rza Rzayev Bakıda məskunlaşdığı ya-taqxanada görüşlərimizin birində maraqlı bir əhvalat danışdı. O, bu əhvalatı el-obada öz qeyrəti, cəmərdliyiylə tanınan, ətraf kəndlərin ermənilərinə-haylarına qan udduran Abdal Qasımlının (Abdal onun ləqəbidir) doğma qardaşı Qubad Quliyevdən şəxsən eşitdiyini söylədi. O, Qubad Quliyevdən ki, oğlu Murtuza Ağdam uğrunda şiddətli döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmiş, şəhid olmuşdur. Ümumiyyətlə, Abdal kəndinin əhalisi (kişili, qadmlı) namusda, qeyrətdə, düşmənlə savaşda da həmişə fərqlənmişlər...

Qarabağın bu ağır günlərində, Ağdamın Abdal kəndində qısa müddətə düşərgə salmış Nuru Paşa ertəsi gün 200 nəfər əsgəri ilə Gəncə bölgəsinə yönəldi. Onlardan sonra Bakıdan gəlmiş Türk ordusunun hərbi hissələri Ağdamdan Şuşaya yola düşəndə onu Əsgəran qalasında hələ də daşnakların təsiri altında Xramort, Xanabad, Daşbaşı, Aranzəmin, Kətik, Aqlubaq, Qarakənd, Xaçınçay kəndlərinin silahlı erməni-hay dəstələri müqavimət göstərmiş və odur ki, Türk ordusu Şuşaya 2 gün yubanmışdı. Bu savaşda Ağdam könüllüləri də rəşadət göstərmiş, daşnak tör-töküntüləri ilə qəhrəmancasına vuruşmuşlar.

Türk əsgərləri müəyyən vaxt Qalada yerləşib oram tərkdən sonra erməni-hay millətçiləri yenidən qızıyıb qalxdılar. Həmin dövrdə cərəyan edən hadisələr haqqında 07 yanvar 1919-

cu il tarixli (№5) “Azərbaycan” qəzeti xəbər verir ki, Qarabağın dağlıq bölgəsində şayiə yayılır ki, guya bu dəfə general Andranik öz quldur ordusu ilə Şuşanın qərb tərəfindən (Laçın istiqamətindən) Qarabağa doğru irəliləyir.

Vaxtilə çar Rusiyasının köməyiylə 19-cu yüzilliyin birinci yarısında xarici dövlətlərdən gətirilərək bu münbit torpaqlarda məskunlaşdırılmış ermənilər-haylar qəsbkar general A.Ozanyan gələnə qədər yerli, köklü Azərbaycan türklərini dağ kəndlərindən sıxışdırıb çıxarmaq, dağlıq əraziləri “erməniləşdirmək” və sonra da onu Azərbaycandan qoparıb Hayastana birləşdirmək uğrunda ölüm-dirim savaşına qatılmışdılar. Bu erməni-hay quldur dəstələrin başçıları: Cavanşir qəzasında Karapet, Ağdərədə - Apres və Movses qardaşları olmaqla, onların tərkibində Türkiyə və İrəvandan göndərilmiş Andranikin öz yaxın “başkəsən adamlar”ı var idi.

Bu qarışıq dövrdə Qarabağın yerli sakinləri olan Azərbaycan türkləri mövcud hökumətdən azğınlaşmış erməni-hay millətçilərinə qarşı sərt və qanuni ölçü götürülməsini tələb edir, özlərini müdrik və təmkinli aparırdılar.

22 yanvar 1919-cu il tarixli (№14) “Azərbaycan” qəzetində Zəngəzur qəzasının rəisi Məlik Namazəliyevin imzasıyla verilmiş yazıda göstərilir ki, müttəfiqlər ordusunun komandanı general Tomsonun əmri əsasında Qarabağda əmin-amanlığın bərqərar olmasından az sonra general Andranik yenidən baş qaldırmış, bölgənin 30-a yaxın Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərini odlara qalamış, əhalisini qırmışdır.

01 fevral 1919-cu il (№23) tarixli “Azərbaycan” qəzeti diqqəti çəkən bir məlumatı dərc etmişdir (Yazı “Gürcüstan” qəzetinin 29 yanvar 1919-cu il tarixli 22 sayından götürülmüşdür).

Foto surəti verilmiş bir vacib sənədə aid məktub da dərc olunmuşdur. Bu, məşhur avanturist, firildəqçı general Andranikin hansı mənbələrdən maliyyə təminatı almasının üstünə işıq salır.

General Andranik Ozanyan erməni-hay xüsusi zərbəçi dəstəsinin rəisinə göndərdiyi məktubun olduğu kimi tərcüməsini verir:

«Ali həzrətlər general Biçeraxova»

Ərmeni Zəngəzur Milli Sovetinin üzvləri – Arşak Şirakyan və Nikolay Osipov Bakıdan qayıdaraq 1000000 (bir milyon) rubl verdilər və sizdə imzalanmış qəbz qoymuşlar. Adı çəkilən sovetin üzvləri mənə bildirdilər ki, həmin pulları general Baqratuninin (mənşəcə yəhudi Baqratunilərin nəslindən - müəlif) xahişilə siz vermişsiniz. Buna görə Sizə öz dərin və səmimi təşəkkürümü bildirirəm ki, Siz mənim dəstəmi və zavallı qaçqınları unutmamısınız”.

Bu sənədə ikibaşlı qartal rəsmi olan möhür vurulmuş və rusca belə yazılmışdır: “Ərmeni zərbəçi dəstəsi”. Necə deyərlər, “Xoruzun quyruğu lap aydın görsənir”, şərhə ehtiyac da yoxdur. Fakt, bu gün də fakt olmağında qalır.

27 mart 1919-cu il (73) tarixli adıçəkilən qəzet general Tomsonun İrəvanda erməni-hay dövlət başçıları ilə görüşündən verdiyi yazıda erməni-hay tərəfdən generala çatdırılan məktubda göstərilir ki, Qarabağın ermənilərlə-haylarla məskunlaşmış dağlıq hissəsi Ararat respublikasının tərkibinə daxil edilməlidir, o səbəbə görə ki, “Ərmeniyənin ayrılmaz torpaqlarıdır” (!).

18 may 1919-cu il tarixli “Azərbaycan” qəzeti yazır ki, Daşnak Partiyasının orqanı olan “Joğovurti dzaynı”n (“Xalqın səsi”) səhifələrində “Zaqafqaziya Ərmeniyəsi”nin sərhədləri təsvir olunur. Tarixi “hüquqlarına” (!) söykənən ermənilər-haylar Qarabağ, Axalkələki, Kars torpaqlarını da “Ərmeniyənin” (Hayastanın) tərkibində göstərilir.

Beləliklə, “Ərmeniyə” (Hayastan) bütün İrəvan quberniyasından, Karsın bütün bölgəsi, Tiflis quberniyasının aşağıdakı bölgələri; Axalkələkinin 2-ci sahəsi, Tapasxuri gölünün şimalındakı bölgə, Borjomi torpaqlarının bir hissəsi, Qori qəzasının dağlıq ərazisi olan Tsalka, Borçalı qəzasının qərb hissəsindən Ulu dağın zirvəsindəkə olan ərazi, sonra Borçalı qəzasının şimal hissəsindən Ağrıkar dağınadək (Xram çayı boyu) ərazilərə “sahib” durur.

“Ərmeniyə”nin Azərbaycana da qarşı “torpaq iddiaları” unudulmur. Ərmeni-hay hökuməti Azərbaycandan onun xəbəri olmadan aşağıdakı ərazilərə iddia edirdi:

Gəncə quberniyasının bir hissəsini:

- Qazax qəzasının cənub hissəsi;
- Gəncə qəzasının cənub hissəsi;
- Cavanşir qəzasının cənub-qərb hissəsi;
- Şuşa qəzasının şimal hissəsi (Ağdam və Qacara qədər)
- Cəbrayıl qəzasının bir hissəsi (Vank, Hadrut, Ədilli və Araqul);
- Zəngəzur qəzası (Kirs dağı, Şahverdilər kəndi və Araz üzərində stansiya istisna olmaqla).

Bu, ermənilər-hayların növbəti sərəməliyi deyil, bəs nədir!

Ərmeni-hay dilli mətbuatdan (iyun 1919 il) məlum olur ki, ingilis nümayəndəliyinin tələbi əsasında milli ədavəti qızıqsıdırma-larına görə Qarabağın erməni-hay Milli Şurasının sədri İşxanyan, ictimai xadimlər – Tunanyan və A.Avetisyan geri - İrəvana çağırılmışlar. Gözləri qızmış daşnakların təkidilə erməni-hay Milli Şurasının qalan üzvləri Şuşanın ətraf erməni-hay kəndlərində cəmləşərək Qarabağda bütün hakimiyyəti ələ aldıklarını elan edir. Ümumi sayı 4000 nəfər olan silahlı erməni-hay quldur hərbi hissələri Şuşaya basqın etməyə hazırlaşır. Lakin ingilislər qan tökülməsinin qarşısını ala bilirlər.

...Ağdamlılar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Sovetinə teleqram göndərərək bildirirlər ki, onlar vətənimizin ayrılmaz hissəsi - Qarabağ və Naxçıvanı müdafiə etməyə, bu yolda, lazım gələrsə ölümə getməyə belə hazırdırlar.

Bu narahat və mürəkkəb bir dövrdə Şuşanın erməni-haylar yaşayan hissəsindən şəhərə gələn şose yolunu nəzarətə götürür, təxribatlar törədir, hətta general Səlimovun və ingilislərin avtomobillərini, 6 sərnişin daşıyan faytonunu, atlı və piyadaları atəşə tuturlar. Bu məlumatı Azərbaycan hökumətinə teleqramla general-qubernator X.Sultanov çatdırmışdır.

Qarabağda adı çəkilən general-qubernatorun müdrik, ölçülüb-biçilmiş fəaliyyətindən narahatçılıq keçirən erməni-hay Milli Şurasının üzvləri təxribatlara əl atır, Azərbaycan türk əhalisini zorakılığa məruz qoyurdular.

Belə ki, 1919-cu il iyun ayının 4-də “Üç mıx” yüksəkliyində səngərlərdə keşik çəkən 5-6 Azərbaycan türk əsgəri qəflətən tutulur və 8 nəfər qətlə yetirilir. Təxribat erməni-hay Milli Şura-

sının fitvasilə törədildiyinə görə general-qubernator X.Sultanov niyyətini ingilis nümayəndəliyi ilə razılaşıdıraraq təcavüzkar erməni-hay Milli Şurasının bütün üzvlərini iyunun 5-də, yəni qanlı hadisədən bir gün sonra Qarabağdan dərhal qovub çıxarır. Kaş Azərbaycan hökumətinin 1988-ci ildəki başçılarındakı Xosrov bəy Sultanov qeyrəti, təpəri olaydı. Əgər olsaydı həmin - Qarabağ üçün ağır, böhranlı günlərdə anti Azərbaycan təbliğatına görə Qarabağda yuva salmış erməni-hay terrorçularını Azərbaycan türklərinə qarşı mübharibəyə çağıran, qızısdıran qatı şovinist mövqeli "Krunk" təşkilatının lider və fəalları həbs edər, ya da respublikadan qovardılar. O zaman bəlkə də sonrakı hadisələr belə faciəli, fəlakətli olmazdı, bu qədər Azərbaycan türkünün qanı na-haq tökülməzdi, 20% torpaqlarımız işğal olunmazdı...

Vilayət radiosunun Azərbaycan bölməsinin uzun illər baş redaktoru işləmiş ağsaqqal Cahid Kərim "Krunk"un millətçi fəaliyyəti barədə Azərbaycan KP MK I katibi Ə.Vəzirova şəxsən məlumat verəndə o məsələnin kəskinliyini, fəvqəladə əhəmiyyətini qeyri-ciddi qarşılamaş, "beynəlmilətçilik"dən dəm vurmuşdur. Çox təəssüf ki, o dövrdə Azərbaycanın taleyi belə səbatsız, real həyatdan uzaq düşmüş rəhbərlərə tapşırılmışdı...

Bu dövrdə ermənilər-haylar Şuşa yolu ilə yaylağa köçən insanlara basqın edir, 5 ailəni və bütün mal-qalam ələ keçirib şəhərin erməni-hay məhəllələrinə aparırlar. Bundan xəbər tutan qala rəhbərliyi axtarış təşkil etsə də, girov götürülmüş insanların izi itirilir, lakin mal-qara tapılır.

Azərbaycan türkləri yaşayan ətraf kəndlərdən 500 silahlı itkin düşmüş ailələrin intiqamını almaq niyyətilə ayağa qalxanda general-qubernator yeni qırğının qarşısını almağa müvəffəq olur.

Həmin günü, iyunun 4-dən 5-nə keçən gecə erməni-hay silahlı dəstəsinin Xonaşen postuna uğursuz basqın etməsinə cavab olaraq Araz çayı sahillərindən 5 min süvari və Qarabağın Aran bölgəsindən xeyli silahlı Azərbaycan türkləri Şuşaya erməni-haylardan qisas almağa yol gəlir. General-qubernator X.Sultanov buna yol vermir. Qalada əmin-amanlığı bərqərar etmək məqsədilə Azərbaycan türk əsgərlərindən ibarət xüsusi təlimatlandırılmış

alayı Şuşanın erməni-hay məhəllələrində yerləşdirir və bununla da təxribatlara son qoyulur.

İyunun 5-dən 6-na keçən gecə general-qubernatora xəbər çatır ki, 200 nəfər atlıdan ibarət şuşalı erməni-haylar yaşayan Daşkəndə hücum hazırlayırlar. X.Sultanov dərhal qəza rəisini 50 nəfər atlı konvoyla və eyni zamanda pulemyotla silahlanmış 100 nəfər əsgəri həmin kəndə qanlı toqquşmanın qarşısını almağa göndərir. Beləliklə, daha bir qanlı toqquşma - təxribat baş tutmur, zərərsizləşdirilir.

Qalada və rəhbərlik etdiyi Qarabağ bölgəsində baş verən hadisələri təhlil edərək general-qubernator şəxsiyyətə, əmlaka qəsd halları və zorakılığa, hüquq pozuntularına qarşı mövcud qanunvericiliyin bütün sərtliyi ilə tədbir görülcəyi haqqında sərəncam imzalayır. Həmin günü erməni-hayların yepiskopu R.N.Məlik Şahnazarov X.Sultanovla görüşə gəlir. Görüş hər iki tərəf üçün faydalı, əhəmiyyətli olur və qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçir. Ertəsi günü general-qubernator Şuşanın erməni-haylar məhəlləsində həmin yepiskopla görüşür. Fəxri qonağın şərəfinə keçirilən yığıncaqda onun ünvanına minnətdarlıq nitqi söylənir və ən əsası da erməni-hayların Azərbaycan hökumətini tanıdıqları bildirilir. X.Sultanov cavab nitqində dövlətə sədaqət və namusla xidmət edən vətəndaşlarının hüquq və mənafelərini hər şeydən üstün tutduğunu, millətindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq hüquq bərabərliyini gələcəkdə də həyata keçirməyə hazır olduğunu bildirdi.

Cəzasına çatan tayqulaq “general”

Öz doğma torpaqlarında Azərbaycan əhalisinə qarşı erməni-hay basqınları, zorakılığı və soyqırımı 1920-ci ildə də təkrar olundu. Zəngəzur mahalında Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlər talan olunub yandırıldı.

Vaxtilə Türkiyədə “non grand person” elan olunaraq qovulmuş rus və ingilislərin hesabına yaxşı silahlanmış erməni-hay quldur dəstələrinə başçılıq edən tayqulaq, satqın türk “paşa”sı, rus general-mayoru, ingilis xəfiyyəsi Andranik Ozanyan Azərbaycan ərazilərində yenidən peyda oldu. Bu dəfə də onun məqsədi Laçından Şuşaya oradan da Qarabağın bölgələrinə keçmək, onu işğal edib Ararat respublikasına birləşdirmək idi.

Etibarlı mənbələrin verdiyi məlumata görə, zətqırıq nankor Andranik gəlir çatır Laçın bölgəsinin Zabux kəndinə. O kəndə ki, başqa bir erməni-hay quldurbaşı, Şuşa erməniləri-haylarına silahla köməyə can atan Şahnazaryanın quldur dəstələri yerli əhali tərəfindən darmadağın edilmişdi.

Qarşıda külli Qarabağda öz qeyrətli kişilərlə tanınan, strateji mövqedə qərar tutmuş Abdal kəndi dururdu ki, oradan da düşmənin salamat keçməsi qeyri-mümkün idi. Gətirdiyi qoşunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Şuşada oturmuş general-qubernator Xosrov bəy Sultanovdan ehtiyat edərək onun qardaşı, Qarabağın nüfuzlu, adlı-sanlı bəylərindən olan Sultan bəy Paşa oğlunun yanına elçilər göndərir, bəydən razılıq, “xeyir-dua” istəyir. Sövdə baş tutarsa, istədiyi qədər qızıl verəcəyini vəd edir. Daha aydın desək o, Sultan bəyi “qızıl”la almaq istəyir.

Qarabağ bəylərinin ləyaqətli və qeyrətli nümayəndəsi Rusiyada hərbi təhsil almış Sultan bəy (Çalbayır yaylaqlarında bəslənən minlərlə davar, qaramal və Qurdhacıda yağ-pendir zavodu ona məxsus idi) kiçik qardaşı general-qubernator Xosrovla Qarabağın taleyi üçün yaranmış böhranlı vəziyyəti müzakirə edib bu qərara gəlirlər ki, “razılıq” verilsin. Lakin bir şərtlə: ermənilərin-hayların təhlükəsizliyi xatirinə Şuşaya bir az hərbi sursat, silah

göndərsin və deyilən vaxt onların ixtiyarında olan bütün topları sökdürsün, qatırlara yükləyib gecə ikən yola çıxsınlar.

Tayqulaq A.Ozanyan qoyulan şərtləri dərhal qəbul edir və Sultan bəyə 20 qatırda hərbi sursat – top, tüfəng, güllə və s. göndərir. Hərbi sursatı alan əsilzadə qardaşlar topları Qaladərəsindən Şuşaya gedən yolun üstündə - strateji mövqelərə daşıdırır, onları yığdırıb qəfləti hücumu hazır vəziyyətdə saxladır. Ətrafına topladığı igid ərənləri də silahlandıraraq pusquda qoyur.

Təyin edilmiş gecə tayqulaq general sökülmiş toplarla, sursatla yüklənmiş 100-dən ibarət qatır karvanını Şuşa istiqamətində yola salır... və karvan gözlənilən yerə çatanda pusquda dayanmış Azərbaycan türk süvariləri meşədən çıxıb onun səmtini Qurdhacı kəndinə tərəf döndərirlər. Bütün hərbi sursat erməni-hay ordusunun əlindən çıxır.

Zabux kəndi yaxınlığındakı dərin dərədən keçmək istəyən 4 minlik erməni-hay ordusu və onun 61 sərkərdəsi mühasirəyə alınıb məhv edilir, tələyə düşmüş tayqulaq general isə qaçmaqla canını qurtarır.

Sultan bəy və Xosrov bəy Sultanovlar qardaşları əldə edilmiş hərbi qənimətlə el-obanı silahlandıraraq Zəngəzura - erməni-hay “baş kəsənləri”nin zorakılığma, silahlı basqınlarına məruz qalmış Azərbaycan türkünün köməyinə gedir və Güləbirtli Aslan bəy, digər bəylərlə Zəngəzurun Qaragöl ətrafı yaylaqlarını erməni-hay təhlükəsindən xilas edirlər.

Qarabağın səması “qara buludlar” alanda onun ilk güdrətli xanı Pənah Əli Cavanşirin davamçıları - vətənpərvər, təəssübkeş, cömərd ərənləri doğma el-obasını, külli Qarabağ zəka və silahla qəhrəmancasına qoruyurdular.

Beləliklə, Şuşanın erməni-hay hissəsində yuva salmış mil-lətçilərin, daşnakların Qarabağda müstəqil erməni-hay dövlət qurumu yaratmaq arzuları boşa çıxanda, Şahnazaryanın, xüsusilə də general A.Ozanyanın başçılıq etdikləri silahlı dəstələrin darmadağın edilməsindən sonra ermənilər-haylar naəlac qalaraq müxtəlif tərziyələrə başladılar.

Belə tərziyələrdən birinin şahidi olmuş İşxan Knyazçyan (milliyəti erməni-hay, sovetlər dövründə uzun müddət keçmiş

DQMV Sovetinin İcraiyyə Komitəsində ticarət üzrə böyük referent işləmişdir) onunla dövlət idarə aparatında bir yerdə işləmiş xankəndli jurnalist Cahid Kərimlə etibarlı söhbətlərinin birində ağılasıgmaz bir əhvalat danışmışdır. Şuşada, 1920-ci ilin baharında milli münasibət lap korlananda, etnik münasibətin alovlandığı bir dövrdə, iki millət arasında yaranmış uçurumu daha da dərinləşdirmək, barışmazlığı daha da gücləndirmək, qanlı toqquşmalar yaratmaq məqsədilə daşnaklarla həmrəy olmayan, onların təcavüz planlarına dəstək verməyən, daşnakların təbircə desək "xain" soydaşlarını "sirlər"ini açmasın deyərək, gecə vaxtlarında öldürüb Azərbaycan türklərinin məhəllələrinə atırdılar. Sonra da səhər tezdən qara-qışqırıq, hay-küy, şivən qoparırdılar ki, "bu "torklar"ın (yəni türklərin) işidir". Bundan sonra da yeni-yeni günahsız qurbanlar verilir. Belə qəddarcasına ölüm hadisələri, təxribatlar dəfələrlə təkrar olunurdu ki, bu daha bir erməni-hay xislətinə bariz "nümunədir".

Şuşa şəhərinin vaxtilə erməni-haylar yaşamış məhəllələrinin xarabalıqlarını ilk dəfə mən hələ Xankəndində Nizami adına orta məktəbdə oxuyarkən 1949-cu ilin avqust ayında pioner düşərgəsində istirahətə gələndə görmüşdüm və o "mənzərə" uşaqlıq yaddaşımda silinməz xatirə kimi qalmışdır. Şuşanın salamat qalmış çay və sal daşlardan salınmış məhəllə yolları və səkilərini, böyütkən kolları basmış həyətləri, xaraba evləri gözlərimlə görmüşəm. Yangının səbəblərilə maraqlananda qənaətbəxş cavab ala bilməmişəm, çünki Sovet ideologiyası, sovet rejimi həqiqətləri aşkarlamağı yasaq etmişdi...

Son illərdə rəsmi məlumatların axtarışı da bir nəticə verməyəndə, iki nəfər ahıl, yaşlı şuşalının xatirələrini qələmə almaq qərarına gəldim.

Onlardan biri uşaqlıq və gənclik illərini Qalada yaşamış "Dünyanın taleyi", "Ermənilik" (rus dilində...) adlı sanballı kitabların müəllifi, tanınmış alim Qarabağlı Saleh Bəy (klassik yazıçımız Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qardaşı oğlu) qeyd etdiyim məsələyə toxunanda bildirdi ki, onun rəhmətlik anası Firəngiz xamm baş vermiş yangının günahkarları ermənilər-haylar olduğunu dəfələrlə danışmışdır.

...Axşam çağı, toran qovuşanda bir dəstə silahlı erməni-hay təxribatçısı əllərində neft dolu qablar Azərbaycan türkləri yaşayan bir neçə evi alışdırdılar. Alovun təsirindənmi, yoxsa küləyin gözlənilmədən əks istiqamətdə, səmtdə əsməyə başlamasıyla tüğyan edən alovun dilləri şaxə qalxaraq qonşu erməni-hay evlərinə keçir.

Ərmenilərin-hayların bəd əməllərindən hiddətlənən qalalılar cavab olaraq könüllülərdən ibarət bir neçə dəstə götürüb erməni-hay hissəsinin baş tərəfindəki evlərə yaxın gələrək od vururlar. Erməni-hay əhalisi vahiməyə düşür. Digər tərəfdən könüllülərin bir qismi ixtiyarlarında olan yeganə topdan, evlərdən qabaqcadan toplanmış metal girvənkə çəki daşlarını ermənilərin-hayların başına yağdırır. Azərbaycan türklərində toplanmış say çoxluğu təsəvvürü yaratmaq üçün "hərbi fənd" də işlədilir. Ateş açıqdan sonra topun yerini cəld və tez-tez dəyişməklə əks hücumu məruz qalmış düşmən tərəfdə qorxu və çaxnaşma daha da artır və onlara elə gəlir ki, türklər Qarabağdadırlar, Azərbaycan türklərinə köməyə gəlmişlər.

Odur ki, erməni-hayların bir hissəsi Gorus istiqamətində, digər hissəsi isə yaxınlıqdakı Daşaltı kəndinə qaçırlar.

ŞUŞAYA OD VURANLAR

Vaqe olan bu əhvalatı öz gizlərilə görmüş uzunömürlü ağsaqqallar da təsdiq edirdilər

Qarabağ xanlığının tarixi keçmişinin araşdırıcılarından olan tarixçi, şuşalı Yunis Hüseynov həmin ağsaqqalların danışdıqlarını vurğulayaraq söhbətimizdə qeyd etdi ki, Şuşada özünə yer etmiş erməni-hay millətçiləri o dərəcədə azğınlaşmışdılar ki, 1920-ci il mart ayının 21-dən 22-nə keçən gecə, yəni, əziz Novruz bayramı axşamı Azərbaycan türklərinə divan tutmağı - məşhur "Varfolemey gecəsi" (Fransada vaqe olmuş faciəli gecə - kütləvi qırğın) müsibəti törətməyi planlaşdırmışlar. Axşam üstü toran qovuşanda bir dəstə silahlı erməni-hay əllərində neft qabları Qalanın Azərbaycan türkləri yaşayan evlərinə (aşağı məhəllədə) od vur-

maqla ətrafdakı kəndlərdə məskunlaşmış ermənilərə-haylara işarə olmalıydı ki, "törklərə ("türklərə" - müəllif) qarşı hücum başlandı".

Amma necə deyirlər, "sən saydığını say, gör fəlek nə sayır". Gözlənilmədən erməni-haylar bəd əməliyyata başlayanda, külək səmtini dəyişir və amansız alov qonşuluqdakı erməni-hay evlərini bürüyür.

Digər tərəfdən, azğınlaşmış erməni-haylara layiqli cavab vermək üçün dünya görmüş qala ağsaqqalları könüllü dəstələrə gerek olan məsləhətlərini verir, cavanları döyüşə ruhlandırır, onlara xeyir-dua verib qadir Allahu imdada çağırırlar. Düşmən əlindən "zəncir gəmirən" könüllü dəstələr ucadan "Allahu Əkbər! Allahu Əkbər!" sədələri altında ölüm-dirim savaşına girişdilər.

Ərməni-hay millətçilərinin azər türklərinə qarşı ehtiyat gördükləri iki ağ neft anbarı əks-hücumla başlayan cavanların əlinə keçir - od püskürən ağ neft bu dəfə erməni-hayların əleyhinə çevrilir. Az sonra ermənilər-haylar yaşayan hissədə - yuxarı məhəllələrdə evlərdən od püskürməyə başlayır. Qorxu və vahimə içində ermənilər-haylar qala cavanlarının nərəsinə, Türk təpərinə davam gətirməyib qaçmağa üz tuturlar...

Hələ Novruz bayramı ərəfəsində erməni-hay yepiskopu azər türklərlə müqəddəs məsciddə keçirdiyi görüşdə sülhdən, barışıqdan dəm vürmüş, toplaşanları əmin-amanlığa çağıraraq arxayın etmişdi. Axşam toranlıqında erməni-hay silahlıları azər türklərini hər tərəfdən atəşə tutanda yepiskopun ikiüzlülüyü, riyakarlığı bir daha aşkarlandı. Odur ki, firıldaqçı, avantürist yepiskop həbsə alınaraq Şuşa türməsinə salındı və orada öz iftirasının, cinayətinin qurbanı oldu.

3 gün davam edən savaşda 13 min erməni-hay qırılmışdı. O dövrün mətbuatında qeyd olunur ki, şəhərdə yaşayan erməni-hayların hikkəsi öz başlarında çatladı və "kiçik Paris" adlandırılan Şuşa şəhəri yangından sonra əyalət şəhərinə çevrildi.

Bax, Şuşanın erməni-haylar yaşadığı hissənin yandırılması haqqında həqiqətlər bunlardan ibarətdir. Şuşa Qalası haqqında söhbətimi rus-türk müharibəsinin iştirakçısı, erməni-hay xislətinin şahidi olmuş zabıt Tverdoxlebovun sözlərini bir daha təkrar et-

məklə tamamlamaq istərdim: "...ermənilər (haylar-müəllif) külək əkdilər, tufan biçdilər!"

Rusiyada sovet hökuməti qurulanda İngiltərə, Fransa yenə də "erməni məsələsi"ni gündəmə gətirməklə erməni-hay millətçilərini ruhlandırdı və onları, hüdudları bu gün də doğru-dürüst məlum olmayan "Böyük Hayastan" imperiyasını yaratmağa qaldırdı. Yaxşı silahlanmış ermənilər-haylar hələ 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan və Gürcüstana qarşı torpaq iddialarına rədd cavabı olaraq müharibəyə başladılar: Gürcüstana hücumla keçdilər və eyni vaxtda Azərbaycanla uzunsürən qanlı vuruşmalara girişdilər. Onlar Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan və Qarabağın, Gürcüstandan isə Axalkələk əyalətinin "Hayastan"a qatılmasını tələb edirdilər.

Ərməni-hay millətçilərinin başladığı müharibələr nəticəsində "mübahisəli torpaqlar"da yaşayan Azərbaycan türkü və gürcü əhalisinin sayı 10 faizdən 30 faizədək aşağı düşdü. Neçə-neçə kəndlər yer üzündən silindi.

Qanlı, şiddətli savaşlar Azərbaycanın dilbər guşəsi Qarabağda da baş verdi...

Vəziyyət 1920-ci ilin ikinci yarısında daha da ağırlaşdı. Ararat Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin bir bölməsi general Dronun (Trastamat Tonyan) komandanlığı altında Qarabağın dağlıq hissəsinə soxuldu. Onun ardınca da başqa bir erməni-hay generalı Nijdeh (Karegin Harutyünyan) öz quldur qoşununu Qarabağda yeritdi. "Hayrenik" ("Vətən") jurnalının yazdığına görə aprel ayının 17-də Qarabağda basqın etmiş general Dro tabe olduğu erməni-hay hökumətinin tələbini həyata keçirməli idi; Qarabağ erməniləri-hayların dağıdılmış qüvvəsini yenidən toplayıb onların Azərbaycan türklərinə qarşı müqavimətini gücləndirmək, Qarabağın dağlıq hissəsini bütünlüklə zəbt etmək və «məğlub» olan Qarabağ, o cümlədən Şuşa ermənilərin-hayların qisasını almaqdan ibarət idi ("Hayrenik" jurnalı, 12 oktyabr 1923 il).

Lakin təcavüzkar erməni-hay millətçilərinin arzuları yenə də ürəklərində qaldı. Yuxarıda yazdığım kimi, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin tapşırığı ilə Qarabağda soxulmuş erməni-hay quldur dəstələrlə savaşa göndərilmiş general Həbib

Səlimovun hərbi qüvvəsi – düşməni darmadağın etdi. General Dro (T.Tonyan) öldürüldü...

İngilislər Konstantinopolu tutduqdan sonra erməni-hay iş-galçılarını özbaşına buraxdılar və ... Fransa isə Kilikiyadan əl çəkməsi barədə Türkiyə ilə müqavilə bağladı. Bunnula əlaqədar erməni-haylar döyüş meydanında tək qaldılar. Türkiyənin qalibiyyəti hərbi yürüşü nəticəsində 20 noyabr 1920-ci ildə daşnak ordusu dağıldı, o vaxtdan erməni-haylar Avropa dövlətlərindən: ABŞ, İngiltərə, Fransa və Rusiyadan "Böyük Hayastan" yaratmaqda onları aldatdıqları üçün şikayətçidirlər...

Minlərlə insanların nəhaq qanına batmış cəllad erməni-haylar indi də rus bolşeviklərinə, öncə də onların rəhbərlərinə sığındılar... Yaratdıqları (qədimdə olduğu kimi - müəllif) cırdan erməni-hay dövlətinin hüduqlarını genişləndirmək niyyətinə düşdülər.

Odur ki, bu diyara silahla yaxın düşə bilməyən ermənilər-haylar 1920-22-ci illərdə siyasi don geyərək bolşeviklərlə sövdələşmələrə girişdilər, siyasi yolla (yoğrulmamış, yapmamış... öz çoxdankı arzularına müəyyən dərəcədə çata bildilər. Bolşeviklərin ələlə Qarabağın arxası-dayağı sayılan, fəxri və iftixarı olan neçə-neçə adlı-sanlı, qeyrətli, igid bəyləri, əsilzadələri, müdrik el ağsaqqallarını. yüzlərlə zəngin adamları tutdurub "xalq düşməni", "kulak" kimi uzaq Sibire sürgün etdirdilər. Məğrur və basılmaz Qarabağ öz doğma müdafiəçilərindən - ərənlərindən, onların simasında etnomənəvi dəyərlərindən məhrum edildi (Qarabağ müharibəsində Qarabağın müvəqqəti məğlubiyyəti, bəlkə də birinci - bu amillə bağlıdır).

Zəngəzur mahalı, Cəbrayılın Bazarçay yaylaq yurdları, Bazarkeçər və Qazağın Dilican bölgəsi bütünlüklə 14 min kv.km ərazi xalqımızın xəbəri olmadan, gizləncə qondarma "qardaş Ermənistan" respublikası yaratmaq xatirinə bədnam qonşulara erməğan edildi. Vaxtilə, müstəmləkəçi çar Rusiyasının köməyi ilə Türkiyədən, İrandan Azərbaycana, xüsusilə də Qarabağa köçürülən erməni-hay ailələrinin hesabına kəskin sürətdə dəyişdirilmiş demoqrafik vəziyyət - milli etnik tərkib və digər səbəblər obyektiv araşdırmadan, gəlmə ermənilərlə-haylarla yerli Azərbaycan

türkləri arasında fərq qoymadan Azərbaycanla "Ermənistan" arasında sərhədlər ədalətsizcəsinə müəyyənləşdirildi.

Diagram
"Bakı" qəzeti, 11 fevral 1992-ci il

1919-cı il yanvarın 1-dək quberniya, qəza və şəhərlərin əhalisinin milli tərkibi (Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd buna əsasən müəyyən edilib)									
Quberniya, qəza və şəhərlər		ermənilər o cümlədən faizlə		azərbaycanlılar o cümlədən faizlə		digər millətlər o cümlədən faizlə		cəmi o cümlədən faizlə	
İrəvan quberniyası	b/ə y/ə**	666.1 588.8	58.5 58.0	364.6 355.0	32.5 34.9	89.5 71.8	9.0 7.1	1120.2 1015.6	100 100
Naxçıvan qəzası	b/ə y/ə	51.4 50.3	42.8 42.9	69.7 68.4	57.0 57.0	1.1 0.6	0.2 0.1	122.2 119.3	100 100
Naxçıvan şəhəri	b/ə y/ə	2.7 2.5	29.8 29.7	6.0 5.9	67.4 70.0	0.24 0.02	2.8 0.3	8.9 8.5	100 100
İrəvan qəzası	b/ə y/ə	69.7 53.1	45.1 39.3	73.3 62.2	47.5 46.0	11.3 19.8	7.4 15.7	154.3 135.1	100 100
İrəvan şəhəri	b/ə y/ə	37.2 12.3	72.5 55.8	13.6 9.6	24.4 43.4	1.5 0.2	3.1 0.8	51.3 22.0	100 100
Yelizavetpol quberniyası	b/ə y/ə	418.4 381.0	32.8 31.3	783.1 755.6	61.5 62.2	73.6 77.0	5.7 6.5	1275.1 123.6	100 100
Şuşa qəzası	b/ə y/ə	75.4 74.6	52.0 52.8	61.6 59.8	42.5 42.2	7.8 6.9	5.5 5.0	144.8 141.3	100 100
Şuşa şəhəri	b/ə y/ə	22.9 21.9	52.3 53.3	19.1 18.7	43.5 45.5	1.9 0.5	4.2 1.2	43.9 41.1	100 100
Zəngəzur qəzası	b/ə y/ə	99.3 99.3	44.3 44.3	119.5 119.5	53.3 53.3	5.4 5.4	2.4 2.4	224.2 223.8	100 100
Cavanşir qəzası	b/ə y/ə	22.0 21.9	29.4 31.5	50.8 46.9	68.0 67.5	1.9 0.6	2.6 1.0	74.7 69.4	100 100
Qazax qəzası (Yelizavetpol quberniyası)	b/ə	61.6 60.3	44.9 46.0	67.9 65.1	49.5 49.6	7.5 5.7	5.6 4.4	137.0 131.3	100 100

b/ə* – bütün əhali
y/ə** – yerli əhali
Mənbə: "Kavkazski kalendar", 1917-ci il

Qondarma

“Ərmenistan” və Azərbaycanla yüksək dövlət vəzifələri tutmuş erməni-hay millətçiləri bununla da kifayətlənməyərək, indi də bolşeviklər partiyasında nüfuza malik soydaşlarının və erməni-haypərəst kommunistlərin köməyi ilə Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın “Ərmenistan”a birləşdirilməsi məsələsini gündəmə gətirdilər. İstədikləri nəticə alınmadıqda Qarabağın dağlıq bölgələri hesabına

Muxtar Vilayət yaradılmasını israrla ortaya atdılar və ... çox təəssüf ki, buna nail ola bildilər. Gəlmə erməni-haylar Qarabağın dağlıq hissəsində qərar tutmuş 5 rayon: Şuşa, Xankəndi, Ağdərə, Martuni və Hadrut vahid inzibati bölgədə birləşdirilərək qondarma vilayət qurumu yaratdılar.

«Azadlıq» qəzeti, 9 avqust 1991-ci il

QƏSBKARLIQ

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması (07.07.1923-cü il) N.Nərimanovun təbirincə desək, Mirzoyanın (Bakı bolşevik partiya komitəsinin sabiq 1-ci katibi - müəllif) yaxından köməyi ilə baş tutmuşdur. O yazır, “Mənim vaxtında da mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni (hay-müəllif) kəndlilərinin özləri də bunu istəmirdilər”.

Mirzoyan bu müddət ərzində erməni-hay daşnak millətçilərinin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə keçirdi (Mirzoyan ZDK rəhbəri Serqo Orconikidze ilə yaxın dost idi - müəllif).

«Serqo Orconikidze və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni (-hay - müəllif) daşnaklarına tapşırır...» (N.Nərimanov, “İ.Stalinə “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair”, iyun, 1923-cü il).

Son dərəcə haqsız və ədalətsiz edilmiş bu torpaq güzəştərlə razılaşmayan erməni-hay millətçiləri - DQMV rəhbərləri rəsmən Azərbaycan hökumətinə tabe olduğu halda, onu üzdə tanıya-tanıya, əslində, Yuxarı (dağlıq) Qarabağa sahib durmaq siyasətini altıdan-altıdan, addım-addım həyata keçirirdilər.

Belə ki, az sonra vilayətin inzibati mərkəzi - Xankəndinin adı dəyişdirilərək Azərbaycan türklərinin qəddar düşməni “komissar” Stepan Şaumyanın ad ilə Stepanakert adlandırıldı. Şəhərin mərkəzi meydamnda onun heykəli ucaldıldı, neçə-neçə küçə və meydanların adları ancaq erməni-hay, rus dilində yazıldı. Azərbaycan dilinə əhəmiyyət belə verilmədi, sayılmadı. Bu gələcək acınacaqlı fəlakətlərin ilk əlamətləri respublikada narahatlıq belə yaratmadı.

Bunu duyan erməni-hay millətçiləri daha cəsarətli və sərbəst addımlar atmağa başladılar... Nəhayət, iş o yerə çatdı ki, ötən yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının DQMV üzrə filialın məsul katibi, şəxsən hələ uşaqlıq illərindən tanıdığım qatı millətçi Baqrat Ulubabyan (o, 1988-ci ilin fevralında ilk erməni-hay qiyamını hazırlayan və həyata keçirən

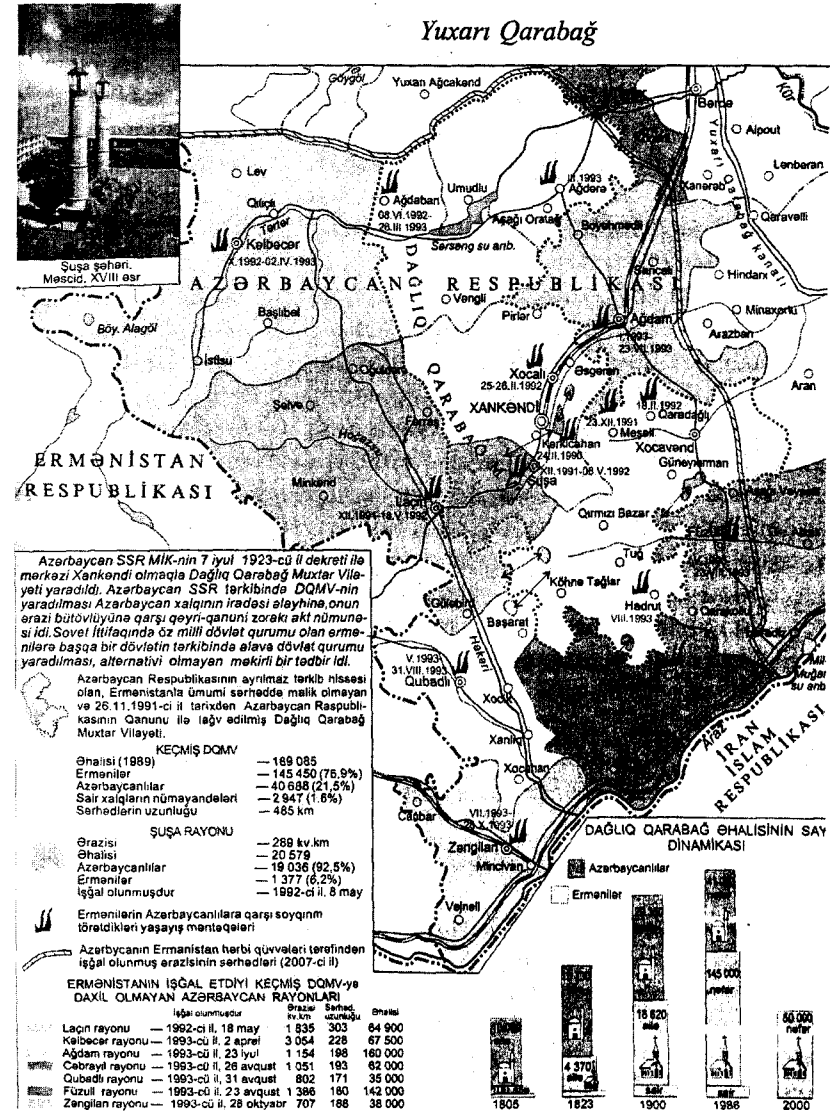
“Krunk” təşkilatının sədri idi) DQMV İcraiyyə Komitəsinin geniş iclasında artıq heç kəsdən çəkinmədən bəyan etdi ki, bölgədə adları Azərbaycan dilində yazılmış nə qədər idarə, müəssisə və təşkilat varsa, hamısının adları ilk mərhələdə erməni və rus dillərində yazılmalı, Azərbaycan dilindəki yazılar tamamilə pozulmalıdır. Gələcəkdə isə Vilayətin hüduqlarında ancaq bir dil - erməni dili işləyəcəkdir, heç rus dilinə də ehtiyac qalmayacaqdır!

B.Ulubabyanın bu həyasız bəyanatı da - açıq-aşkar meydan oxuması da Azərbaycan hökumətində qulaq ardına vuruldu.

Keçmiş SSRİ-nin mərkəzi dövlət orqanlarına soxulmuş yüksək vəzifəli ermənilər-haylar, xaricdə - Avropanın böyük ölkələrində məskunlaşmış güclü erməni-hay diasporaları vahid bir mərkəzdən idarə olunaraq Azərbaycana qarşı möhkəm bir plasdarm rolunu oynayır. Məmləkətimizin başçıları isə, təəssüf ki, bəynəlmiləçilik prinsiplərinə sadiq qalaraq fil qulağında uyuyurdular, daha doğrusu, gələcəkdə millətimizin taleyi üçün yaranacaq təhlükəni görmək iqtidarında deyildilər.

Bu sətirlərin müəllifi, hələ 1956-cı ildə hərbi qulluğunu başa vurub Xankəndinə - doğma evinə qayıdanda vilayətin komsomol, partiya komitələri, hərbi komissarlığı, onların başçıları 5 aydan çox süründürdülər, get-gələ saldılar, şirin vədlər verdilər, lakin işlə təmin etmədilər, bezikdirdilər. Vilayətdə Azərbaycan türklərinin artmasının qarşısı bu yolla da alınır, etnik tərkib ancaq ermənilər-hayların xeyrinə dəyişirdi. Nəhayət, mən də bezib geriye - Bakıya dönməli oldum. İşə düzəlib, bir il sonra ailəmizi, İkinci Dünya müharibəsində ərinə (atamızı) itirmiş anamı, bacılarımı, qardaşımı da Bakıya köçürməli oldum. Bir müddət sonra erməni-hay təqiblərinə davam gətirməyən rəhmətlik Züleyxa xalamın 7 nəfərdən ibarət ailəsi isə Mingəçevirə köçməyə məcbur oldu.

Bax belə, neçə-neçə Azərbaycan türkləri, ailəvi (bizim kimi) etnik diskriminasiyaya davam gətirməyib doğma ocaqlarını tərk etməli olurdular. Vaxt ötdükcə bu özünü vilayətin etnik tərkibində, demoqrafik göstəricilərdə ermənilərin-hayların xeyrinə bürüzə verdi...

1988-ci ilin fevralında Xan yurdu - Xankəndinin mərkəzi Lenin meydanında qiyam qaldırılmış ermənilər-haylar "miatsum, miatsum", "Qarabağ-Hayastan" ("Ermənistanla" birləşmək şüarı) qışqıranda onda başa düşdük, dərk etdik ki, Azərbaycan türk ailələrinin vilayət hüdudlarından bezikdirib köçürülməsi təsadüfi əməliyyat deyilmiş, bu nankor, xain qonşularımızın plan-proqramında çoxdan nəzərdə tutulmuş və fürsət düşdükcə reallaşdırılan etnik təmizləmə siyasəti imiş.

Ərməni-hay millətçi "ideoloqları"nın yüzilliklər boyu türke qarşı düşmən kəsilməsini, onların qəddarlığını və təcavüz xislətini aşağıdakı, 20-ci yüzilliyin əvvəllərinə aid əlavə rəsmi məlumatlar bir daha əyani surətdə təsdiq edir.

28 noyabr 1905-ci il. Qarabağın Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında Azərbaycan türkləri yaşayan 75 kənd, İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200-dən artıq yaşayış məskəni silahlı erməni-hay quldur dəstələri tərəfindən dağıdılmış, əhalisi isə vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, sağ qalanları pərən-pərən düşmüşlər...

Mart-aprel 1918-ci il. Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən çox, Zəngəzur qəzasında 115 kənd talan edilmiş, dağıdılmış, əhalinin xeyli hissəsi ermənilər-haylar tərəfindən məhv edilmişdir.

Noyabr 1920-ci il. İrəvan quberniyasında Azərbaycan türklərinin sayı 1916-cı ildə 373 582 nəfər olduğu halda, "türksüz Ermənistan" siyasətinin yeridilməsi nəticəsində 1920-ci ilin noyabrında cəmi 12 000 nəfər qalmışdı, yəni onların sayı 31 dəfədən çox azalmışdır.

1905-1920-ci illər. İndiki "Ermənistan" adlandırılan qədim Saqa-qamər, sonra Çuxur Səəd, Oğuz ellərində 1000-ə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış, yerli əhalisi görünməmiş zorakılığa, soyqırırma məruz qalmışdır.

Ərməni-hay generalları - başkəsənləri; Nijdeh, Dro, Galayan "komissar" Stepan Şaumyan və erməni-hay milli ordusunun serjantı "bolşevik" donu geymiş Anastas Mikoyanın bilavasitə göstərişi əsasında yalnız 1918-1919-cu illərdə (qırmızı terrorun tüğyan etdiyi vəziyyətdən sui-istifadə edərək) Şimali və tarixi Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstanda 470 min azər türkü, 120 min

gürcü, 110 min rus, 90 min kürd, 47 min avar, 21 min dargin və çeçen, 48 min kumik, 13 min yəhudi qırmışlar (ərməni-hay Ararat hökumətinin rəsmi məlumatından).

Terror strukturu

Bolşeviklər hakimiyyəti zəbt etdikdən sonra yalnız 27 aprel 1920-ci ildə: 12 azər türk generalı, 27 polkovnik, podpolkovnik, 46 kapitan, ştabs-kapitan... əksəriyyəti ziyalı olan 48 min adam öldürülmüşdür.

1919-cu il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ermənilər-haylar tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırım qurbanlarının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə 31 mart gününü milli matəm günü elan etmiş və bu mərasim ölkədə ancaq 1919 və 1920 illərdə qeyd olunmuşdur. Bu vacib "milli matəm günü" mərasimi Sovet illərində yasaq edilmiş və çox təəssüf ki, sonrakı illərdə qan yaddaşımızdan silinmişdir.

Azərbaycan türklərinin "Ərmənistan" ərazisindən deportasiya edilməsinə, zorla çıxarılmasına dair məlumatlar da qan yaddaşımıza əbədi həkk olunmalıdır. Bu faciələrin xronologiyasını diqqətinizə təqdim edirəm.

1930-1937-ci illər. Milli və dini mənsubiyyətinə görə günahlandırılan 50 minə yaxın qeyrətli, milli etno mədəniyyətimizlə sıx bağlı, yaradıcılıqla məşğul olan Azərbaycan türkü "Ərmənistan"ın sərhəd rayonlarından birbaşa Sibire və Qazaxıstan çöllərinə sürgün olunmuşdur.

Ərməni-hay müəllifi Suren Ayyvazyan ("Rusiyanın tarixi, "erməni məsələsi" kitabında") yazır ki, yuxarıda adı çəkilən erməni-hay generalları 1941-1945-ci illərin 2-ci Cahan müharibəsində alman faşistlərinə xidmət edərək işğal olunmuş Polşa, Belorusiya, Ukrayna torpaqlarında 80 minlik erməni-hay hərbi cəza qüvvələrinin vasitəsilə polyaklara, beloruslara, ukraynalılara, ruslara və yəhudilərə divan tuturdular.

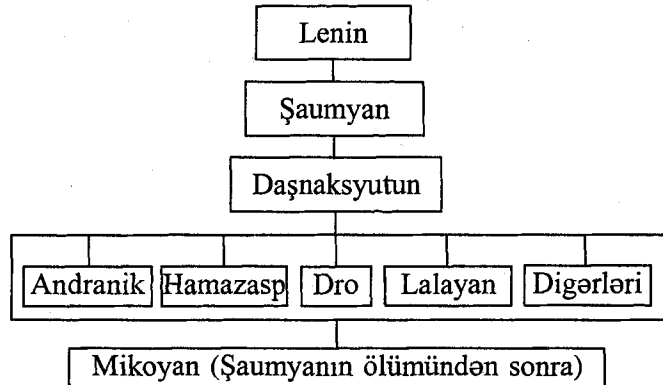
Tədqiqatçı E.Fayqın fikrincə, 3-cü Reyxin hərbi cəza dəstələrində iştirak edən ermənilərin-hayların məqsədi "nasistlərlə birlikdə yəhudiləri məhv etmək idi". Başqa bir müəllif tədqiqatçı

Samuel Uims deyilənin təsdiqini belə ifadə edir: “Faşistlərin hərbi cəza dəstələrindəki 100 mindən çox erməni yəhudilərin məhv edilməsində iştirak edirdi”.

1-ci Cahan müharibəsində Rus imperiyasının bayrağı altında türkləri, kürdləri, azərbaycanlıları, tatarları, avarları qırıb tökən erməni-haylar, 2-ci Cahan savaşında Hitler Almaniyasının bayrağı altında rusları, polyakları, belorusları, ukraynalıları, yəhudiləri qırırdılar. Özü də kütləvi şəkildə. Hesablamalara görə 300 mindən çox ancaq belorus, Ukraynada isə bir milyona yaxın insan və 100 min yəhudi öldürmüşlər.

Göründüyü kimi, yurdsuz, vətənsiz “bragi”lər əcdadlarının satqınlıq yolunu davam etdirən müasir erməni-hay millətçiləri, onların generalları gah ruslara, gah da faşistlərə xidmət edərək tarix boyu mif olan “Böyük Hayastan”ı bərpa etmək arzusunda daşınmamışlar. Buna görə də onların dondan-dona girmələri təəccüb doğurmur. Bu həqiqəti 2-ci cahan müharibəsi ərəfəsində və onun gedişatında dünya erməni-hayların katalikosunun daşnaklarla birlikdə “fəaliyyəti” bir daha təsdiq edir...

Rusiyada 1917-ci ildə Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş soyqırım terroru təşkilat qurumu

Leninin ölümündən sonra Azərbaycan türklərinin deportasiya və qovulmasının təşkilat qurumu

Sxem Feliks Sersvadenin “Yalan və riyakarlıq axınının qarşısını alm” (1893-1919) kitabından götürülmüşdür

Hələ 1935-ci ilin noyabrında Misirdə çıxan daşnak partiyasının qəzeti «Uysaver» yazır ki, «Daşnakstyun» hitler Almaniyasının xəzinəsinə milyonlarla dollar keçirmişdir ki, Qafqaz işğal olunduqdan sonra Naxçıvan, Cavaxatiya və Qarabağ “Ərmənistan”a birləşdirilsin. Bunu təsdiq edən sənədlər bu gün də əsasən Almaniya və ABŞ arxivlərində saxlanılır. Onların arasında adları çəkilən bölgələrin “Ərmənistan” tərkibinə daxil edilmiş xəritə də vardır. Xəritə şübhəsiz, 3-cü Reyxin əməkdaşları - mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış və onun surəti 1959-cu il iyunun 29-da “İzvestiya” (“Xəbərlər”) qəzetində çap olunmuş, açıqlanmışdır. “Ərmənistan” - faşist Almaniyası münasibətlərinin, “əməkdaşlığının” gələcəyə istiqamətləndirilməsində qriqorian kilsəsinin, xüsusilə də faşist marşalı diktator Antonesku ilə yaxınlıq edən katalikos I Vazgenin “böyük xidmətləri” olmuşdur.

Faşist Almaniyasının tərəfində vuruşan erməni-hay cəza balyonlarının hərbi xidmətləri nəzərə alınaraq onların çoxları

«Hitlərə sədaqət və rəşadətə» «Dəmir xaç» və medallarla mükafatlandırılmışlar. Kütləvi insan qətlində fərqlənən 809 sayılı erməni-hay batalyonuna Vermaxtın Ukraynadakı komandanı general Karl Gertsingerin və Şərq legionunun komandanı general-mayor Maks İlgenin şəxsi təşəkkürü bildirilmişdir.

Tərkibi ancaq erməni-hay faşistlərindən ibarət on atıcı batalyon öncə alman, sonra isə erməni-hay dilində «Mən Allah və Adolf Hitler qarşısında alman dövlətinə və erməni torpağına (görəsən hənsi ölkənin torpağına - müəllif) sadıq qalmağıma and içirəm!» Hayqıra-hayqıra and içərək yüz minlərlə günahsız, dinc avropa əhalisini (polyak, yəhudi, ukrayna, belarus və s.) amansızcasına qırırdılar.

Digər tərəfdən, milliyətcə erməni-hay general Dro (Kanyan) erməni-hay canilərindən, daşnaklardan ibarət xüsusi cəza dəstələri – zonder heyət düzəldir və sonra «Dromedar» (Dronun komandası) adı altında cəza tədbirləri həyata keçirmək üçün Zaporozhye, Simferopol və Kırım bölgələrinə göndərilirdi. Bu silahlı dəstələrin bir məqsədi – «missiyası» da getdikləri ərazilərdə erməni-hay komitələri yaratmaq, onların vasitəsilə faşist Almaniyasının hərbi ehtiyacları üçün əhalidən vəsait toplamaq idi.

Faşistlərin məğlubiyyət saati yaxınlaşanda «Dromedar» eyni funksiyalı «abverqrup» cəza dəstələri - erməni-hay silahlıları kütləvi şəkildə yayınmağa başladılar (Necə ki, Osman Türkiyəsinə qarşı vuruşan rus ordusundakı erməni-hay əsgərləri, zabitləri 1917-ci il fevral inqilabı dövründə hərbi qulluqdan kütləvi şəkildə qaçırdılar, indi də o fərariliyi təkrar edirdilər. Bu barədə irəlidə yazmışıq).

Faşist Almaniyasının süqutu cerçəkləşəndə isə «Allaha və Adolf Hitlerə...» sadıq erməni-hay nöqərləri – nasistlər indi də qılafını dəyişərək gizli kommunist təşkilatı yaradır və silahlarını nöqəçilik etdikləri ağalardakı çevirirdilər.

Bax, bu da erməni-hay millətçilərinə xas olan sifətdir, «əqi-dədir», hiyləgər, riyakar, satqın, qəddar, bu siyahıya «Xain xislətli, siyasi fahişəlik» anamlarını da əlavə etsək səhv olmaz!

Müharibədən sonra erməni-hay millətçiləri dövlət səviyyəsində ölkədə yaşayan Azərbaycan türklərindən “təmizləmə” siyasətinə başladılar.

Sovet Ərmenistanı deportasiya siyasətini “beynəlmilətçilik” pərdəsi altında davam etdirərək, 1948-1953-cü illərdə Sov. İKP MK, SSRİ Nazirlər Soveti və digər mərkəzi dövlət orqanlarında, nazirlik və dövlət komitələrində yuva salmış yüksək vəzifəli erməni-hay daşnakların güclü təsiri və təzyiqi altında qəbul olunmuş SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının icrası nəticəsində 150 mindən çox Azərbaycan türkü dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur.

YUXARI (DAĞLIQ) QARABAĞ 1988-1993-CÜ İLLƏRDƏ

22-28 noyabr 1988-ci il. “Ərmenistan” SSR Ali Soveti sessiyasının məxfi qərarına əsasən (diqqət yetirin: Sov. İKP MK, onun Siyasi Bürosu, SSRİ Nazirlər Soveti, SSRİ Ali Soveti, DTK), daha hansı və hansı səlahiyyətli mərkəzi hökumət orqanlarının mövcudluğu, fəaliyyəti dövründə onların heç birini saya salmadan, hesablaşmadan ermənilər-haylar özbaşına Respublikanın 22 rayonundakı 170 sırf və 94 qarışıq yaşayış məntəqəsindən yüz minlərlə Azərbaycan türkünə, minlərlə müsəlman kürdünü və rusdilli əhalini silah gücünə dədə-baba yurdlarından qovmuşlar.

Nəticədə “Ərmenistan”da ardıcıl həyata keçirilən etnik təmizləmə “türksüz Ərmenistan” millətçilik siyasəti 1988-ci ilin noyabr ayında başa çatdırıldı. Türk-müsəlman maddi-mədəniyyət abidələrinə, qəbiristanlıqlara, məscid və türbələrə, minlərlə türk mənşəli toponimlərə qarşı hələ 19-cu yüzilliyin əvvəllərindən başlanmış soyqırım 21-ci yüzilliyin astanasında geniş vüsət alaraq başa çatdırıldı.

20-ci yüzilliyin 2-ci yarısında (bəlkə də çox-çox əvvəl) xain qonşularımız - ermənilər-haylar Azərbaycanın bütövlüyünə və suverenliyinə, onun xeyirxah və qədərbilən xalqına xəyanət etdilər. Xüsusilə də Vətənimizin qədim Qarabağ torpaqlarını silah gücünə işğal edib Ərmenistana birləşdirməyi qarşıya məqsəd qoydular. 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi bu avantürist, bəd niyyətli əməliyyata yenə də güclü anti-Azərbaycan təbliğatından başladılar.

Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri

Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri
(1948-1953, 1988-1993-cü illər)

1948-53, 1988-93-cü illərdə Ermənistanı 250 000 nəfər azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur
1991-93-cü illərdə işğal olunmuş ərazilərdən 750 000 nəfər azərbaycanlı etnik təmizlənməyə məruz qalmış və deportasiya olunmuşdur

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN
İŞGAL OLUNMUŞ ƏRAZİSİ

Cəbhə xəttinin uzunluğu — 248 km
İşğal edilmiş ərazi — 20 %

Ermənistan qoşunlarının hərbi təcavüzü nəticəsində doğma yurdlarından qaçqın düşmüş əhalinin düşərgələri

☐ Köçkünlərin mövcud olduğu məskunlaşdığı yerlər ☐ Çadır düşərgələri

TƏCƏVÜZÜN QURBANLARI (1993-cü il)

Hələk olmuşdur — 20 000 nəfər
Əlil olmuşdur — 50 000 nəfər

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI TƏCƏVÜZÜ
ZAMANI HƏYATTA KEÇİRİLMİŞ DAĞINTILAR

Yaşayış məntəqələri	- 890
Evlər	- 150 000
İctimai binalar	- 7 000
Məktəblər	- 693
Uşaq bağçaları	- 855
Tibb müəssisələri	- 695
Kitabxanalar	- 927
Alban kilsələri	- 44
Məscidlər	- 9
Tarixi saraylar, abidələr və muzeylər	- 473
Muzey eksponatları	- 40 000
Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri	- 6 000
Avtomobil yolları	- 800 km
Körpülər	- 160
Su kommunikasiyaları	- 2 300 km
Qaz kommunikasiyaları	- 2 000 km
Elektrik xətləri	- 15 000 km
Məşərlər	- 280 000 ha
Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar	- 1 000 000 ha
İrriqasiya sistemləri	- 1 200 km

Bütün dağıntılar 60 milyarddan çox
ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir

AZƏRBAYCANDA QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏR	
Ermənistan qaçqınları	- 250 000
Azərbaycanda işğal olunmuş ərazilərdən məcburi köçkünlər	- 760 000
Cəmi	- 1 010 000

Keçmiş SSRİ-nin mərkəzi televiziyası, mətbuatı, ədəbiyyatı, incəsənəti və kinematografiyası ilk vaxtlar ehtiyatla, sonra açıq-açıqına azğınlaşan erməni-hay ziyalıların mənfur niyyətlərinə xeyirdüa verir, dəstəkləyirdilər. Sov. İKP MK və onun Siyasi Bürosu, SSRİ Nazirlər Soveti, SSRİ Ali Soveti, nazirliklər, digər mərkəzi dövlət orqanlarının rəhbər işçiləri, Azərbaycan SSRİ rəhbərliyini iflic edərək özlərini Qarabağda baş verən faciələrə laqeyd, biganə göstərirdilər. Sonra başlanan hadisələr qabaqcadan düşünülmüş, ölçülü-biçilmiş ssenari üzrə cərəyan etməyə başladı.

Separatçı erməni-hay ziyalıları bu biganəlikdən, "boşluqdan" dərhal və ustalıqla istifadə edərək anti-Azərbaycan təbliğatını daha da gücləndirdilər. Belə ki, əslü Yuxarı Qarabağın türk mənşəli Ulubaba kəndindən olan (Ağdərə bölgəsi) yazıçı Baqrat Ulubabyan (keçmiş Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı DQMV üzrə filialının məsul katibi) elmi prinsiplərdən, məntiqdən uzaq "Albaniya", "Aqvan" və "Aran" toponimləri haqqında, "Ərmenistanın Şərqi tərəfinin tarixi oçerkləri" əsərləri, respublika hökumətindən icazəsiz Xankəndi şəhərinin girəcəyindəki təpəlikdə göbəyə qədər torpağa basdırılmış erməni-hay sifətli qoca ər-arvad (erməni-hayların dili ilə desək, "tatik-papik" - "nənə-baba") heykəlinin qoyulması, "Ərmeniyənin taleyi" romanı (müəllif qatı millətçi Suren Ayvazyan), Bakıda doğulub ərəsəyə çatmış Y.Quruntsun "Hekayə və povestlər" kitabı, V.Petrosyanın "Ərmeni eskizləri" əsəri, Xankəndindən çıxmış nankor Zori Balayanın "Ocaq" romanı, "Ərmeniyə haqqında yeddi mahnı" sənədli filmi (G.Eminin əsəri əsasında), "Doğum", "Ümid ulduzu", "Gənclik sahibi" bedii kinofilmlər və s. və i.a. "Böyük Hayastan"ı dirildib onu vəsf edir, erməni-hay xalqının yenə də müstəsna - ali irqə mənsubluğuna sərsəm inam, Türkiyə (Van bölgəsi), Azərbaycan (Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Dərbəndə qədər əraziləri), Gürcüstanın bəzi torpaqlarını (Axalkələk) erməni-haylara məxsus olmasına dair ardıcıl, fasiləsiz və həyasızcasına təbliğat baş alıb gedirdi.

Öz ixtiyarına buraxılmış muxtar vilayətin bütün şəhər və kənd kinoteatrlarında, kinoqurğularında 1980-ci ilin ortalarından başlayaraq İrəvan kinostudiyasında istehsal olunmuş (SSRİ Dövlət Kinematografiyası Komitəsinə say salmadan, onunla hesablaşma-

dan) qatı millətçilik, qəddarlıq, terror, işğalçılıq ruhunda onlarla bədii, sənədli və cizgi filmlərinin geniş kütləni, sağlam düşüncəli erməniləri-hayları, xüsusilə də gəncləri və orta yaşlıları “erməni xəstəliyi”nə yoluxdururdu.

Yerli Azərbaycan türkləri və erməni-hay icmaları arasında yaradılmış süni uçurumun qarşısı alınmadığından getdikcə dərinləşir, milli nifrət, bəzi bəzi mühihi hökm sürürdü.

Az sonra erməni-hay emissarları - təbliğatçılar və yerli separatçılar “Krunk”un başçılığı altında əməli iş keçdilər...

Bir daha təkrar edirəm, qədim oğuz elləri Tarixi Qərbi Azərbaycanda (indiki “Ərmenistan”ın ərazisi) yaşayan son 250 mindən çox Azərbaycan türkü silah gücünə doğma yurdlarından qovulub didərgin salındılar. Beləliklə də, aparılmış hesablamalara görə qədim türk el-obalarından məcburən çıxarılmış Azərbaycan türklərinin ümumi sayı 1,5 milyona çatdırıldı. Bununla da qane olmayan azğınlaşmış erməni-hay millətçiləri indi də soxuldular Yuxarı Qarabağın erməni-haylar, “erməniləşmiş albanlar” yaşayan bölgələrinə. Silahlı quldur dəstələri düzəldib gecələr Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərə basqınlar edir, evləri yandırır, əhalidə qorxu, vahimə hissi yaradır, dinc adamları isti ocaqlarından baş götürüb qaçmağa vadar edirdilər.

Respublika rəhbərliyi bütün bu fəlakətlərdən məlumatı olduğu halda özünü ev sahibi kimi yox, acizane, itaətkar aparırdı.

Yaxşı yadımdadır, guya iki millət arasında silahlı toqquşmaların qarşısını almaq məqsədilə Sov. İKP MK baş katibi, erməni-pərəst S.Qorbaçov “xala xətrin qalması” deyərək “Ərmenistan”da qeyri-qanuni yaradılmış silahlı dəstələrin dərhal tərksilah olunması, əldə olan bütün silah növlərinin toplanıb dövlətə təhvil verilməsi haqqında, hətta fərman da imzalamışdı (1989-cu il). Onun bu fərmanı kağız üzərində qaldı. Ermənilər-haylar yeni-yeni silahlı dəstələr, hərbi hissələr yaratmaqda fəal surətdə davam edirdilər. Azərbaycanda isə, xüsusilə də Yuxarı Qarabağ bölgəsində əksinə, dövlət nümayəndələri, milis qapı-qapı düşüb Azərbaycan türklərinin, hətta qeydiyyatda olan son ov tufənglərini belə yığırdılar... Silahsız qalmış kişilər sonrakı dövrlərdə nə özlərini, nə də ailələrini quldur erməni-hay dəstələrindən qoruya bildilər. Da-

ha sonrakı aylarda Azərbaycan türklərinin vəziyyəti daha da ağırlaşdı və xeyli itgillərlə nəticələndi.

Sonra Yuxarı (dağlıq) Qarabağın qədim Azərbaycan türk kəndlərinin işğalı başlandı və birincilər sırasında ermənilərin-hayların “Qara qapı” adlandırdığı Meşəli kəndi oldu. Dəfələrlə düşmənin həmlələrini boşa çıxaran, 27 nəfər şəhid verən bu kənd 23 dekabr 1991-ci il tarixdə vəhşicəsinə zəbt olunub yandırıldı. Kəndin ərazisində yerləşən ulu türk babalarımızın əlilə ucaldılmış qədim qəsr, türbə, imarət, kurqan və s. türk maddi-mədəniyyət nümunələri də dağıdıldı.

30 dekabr 1991-ci il tarixdə qədim türklərdən soraq verən Tuğ və Salakətin, həmin ilin 19 noyabrında - Xocavənd kəndi, 10 yanvar 1992-ci ildə - Ahullu kəndi, 11 fevral 1992-ci ildə - qədim Malıbəyli, Aşağı və Yuxarı Quşçular kəndləri (1949-1952-ci illərdə bu kəndlərin pəhləvan cüssəli gəncləri Binnət, Kolya, Bayandurla Xankəndində Nizami adına 4 saylı məktəbin 8-10 siniflərində birlikdə orta təhsilimizi tamamlamışıq. Onlar qohumları, soydaşları ilə birlikdə doğma kəndlərini bacardıqları qədər müdafiə etmişlər) erməni-hay qəsbkarları tərəfindən zəbt olundu. Erməni-hay quldur dəstələri Xankəndində yerləşən 23-cü Sovet-rus diviziyasının 366-cı motoatıcı alayının əsgər və zabitlərinin, əcnəbi muzdlu qatillərin köməyi ilə dəfələrlə Qaradağlı kəndinə hücumlar etsələr də, bölgələrimizdən olan könüllülərlə birlikdə qaradağlılar bu həmlələri dəf edirdilər. Lakin mərdliklə vuruşanlarla düşmənin qüvvələri bərabər deyildi. Hər tərəfdən, “təpədən dırnağadək” silahlanmış düşmən birləşmələri ilə döyüşlərdə 78 şəhid verən Qaradağlı kəndi 17 fevral 1992-ci ildə zəbt olundu.

Beləliklə, dövlət səviyyəsində hərbi təminat almayan Yuxarı (dağlıq) Qarabağın yerli Azərbaycan türkləri yaşayan onlarla abad kənd, qəsəbə, sonra da şəhərlər yüzlərlə şəhid verə-verə boşaldıldı.

Küllü Qarabağın tacı, onun əyilməz qüruru - Şuşa qalası (keçmiş Pənahabad) görünməmiş xəyanətin qurbanı odu - 8 may 1992-ci ildə süqut etdi.

Bu qara xəbəri eşidən erməni-hay diğələrinin dəfələrlə “burunlarını ovmuş” kolxoz sovet sədri qeyrətli türk ərəni Kərəm Əsgərovun başçılığı altında Kosalar, Cavadlar, Yal oba, Baş kənd

və Canhəsən kənd camaatı doğma el-obanı məcburən tərk etməli oldular.

Azğınlaşmış erməni-hay millətçiləri SSRİ hökumətinin gözü önündə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Azərbaycanın qədim torpaqlarında da etnik təmizləmə siyasətini başa çatdırdılar. Daha doğrusu bu, erməni-hay hərbləşdirmə siyasətinin - "Ərmenistan" ilə Rusiya arasında bağlanmış "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" müqavilənin praktiki həyata keçirilməsi idi. Adı çəkilən müqavilədən sonra erməni-hay millətçiləri Yuxarı (dağlıq) Qarabağda açıq təcavüzə başladılar. Sonra da üstəlik bir milyard dollar dəyərində onlara rus silahı verildi, özü də təmənnəsiz.

Daha sonra qana susamış ermənilər-haylar rus silahı ilə təchiz olunaraq DQMV ətraf - sırf Azərbaycan türkləri yaşayan bölgələri - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələrini işğal etdilər. Ondən da öncə erməni-hay qəsbkarları Xankəndində, vaxtilə yerləşdirilmiş sovet-rus (və erməni-hay) hərbi hissələrilə (xatırladıram: Xankəndində tikilmiş hərbi kazarmalar, qərargah binası, səhra kilsəsi və s. vaxtilə çar Rusiyası dövründə Xocalı yaxınlığında yerləşdirilmiş Sunja alayına məxsus idi. Sonra həmin alay erməni-hay "başbilənləri"nin vasitəsilə Xankəndinə köçürülmüşdür ki, gələcəkdə onun silahmdan, gücündən bizə qarşı istifadə etsinlər. Bu, belə də oldu) sövdələşərək zirehli hərbi texnika ilə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıya basqın edərək Azərbaycan türklərinə divan tutdular...

Azərbaycanın Qarabağ torpaqlarında 20-ci yüzilliyin ən ağır faicəsini - Xocalı soyqırımını törədən, cəllad erməniləri-hayları alqışlayan, yeni-yeni qırğınlara çağırən və şəxsən özü də Azərbaycan türklərinin qətlə yetirilməsində iştirak edən zatıqırıq dığa Zori Balayan 4 il sonra çap etdirdiyi "Ruhumuzun canlanması" kitabında qatil erməniləri-hayları, onların törətdiyi vəhşilikləri xüsusi bir ehtirasla vəsf edərək həyasız-həyasız yazır: "Biz Xaçaturla... evə (Xocalıda - müəllif) girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı türk uşağını pəncərəyə mısarmışdılar... səs-küy salmasın deyər, Xaçatur uşağın anasının kəsilməmiş döşünü onun ağzına soxdu. Başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7

dəqiqə sonra, qan itirərək dünyasını dəyişdi... Ruhum... sevincdən qürurlanırdı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və... itlərə atdı".

Həkim - yazıçı Balayan ilhamla təsvir etdiyi bu qəddarlıq nümunəsi ermənilərin-hayların dinc Azərbaycan türklərinə - bəşər övladlarına qarşı faşist üsullu soyqırımını adamda nifrət hissi oyadır, intiqama çağırır.

Xocalı soyqırımının ertəsi günü əsir düşmüş könüllü Azərbaycan türk əsgərlərini sərt havada bir səraya düzüb erməni-hay zabiti - daşnak törəməsi xankəndili Seyran Ohanyan tapançasının lüləsini bir gəncin alın-

na dirəyib: "Sən, ucadan, lap ucadan qışqır ki, Qarabağ Ərmenistanındır! Yoxsa səni cəhənnəmə vasil edərim!" Azərbaycan türkü cəsarət və nifrətlə zabitin gözlərinin içinə baxıb: "Qarabağ Azərbaycanındır!" deyəndə cəllad Ohanyanı soyuq tər basır, qullaqlarına inanmır. Gəncin əqidəsi, polad iradəsi, vətənpərvərliyi onu sarsıdır. Özünü sındırmamağa çalışır. Bir daha xəbərdarlıq edir ki, cavan oğlan ağlı başına yığsın, o zarafat eləmir, söhbət "olum və ya ölüm"dən gedir. Lakin igid ərən qərarında qəti olub şərefli ölümü qəbul edir, həyatını müqəddəs Qarabağ torpağına qurban verir, ona xəyanət etmir, şəhid olur...

Uşağın qətlə yetirilməsi

Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət vətəni!

QARABAĞ

№ 03 (378)

24 fevral 2007-ci il

Qəzet 1990-ci ildə iyul ayından çıxır.

Müstəqil qəzet.

Qiyməti 20 qəpik.

Bu dəhşəti görən xalqın damarında qan coşmazmı?

Günahsız qana batmış cəllad əllərilə erməni-hay quduzları yüzlərlə, minlərlə Azərbaycan türklərini bax beləcə, dəhşət və qəddarlığa məruz qoyaraq qətlə yetirmişlər.

Vaxtilə İrandan, Türkiyədən torpaqlarımıza pənah gətirmiş, sığınacaq tapmış erməni-hay törəmələrinin bu gün törətdikləri vəhşiliklər nə sağlam düşüncəyə, nə məntiqə, nə humanizmə, nə də beynəlxalq normalara sığmır.

Odur ki, cəllad erməni-hay millətçilərinə dəstək verən Qərb dünyasına, onun ali dövlət və din xadimlərinə üzümü tutub sual verirəm:

-Siz, hörmətli cənablar, bu acı-faciə dolu sətirləri oxuduqdan sonra da erməni-hay vəhşiliyinə, terroruna göz yumacaq, yə-nə onlara dəstək verəcəksiniz?! Dinc Azərbaycan əhalisini: uşaqları, qadınları, qocaları, bütöv ailələri öz qəddar qəssab əllərilə doğrayan erməni-hay faşistlərinə xeyir-dua verməklə onlarla bə-rabər Böyük Allah qarşısında ağır günaha batmırsınızmı? Günahsız adamların ruhu qarşısında vicdan əzabı çəkmirsinizmi?

Unutmaym ki, həmin günahsız qana batmış erməni-hay əl-ləri nə vaxtsa sizə də qarşı tuşlana bilər! Bax bunu siz də heç vaxt unutmayın!

Beləliklə, qədim Türk yurdu Xocalıda - Türk dünyasının Kərbəlasında:

- 613 nəfər gülləbaran edilərək şəhid oldu (bu hələ tam və son rəqəm deyil, ilkin məlumatdır);
- 8 ailə tamamilə məhv edildi;
- 1275 nəfər əsir götürüldü;
- yüzlərlə itgin düşənlər oldu.

Sonrakı təhqiqatlarda Xocalı faciəsi - əsrin soyqırımı adlan-dırıldı. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Xocalı faciəsinin izini itirmək üçün Moskvanın göstərişi ilə bu soyqırımında iştirak edən rus zabıt və əsgərləri ertəsi günü hərbi vertolyotlarda Gürcüstan ərazisinə - rus hərbi hissələrinə daşındı.

Mütəxəssislərin apardığı araşdırmalar göstərir ki, Xocalının işğal planı erməni-haylarla rus ordusunun satqın zabıtləri birlikdə hazırlamışlar. 1-ci batalyonun qərargah rəisi mayor Abram Çitçiy-an, mayor Nabokix və kapitan Lixodey hərbi əməliyyatların hə-

yata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərmişlər. Buna görə cəllad Çitçiyən 150 min dollar "kilsə mükafatı" almışdır. Katalikos I Vazgen "Sovet generalı" Zaviqarovu pulla alıb (ona 36 min ABŞ dolları vermişdir) Xocalı şəhərini yer üzündən sildirdi ("Qarabağa aparən yol" qəzeti, 5, 14 mart 2007-ci il, M.R.Toxlucalı).

Yüksək vəzifəli rus zabitlərinə rüşvət verilməsini ermənilər-haylar özləri də inkar etmir. Belə ki, "Krunk" nəşrinin 1992-ci il tarixli saymda dərc olunmuş məlumatlara görə 23-cü diviziyanın komandiri, general-mayor B.Budeykin general-polkovnik Zaviqarovu rüşvət alması üstündə ittihamlayıb 4-cü ordu komandanlığı qarşısında onun hərbi qulluqdan azad olunmasını rəsmi tələb etmişdir.

Bu rüsvayçılığı vicdanına sığışdıra bilməyən Rusiya Federasiyası Baş Kəşfiyyat İdarəsinin polkovniki V.R.Savelyev müxtəlif ali dövlət instansiyalarına, o cümlədən BMT-yə göndərdiyi məktubda yazır: "... oxuyun, biz rusların zabit şərəfi necə ləkələndi...".

Xocalı soyqırımını törətmiş erməni-hay millətçiləri qabaqcadan hazırlanmış ssenariyə əsasən dərhal yenə də antiAzərbaycan təbliğat maşınına işə saldılar. Xocalıda yandırılmış meyidlər lentə alınır və ermənilər-haylar tərəfindən bütün dünyaya yayımlanırdı. Məqsəd heç də Xocalıda tutulan divanı olduğu kimi beynəlxalq aləmə çatdırmaq deyil, əksinə, ermənilərin-hayların yazıqlığını, guya Azərbaycan türkləri tərəfindən soyqırıma məruz qalmalarını təsdiqləmək idi. Fransadan gəlmiş "Operativ-II" özəl telekanalın erməni-hay əməkdaşları – Cül Verelyan, Şerin Sitar-yan Xocalı ətrafında qalaqlanmış meyidlərin yandırılmasını lentə alırdılar. Həmin dövrdə Xankəndinə dünyanın 32 ölkəsindən gəlmiş 47 nəfər erməni-hay mənşəli jurnalist də bu məqsədə xidmət edirdi: Xocalıda törədilən qırğınları, vəhşilikləri dünyaya tərsinə göstərmək, çaşdırmaq, guya Azərbaycan türkləri Dağlıq Qarabağdakı günahsız erməni-hay əhalisini qırırlar!

Bu gün Xocalı soyqırımını tək Azərbaycan türklərinin yox, bütün Türk dünyasının faciəsidir. Həyatımızın, tariximizin bu acı həqiqətlərini heç birimiz heç vaxt unutmamalı, cəllad erməni-hay millətçilərindən qisas almağa hazır olmalıyıq.

Ümumi götürdükdə torpaqlarımız uğrunda gedən ölüm-dirim Qarabağ xalq savaşında Azərbaycan:

- 20 min igid ərən şəhid verdi;
- 100 min nəfər yaralandı (onların 5 mini əlilə çevrildi);
- 5000 nəfərə yaxın əsir və girov götürüldü;
- 1 milyondan çox soydaşımız qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi;
- Azərbaycanın 20 faiz ərəzisi erməni-hay işğalı altına düşdü.

Qəddar düşmənlə ölüm-dirim savaşında rəşadət və qəhrəmanlıq göstərmiş 229 Azərbaycan vətəndaşı vətənin ən yüksək mükafatına – Milli qəhrəman adına layiq görülmüşdür. Onların sırasında 11 (on bir) nəfəri Yuxarı (dağlıq) Qarabağın şahin sakinləridir;

1. **Əlif Lətif oğlu Hacıyev**, təvəllüdü 1953, həlak olub – 1992, Xocalı
2. **Tabil Qasım oğlu Həsənov**, təvəllüdü 1960, həlak olub –1992, Canhəsən kəndi
3. **Tofiq Mirsiyab oğlu Hüseynov**, təvəllüdü 1954, həlak olub –1992, Xocalı
4. **Ələsgər Xanlar oğlu Hüseynov**, təvəllüdü 1949, həlak olub – 1992, Xocalı
5. **Füzuli Salah oğlu Rüstəmov**, təvəllüdü 1965, həlak olub – 1992, Xocalı
6. **Araz Bahadır oğlu Səlimov**, təvəllüdü 1963, həlak olub – 1992, Xocalı
7. **İnqilab Ələkbər oğlu İsmayılov**, təvəllüdü 1962, həlak olub – 1992, Xocalı
8. **Şakir Şamil oğlu Salahov**, təvəllüdü 1966, həlak olub – 1992, Cəmilli kəndi
9. **Natiq İlyas oğlu Əhmədov**, təvəllüdü 1969, həlak olub – 1991, Kosalar kəndi
10. **Mövsüm Şahin oğlu Məmmədov**, təvəllüdü 1967, həlak olub 1991, Canhəsən kəndi
11. **Şirin Vəli oğlu Mirzəliyev**, təvəllüdü 1947, həlak olub – 1992, Xankəndi

Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu müsibətləri dərin-dən təhlil və dərk etmək, birdəfəlik qan yaddaşımıza həkk etmək və ölkəmizin tarixi reallıqlarını bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün ötən son iki yüzilliyin əvvəllərində və axırında (1828-1832, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 illər və nəhayət 1988-1993 illər) qansız ermənilərin-hayların Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri, vandalizmi, daha dürüst desək – soyqırımı xatırlatmaq, bir daha qabartmaq kifayət deyil. Bu insan fəlakətlərinin günahkarları beynəlxalq məhkəmə qarşısında cavab verməlidirlər ki, erməni-hay təcavüzünün mahiyyəti bütün dünya xalqlarına çatdırılsın, onun uzaq gedən planları ifşa olunsun və gələcək soyqırımların, faciələrin qarşısına etibarlı sipər çəkilsin. Bu tələb biz Azərbaycan türklərinin tapdalanmış haqqıdır.

Fəqət, bu haqqın qorunmasını dünya müsəlmanlarının Ulu öndəri Həzrəti Əli də bizə tövsiyə etmişdir: “Hər kəs öz haqqını qorumağa borcludur. Haqqını itirən kəs, haqqıyla bərabər ləyaqətini də itirir”.

Odur ki, müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra erməni-hay millətçilərinin bizə qarşı törətdiyi bütün cinayətləri, qəddarlığı, qırğınları (hətta sovet dövründə yasaq edilmiş) mövcud haqsızlıqları, qeyri-insani, çirkin əməlləri mütləq arxiv materiallarından, digər mənbələrdən də üzə çıxarmaq tarixi zərurətdən doğur. Bunu on minlərlə günahsız qurbanların narahat ruhu tələb edir, bunu eyni zamanda xalqımızın gələcək taleyi, müqəddəratı tələb edir!

Bu acı həqiqətləri qələmə aldıqca xəyal məni çox uzaq keçmişə - bəşəriyyətin qeyri-kamil, ibtidai-tayfalar, qəbilələr dövrünə çəkib aparır. Adam inana bilmir ki, beynəlmilətçi xeyirxah, qonaqpərvər vətəndaşları ilə tanınan Azərbaycan məmləkətinin Qarabağ bölgəsində baş verən ağlasığmaz müsibətlər 20-ci yüzilliyin sonunda, yeni eranın astanasında sivil dünyanın gözü önündə baş verir və haqq-ədalət, insan hüquqlarını, demokratiyanı əzmlə, israrla dəstəkləyən, ondan böyük-böyük xitabət kürsülərindən ağız dolusu danışan bu xristianlı, katolikli sivil dünyamız nədənsə bizim dərdimizə - başımıza gətirilən fəlakətlərə, nəhayət soyqırımı seyrçidir, çox hallarda laqeyddir. Nə üçün? Axı bəşər övladının Allahı hamı üçün birdir!

Ən dəhşətli də odur ki, yaşadığımız bu dünyanı inandıra bilmirik ki, “Ərmənistan” - “Hayastan” təcavüzkar, işğalçı dövlətdir, torpaqlarımızı qəsbkarlıqla zəbt etmişdir... Bu yalnız belədir, reallıqdır, bizim həyatımızın, vətənimizin acı taleyidir.

Rus sovet silahı və havadarlığı ilə köklənmiş erməni-hay quldurlarının törətdikləri müsibətlər, vəhşiliklər haqqında, güman edirəm, yetərincə deyildiyini, yazıldığını, televiziyada göstərildiyini nəzərə alaraq (gələcəkdə də yazılacaq, göstəriləcəkdir) mən ancaq bir məqamı da xatırlatmaq, vurğulamaq niyyətindəyəm; yaşadığımız bu acı reallıqlar tarixin bizə növbəti sınağı - ibrət dər-sidir, unutqanlılığımıza, zəifləmiş qan yaddaşımıza xəbərdarlıqdır. Hələ 1828-1830, 1905-1907, 1916-1920, 1948-1953 və nəhayət 1988-1993-cü illərdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərində, xüsusilə də Yuxarı (dağlıq) Qarabağ torpaqlarında avtoxton türk əhalisinə - bizlərə erməni-hay qansızları tərəfindən tutulmuş divan, qırğınlar, törədilmiş haqsızlıq, zorakılıq və nəhayət vandalizm heç vaxt unudulmamalı və unutmamalıyıq. Xain, nankor qonşusu olan hər bir millət, ölkə, atalar demiş “çomağını hazır saxlamalıdır”, yəni ayıq-sayıq olmalı, qüdrətli silahlı ordusu olmalıdır.

Əslində, bütün bunlar az sayda qalmış nənə və babalarımızın yaddaşından, hafizəsindən heç də silinməmişdir, intəhası, bolşevik hökuməti bu barədə danışmağı, açıqlamağı, hətta əcnəbi dillərindəki erməni-hay xislətini ifşa edən əsərlərini, kitablarını da sadəcə olaraq, qəti yasaq etmişdi.

Amma, düşmənlərimiz - ermənilər-haylar türkcə qarşı kin-küdurətini unutmur, onu nəsillərdən-nəsillərə ötürür, gizli mübarizəyə çağırırdı. Hərçənd ki, tarixdə “erməni soyqırımı” adlı faciə olmamışdır. 1914-cü ildə xəyanət edib Türkiyədə 1,6 milyona yaxın türk, müsəlman əhalisini qırmasına baxmayaraq, əksinə, özünü dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş soyqırımın qurbanı olmuş yazıq bir millət kimi təbliğ edən ermənilərə-haylara dünya şöhrətli alim Djet Makkarti dəqiq və ciddi araşdırmaların yekunu ilə cavab vermişdir: “Budur əsl həqiqət. Erməni soyqırımı olmayıb. Onu süni surətdə ermənilər (haylar - müəllif) havadarlarının dəstəyi ilə uydurmuş, rəqəmləri şişirtmişlər. Məqsəd türkün Av-

ropada beş əsrlik qüdrətini sındırmaq, onu parçalamaq, zəif salmaq idi”.

Uşaq baxçasına gedən illərdə şahidi olduğum mənzərəni indi də xatırlayıram. Xankəndində milis orqanlarına soxulmuş yaşlı daşnak erməni-hay uzundraz, yekəpər serjant Smbat İxanyan məktəblərdə dərslərin başlanmasına bir-iki gün qalmış 1-ci sinfə gedəcək erməni-hay uşaqlarını baxçamızın həndəvərinə toplayıb Şuşa qalasını göstərir, ağzı köpüklənə-köpüklənə deyirdi: “Ora sizin babalarınıza məxsus idi. 1920-ci ilin martında “torklar” (türklər - müəllif) Şuşada yaşayan erməniləri (-hayları - müəllif) qırdılar, evlərini də yandırdılar, sinəmizə dağ çəkдилər. Odur ki, “torklar” bizim qan düşmənimizdir, bunu heç vaxt, heç yerdə unutmaym! Böüyəndə babalarınızın, nənələrinizin qisasını alın!..”

Baqrat Ulubabyan, Zori Balayan, Robert Koçaryan, Arkadi Qukasyan, Marsel Petrosyan, Vartan Akopyan, Maksim Avanesyan, Arkadi Manuçarov və b. millətçi “Krunk” (təkrar edirəm, tərcüməsi belədir: “Dağlıq Qarabağın İnqilabi İdarə Komitəsi”) təşkilatının fəalları vaxtilə tülkü dərisinə girmiş smbatların “bulağandan” su içmiş, qatı millətçilik ruhunda böyümüşlər.

Heç də təəccüblü deyil ki, onların hər biri türkü əzab, işgəncə ilə öldürəndə ruhları “pərvazlanır”.

Bunları yada salmaqla soydaşlarımızı silah götürüb qan tökməyə təhrik etməm (hərçəndi torpaqlarımızın azad olunması naminə ümumxalq səfərbərliyi elan olunarsa, biz yaşlı nəsil də bu müqəddəs müharibəyə qatılmağa hazırıq). Məqsədim qonşusu tarixən bəd niyyətli erməni-hay olan hər bir xalq (istər Azərbaycan türkü, istər gürcülər, istər türklər, istərsə də farslar, ruslar - fərqi yoxdur) həmişə, bütün həyatı boyu ayıq-sayıq olmalıdır. Çünki ermənilər-haylar adlanan millətdə “erməni-hay” deyilən nadir bir bəd xəstəlik var. Xoşbəxtlikdən bu azar digər heç bir xalqda yoxdur.

“Erməni-hay xəstəliyi”nə (“baş-beyin xəstəliyi – hegemonçuluğ”a tutulanlar (özü də bu erməni-hay xalqının millətçilərinə aiddir) tarixən (hər 70-100 ildən bir-iki dəfə) vaxtaşırı qonşuların torpaqlarına təcavüz etmiş (indi də davam edir), qanları töküləndən sonra müvəqqəti “ağlı başına gəlir, sakitləşir”.

Odur ki, dostu-dost, düşməni isə silahla qarşılamaq - cavab qarşılıqlı olmalıdır.

Budur dünyamızın hökmü, məntiqi. Tarixin tələbi!

Beləliklə, rəsmi hesablamalar və tədqiqat materialları göstərir ki, 20-ci yüzillikdə 1 milyona yaxın Azərbaycan türkü bədnam qonşumuz ermənilər-haylar tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 1,5 milyon soydaşımız isə müxtəlif vaxtlarda qədim Oğuz ellərindən - Çuxur Səəd torpaqlarından - Qərbi Azərbaycandan (indiki “Ermənistan”dan) mərhələ-mərhələ sıxışdırılıb qovulmuşdur.

1918-ci ildə Batumi müqaviləsinə görə cəmi 9 min kv. km ərazisi olan Ararat Respublikası (sonra bolşeviklərin əlilə ərazisini Azərbaycan və Gürcüstanın hesabına 27 min kv. km. qədər genişləndirmişdir), 75 ildən sonra sovet-rus hərbi texnikasına və canlı qüvvəsinə arxalanıb Yuxarı (dağlıq) Qarabağı və onun ətraf bölgələrini işğal edərək hazırda 40 min kv.km Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlayır.

Bu acı da olsa tarixin qara günləri - bölgələrimizin işğal-süqut günləri hər bir Azərbaycan türkünün qan yaddaşında həkk olunmalıdır. Həmin günləri bir daha diqqətinizə təqdim edirəm:

1. Xankəndi - 18 sentyabr 1988-ci il
2. Xocavənd – (Keçmiş Hartrut və Martuni) 18 oktyabr 1992-ci il
3. Əsgəran - 18 noyabr 1991-ci il
4. Xocalı - 26 fevral 1992-ci il
5. Şuşa - 08 may 1992-ci il
6. Laçın - 17 may 1992-ci il
7. Kəlbəcər - 02 aprel 1993-ci il
8. Ağdərə - 03 noyabr 1992-cü il
9. Ağdam - 23 iyul 1993-cü il
10. Füzuli - 23 avqust 1993-cü il
11. Cəbrayıl - 23 avqust 1993-cü il
12. Qubadlı - 31 avqust 1993-cü il
13. Zəngilan - 29 oktyabr 1993-cü il

“Ermənistan”ın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində Qarabağın yalnız bərəkətli Aran torpaqları, füsunkar təbiətli dağlıq əra-

ziləri yox, habelə onun etno-mənəviyyatını təşkil edən neçə-neçə dəyərli tarixi və mədəniyyət abidələri, eləcə də yüzlərlə, minlərlə qədim Azərbaycan türk toponimləri əsir düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyində toplanmış rəsmi məlumatlara görə xalqımızın dünya əhəmiyyətli 13 (6 memarlıq, 7 arxeoloji), ölkə əhəmiyyətli 330 (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ-park, 15 dekorativ sənət nümunələri) monumental və xatirə abidələri, Şuşa Tarix-memarlıq qoruğu və Avropada analoqu olmayan məşhur Azıx mağarası, neçə-neçə qəbiristanlıqlar bu gün də erməni-hay diğalarının işğalı altında qalmaqdadır və amansızlıqla məhv edilir.

Ərməni-hay təcavüzünün Azərbaycan xalqına, onun mədəniyyətinə vurduğu mənəvi və maddi ziyanı təxminən təsəvvür etmək üçün aşağıdakı statistik rəqəmlərə nəzər salmaq kifayət edər.

Ərməni-hay silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş bölgələrin ərazisində 20 rayon mədəniyyət sarayı, 808 kənd klubu və mədəniyyət evi, 9 rayon və 33 şəhər, 927 kənd kitabxanası, 22 tarix, ölkəşünaslıq muzeyi, 5 xatirə ev muzeyi, 85 uşaq musiqi məktəbi, 4 teatr, 4 rəsm qalereyası, sayı 77 mindən artıq zəngin, dəyərli muzey eksponatlarının taleyi məlum deyil, 2 konsert müəssisəsi, 1852 mədəniyyət və incəsənət müəssisəsi, minə yaxın kinoteatr və kinoqurğuların texnologiyası talan edilmişdir.

Qarabağın yaşıl donu - meşələrimizin qırılıb qiymətli ağacların "Ərmənistan"a daşınmasını, nələri, nələri hələ demirəm...

Aparılmış təxmini hesablamalara görə, qarət olunmuş əsas vəsaitin dəyəri 7 milyard ABŞ dollarından qat-qat artıqdır. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hələ iyul 2005-ci il bəyanatında bildirilir ki, "Ərmənistan" ərazilərimizi işğal etməsəydi, Azərbaycan ildə 10-12 milyard ABŞ dolları həcmində gəlir əldə edə bilərdi: "Ərmənistanın torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində Azərbaycana 26,6 milyard dollar məbləğində ziyan dəyib".

On minlərlə sönən ocaqları demirəm!..

Viranə qoyulmuş şəhər, qəsəbə, kəndləri demirəm!..

Min hektarlarla əlaq basmış əkin sahələrini, torpaqları demirəm!..

Sahibsiz qalmış meyvə bağları, həyətbaxçaları demirəm!..

Yüzlərlə dərman bitkiləri və qiymətli - Qırmızı kitaba düşmüş Qırmızı palıd və digər ağacların qırılmasını, məhv edilməsini, 63,5 min hektar otlaq, biçənək və yaşıllıqlara od vurularaq yandırılmasını, bunun nəticəsində torpaqların korlanması, ətraf mühitə yüz minlərlə AZN məbləğində dəyən ziyanı hələ demirəm!..

Qızıl və mis mədənləri, müalicə ocaqlarını, mineral sularını, neçə-neçə yeraltı və yerüstü sərvətlərinin talan olunmasını, Şuşa qalasından, zəngin Ağdamdan, Kəlbəcər və Füzulidən, Cəbrayıl və Zəngilandan, Qubadlı və Laçından, Malibeyli və Kərgicahandan, digər rayon və kəndlərdən milli üslubda toxunulmuş sayə gəlməyən xalçalar, kilimlər, palazlar, xurcunlar, fərməclər... evlərin damlarından sökülüb maşın-maşın daşınmış damüstü dəmirləri, keramit, evlərin varı-dövlətini, mebelini demirəm!..

Bu gün bunları və qeyd edə bilmədiklərimi hesablayanda görün vurub hara çıxacaq!

Bunlardan da xalq, Vətən üçün daha dəyərlisi - ötən ağır illərdə onlarla ziyalı, yazıçı, şair, bəstəkar, sənətkar, el-oba ağsaqqalı, adi zəhmət adamları Qarabağ müsibətinə, Qarabağ dərdinə, nisgilinə dözə bilmədi, dünyasını dəyişdi...

İşğal altında inləyən Qarabağ torpağı 18 ildir onların əvəzinə nə şair, nə yazıçı, nə rəssam, nə xanəndə, nə müğənni, nə də bəstəkar yetirir.

Səsli-sədalı, nəğməli-musiqili, deyib-gülən, bəmərə və zəngin adamlarıyla da tanınan Qarabağ qara geyinib - matəm saxlayır, həzin-həzin, için-için fəryad qoparıb, bizi haraylayır.

Bir milyon Azərbaycan türkü, kişili, qadınlı-uşaqlı çadır və köhnə qatar vaqonlarında, qamışdan yapılmış komalarda qışın soyuğunda, yayın qızmar günəşi altında əzab-əziyyətlə "güzəran" keçirir, dözüür ki, beynəlxalq təşkilatlar, din xadimləri, səlahiyyətli bəşər adamları - dünya övladları bizə köməyə gələcək, haqqı-nahaqdan ayırd edəcək, işğal olunmuş torpaqlarımızı sülh yolu ilə qaytarılmasına əməli dəstək verəcəklər. Hərçənd, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası işə qarışdı və 30 aprel 1993-cü il tarixdə təcavüzkar erməni ordusunun işğal etdiyi Azərbaycan torpaqların-

dan dərhal və şərtsiz çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Lakin onun 822, 853, 874 və 884 sayılı (1993) dörd mühüm qətnaməsi də icrasız qaldı. “Ərmenistan” üzv olduğu beynəlxalq təşkilatın tələbini qulaqardına vurdu.

BMT-dən sonra Avropa Şurası, onun rəhbərliyi bu işə ciddi müdaxilə etdi. Onun yanvar 2005-ci il tarixli qətnaməsi də istənilən real nəticəni vermədi.

Ərmeni-hay separatçıları indi də qərribə formada Yuxarı (dağlıq) Qarabağda yaşayan erməni-hay əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb edirlər. Azərbaycan, Avropa Şurası, BMT... bu tələbi qəbul etsə də, erməni-hay tərəfi bəyan edir ki, (fikir verin!!!) nə Azərbaycan dövləti, nə də beynəlxalq təşkilatlar onlar üçün qarant deyil, inanmırlar. Deməli, erməni-haylar indi heç kəsə inanmır. Bu, necə düşüncə, necə məntiqdirdir? Bəlkə bu üzə çıxan “erməni xəstəliyidir” - qan artıqlığı!

Deməli, beynəlxalq təşkilatlara da bağladığımız ümidlər boş çıxır. Onlar da təcavüzkar ermənilərin-hayların öhdəsindən gələ bilmir.

Onda bizim çıxış yolumuz? Bəs biz nə etməliyik? Oxuduğumuz tarix səhifələrindən də məlumdur ki, tarixin qısa zaman kəsiyində erməni-hay qəsbkarları bizim torpaqların bir hissəsini zəbt etmiş və tez-gec bu ərazilərdən qovulmuşlar.

Bu gün “Qarabağ problemi - ümumtürk problemdir. Bunu unudan Türk özünü tanımır” deyən azər türk filosofu Asif Ata necə də haqlıdır!

Odur ki, Azərbaycan xalqının silahlanması, öz əzəli, dədə-baba torpaqlarını zor gücünə qaytarmaqdan savayı çarəsi qalmır. Bu savaşı indi bütün Azərbaycan xalqı istəyir. Xalq istəyi isə müqəddəs və məğlubedilməzdir!

Tarix biz Azərbaycan türklərini sınağa çəkmişdir. Bu sınaqdan üzüağ çıxmaq üçün bütün Azərbaycan türk xalqı öz milli-mənəvi və mentalitetlə, ölkənin bütövlüyü naminə birləşməli və öz qəti sözünü deməlidir.

III BÖLMƏ

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

Kitaba əlavə olunmuş izahlı toponimik lüğətlərdəki coğrafi istilahların açımı belədir:

- etnonim - etnos, nəsil, tayfa, xalq adı
- toponim (oykonim də yazılır) - yer adı, coğrafi ad
- xoronim - bölgə, rayon, əyalət, vilayət, diyar, ölkə adı
- oronim - dağ, yaylaq adı
- hidronim - dəniz, göl, çay, bulaq adı
- hibrid toponim - iki-üç dilə mənsub sözlərdən yaranmış coğrafi ad
- antroponim (Patronim) - insan adlarından yaranmış coğrafi ad.

YUXARI (DAĞLIQ) QARABAĞIN İZAHLI COĞRAFI ADLAR LÜĞƏTİNDƏN

Öncə qeyd edim ki, toponim elmə yunan dilindən daxil olmuş, “topos” yer, məkan, “onom, onim” isə ad deməkdir. Yəni, yer adı, coğrafi ad.

Doğma yurdumuz Yuxarı (dağlıq) Qarabağ, onun əski keçmişindən, neçə-neçə yerli aborigen və geri dönen türk tayfalarından xəbər verən, soraq gətirən yurd, yaylaq, dağ, qala, çay, göl... adları - toponimlərlə zəngindir.

Qədim dövrə aid toponimlər, etnonimlər, oronimlər, xoronimlər və hidronimlərin açımı-etimologiyası bir qayda olaraq türk mənşəlidir və bunlar hələ miladdan da qabaq torpaqlarımızda ancaq və ancaq türk mənşəli, türk dilli tayfaların məskunlaşmasına, yaşamasına parlaq sübutdur.

Ensiklopedik xarakter daşıyan bu lüğətdə fəal - bu gün də işlənən toponimlərlə yanaşı, coğrafi, tarixi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra passiv adlara da izahat verilmişdir.

Beləliklə, milli etnomənaviyatımızın sərvəti - ulu babalarımızın səsi, sorağı, ünvanı Yuxarı (dağlıq) Qarabağın toponimik lüğətindən yazını da diqqətinizə təqdim edirəm.

Avdur - toponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Abator sözünün təhrifidir. "Ava" azər türkcəsində şəxs adı, türk dilində "tor" - "təpə" mənasını verən sözlərdən yaranmışdır. "Təpəcik yer", "sıldırım" kimi də işlənir. Onun başqa izahı da vardır.

Aqvan - Passiv xoronimdir, qədim Qafqaz Albaniyasının sonrakı adıdır (ərəb işğalından sonra, 8-ci yüzillik). Mənbələrdə Ağvan kimi də işlənir. "Ən ucalar" mənasını verir. Başqa izahı da var.

Ağa körpüsü - Spesifik patronimdir (Şuşa bölgəsində məşhur körpü adı). Bu birtəğli daşdan salınmış körpü coşğun Xəlfəli dağ çayı üzərində, onun Daşaltı çayı ilə qovuşduğu ərazidə Qarabağın zəngin və xeyirxah xanımı - Gövhər ağa Cavanşirin (Pənah Əli xanın qızı) maliyyəsi hesabına 19-cu yüzilliyin 2-ci yarısında inşa olunmuşdur. Onun uzunluğu təxminən 25 m, eni isə 7 m. Şuşa səmtinə və əskinə hərəkət edən ilk vaxtlar faytonlar, qazalıklar, sonra isə avtomaşınlar bu körpüdən sərbəst olaraq yan-yan keçirlər.

Xalq arasında bu möhtəşəm körpüyə qısaca, lakin mənalı "Ağa körpüsü" deyimi bu gün də işlənir.

1762-ci ildə Qarabağa hərbi yürüşə qatılmış Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar da bu dəfə məğlub olmuş və Qarabağın məğrur xanı Pənah Əli xan Cavanşirlə burada görüşərək barışıq haqqında müqavilə imzalamışdı.

Bəli, Gövhər ağa Cavanşirin tikdirdiyi bu körpüdən neçə-neçə nəsillər təhlükəsiz və rahat istifadə edir.

Ağvanbaşı - toponimdir (Şuşa bölgəsi, Malıbəyli kəndi ətrafında düzənliyin adı). Malıbəyli kəndi yaxınlığından axan Qarqar çayının sağ qolunun adı da Ağvandır. Ağvan yaşayış yerinin adı belə adlanmışdı. "Ağvan", "Alban" - Qarabağda qədim vaxtlardan məskunlaşmış tayfa adının başqa bir formasıdır. Açımına aid birinci izahat yuxarıda verilmişdir. Mövcud başqa izahatda görə "yüksək soyluların, idarə edənlərin tayfa, el-oba başçılarının qorunan, mühafizə və müdafiə olunan yurdu" - deməkdir.

Ağoqlan - passiv toponimdir (Xocavənd bölgəsində Keçmiş qala, kənd adıdır). Ağoqlan yeri ocaq, pır olaraq "müqəddəs övlad, oqlan" mənasında işlənir.

Ağcakənd - antroponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Kəndin ilk sakinlərindən olan Ağcanın adını daşıyır. Türkcədən "gümüşü, işıqlı, nurlu" deməkdir. Bu adı "ağımtıl, bozuntul yer, torpaq" kimi də izah edənlər var.

Ağdərə - xoronimdir. Onun birinci komponenti - "ağ", "böyük, ucalıq, genişlik" mənasını verən "qara" istilahının əks mənasını daşıyır. Yəni "ağ" - az, alçaq, dar və s. kimi başa düşülür. Ağdərə sözü coğrafi mövqe-relyef bildiren "kiçik dərə" deməkdir.

Ağdərə Tərtər bölgəsinin şəhər tipli qəsəbəsi olmuşdur. 19-cu yüzillikdə Azərbaycanın Şimal hissəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra burada İrandan gələn ermənilər-haylar məskunlaşmışlar. Yer adı dəyişdirilərək "Mardakert" adlandırılmışdır. Bu etnonim hibriddir, iki sözdən yaranmışdır; türk mənşəli "mərd", Orta Asiyadan çıxmış "mardı", "amardı" (Ptolomey) - tayfa adı azər türkcəsində "qoçaq, cəsarətli, zirək, qeyrətli" mənasındadır. "Kert" isə erməni-hay dilində "şəhər" deməkdir. 1992-ci ildə onun keçmiş adı bərpa olundu.

Azix - zoonimdir (Xocavənd bölgəsində dağətəyi kənd adı). Yaxınlığındakı dünya şöhrətli Azix mağarasının adından götürülmüşdür. Azix türk dillərindəki "azuq" - ayı sözünün fonetik formasıdır. 19-cu yüzilliyin birinci yarısında Güney Azərbaycanın Qarabağ mahalından köç etmiş erməni-haylar burada məskunlaşdırılmış və kəndi Azox adlandırmışlar. Ədəbiyyatda Azix, Azuq, Adıq, Azıq variantları da qeydə alınmışdır.

Albaniya - passiv xoronimdir. Sonralar (8-ci yüzillikdən sonra) Aqvan (Ağvan) adlandırılmışdır. Onun torpaqlarında məskunlaşmış qədim türk dilli alban etnosunun adını bildirir. Etimologiyası müxtəlifdir. Bir izahatda latıncadan "alp - dağlıq ölkə" kimi göstərilir, digər bir izahatda "alp" sözünün türkcə "igid, ərən, cəsur", yaxud "sərrast atıcı" olması bildirilir.

Ağbulaq - spesifik toponimdir (Xocavənd bölgəsində iki kənd adı); biri dağlıq ərazidə, digəri isə dağ ətəyində salınmışdır.

19-cu yüzillikdə Azərbaycanın Şimal hissəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra burada İrandan gətirilmə erməni-haylar yerləşdirilmişdir. Kəndin adı Sovet hakimiyyəti illərində mənası məlum olmyan "Mısmma" kimi rəsmiləşdirilmişdir. 1992-ci ildə keçmiş adı bərpa edildi. Toponimin "ağ" komponenti burada qaynayan bulağın üzə çıxdığı yerdə suxurların ağ rəngdə olmasını bildirir.

Ağbulaq tarixi kənddir. Qarabağ xanlığı dövründə "Qarabağname" sənəminin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyin mülkü olmuşdur.

Ağbulaq oykonimin arealı genişdir. Belə ki, bu oykonimlər Laçın, İsmayılı, Şamaxı, Xocavənd, Tovuz, Cəlilabad bölgələrində də mövcuddur.

Ağgədik - oykonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Dağ ətəyində yerləşir. Keçmiş adı "Ağdar", sonralar Kötük, Kötük olmuşdur. Ötən yüzilliyin sonunda kəndin tutduğu fiziki-coğrafi mövqeyinə görə Ağgədik adı verilmişdir. ("Ağ" sözü suxurların rəngilə bağlıdır).

Allahqulular - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Keçmiş adı "Allahqulu uşağı" olmuşdur. Xəlfəli tayfasından bir tirənin adıdır. Allahqulu adlı şəxslə bağlıdır. Qarabağ xanı Mehdiqulu xana mənsub xəlfəli elatının Allahqulu uşağı nəslinin saldıdığı məskən belə adlanmışdır.

Almalı - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzilliyin başlanğıcında çar Rusiyası Quzey Azərbaycanı işğal etdikdən sonra buraya kənddən köçürülmüş erməni-haylar kəndin adını öz dillərinə uyğunlaşdıraraq onu Xındırstan (xndzor - ermənicə "alma" deməkdir) adlandırmışlar. Yaşayış məskəni Almalı adlanan sahədə salındığına görə belə adlanmışdır. Almalı - eyniadlı kəndlər Qax, Daşkəsən və Şahbuz bölgələrində də var.

Amaras - toponimdir (Xocavənd bölgəsində yer adı). Türkçədən "yay iqamətgahı" deməkdir. Alban çarlarının yay istirahət yeri olmuşdur. Mənbələrdə Amarasa başqa formada - "Ağoqlan" formasında da rast gəlinir. Ağoqlan adlı kənd "və pir" Laçın bölgəsində də vardır.

Aran - xoronimdir. Azərbaycanda isti düşən yerlərə əhali arasında (elmi ədəbiyyatda da) aran deyirlər (Kür-Araz, Şəmkir, Dəvəçi, Lənkəran ovalıqları, Gəncə-Qazax və Araz boyu düzənliklər və s.). Aran (yaxud "Arran") - "düzən, isti yer", "qışlaq yeri" kimi başa düşülür. Bu xoronimin başqa bir izahında qeyd olunur ki, Şimali Qafqaz çöllərində qıpçaq türklərin "oran", "uran" adlı tayfası var idi. Klavdi Ptolomey (miladdan öncə 2-ci yüzillik) onu Tosaren (qədim türk dillərində "tus-duz" və "aran" sözlərindən ibarətdir) kimi işlədərək yazır ki, qıpçaqların tərkibində Tərtər (dörd ər) tayfası ilə Oran tayfası da Albaniyaya axın etmiş və onun düzən yerlərində məskunlaşmışdır. Bəzi alimlərimizin fikrinə görə, bu etnonim türk mənşəli "uran" ("aran", "oran") tayfa adının təhrif formasıdır. 19-cu yüzilliyin mənbələrində, 1922-ci ilin sənədlərində Uran kimi işlənmişdir. Antik müəllif Plini də (miladın 1-ci yüzilliyi) Şimali Qafqazda "oran" adlı tayfanın yaşadığını qeyd edir. 19-cu yüzillikdə Gürcüstan ərazisində Goyuran, Ağuran, Dağıstanda isə Aranbulaq, Arankutan, Muq-Aran (indi Məhərrəm kəndi) adlı yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. Uran adlı kənd və çay Tovuz bölgəsində də var.

Aranzəmin - etnoxoronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Türk mənşəli Aran tayfası adından və "zəmin" - yer, diyar, ölkə" sözlərindən yaranmışdır. Açıqı belədir: "Ərənlər, igidlər məskəni, diyarı". Bu yerin ilk adı alban hökmdarı Varazin (miladın 6-cı yüzilliyi) adı ilə bağlıdır və onun burada iqamətgahı olmuşdur. Ona görə də kənd ilk vaxtlarda Varazabun adlanmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu etnoxoronimin yaranması "Aran" tayfasının adı ilə izah olunur.

Arsak - passiv xoronimdir (tarixi Qarabağın əyalətlərindən birinin adı). Açıqı belədir: "türk sak tayfasının adamları: sak ərəni, sak igidi". Antik (yunan) ədəbiyyatda "orxistena" adlanır, qədim Urartu mənbələrində "urtexə, urtexini" kimi qeyd olunmuşdur. Arsak Qafqaz Albaniyasının ən qüdrətli əyalətlərindən biri olaraq o, indiki Qarabağın dağlıq hissəsini - Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Kəlbəcər bölgələrinin bir hissəsini və ətraf dağ bölgələrini: Mil, Qarqar düzünün müəyyən hissəsini əhatə edirdi.

Əhalisinin etnik tərkibi: qarqarlar, utilər, albanlar, basilər, ağ hunlar və qismən də kaspilərdən ibarət idi.

Arsak xoroniminin etimologiyası haqqında fikirlər haçalamır, belə ki, antik müəlliflərdən Strabon, Selevk, Yustini, Pompey, Troq, bəzi erməni-hay tarixçiləri, bizanslı Georgi Sinqal, azər türk alimi Mirəli Seyidov və başqaları birmənalı şəkildə göstərirlər ki, Arsaq (Ərsaq) türk saq (sak - müəllif) tayfasından çıxmış qüdrətli dövlət başçısı, sərkərdə olmuşdur...

Tarixi romanlar müəllifi, yazar İsa Hüseynov isə bu istilahi öz dəst-xəttinə uyğun özünəməxsus tərzdə izah edir: Arsaq "odər" sözündəndir - "ər, əs, ağ"-dan əmələ gəlmişdir. Mənası: ər - işiq, əs - danışan, sözlə döyüşən və Ağ - saf, Ağ insan olmaqla "danışan saf ağ insan işığı" mənasını daşıyır. Arsaq anlamını, istilahını "Ağvan"la əlaqədə görə İ.Hüseynov fikrini belə açıqlayır: "Ağvan" isə "saf Ağ insan məkanı" deməkdir...

Beləliklə, nə Arsaq xoronimi, nə də bu adı daşıyan ərazidə, nə erməni-haylar yaşamış, nə də bu onların dilinə aid sözdür.

Ataqut - toponimdir (Xocavənd bölgəsi, kənd adı). Baş qut, qədim türk dilində asimandan, kosmosdan gələn qut, kömək, dayaq mənasındadır. Elmi izahı hələlik açılmamışdır.

Axullu - patronimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Axullu, təhrif olunmuş Haxıllı nəslinin adını daşıyır. Başqa bir izaha görə, o, fonetik dəyişikliyə uğramış "ağ" tərkibli toponimdir. Ağ elli - "hörmətə malik, uca, etibarlı, yuxarı eldən olanlar məskəni" deməkdir. Erməni-haylar onu təhrif edərək "Axullu" şəklinə salmışlar.

Aterk - toponimdir (Ağdərə bölgəsində qala və kənd adı). Qalamın xarabalıqları indi də durur. Aterk qədim türk dillərində "artuk" olub - "hər şeydən artıq, yüksək" mənasını verən sözün erməni-hay dilinə uyğunlaşdırılmış Haterk formasıdır. Qalanı inşa edənlər və qalada ilk yaşayanlar albanlar olmuşdur.

Aterkin türk dillərində başqa bir izahı da var - "ərtuk" - minbaşı, minlərin əroni, başçısı".

Aşağı Quşçular - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). türk dilli Quşçu tayfasının adından yaranmışdır. Kənd onun ilk sakinləri - quşçuların adını daşıyır. "Aşağı" sözü isə səmt göstəricisidir.

Aşağı Orataq - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzillikdə buraya köçürülmüş erməni-hay ailələri kəndin admı erməniləşdirmiş - "Nekrin Horataq" adlandırmışlar (Nekrin - erməni-hayca - "aşağı" deməkdir).

Bəzi tədqiqatçıların rəyinə görə, "Orataq" sözü İran mənşəli olub: "ora, oura" - qala və tağ, teğ - yer bildirərək "qala yeri" mənasındadır.

Aşağı Qılıncağ - Patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsindən sonra İrandan köçürülüb burada məskunlaşdırılmış erməni-hay ailələri kəndin adını dəyişib Nerkin - Qılıncağ adlandırmışlar. 1992-ci ildə Azərbaycan hökuməti öz qərarı ilə kəndin adını özünə qaytarmışdır. Qılınca - şəxs adıdır.

Badara - patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd və çay adı). Padar qıpçaq-oğuz türk tayfasının adı ilə bağlıdır: ər, igid "pad" tayfası deməkdir. Dilimizin bəzi dialektlərində "badara" "kiçik əkin yeri" mənasında da işlənir.

Eyniadlı kəndlər Azərbaycanın Oğuz, Ağsu, Dəvəçi bölgələrində də mövcuddur.

Bazarkənd - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). "Bazar", "Basar" türkdilli tayfanın adından yaranmışdır. (Xatırladım ki, Qərbi Azərbaycanın tarixi Basarkeçər bölgəsi indiki "Ər-mənistan" adlanan dövlətin ərazisinə qatılmışdır).

Balıca - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). "Bolu", "bolluca" türkdilli tayfa adıdır ("bolu, bala" - kökündədir), "ca" - çoxaltma şəkilçisidir. Beləliklə, Balıca - çoxlu bolular yaşayan yer, məkan adıdır. Xalq etnomologiyasına görə isə, bu sahədə çoxlu balıca (əfkəot) bitkisi olduğundan kənd də onun adı ilə adlandırılmışdır. Xocalı bölgəsi ərazisində Balıca adında yaylaq yurdu, çay da vardır. Keçmişdə bu torpaqlar Gəncə quberniyasındakı Əhmədbəyli kəndinin əhalisinə məxsus yaylaq idi. Sonralar çar Rusiyasının "xeyir-duası" ilə burada gəlmə erməni-haylar yerləşdirilmişdir. Mənbə məlumatına görə kəndin ərazisi keçmişdə xanəndə Xan əmi Şuşinskinin babasının mülkü olmuşdur.

Başkənd - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Qarabağ silsiləsinin yamacında, Mıxtökən dağının ətəyində

Balıca çayının mənbə hövzəsində yerləşir. Başkənd qonşu kəndlərə nisbətən yuxarıda - baş tərəfdə qərar tutduğundan belə adlanmışdır: "yuxarıda, başda yerləşən kənd".

Beşdöllər - toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Kosalar kəndi yaxınlığında yerləşir. Xalq etimologiyasına görə "Beş dəli" yozumu mövcuddur. "Dəli" qədim oğuz-türk dillərində "qoçaq, cəsur, igid" deməkdir (Koroğlunun dəliləri - igidləri).

Baş oba - spesifik toponimdir (Əsgəran bölgəsində kənd adı) Mıxtökən dağının yamacında hündürlükdə salınan yaşayış yeri - Baş oba (kənd) adlanır.

Bəhlul - Patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Cənub, Kosalara gedən yolun solunda səfəli dağ yamacında yerləşir. Bəhlul şəxs ad ilə bağlıdır. Gəlmə ermənilər-haylar kəndin adını dəyişib öz dillərinə uyğunlaşdıraraq "Paxlul" deyirlər. Eyniadlı kənd tarixi Qərbi Azərbaycanda da var idi.

Bolutan - etnonimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). "Bolu" və "tan" sözlərindən yaranmışdır. "Bolu" - ən qoçaq, zirək, igid" mənasındadır. Bolutan - igid Boli tayfasının yaşadığı məkan, yeri bildirir. Gürcüstanda bölgə mərkəzi Bolnisi etnonimi də bu nəslin adı ilə bağlıdır.

Bünyadlı - patronimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Güney Azərbaycanda yerləşən Qarabağ mahalından (1840-cı ildə) buraya köçüb gəlmiş və bu kəndin əsasını qoymuş Bünyadlı nəslinin adını daşıyır.

Vəng - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Vəng xristian məbədi, "kilsə, monastr" mənasındadır. Xatırladım ki, Qafqaz Albaniyasının ilk dini xristian dini olmuşdur.

Vəngli - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). "Kilsəli yer, kənd" deməkdir.

Vərəndə (əslində Berendey) - passiv xoronimdir (Quruçay və Qarqarçay çayları arası - Xocavənd və Xankəndi ərazisinin keçmiş adı). Doğma türk tayfasından "ayrılmış nəsil" deməkdir.

Qazançı - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı), Kazançı, qədim bulqarların qağan (xaqan) türk tayfasının adının təhrifidir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə miladdan öncə 2-ci yüzillikdə bu tayfa bulqarların tərkibində Zaqafqaziya torpaqları

rına gəlmişlər ("çi" isə mənsubiyyət əlamətidir). Bu etnonimin arealı çox genişdir. Yalnız Qafqazda "qazan" adlı 24 coğrafi ad qeydə alınmışdır. Ukrayna, Başqırdistan, Tataristan və Qərbi Sibirde belə etnonimlər indi də mövcuddur.

Qazax bulağı - hidronimdir (Aşağı Xanbağının tuşunda, şimal səmtində bulaq adı). Mövcud izaha görə Rusiya və Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra rus ordusunun Sınja alayı Xankəndində yerləşdirilmişdir. Alayın əksər əsgərləri və bir qism zabiti atlı qazaxlardan ibarət idi. Onlar müntəzəm olaraq atlarını bu bulağa (su verməyə, yumağa) aparıqları üçün yerli əhali bulağa da Qazax adı vermişdir.

Qarabağ - etnonimdir (Aran və Yuxarı (dağlıq) Qarabağın vəhdətində olan geniş ərazinin adı). Qarabağ etnonimini iki tərkib hissədən ibarətdir; "qara" - böyük, özəmətli, möhtəşəm... və "bak" - el, oba, tayfa, soy (qədim türk dillərində) bildirməklə - "böyük tayfa" mənasındadır. Mənbələrdən məlum olur ki, qədim türklərin - peçeneqlərin tərkibində "qarabağ" adlı tayfa var idi ki, Azərbaycanın qərb ərazilərinə axın etmiş və burada məskunlaşmışdır. Qarabağlıların eyniadlı şəhəri elmə miladın 7-ci yüzilliyindən məlumdur. Qarabağ etnoniminin arealı genişdir. Qarabağlı (Özbəkistanda), Qarabağ (Türkmənistanda, Əfqanıstanda, Şimali Qafqazda, Türkiyədə və s. yerlərdə) adı ilə qeydə alınmışdır.

Qalayçılar - Spesifik toponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Sənət peşə bildirən "qalayçı" sözü və "lar" cəm şəkilçisindən ibarət olub kənd sakinlərinin vaxtilə məişətdə işlətdikləri, əsasən misedən olan məişət əşyalarını qalaylamaq məşğuliyyətini bildirir. Başqa bir izahata görə, "qalayçılar" nəsil adı olmuşdur.

Qaradağlı - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Qızılbaşlara mənsub qaradağlı tayfasının adından götürülmüşdür. Güney Azərbaycanda Qaradağ mahalı, Quzey Azərbaycanda kənd, yer və dağ adları qeydə alınmışdır.

Qaybali - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Qədim zamanlardan bu ərazidə məskunlaşmış Qaybali nəslinin adını daşıyır. "Qay" - möhkəm, davamlı, "bali, bolu" sözünün etimologiyası yuxarıda izah olunduğu kimi tayfa adıdır. Möhkəm, dözümlü, dönməz bali (bolu) tayfasının yaşadığı el, oba, məkan deməkdir.

Qaralar - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). N.Y.Marr yazır ki, "Uti" (Qafqaz Albaniyasının aborigen türk tayfalarından biri) sözünün mənası "qara adamlar" deməkdir. Belə çıxır ki, utilər - qara adamlar, qaralar, qara nəslindən olanlar mənasındadır ki, qədim dövrlərdə bu yerli türk tayfası Qarabağın torpaqlarında yaşamışlar. Qaralar tayfasının tapındığı müqəddəs yer - Qaraman baba (piri) bu ərazidə yerləşir. Bu pir bölgənin Sırxavənd kənd camaatının ziyarətgahı sayılır.

Qarakötük - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Vaxtilə Güney Azərbaycanın Qarabağa köçürülmüş erməni-hay ailələri Qarakötük adlı yerdə məskunlaşaraq kənd salmışlar. Sonra etimologiyası məlum olmayan İliş adlandırılmışdır.

Qaragav - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kiçik kənd adı). Qaragav - "Böyük, çətin keçilən dağ aşırımı" mənasındadır.

Qarakənd - antroponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Kəndin ilk sakinlərinin başçısı olmuş Qara (hündür, ucaboynu zəngin) adlı kişinin adıdır. Onun keçmiş adı Qız qaladır. Yaxınlıqdakı Qızqala adlı qəsər xarabalıqları indi də durur. Gəlmə erməni-haylar ona Karaşen də deyirlər. "Şen" türk dillərində yaşayış yeri, kənd deməkdir. Bu söz sonralar erməni-hay dilinə keçmişdir.

Qarmirgüç - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Erməni-hay dilində "xarmır, qarmır" - qırmızı, güç - kənd sözlərindən düzəlmişdir. Sovet quruluşunun adını "əbədləşdirmək" üçün kəndə belə ad vermişlər. Qarmıran, Qırmızı bazar - kənd adları da bu qəbildəndir.

Qiş - spesifik toponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). "Aqiş, ağac, müqəddəs ağac" mənasındadır (qədimdə alaçığlara dayaq, dirək olan xüsusi hazırlanmış ağaclara dünya, həyat ağacı deyilmişlər). Qafqaz Albaniyası ərazisində, o cümlədən tarixi Qarabağda yaşayan yerli tayfalarda inam olmuşdur. Qiş kəndində indi də qədim alban kilsəsi vardır.

Qoçbəyli - antroponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Qoçbəy şəxs adımdan yaranmışdır, kəndin əsasını qoymuş şəxsin adını daşıyır. 1992-ci ildən Qoçbəyli adlandırılmışdır.

Dizaq - passiv xoronimdir (Tarixi Qarabağın dağlıq hissəsində Xocavənd bölgəsi ərazisində bir mahal adı). Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında bu ad "Dizknak" formasında işlənmişdir. Bu torpaqlar Bərdə hakimi Mehınbanuya mənsub idi. Dizak orta fars (pəhləvi) dilindəki "dizək" - qala sözündən yaransa da, onun qədim türk dilindən xoronimə keçməsi şübhə doğurmur.

Daşaltı - spesifik toponimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Bu kənd 18-ci yüzillikdə Zəngəzur qəzasının Düzəburd kəndindən köçmüş azər türkləri və erməni-hay ailələrinin Şuşa qalasının cənub ətəyindəki dərədə, Daşaltı ("qayaaltı" mənasında) adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Əhalini buraya Qarabağ xanı İbrahim xan köçürmüşdür.

Dağdağan - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Kəndin ərazisində çoxluq təşkil edən dağdağan həmişəyaşıl ağac cinsidir. Ağdam və Ağcabədi bölgələri arasında Dağdağan adlı çay da var.

Daşbulaq - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Badara çayının (Qarqar çayın sol qolu) sahilində qərar tutmuş bu kənd öz adını eyniadlı çaydan almışdır. Coğrafi ad isə "daş və bulaq" sözlərindən yaranaraq "daşlı yerdən çıxan bulaq" mənasındadır. Kənddə qədim alban kilsəsinin xarabalıqları indi də durur.

Daşkənd - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzilliyin ortalarında çar Rusiyasının köməyi ilə İrandan erməni-hay ailələri burada yerləşdirilmişdir. Gəlmələr kəndin adına öz dillərinə keçmiş "şen"lə əvəz edərək "Daşuşen" qoymuşlar. Eyniadlı başqa bir kənd bölgənin mərkəzindən cənubda yerləşir və mənası: "daşlıq yerdə məskən, kənd" deməkdir.

Dərbənd - Qafqaz Albaniyasının ən iri qala - şəhərlərindən biri olduğundan onun taleyi ilə sıx bağlılığını Qarabağın tarixi, mədəniyyəti və xristianlığı dövründə də vahid bir məkan çərçivəsində - 1806-cı ilədək Azərbaycanın tərkibində olmasını nəzərə alaraq Dərbənd toponiminin də etimologiyasını, açımını diqqətinizə çatdırmağı lazım bilirəm. Öncə "kaspi qapıları" (miladdan xeyli qabaq), qədim Qafqaz Albaniyasının "Şimal qapıları", "hun qapıları" adlarını daşımış Dərbənd: "dər" - qapı və "bənd" - sədd sözlərindən ibarətdir. Bu toponimin başqa bir izahında gös-

tərilir ki, oğuz türk dilində “Debr-kent” qalaşəhər mənasını verir. Çox ehtimal ki, ad indiki Dərbəndin əvvəlki adlarından biridir. Belə ki, “Debr-kent-Derbent” sonra dəyişərək indiki formada – Dərbənd olmuşdur. Dərbəndə miladın 7-ci yüzilliyində Kiçik Asiyaya açılan “dəmir qapı” da demişlər. Orxan Yenisey yazılarında “Temir-kapka” (“dəmir qapı”) formasında qeyd olunur. Ləzgilər ona “Dərbənd”, farslar “qovşaq, keçid”, antik yunan və roma müəllifləri - “Kaspi, Alan qapıları”, orta yüzilliklərdə ona “Çara, yaxud Çala qapıları”, bizanslar - Tsur, gürcülər - “Dziqvis-Kari” (yəni “dəniz qapıları”) və Daruband, monqollar - Kaxulqa (Qapılar), ruslar - “Dəniz qapıları, yaxud Derben” və s.

Ərəblər isə bu füsunkar təbiətli ərazilərə ayaq basandan sonra ona “Bab-al-əbvab” (“qapılar qapısı”) demişlər. Mənbə məlumatına görə qalanın nə az, nə çox 5 min ildən yuxarı yaşı var və onun tikintisi Alban əhalisinin gücünə, vəsaiti hesabına 100 il müddətə başa gəlmiş, burada on minlərlə alban işləmişdir. Dünyanın ən möhtəşəm, əzəmətli sədlərindən biri sayılan Dərbənd sədlərinin uzunluğu üç min beş yüz metr olan hər iki divarı Çalğan dağından başlayaraq Xəzər dənizində qurtarır. Onun dörd bir yanında möhtəşəmliyi və keçilməzliyi ad çıxarmış 11 qapısından hazırda 6-sı qalmışdır. Məhz bu qapıları görüb ərəblər qalaya “Bab-əl-əbvab” - “Qapılan qapısı” demişlər.

Dərbənd qapıları haqqında məlumata antik dövr müəlliflərindən Strabon, Diodor Sistiylı, Böyük Plini, Qay Sevtoniy, Ptolomey, Tatsit Kutsi, Dionun əsərlərində rast gəlinir.

Dəhrəv - lal toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Mənbə məlumatına görə onun ilk adı Qayabaşı olmuşdur. Gəlmə-köçürülmə ermənilər-haylar (1828) burada məskunlaşdıqdan sonra kəndin adını dəyişib Dəhrəv qoymuşlar.

Zamanpəyə - antroponimdir (Şuşa bölgəsində, Qarabağ silsiləsində kənd adı). Onun əsl adı Amanpəyədir. Oykonom Zaman şəxs adından və pəyə sözündən yaranmışdır. Zamanın mal-qara saxlayan pəyəsi, mənasındadır. Kəndin əsasını xəlfəli tayfasına mənsub ailələr qoymuşlar.

Zarışlı - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Zarışlı sözü Zarışlı qalasının adı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Alban salna-

məçisi M.Kalankaytuklu məşhur tarixi əsərində qeyd edir ki, Qarabağda barsilləri barsli adıyla tanıyırlar. Onlar türk qəbiləsinə mənsubdur və indiki zarışlıların əcdadları hesab olunur. Metateza nəticəsində “Barsli” dəyişərək “Zarışlı” olmuşdur. Etonimin bir açımı belədir. Digər izaha görə Zarışlı “zar-is-li” formasında olub, zar (sar), sar-Allaha inam, inanan deməkdir. “İs” isə “uc-el” tayfa adıdır - Zarışlıdan olanlar, zarışlılar mənasındadır. Dəqiq elmi izahı hələlik müəyyən edilməmişdir.

Zarışlı kəndi Xan qızı Banu Natəvana məxsus kəndlərdən biridir.

Zərdəxaç - spesifik toponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). O tat dilində olan “zərd” - sarı və “xaç” sözlərindən yaranmış “sarı qızılı xaç” mənasını verir. Kəndə bu ad salındığı ərazinin adından götürülmüşdür.

Zərli bağı - toponimdir (Xocalı bölgəsində bağı-yer adı). Zərli bağı Daşkənd yaxınlığında, Ağa körpüsü yanında, bir tərəfdə daş karxanası; qum, daş əhəngi; digər - aşağı hissəsində müxtəlif gül-çiçək kolları həmin əraziyə xüsusi kolorit, əsrarəngiz görkəm verir, şəfəqli, Zərli göstərdiyinə görə Zərli bağı adlandırılmışlar (zər rəng mənasındadır). Gəlmə erməni-haylar bu toponimi öz dillərinə uyğunlaşdıraraq “Zərrin bağı” deyirlər.

İlis - toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd və çay adı). Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalından 19-cu yüzilliyin ortalarında gəlmə erməni-haylar - iki çayın (Qarqarla) qovuşan İlis adlı yerində məskunlaşmış və saldıqları kəndə İlis adı vermişlər. Toponimin elmi izahı hələlik müəyyənləşdirilməmişdir.

İmanqulular - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). İmanqulular nəslindən, soyundan olanlar “İmanqulugillər” mənasındadır. Həmin ərazidə eyniadlı meşə və mineral bulaq vardır.

İmarət Qərvənd - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Qərvənd türk tayfasına mənsub ailələr burada məskunlaşaraq kənd salmışlar, imarət-mülk, tikili deməkdir. Bu kəndi eyniadlı Qərvənd kəndlərindən fərqləndirmək, seçmək, ayırmaq üçün “imarət” sözü əlavə olunmuşdur.

Eban - etnonimdir. 1727-ci ilə aid mənbədə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda kənd adı. Qədim türk mənşəlidir. Aban tayfasının adın-

dan götürülmüşdür. Yayılma ərazisi genişdir. Tarixi Qərbi Azərbaycanda (indiki "Ərmənistan"da) İrəvan əyalətinin Dərələyəz əyalətinin nayihəsində əhalisi azər türklərindən ibarət kənd var idi. Gürcüstanda üç: Avanç, Abonoeti və Abanosxevi 19-cu yüzillikdə Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana kənd adları vardır.

Avan, yazılı mənbələrə görə, 6-cı yüzillikdən məlumdur. Əslində bu tayfa m.ö. 7-6-cı yüzillikdə sakların tərkibində qarqarlarla bərabər Cənubi Qafqaza dönmüşlər.

Ebani qədim türk dilində oba (el) və urartu dilində "uni" şəkilçisindən yaranmışdır.

Edilli - etnonimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Şimali Qafqazda İdil, İtil, Adil, Edil Xəzər türk tayfalarına məxsus şəhərlərdən birinin və indiki Volqa çayının qədim adıdır. Şəhər və çay öz qədim adlarını xəzər türk tayfalarının birinin adından götürmüşdür. Qafqaz Albaniyasının torpaqlarına axın etmiş edillilər burada kənd salmış və məskunlaşmışlar. Bu tayfa qaraqalpaqların və noqayların ərazisində indi də yaşamaqdadır.

Əmiranlar - patronimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Vaxtilə bu kəndi Əmirallar - "əmir Alı" nəslinə mənsub ailələr saldıqına görə belə adlandırmışlar.

Kərkicahan - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Kərkicahan şəklində də işlənir. "Kərki, qırğı, çalğan" və yer bildirən "can" topoforformatdan əmələ gəlmişdir. Qarqar etnonimi də bu sözlə bağlı olub eyni mənşəlidir, "igid, cəsurlar məskəni" mənasındadır.

Kərkicahanın ətrafında xeyli diqqəti çəkən toponimlər vardır: Zərli yer, Qızıl qaya, Güllü Təpə, Qozlu dərə, Duzlaq, Məscid yeri, Hacı yurdu, Daş aşırın, Qayabaşı, Öküzuçan, Yağlı təpə, Bəylər bulağı, Hacı bulağı, Göy bulaq, Soyuq bulaq və s. və i.a. - hamısı da şəffaf türk mənşəlidir.

Bu kənd öz uzun ömürlü adamları ilə tanınır. Qatırçı Murad və Pullu Mələk - 160 ilə yaxın ömür sürmüşlər. Mələk Sima - 130 yaş, 100-120 il yaşayan kənd sakinlərinin sayı daha çoxdur.

Qarabağın zəngin bəylərindən - Məhəmməd ağanın Kərkicahanda da ikimərtəbəli mülkü var idi. Onun iki qızı: Afərim və Tehu kəndin işğalma qədər burada yaşamışlar.

Kolanı - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). 18-ci yüzilliyin ortalarından bu qədim türk tayfalarından biri, Qarabağ xanlığında məskunlaşmış ərazi Kolanı mahalı adlanırdı. Mirzə Adıgözəl bəy Uşacıq kəndindən Göyçə gölünə qədər uzanan Tər-tər çayı hövzəsində kolamların yaşadığını qeyd edir.

Kolanılar əsasən Qarabağ, Naxçıvan və Şirvan torpaqlarında məskunlaşmışlar. Onların adını daşıyan kəndlərə Ağdam, Yevlax, Sabirabad, Siyəzən və Şahbuz bölgələrində də rast gəlinir.

1992-ci ildə kəndi erməni-hay millətçiləri yandırmışlar.

Kosalar - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Qarabağ xanı Mehdiqulu xana mənsub xəlfəli tayfasının bir tirəsinin adıdır. Yerli məlumata görə kəndin salınma tarixi Zəngəzur ərazisinin Kosalar (indiki Ağoqlan) kəndindən gəlmiş ailələrlə bağlıdır. Kosalar etnoniminin arealı genişdir. Bu adda kəndlər Ağdam, Qazax, Lənkəran bölgələrində də salınmışdır.

Günəşli - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). "Günəş-li" komponentlərindən ibarət olub "Günəşli tayfasına mənsub olanlar" deməkdir. 19-cu yüzillikdə Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalından köçürülüb gətirilmiş erməni-hay ailələri burada yerləşdirilmiş, kəndin adı dəyişdirilərək Noraşen (yəni "yeni kənd") adlandırılmışdır.

Göykəbir - oykonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı) "Göy" və "kəbir" sözlərindən yaranmışdır. "Kəbir-kavar-kəvir" xəzərlərin tərkibində olan böyük nəsil adıdır. Kəbir və ya Kəbirin mənası - "Coşan, daşan, mübariz" mənasını verən "kob-kop-köp" sözü ilə "ər, kişi adam" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Göy" istilahi isə "uca, yüksək" deməkdir.

Laçınlar - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Xəlfəli tayfasına mənsub bir tirənin, nəslin adıdır. Həmin nəsil "cəngavərlik" rəmzi olan onqon - quş, laçın adlı quşun adını özünə götürmüş, "laçının nəslindən olanlar" mənasını verir.

Maqavuz - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). "Maqa" və "uz" sözlərindən yaranmışdır. "Maqov" - məkan, məntəqə, məskən deməkdir, "uz" isə qədim türk tayfalarından birinin adıdır. "Maqovlu uzlar" mənasını verir. Bu etnonimi Zəngəzur bölgəsindəki Maqovuz kəndindən köçüb gəlmiş ailələr

gətirmişlər. Başqa izahatda “maqlar eli” mənə daşdığı göstərilir. Kəndin ilkin adı - Çardaxlı tədricən unudulmuşdur.

Madagiz - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). O “mada”, “maday” və “giz” sözlərindən ibarət olub, “güclü, qüdrətli maday türk tayfası” mənasındadır. Bu, Madagiz etnoniminin bir açımıdır. Lakin “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətdə (“Azərbaycan ensiklopediyası”, Bakı, 1999) xarabalıqları indi də qalmış **Metagiz** qalasının adından yaranması göstərilir. Madagizin elmi izahı hələ ki, açılmamışdır.

Malıbəyli - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Qarabağın ən qədim nəsillərindən birinin adım yaşadır. Həmin nəslin başçısı, ağsaqqalı Malıbəy olmuşdur. “Malı”, “boli” - ən qoçaq, ən zirək, ən cəsur tayfa, nəsil mənasında işlənir. Eyniadlı kənd Laçın bölgəsində də vardır.

Manikli - patronimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Malik adlı türk ərənin nəslindən olanlar burada kənd salmış və onun adını yaşadıkları məskəne qoymuşlar. Ərəmənilər-haylar bu kəndə “Manuklu”, yəni “Kiçik kəndli” adı vermişlər.

Məlikanlı - patronimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzilliyin əvvəllərində Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalından gəlmiş məlikanlı nəslinə mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdı. Bu kəndin başqa adı - “Qarabağnamə” sənəməsinin müəllifi Mirzə Adıgözəlbəyə məxsus olduğundan Adıgözəlbəyli idi.

Məmişlər - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Məmiş adlı türk ərənin adı ilə bağlıdır. Xəlfəli nəsillərindən biri Məmiş adlandırılaraq məmiş nəslinə mənsubiyyəti bildirir, yeni məmişlilər, məmişlər. Bu nəsilədən olan ailələrin saldıdığı kənd Məmişlər adlandırılmışdır. Həmin kənd Qarabağın axırıncı xam Mehdiqulu xana məxsus idi.

Mehdibəyli - antroponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Mehdi azər türkünə məxsus şəxs adıdır. Kənd əhalisinin ilk başçısı, ağsaqqalı olmuş Mehdi bəyin adı onun başçılığı altında salınmış kəndə verilmişdir. 19-cu yüzillikdə İrandan gəlmə erməni-hay ailələri burada məskunlaşdırılaraq onu hibridləşdirmiş – Mehdişen adlandırmışlar (“Şen, şin” - qeyd etdiyimiz kimi, türk dillə-

rindən erməni-hay dilinə keçmiş, “kənd”, yaşayış məskəni deməkdir).

Mehmandarov bağı - spesifik toponimdir (Şuşa bölgəsində Mehmandarovlar nəslindən salınmış tut bağlarının adı). Sovet dövründə gəlmə erməni-haylar bu toponimin izini itirmək məqsədilə burada Stepanakert su elektrik stansiyası tikmiş və ona qısaca Stepges adı vermişlər. Deyilənə görə Mehmandarovun bağı yerində Sovet dövründə də uzun müddət bayram günlərində gəzintilər, şənliklər təşkil olunardı.

Mets Qaladərəsi - Hidribləşdirilmiş toponimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Şuşa qalasının adı ilə adlandırılmışdır. “Mets” sözü sonralar əlavə olunmuş erməni-hay dilində “böyük, iri” deməkdir. “Böyük qaladərəsi” mənasında işlənir.

Mirzələr - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Xəlfəli tayfasına mənsub bir nəslin adıdır. Kəndin ilk sakinlərinin Xəlfəli tayfası mirzələr nəslinin adını daşıyır. “Mirzələrin nəslindən olanlar, mirzəlilər” deməkdir.

Muşkabad - spesifik toponimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzillikdə Türkiyənin Muş əyalətindən buraya köçürülmüş erməni-hay ailələrinin məskunlaşdırdıqları yeri gəldikləri kəndin adı ilə Muşkabad (yəni Muşkəndi) adlandırmışlar. Kənd əhli Mehdiqulu xanın rəiyyətləri idi.

Meşəli - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Fısqı, palıd, çökə, vələş və s. ağaclarla zəngin meşəlikdə salındığına görə kəndə Meşəli adı verilmişdir. Məşhur Qırxqız dağlarının ətəyində yerləşir. Kəndin ərazisində qədim qəsir, türbə, alban kilsəsi, imarət, kurqan və digər maddi mədəniyyət abidələri vardı.

23 dekabr 1991-ci il tarixdə erməni-hay işğalçıları kəndin güclü müqavimətinə baxmayaraq onu zəbt edib yandırmışlar.

Mədət - antroponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Rusiya-İran müharibəsinin (ruslar tərəfdə) iştirakçısı, erməni-hay generalı Mədətov (türk mənşəli soykökünə fikir verin) kəndi öz mülkiyyətinə çevirib adını da Mədətşen (Mədət kənd) qoymuşdur.

Muğanlı - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Muğanlı antik dövrdən “Mik-muq-maq” tayfasının adını bizim günlərə kimi

yaşadır. Muğanlı adlı məskən yerləri Ağdam, Qazax, Ağstafa bölgələrində, Muğanda, tarixi Qərbi Azərbaycanda da mövcuddur. Bu etnonimə Orta Asiyamın türk ölkələrində də rast gəlinir.

Beləliklə, muq-maq azər türklərinin tayfa adıdır, “an” isə “məskən, yaşayış yeri, məkan” bildirir.

Naxçıvanlı - toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Naxçıvandan Qarabağa köçüb gələn ailələr saldıqları kəndin adını da Naxçıvanlı qoymuşlar, yəni bu adı özlərilə gətirmişlər.

Sonradan gəlmə erməni-haylar buranı Naxçıvanik kimi tələffüz edirlər.

Her-her - etnonimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Çox geniş yayılmış Qarqar etnoniminin təhrif formasıdır. Qarqar adının etimologiyası isə yuxarıda izah olunmuşdur.

Pircamal - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində dağətəyi kənd adı). Onu Beyləqandan köçüb gəlmiş ailələr saldıqı ehtimal olunur. Kənd bu ərazidə mövcud Pircamal pirinin (ocağının) adı ilə bağlıdır.

Səfixanlar - patronimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Bu kəndin sakinləri Səfixanlar nəslindən olduğuna görə məskunlaşdıqları kəndi nəsil başçısı, ağsaqqalı Səfixanın adı ilə adlandırmışlar, yəni Səfixana məxsusdur.

Seyidbəyli - antroponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Kənd əhalisinin ilk başçısı, ağsaqqalı olmuş Seyid adlı şəxsin adı ilə belə adlanmışdır. Seyidbəyli kəndi, yəni Seyidbəyə məxsus kənd. 19-cu yüzillikdə buraya köçürülmüş erməni-hay ailələri kəndin adını öz dillərinə uyğunlaşdırıb “Seyidşen” adlandırmışlar. 1992-ci ildə kəndin doğma adı bərpa edilmişdir.

Seyidlər - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Kəndi Seyidlər nəslindən olan ailələr saldıqına görə də Seyidlər adlanmışdır.

Siqnax - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Azər türkcəsində “müdafiə, sığınacaq yeri” mənasında işlənir. Siqnax toponimi geniş areala malik olub erkən orta yüzilliklərdə Dəşti-Qıpçaq çöllərində qıpçaqların Siqnax adlı mərkəz şəhəri olmuşdur. Azərbaycanda sacilər sülaləsinin banisi Əbu-s-Sac Divdad Siqnax mahalından çıxmışdır.

Sisakan - passiv xoronimdir. Tarixi Qarabağın əyalətlərindən birinin adıdır. Onun ərazisində yaşamış “sak” türk tayfasının adıyla bağlıdır. Sisakan -sakların məkanı deməkdir (indiki Sisian).

Syunik (Sünik) - passiv xoronimdir. Tarixi Qarabağın əyalətlərindən birinin adıdır. Sisakanın qonşuluğunda yerləşir. Urartu mənbələrinə görə, “Tsiuni” anlamının bir variantı olub “su ətrafı” (yəni göl ətrafı) deməkdir. İndiki Sevan gölünün adı da “su” sözündəndir. Gölün belə adlandırılması qədim vaxtlardan onun ətrafında ancaq türkdilli tayfaların məskunlaşmasına dəlalət edir.

Sırxavənd - patronimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Böyük türk Kolanı tayfasının Sırxavənd nəslinin adıdır. “Sırx” - çəkinən, “vənd” - “bənd, bağlı” deməkdir.

Sıxtoraşen - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Əsl adı Şıx Dursundur. Kənd öz adını yaxınlıqda yerləşən Şıx Dursun pirinin (ocağının) adından almışdır. Erməni-hay ailələri, 19-cu yüzillikdə bu torpaqlara köçürüləndə azər türkləri onlar tərəfindən sıxışdırıldığından çıxıb getməyə məcbur olmuşlar. Fürsətdən istifadə edən ermənilər-haylar dərhal kəndin adını dəyişib Sıxdoraşen (erməni-hay dilindən “Sarımsaqlı” kəndi) qoymuşlar. Guya kəndin ətrafında yabarı sarımsaq (“qarğa sarımsağı” da deyirlər) bol olduğuna görə belə adlandırmışlar.

Sos - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Sos sözünün keçdiyi təkamül yol belədir; öncə sus-şiş-şes, sonra Sos olmuşdur. Türkcədən mənası “yağmurlu, dumanlı, nəmli yer” deməkdir. Bu kəndi 19-cu yüzilliyin başlanğıcında Xocavənd bölgəsinin Tuğ kəndindən və Güney Azərbaycandan köçüb gəlmiş ailələr salmışlar. Elmi ədəbiyyatda Suz, Sus formasında işlənməsinə rast gəlinir.

Umudlu - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Kolanı tayfasının Umudlu (umudlar) tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmış kənd adıdır. Keçmiş adı Arıxanadır.

Umudlu adlı kəndlər Ağdam və Tərtər bölgələri ərazisində də vardır.

Talış və Haterk - etnonimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Mənbələrdə göstərilir ki, Qızılbaş tayfa ittifaqında yeganə irəndilli tayfa talışlar Səfəvilərin hakimiyyətinə gəlməsində və

dövlətin möhkəmləndirilməsində müəyyən rol oynamışlar. Bu xidmətlərinə görə Səfəvi hökmdarları onlara Azərbaycanda müxtəlif yerlərdə torpaq sahələri bağışlamışlar (Quba, İsmayılı, Ağdərə, Hacı Qabul və Şəmki bölgələrində). Belə kəndlərdən biri də Ağdərədə Haterk kəndidir. Əslində Ağ-terək sözünün erməni-hayca təhrifidir. Aq-Terek, Əştərək sözü ilə mənşəcə eynidir (Qazaxıstanda Həştərək kənd adı var). Qədim türk dillərində "terək" - "şam ağacı" mənasında işlənmişdir.

Tərtər - etnonimdir (Aran Qarabağda eyniadlı bölgənin mərkəzi və çay adıdır). Qədim türk dillərindən "dördər" mənasındadır (necə ki, Tovuz - doqquz oğuz, Ağstafa - oğuz tayfa və s.). Qıpçaq türk tayfa ittifaqına daxil olan tərtər tayfasının adını yaşadır.

1949-cu ilədək bölgə və onun mərkəzi Tərtər adını daşıyırdı. 1949-1991-ci illər dövründə bölgə və şəhər inqilabçı Mirbəşirin (Qasimov) adı ilə adlandırılmışdır. 1991-ci ildən bəri bölgə və onun mərkəzinin keçmiş türk adı bərpa olundu.

Tağavard - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Yerli məlumatlara görə, Şuşa qəzasının keçmiş Şüşülü, Dırnavas, Tuğ, Domi kəndlərindən köçüb gəlmiş ailələr burada yeni kənd salmışlar. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Tağavard - "qala məhəlləsi" deməkdir. Başqa bir ehtimala görə onun mənası "Gül tağı"dır.

Topxana - spesifik toponimdir (Şuşa qalası yaxınlığında meşəli yer). Mənbələrin məlumatına görə Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan (1750-1806) Şuşa qalasına hücumu keçmiş İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın (100 minlik ordusu) burada yerləşdirilmiş, 50 topdan Şuşanı atəşə tutmuşdur. Sonralar həmin meşəli yer bəmərə qalaları arasında "Topxana" adı ilə tanındı.

Tuğ - etnonimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). Qədim qıpçaqların tuq tayfasının adı ilə bağlıdır və tuğlular bu kəndin ilk sakinləri olmuşlar. "Tuk-duk" - minə qədər say çoxluq mənasında da (minbaşı) işlənir.

Avropada məşhur ilk insan düşərgələrindən: Azıx və Tağlar mağaraları bu kəndin yaxınlığındadır. Burada Tuğ meşəsi, Tuğ çayı da var. Tuq adının arealı genişdir; Şimali Qafqazda Tuk çayı, Türkmənistanda Tuğ dağı və s. mövcuddur.

Ulubab - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Müqəddəs Ulu Baba piri (ocaq) yaxınlığında yerləşir. "Ulu" qədim türk dillərində, "Böyük, əzəmətli, qədim, müqəddəs" mənasını bildirir. Bəzi mənbələrdə "Ulu-Babi" yazılır. "Babi" qədim pir, ocaq adı olub, ehtimala görə bu pir şiəliyin babi məzhəbinə mənsubluğu ilə bağlıdır.

Rəsmi məlumatlara görə Ulubab kəndini 19-cu yüzilliyin ortalarında Seyidbəyli kəndindən çıxmış ailələr salmışlar.

Ərmenilər-haylar burada məskunlaşdıqdan sonra (19-cu yüzillik) Ulubabanın adını dəyişib "Uraxaç" qoymuşlar. "Uru" azərbaycanca "Ulu" sözünün təhrifidir. "Xaç" qıpçaq türk dilindən götürülmüş "xoruq", "qoruq" sözündən yaranmış və o "Tanrı qorusun" mənasındadır. Savaşa qatılan, səfərə yollanan qədim türklərin bayrağında bir qayda olaraq "xoruq-qoruq" ("xaç") nişanı-inamı olardı. Bu nişan-ələmət albanlara, iverlərə (gürcülərə) və erməni-haylara Dərbənddə oturmuş qıpçaqlardan keçmişdir.

Xankəndi - otkonimdir (keçmiş DQMV mərkəzi). Qarqar çayının sol sahilində (bir kilometrliyində) yerləşir. Xan yurdu - Xankəndi Qarabağın axırıncı xan, qurucu İbrahimxəlil xanın oğlu, Mehdiqulu xan tərəfindən salınmışdır. Xan kəndinin yaxınlığındakı gursulu Xan bulağı da Mehdiqulu xana məxsus idi. Qarabağ xanlığının ərazisi Rusiya imperiyasına qatıldıqdan 17 il sonra (Kürəkçay müqaviləsi, 1805-ci il) **Xankəndi sahibinin arvadı Bədircahan** bəyimə bağışlandı.

DQMV yaradıldıqdan bir ay sonra vilayətin mərkəzi Şuşadan Xankəndinə köçürüldü və onun adı dəyişdirilərək Stepanakert adlandırıldı.

1991-ci ildə onun ilkin adı - Xankəndi özünə qaytarıldı.

Xanbağı - Xankəndinin salınmasından öncə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin dövründə Qarqar çayının hər iki sahil boyu müxtəlif tut növlərindən ibarət Aşağı və Yuxarı Xanbağında tut bağları salınmışdır. Xanın şərəfinə xalq arasında bağlara "Xan bağı" deyimi də o vaxt meydana gəlmişdir. "Şuşa" qəzetinin yazdığına görə (aprel 2005-ci il, 4) burada yerləşən zorxanaya xan özü də tez-tez baş çəkmiş. Kürəkçay müqaviləsindən az sonra xanın gələcək qatili mayor İ.Lisaneviçin komandanlığı

altında olan 500 nəfərlik yeger alayı öz topxanası ilə öncə “Xan bağı”nda yerləşdirilmişdir.

19-cu yüzilliyin 2-ci yarısında Aşağı Xanbağında Qarabağın zəngin adamlarından Məhəmməd Ağa daşdan ikimərtəbəli ev tikdirmişdir. Ona məxsus Kərgicahan və Ballıcadakı ikimərtəbəli evlər də Şura hökuməti dövründə müsadirə olunaraq məktəb binasına çevrilmişdi.

Xanbulağı - hidronimdir. Xankəndinin şimal-şərqində gur sulu bulağın adı. Deyildiyi kimi, bulağı Mehdiqulu xan çəkmişdir. Gəlmə ermənilər-haylar bulağın adını öz dillərinə uyğunlaşdıraraq “Vıraqn”, yəni “gur bulaq” sözü, “gur, qaynar” mənasını verir.

Xatınbəyli - patronimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Xatınbəyli nəslə bu kənddə məskunlaşdığı üçün həmin nəslin adını yaşadır.

Xanyurdu - Xənəzək. Toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). 19-cu yüzillikdə Zəngəzur qəzasından köçüb gəlmiş erməni-hay ailələri tərəfindən zəngin Məhəmməd ağaya məxsus Xan yurdu deyilən yerdə Xanadzax adlı (erməni-hay dilində) kənd salınmışdır. 1918-ci ildə bu kənddə yuva salmış daşnak tör-töküntüləri yaxınlıqda yerləşən dağ döşündəki Canhəsən kəndinə basqınlar etmiş, evləri talan edib, mal-qaranı sürüb aparmışlar.

Xəlfəli - etnonimdir (Şuşa bölgəsində kənd adı). Xəlfəli türk tayfasının adıyla kənd belə adlandırılmışdır. Açımı belədir: “Xəlifə xidmətində duran”. Şahvevən tayfasının bir qoluna mənsub olan tayfa. Xəlfəli kəndi Mehdiqulu xana məxsus idi.

Xonaşın - passiv xoronimdir (Xocavənd bölgəsində və Qarabağ düzünün bir hissəsinin qədim adıdır). “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən Xan Uşun adından götürülmüşdür. Başqa bir məlumata görə hun türk tayfasının adı ilə bağlıdır. “Şen, şin” sözlərinin açımını isə yuxarıda vermişik.

Xaçmaz - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Qafqaz silsiləsinin ətəyində, Xankəndi-Füzuli yolunun kənarında yerləşir. Kəndi Bərgüşad və Zəngəzurdan köçüb gəlmiş erməni-hay ailələri salmışlar. Xaçmaz türk mənşəli xəçmataki tayfasının adını

yaşadır. Eyni adlı şəhər - Quzey Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində yerləşir və rayon mərkəzidir.

Xəlilli - etnonimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Onu Xəlilli tayfası salmış, öz adını ona vermişdir. Xəlillilər Qərbi Türküstandan qayıtmadılar. Xəlil şəxs adı ilə bağlayan tədqiqatçılar da vardır.

Xocavənd - spesifik toponimdir. Eyniadlı bölgənin mərkəzidir. Qədim adı Qaranluqdur. 19-cu yüzillikdə Türkiyədən buraya köçürülmüş erməni-hay ailələri öncə Nijni Qaranluq, Cümə bazarı, sonra isə Xonaşın adlandırmışlar. 1940-cı ildən bolşevik inqilabçısı A.F.Myasnikovun təxəllüsü Martuni adı ilə, 1991-ci ildən bəri Xocavənd adlandırılmışdır.

Xocalı - etnonimdir (erməni-hay işğalına qədər eyniadlı bölgənin mərkəzi). Yaşayış məskəni Xocalı türk nəslə tərəfindən salındığına görə onun adını yaşadır.

Xocavənd bölgəsində eyniadlı çay, Səlyanda - kənd, Əsgəran və Füzulidə dağ vardır.

1905-1907-ci illərdə Xocalı erməni-hay millətçiləri tərəfindən yandırılmışdır. Xocalının mərd bəyləri (Səfiyar və başqaları) Xocalı xarabağının yaxınlığında, Allahverdi bəyin tut bağının cənubunda yeni Xocalı kəndi salındı. O üç yaşayış məskəni birləşdirdi: birinci Xocalı, eyniadlı çayın sol sahilində, İlis çayının Xocalı çayına qovuşduğu ərazidə köhnə Xocalı, ikincisi Xocalı çayının sağ sahilində “Qala dərəsi”, üçüncüsü Xocalı və Qarqar çaylarının arasındakı köhnə poçt stansiyası ərazisində 1918-1919-cu illərdə tarixi Qərbi Azərbaycandan zorakılıqla qovulmuş Azərbaycan türklərinin saldığı “Qaçqınlar” Xocalısı.

1991-ci ilin məlumatına görə, Xocalıda 7 minə yaxın Azərbaycan türkü yaşayırdı. Şəhərin ətrafında Tunc və Dəmir dövrünə aid Nekropol, kurqan çölü və s. aşkar edilmiş, tapıntılar - maddimədəni nümunələrin dövrü; Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adlandırılmışdır.

Çanaxçı - patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Çanaxçı adlı nəslin adı ilə belə adlandırılmışdır. Bu kəndi 19-cu yüzilliyin ortalarında keçmiş **Qaradağ kəndindən** köçmüş 4 ailə salmışdır. Onlar ağacdan çanaq qablar hazırlamaqda peşəkar usta-

lar olduğundan yaşadıkları məskəni də Çanaxçı adlandırmışlar. Eyniadlı kənd Daşkəsən bölgəsində də mövcuddur.

Çıldıran - spesifik toponimdir (Ağdərə bölgəsində kənd adı). Bu adı 1828-ci ildə Türkiyədən - Çıldıran kəndindən Qarabağa köç etmiş erməni-hay ailəli gətirmişlər. Sonrakı illərdə Çıldıran erməni-hay dilinin təsirinə məruz qalaraq Çıldıran şəklinə salınmışdır.

Çıraquz - etnonimdir (Xocavənd bölgəsində kənd adı). "Çıraq" ("Şirak") və "uz" adlı iki qədim türk tayfa adlarının birləşməsindən yaranmışdır.

Cavadlar - patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). bu kəndin əsasını qoyan nəslin - Cavadlar nəslinin adını daşıyır. "Cavadın nəslindən olanlar, cavadlılar, cavadgillər" mənasındadır.

Canhəsən - antroponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Kənd onun əsasını qoymuş başçı Canhəsənin adı ilə belə adlandırılmışdır. "Canhəsənin nəslə yaşayan kənd" mənasındadır.

Cəmilli - patronimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Bu kəndin bünövrəsini qoyan, onu abadlaşdıran qıpçaq türklərin bir qolu - Cəmilli nəslinin adını yaşadır. 18-ci yüzilliyin sonlarında Qazax mahalından Qarabağa köçmüş Cəmilli tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 1991-ci ildə kəndi erməni-hay separatçıları yandırmışlar.

Şükürün bağı - Xankəndi və Kərgicahanın cənub-qərbində bağı adı. Şükür adlı varlı bir şəxsin meyvə ağaclarından (tut, gilə, gavalı, alça, qoz, ərik, şaftalı və s.) ibarət zəngin bağı indi də qalmaqdadır.

Şırlan - spesifik toponimdir (Şuşa bölgəsinin ərazisində kənd adı). Sarıbaba dağının ətəyində yerləşir. O Xəlfəli tayfasına mənsub ailələrin burada məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır. Adını yaxınlıqdakı eyniadlı Mineral bulağının adından almışdır.

Şotlandlı - məğrur Qırxqız dağlarının ətəyində yaylaq adı. Eyniadlı kənd Ağdam bölgəsində yerləşir. Mövcud ehtimala görə (alim Teymur bəy Alban Hacıyev) norveçlərin əjdadları kimi Şotlandlıların da ulu babaları Azərbaycandan getmədirlər. Şair-publisist Əyyub Şırlanlı uzun ömürlü qohumlarından, həmyerlilərindən eşitdiyinə görə bu yaylağın meşələrində çox nadir palıd

ağacı bitir. Hələ 19-cu yüzillikdə şotlandlılar burada qırdırdıqları qırmızı palıd ağaclarını Xocalıdan sonra Yevlax dəmir yoluna daşıtdırar, oradan da Şotlandiya ölkəsinə. Yerli camaat buranı onların şərəfinə belə adlandırmışlar. Qəti söz demək tədqiqatçılarımızın öhdəsinə düşür.

O da həqiqətdir ki, qədim türk sivil dünyasının bir parlaq işartısı da Qarabağda onun Ağdam bölgəsinin Şotlandlı kəndində və Qırxqız dağlarının Şotlandlı yaylağının sehirli və sirrli adında bu gün də yaşamaqdadır.

Yal oba - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). Mıxtökən dağının döşündə salınmış kənddir. Onun adı "Yal" (dağ belə), "oba" və ya "kənd" sözlərindən ibarətdir. Çağdaş kənd keçmişdə mövcud olmuş oba əsasında yaranmışdır.

ORONİMLƏR

Ağburun dağı - metafizik oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Dağa belə ad suxurların rənginə (ağımtıl rəngdə olması) və çıxıntının buruna oxşarlığına görə verilmişdir.

Alaqaya dağı - metafizik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Dağ, onun bir hissəsinin ala (boz rəngdə) olması ilə bağlı belə adlandırılmışdır.

Altıntaxta dağı - spesifik oronimdir (Laçın və Xocalı bölgələri arasında aşırım). "Altm" türk dillərində "qızıl, qırmızı" və "taxta" - "dağda düz yer" sözlərindən yaranmışdır. Yəni, dağlıq ərazidə düzən yer, yastı yer. Onun yaxınlığında mövqeyinə görə Altıntaxta aşırımını yerləşir.

Tarixi Qərbi Azərbaycanda bu adda dağ vardır.

Ağacan yaylağı - patroponimdir (Xocalı bölgəsində yaylaq adı). Ağacan şəxs adıdır. Keçmiş vaxtlarda burada yayladığına görə onun ad ilə Ağacan yaylağı adlandırılmışdır.

Bala oylaq dağı - spesifik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ zirvəsinin adı). Qarabağ silsiləsində zirvə. İki sözdən yaran-

mişdi; “bala” və “oylaq” - yer, sahə mənasındadır. Balaoylaq - “balaca yer, kiçik sahə” deməkdir.

Bədirxan dağı - antroponimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Mövcud izaha görə dağ ərazisində təsərrüfatı olmuş şəxsin - Bədirxanın adını daşıyır.

Bəzirqan dağı - antroponimdir (Laçın və Şuşa bölgələri arasında dağ). Oronim “bəzirqan” sözündən olub, tacir mənasındadır. Ehtimal ki, buradan ticarət karvan yolu keçdiyindən aşırım belə adlanmışdır.

Boğurxan dağı - antroponimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Boğurxan bəzi mənbələrdə Bağırqan da adlanır. Dağın adı Boğurxan qayasının ad ilə bağlıdır. Burada müqəddəs yer, qədim məbəd xarabalığı - Pir vardır.

Böyük Kirs - oronimdir. Allı, Quruçay və Köndələnçay çayları öz mənbələrini Qarabağ dağ silsiləsinin ən yüksək zirvələrindən biri olan Böyük Kirsdən (h-2725m) götürürlər. Oronimin açımı aşağıda verilir.

Kirs (Kars) - “uca, hündür”, “sıldırımlı dağ”, zirvə mənasında işlənməsi ehtimal olunur.

Buğadaş dağı. Metafizik oronimdir (Şuşa bölgəsində dağ adı). Dağa, onun zahiri görünüşünə görə - məsafədən buğaya oxşamasına görə belə ad verilmişdir.

Buzluq dağı - metafizik oronimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Dağ, onun zirvəsində bütün il boyu buza görə belə adlanmışdır.

Bçənəxut dağı - etnooronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Qədim türk tayfası “peçeneqlər”in erməni-hay dilində tələffüz formasıdır (türkcə “beçənə”), “xut” isə monqol dilində “maldar” el-obanın yaylağı, yəni “maldar peçeneqlərin yaylaq düşərgəsi”.

Qarabağ sıra dağları - etnooronimdir. Qarabağ türk tayfasının məskunlaşdığı ərazidə yerləşdiyinə görə, belə ad verilmişdir. Bu dağlar şimal-qərbdən cənub şərqə doğru, təqribən 100 km məsafədə uzanır. Ən hündür zirvələri, Gamiş (3724 m), Qız qala (2843 m), Böyük Kirs (2725 m), Qırxqız (2827 m) və s. Etimologiyası kitabda verilmişdir.

Qarabağ yaylası - etnooronimdir. Ona belə ad mövqeyinə, yerləşdiyi yerə görə verilmişdi. Onu tarixi Qarabağ şəhərində (Horadiz qəsəbəsi yaxınlığında Qarasu çayının mənsəbində) yaşayan əhalisinin yaylaq yurdu olması ilə də izah edənlər var.

Qarabəy dağı - antropooronimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Qarabəy adlı şəxsin (“böyük bəy”) adı ilə əlaqələndirilir.

Qaraçuq dağı - oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). “Dədəm Qorqud” dastanında adı çəkilir. Etimologiyası dəqiq açılmamışdır.

Qacar qayası - etnos ad ilə bağlı oronimdir (Şuşa bölgəsində dağ adı). Oronim adını böyük Qacar türk tayfasının adından almışdır.

Qız qalası dağı - spesifik oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Qarabağ dağ silsiləsinin ən hündür zirvələrindən biridir. Zirvəyə belə ad mövqeyinə (alınmazlığına, məğrur durumuna) görə verilmişdir.

Qırxqız dağı - oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Qarabağ sıra dağlarının şimal hissəsinin adıdır. Zirvələrin birində, guya 40 qız üçün qala tikilmiş (xarabalığı indi də durur) və bura Qız qalası adlanmışdır. Dağa belə ad verilməsi rəvayətlə izah olunur... Dumanlı havada yolunu azmış 40 qız duman, çən çəkiləndə özlərini yağ düşmənin əhatəsində görüb Ulu Tanrıya üz tutur və yalvarırlar ki, yaği əlinə düşməkdənsə, onları daşa döndərsin. Möcüzə baş verir, 40 qızın qırxı da daşa dönür. Həmin vaxtdan da bu dağa Qırxqız deyirlər.

Dozak dağı - oronimdir. Tarixi Dizak mahalının təhrif olunmuş adıdır. İrəlində izah olunduğu kimi, o fars dilində “dizak” - “qala” mənasını bildirir. Dizaq - sıra dağlarının adı da Dizak kimi, dağda yerləşən qala adından götürülmüşdür.

Daşlı Təpə - oronimdir (Xocalı bölgəsində təpə adı). Onun zirvəsi daşlı, çınqıllı olduğundan belə adlandırılmışdır.

Dəlikdaş - oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Vulkan mənşəlidir. Səthində təbii oyuqların (Abşeron yarımadasının bəzi çimərliklərində qayalardakı kimi) olması ilə bağlı dağ belə adlanır.

Darılı düzü - oronimdir (Xocalı bölgəsində yer adı). Cənub kəndinin ərazisində dağ ətəyində darı dənli bitkisi əkilən əkin-biçin yerinin adıdır. Zəminin ortasında kiçik meşəlikdə serin sulu bulaq və üstündə “xoruq” (xaç) olan daş -alban piri vardır.

Ziyarət dağı - oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Keçmişdə müqəddəs sayılan, ona tapınan və sitayiş olunan dağ olmuşdur. M.Kalankatuklunun məlum səlnaməsindən “Dizapayt” kimi adı çəkilir. O yazır ki, türk massaget (maskut da yazılır) hökmdarı Sanatürk 337-ci ildə öldürtdüyü xristian missioneri Qriqorisin meyidi tərəfkeşləri tərəfindən gətirilərək burada torpağa tapşırılmış və sonralar Ağoğlan piri kimi tanınmışdır. Məhz buna görə də dağa Ziyarət dağı demişlər.

Kasabet - Ağdərə bölgəsində dağ adı. Hibrid oronimdir. “Kas” türk dillərində “dağ çıxıntısı”, “hündür sahil”, “bet” isə erməni-hay dilində “baş” sözlərindən yaranmışdır. “Kas”ın başqa izahı da var.

Keçəl dağ - oronimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Dağa, belə ad, onun çıpaqlığına, bitki örtüyünün olmamasına görə verilmişdir.

Keçəl yal - spesifik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). O Kərgicahan yaxınlığında yerləşir. Qarabağ silsiləsində aşırımdır. Səthi çıpaq, bitki örtüyü olmadığından xalq arasında ona “keçəl yal” deyilir. Bu səpkili adlara Ağdam, Tərtər, Qəbələ, Gədəbəy, Şahbuz, Şuşa və Şərur bölgələrində də rast gəlinir.

Kətük - toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd və dağ adı). İlk adı Kətikdir, ondan da öncə - Ağdar olmuşdur. Ketik olması Qafqaz Albaniyasındakı Ketik inəbədinin (12-ci yüzillik) adı ilə izah olunur. Əslində, Kətik qədim türk dillərində “gədik” mənasındadır. Bölgənin ərazisində eyniadlı meşə də vardır.

Kilsəli - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində alban kilsəsi olan xarabahğın adı). Kərgicahanın ərazisində dağ meşəsinin içində Kilsəli adlanan qədim yer adıdır. Alban kilsəsinin salıdan uçuq divarlarında diqqəti çəkən milli naxışlar indi də durur. Nankor qonşularımız ermənilər-haylar Yuxarı (dağlıq) Qarabağda ixtişaşlara başlayanda kilsənin divarında bir daşı erməni-hay dilində yazılmış qırmızı rəngli daşla əvəz etmiş, guya kilsə

qriqorian kilsəsinə məxsusdur, yəni alban kilsəsinə saxtakarlıq edərək öz adlarına çıxırlar.

Kilsəli ərazisində diqqəti çəkən vacib bir cəhət də ondan ibarətdir ki, kilsənin yaxınlığında yerləşən qəbiristanlıqda torpağa tapşırılanlar üzü qibleyədir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə bura son orta yüzillikdə yaşayış məskəni olmuşdur.

Kiçik Kirs dağı - spesifik oronimdir (Xocalı və Şuşa bölgələrində dağ adı). Böyük Kirs dağından fərqləndirmək, ayırmaq üçün belə adlanmışdır. Onun zirvə hündürlüyü 1374 m. Kirs, qeyd etdiyimiz kimi “böyük, uca, sıldırımli dağ” mənasındadır.

Güllücə dağı - fitonim-oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Dağın səthində üstünlüyü təşkil edən bitki örtüyünə - çoxlu gül-çiçək olmasına görə dağa xalq arasında Güllücə adı verilmişdir.

Mavaz - oronimdir (Yuxarı - dağlıq Qarabağda dağ və kənd adı). Onun mənşəyi ehtimal ki, qədim türk dillərində körpə uşaqlara himayəçilik edən Umay ilahəsinin adından və “Vaz” sözlərindən yaranmışdır (mənası “dağ çökəyi”). Həqiqətdə də bu dağın zirvə yağışlılığına hələ uzaq keçmişdən indiyədək körpə uşaqlar xəstələndikdə buraya - ziyarətə gətirilməsi məlumdur.

Məhəmməd Ağanın yaylağı - antroponim-oronimdir (Xocalı bölgəsində yaylaq-yurd adı). Qarabağın zəngin adamlarından olan Məhəmməd Ağanın Mıxtökən dağının şərq zirvəsi döşündə şəfəli alp çəmənliyinə bürünmüş yaylaq yurdu yerləşirdi. 91 yaşlı anam Ağca nənə danışdı ki, o hələ lap balaca uşaq vaxtında Məhəmməd Ağanın söz-söhbəti el-obanı gəzirdi. Ağca yaylağa köhlən atın belində qabaqda, xanımı isə zəngin xalılardan düzəldilmiş kəcavada nöqərlərin çiyinləri üstündə aparırdı. Bir müddət sonra isə onların arxasınca cins mal-qara, qoyun, keçi sürüsü mələyə-mələyə yola düşərdi.

Məhəmməd ağanın dağ evinin xarabalığı indi də qalmaqdadır.

Murov dağ - oronimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Onun etimologiyası hələlik açılmamış sirt olaraq qalır. Bu adı ilk dəfə 13-cü yüzillikdə coğrafiyaçı Zəkəriyyə Qəzvini qeyd etmişdir.

Mıxtökən dağı - spesifik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Dağın alp otluqlu zirvəsinə aparın yol çınqıllıqla örtülmüşdür. Bu sərt və dik yoxşulu yolla yaylağa hərəkət edən qoşqu heyvanların, mal-qaranın dımaqlarından nal, mıx qopub düşərdi, yolun daş çınqıllarına davam gətirə bilməzdi. Ona görə bu dağa xalq arasında Mıxtökən dağı demişlər.

Məmmədadzor - hibrid patro-oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Şəxs adı Məmməd və sonradan ona əlavə olunmuş erməni-hayca "dzor" - "dəre" sözlərindən ibarətdir. "Məmmədin dəresi" deməkdir. Bu adda yaxınlıqda kənd də vardır.

Sağsağan dağı - zoonimik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Dağ, burada tez-tez rast gəlinən sağsağan quşunun adm-dan götürülmüşdür.

Tuğ dağı - Etnosla bağlı oronimdir (Xocavənd bölgəsində dağ adı). Mövqeyinə - qədim Tuğ kəndinin yaxınlığında yerləşdiyinə (zirvəsində eyniadlı qalanın xarabalığı indi də durur) görə bu sıldırımli dağa da Tuğ türk tayfasının adı verilmişdir.

Rus dərəsi - oronimdir (Xocalı bölgəsində meşə adı). Canhəsən kəndinin cənub ətəyində sıx meşəli dərədir. 19-cu yüzilliyin ortalarında Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra rus əsgərləri bu diyarda görsənməyə başlamış və ilk dəfə bu dərədə peyda olanda kənd əhalisi bununla əlaqədar dərəyə "rus dərəsi" demişdir.

Sarıbaba dağı - antropnim oronimdir (Şuşa və Laçın bölgələrinin sərhəddində dağ adı). Bu dağda Sarıbaba adlı sitayiş yeri - pır (ocaq) olduğundan ziyarətqaha çevrilmiş və onun adilə Sarıbaba dağı adlanmışdır.

Üçtiq dağı - spesifik oronimdir (Xocalı bölgəsində dağ adı). Çox güman ki, Üçtaq - üç tağ sözünün təhrifidir. Dağ, tutduqı coğrafi mövqeyinə görə belə adlanmışdır.

Həsən qaya - antropnim oronimdir (Ağdərə bölgəsində dağ adı). Həsən adlı şəxsin başçılığı altında kənd salınmış və kəndin adı dağa verilmişdir.

Çaxmaq zirvəsi - spesifik oronimdir (Şuşa bölgəsində dağ adı). Dağa, onun zahiri görüntüsünə görə, yəni şiş formasında olmasına görə belə ad verilmişdir. Etnonim türk mənşəli Çaxmaq

tayfasının adını daşıyır. Əslində isə həmin dağ ərəzində polad parçasını çırpanda qıgılcım saçan çoxlu çaxmaq daşı olduğu üçün belə adlanmışdır.

Ceyrandağ - zoonimik oronimdir (Şuşa bölgəsində dağ adı). Qarqar çayının hövzəsində meşəli dağdır. Xalq deyiminə görə, ovçu dağlar gözəli - ceyranla rastlaşanda o körpə balasına süd verirmiş. Balasına süd verməsi onu ölümdən qurtarmışdır. Həmin ana ceyranın adilə meşədə ocaq (pır) də var. Elə dağa da pırlə əlaqədar Ceyrandağ adı verilmişdir.

Yağlı təpə - spesifik oronimdir (Xocalı bölgəsində təpə adı). Kərgicahan qəsəbəsi yaxınlığında yerləşir. Bölgənin ahıl nəslinə yaxşı məlumdur ki, təpədə tərkibi yağlı bitkilərə rast gəlinir ki, bu da mal-qaraya yaxşı yem otlığıdır. Bu səbəbə təpəyə "Yağlı təpə" demişlər. Bu kefiyyəti özündə ehtiva edən adlar tarixi Zəngəzurda - Yağlı dərə, Laçın bölgəsində Yağlı dərə çayı rast gəlinir. Yağlı təpə adlı toponim Xankəndi yaxınlığında da vardır.

Yalobakənd - spesifik toponimdir (Xocalı bölgəsində kənd adı). O üç sözdən "Yal", "oba" və "kənd" sözlərindən yaranmışdır. "Yal" - "dağ belı" mənasındadır. Adı çəkilən kənd mövcud olmuş "oba" əsasında meydana gəlmişdir. Kosalar kəndi yaxınlığında.

Xocayurd dağı - spesifik oronimdir (Ağdərə, Kəlbəcər və Xocalı bölgələri ərəzilərində dağ adı). Hündürlüyü 2402 m. Burada yaylaq yurdları olmuşdur. Oronim Xoca (tacir, alverçi) və yurd sözlərindən yaranmışdır.

Xoruz təpə - etno-oronimdir (Xocalı bölgəsində təpə, yüksəklik adı). Cəmilli kəndi yaxınlığında yerləşir. Tədqiqatçıların fikrinə görə Xoruztəpə oronimi türkdilli Kəngərli tayfa birliyinə daxil olan Xoruz (Xoroz, Xoruz da yazılır) tirəsinin adı ilə əlaqələndirilir.

HİDRONİMLƏR

Ağçay - hidronimdir. Qarqarçayın sol qollarından biridir. Xocalı bölgəsi ərazisindən də eyniadlı çay axır. Çayların suyu dumduzu və içməyə yararlı olduğundan belə adlanır.

Araz çayı - spesifik hidronimdir. Tarixi Qarabağın cənub sərhəddi boyu axır. "İslam hökmlərinin fəlsəfəsi" kitabında (38-ci "Babqapı"sında) göstərilir ki, məşhur Əshabi-Rəs tayfası Həzrəti Süleymandan qabaq yaşamış və onların yaşadığı məmləkətdə çayın adı Araz (başqa qədim mənbələrdə "Ərəss") olub. Uzunluğu min km-dən çox olan bu çay Kiçik Asiyanın şərqindən başlayır və Azərbaycanda Qızıl-Ağac körfəzində Xəzərə tökülürdü (fikir verin, qədimdə Araz Kür çayına qovuşmadan sərbəst, ayrıca axaraq dənizə gedirmiş). Bu çay atəşpərəstlərin müqəddəs kitabı "Avesta"da "Daiutua" kimi qeyd olunur.

Araz qədim mənbələrdə: Araks (yunan), Erask (ərməni-hay), Ərras (ərəb), Ərəs (fars) kimi də göstərilmişdir. Araz çayının adına Hekateyin (m.ö. 6-cı yüzillik), Herodotun (m.ö. 5-ci yüzillik) əsərlərində də rast gəlinir.

Onun sahillərində yaşayan qədim türk mənşəli tayfaların dillərində Araz (Ərəz, oraz, uraz) - "sakit axan", "xeyirxah", "fayda verən" sözlərindən yaranmışdır.

Urartu mənbələri bu hidronimi daha qədim vaxtlarda - m.ö. 8-ci yüzillikdə Mina adlandırıldığını yazır və Urartu çarı I Arkişti Mina çayını keçərək tarixi Qərbi Azərbaycana (indiki Ərmənistana) hərbi yürüş etməsi göstərilir.

Mina sözü Altay dil ailəsinə mənsub olub tunqus - mancur dillərində "mu, mie" - "su" mənasını verir.

Əslində, Araz hidronimi onun sahillərində yaşayan və tarix boyu ondan faydalanan qədim türk mənşəli tayfaların dillərində Ərəz, Uras, oraz (uraz) - yəni, bir daha təkrar edirəm, "dinc, xeyirxah, fayda verən" sözlərindən yaranmışdır. Həqiqətən də, Kür çayı ilə müqayisədə Araz nisbətən sakit, dinc axarilə fərqlənir.

Təsadüfi deyil ki, el-obada Kür çayına - "Dəli Kür", Araza isə "Xan Araz" deyilir. "Araz çayının suyu şirin, ləzzətli və yüngüldür" (İbn Havqal, ərəb coğrafiyaçısı). Dövrümüzün Araz çayı

Türkiyədən mənbə götürüb tarixi Qərbi Azərbaycan (indiki "Ərmənistana") ərazisindən keçərək Azərbaycanın Muğan çöllərində - Sabirabad yaxınlığında Kür çayı ilə qovuşur. İndiki uzunluğu 1072 km-ə bərabərdir.

Balıca çay - hidronimdir (Xocalı bölgəsində çay adı). Başlanğıcını Balıca yaylaqlarından alıb Xocalı bölgəsinin ərazisindən axaraq Qarqar çayına tökülür. Çay coğrafi mövqeyinə, yaylaq Balıca (xatırladaq ki, "bali, boli" türk tayfasının adı ilə bağlıdır) kəndinin yaxınlığından axmasına görə belə adlanmışdır.

Vaçar çayı - hidronimdir (Ağdərə bölgəsində çay adı). Xaçın çayının sol qoludur. Dil mənsubiyyəti və mənşəyi hələlik dəqiq açılmamışdır. Hidronimin alban dilinə mənsub olması ehtimalı var (Vaçe, Vaça, Vaçar - alban çap adlarını yada salaq).

Qarqarçay - hidronimdir. Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Ağdam, Ağcabədi bölgələri ərazisindən keçən uzunluğu 115 km olan çay adıdır. Miladdan da öncə onun hövzəsində yaşamış aborigen türk mənşəli Qarqar tayfasının adını əks etdirir. Qarqar knyazlığı, Qarqar düzü, Karkar şəhəri, Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif bölgələrində bir neçə Qarqar yaşayış məskəni tarixdə silinməz izlər qoymuşdur. Onun sorağı Şimali Qafqazdan, Orta Asiyadan, Balkan yarımadasından, Homerin bəşəri "İlliada" dastanından gəlir.

Hidronimin açımı belədir: "qırğı ər" ("şığışyan ər"), "ərsar", "ərsar" və çağdaş dövrümüzə Qarqar formasında çatmışdır.

Dar çay - spesifik hidronimdir (Xocalı bölgəsində çay adı). Dağ çayıdır. Xankəndi şəhərindən Canhəsən, Kosalar, Cavadlar... kəndlərinə gedən yolun kəsiyində hündürlüyü 7 m olan şələlə diqqəti çəkir. Gur sulu çay yuxarı və aşağı axarında sanki məcrasına sığmır, məcra ona darlıq edir, mane olur. O ensiz keçidlərdən, dərələrdən, qayalıqları yararaq nərildəyə-nərildəyə baş alıb gedir. Əhali bu əlamətinə görə ona hələ çox qədim vaxtlardan Dar çay adı vermişdir. Dar çay bol suyunu Qarqar çayına gətirir.

Daşaltı çayı - spesifik hidronimdir. Şuşa bölgəsində çay adıdır. Çaya belə ad, onun coğrafi mövqeyinə görə verilmişdir. O, Daşaltı kəndinin ərazisindən axır.

Zarışlı çay - etno hidronimdir (Şuşa bölgəsində çay adı). Qarqar çayının sol qoludur. Zarışlı kəndinin yaxınlığından axdığına görə, yəni coğrafi mövqeyinə görə ona Zarış türk tayfasının davamçıları - zarışlıların adı verilmişdir. O, Xəlfəli çayı ilə qovuşaraq Qarqar çayını əmələ gətirir.

İncə çay - spesifik hidronimdir (Ağdərə bölgəsində çay adı). Mənbəyini Qarabağ dağ silsiləsindən alıb əsas etibarilə Tərtər və Yevlax bölgələrinin ərazisindən keçərək Kür çayına tökülür. Çaya belə ad, onun eyniadlı dərənin və kəndin yaxınlığından axmasına görə verilmişdir.

İsaxan çayı - antroponim hidronimdir (Xocavənd bölgəsində çay adı). Füzuli bölgəsinin ərazisindən axan məşhur Quruçay çayının sol qoludur. İsaxan adlı şəxsin adını daşıyır.

Kərgicahan çayı - etnohidronimdir (Şuşa bölgəsində çay adı). Qarqar çayının sol qoludur. Eyniadlı kəndin yaxınlığından axdığına görə, belə adlanmışdır. Hidronimin açımı Qarqar etnonimindəki izahla - "qırğı ər" tayfasının məkanı anlamı ilə bağlıdır.

Kür çayı - spesifik hidronimdir. Zaqafqaziyanın əsas su arteriyası, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın ərazilərindən keçib Xəzər dənizinə tökülür. Uzunluğu 1515 km, o çılğın, kür xüsusiyyətinə görə belə adlanmışdır.

Azərbaycanda yaşayan türk qızlıqların və buduqluların dilində indi də "Kür" sözü "su, çay" mənasında işlənir.

Qafqaz Albaniyasının (indiki Quzey Azərbaycan) ən qədim qüdrətli türk mənşəli tayfalarından biri - albanlar m.ö. Kür çayının orta axarında yaşamışlar.

Kür çayı haqqında antik mənbələrdə də məlumatlar vardır. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, gürcü və erməni-hay dilli mənbələrdə "Kor, Kur, Kir, Kirn, Əl-kurr, Mktuari" və s. və i.a. kimi adlar çəkilir. Kür hidroniminin türk dillərində "bol" (suyu), "sürətli", "inadkar", "güclü", "məğrur" mənalarını daşıyır.

Həqiqətən də Kür çayı Cənubi Qafqazda ən böyük və bol suyu olan çaydır.

Köndələnçay - spesifik hidronimdir (Xocalı bölgəsində çay adı). Mənbəyini Böyük Kirs dağının ətəklərindən götürür. Uzunluğu 102 km. **Sularını Araz çayına gətirir.** Köndələnçayın

hövzəsində son Tunc dövrü və antik dövrə aid arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Türk mənşəlidir - "eninə, əyri axan çay" deməkdir.

Sunca çayı - spesifik hidronimdir (Xocalı bölgəsində çay adı). Xocalı çayının sol qoludur. Sincinka kəndinin yaxınlığından axdığına görə belə adlanmışdır. Qarabağın axırıncı xanı Mehdiqulu xanım (1806-1822) dövründə Rusiyadan göndərilmiş hərbi Sunca alayı öncə burada - Xocalı ərazisində hərbi düşərgə salmış, adını da məskunlaşdıqları yerə vermişlər. Həmin yerin adı ilə çay da qısa olaraq Sunca adlanmışdır.

Tərtər çayı - etnohidronimdir (Kəlbəcər, Ağdərə, Tərtər və Bərdə bölgələrinin ərazisindən axan çay adı). Kür çayının sağ qoludur.

Tərtər adı ilk dəfə 7-ci yüzillikdəki hadisələrlə bağlı alban səlnaməçisi M.Kalankatuklunun kitabında erməni-hay dilinə uyğun şəkildə - Trtu kimi çəkilir. Çayın adını 9-cu yüzilliyin ərəb müəllifləri Əl-Bələzuri "Turtur", Əhməd ibn Asəm Əl-Kufi - "Tərtər" formasında qeyd etmişlər.

Bəzi alimlərə görə çay öz adını 4 türk qıpçaq tayfa birliyinin adından almışdır ("Dörd ər").

Türksünas O.Süleyменова görə "rus knyaz"ı İqora qarşı vuruşan polovets tayfasının bir qolu "tertob-ıçlər" idilər.

Bəzi mənbələrdə o "tert", "tört", "tert oba" şəklində də rast gəlinir.

Torağay çay - zoonimik hidronimdir (Ağdərə, Tərtər bölgələri ərazisindən axan çay adı). Tərtər çayın sol qoludur. Çaya belə ad Torağay təpəsinin yaxınlığından axdığı üçün verilmişdir.

Xalq deyiminə görə, burada çoxlu torağay quşu olduğuna görə belə adlanmışdır.

Turşsu çay - spesifik hidronimdir (Şuşa bölgəsində çay adı). Turşsu müalicə keyfiyyətli mineral bulaqların yaxınlığından axdığına görə belə adlanmışdır.

İsa bulağı - hidronimdir (Şuşa bölgəsi ərazisində meşəlikdə bulaq adı). Qarabağın ən qədim (bəlkə də Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılma dövründən mövcuddur) bulaq adlarından biridir. Yerli mənbələrdə göstərilir ki, Albaniyada xristian dini -

Tək Allahlıq qəbul olunanda İsa peyğəmbərin adı hər yerdə əziz tutulardı. Qədim ənənəyə görə bulaq çəkmək, insanlara su vermək öncə dini xadimlərə ehsan, savab sayılmışdır. Bu məqsədlə Qarabağın ən saf və şəffaf sulu bulağı İsa peyğəmbərin adıyla adlandırılmışdır.

Bu peyğəmbərin adım daşıyan ikinci bulaq (o da sərin buz kimi və şəffafdır) İsmayılı bölgəsində məşhur Basqal kəndində yerləşir.

Xanbulağı - hidronimdir (Xankəndinin şimal-şərqində gur sulu bulağın adı). Xankəndi və Xanbulağı Qarabağın son xanı Mehdiqulu xana məxsus idi. Gəlmə erməni-haylar Qarabağın bir sıra toponimləri kimi onu da öz dillərinə uyğunlaşdıraraq "Vrrakn", "gur bulaq gözü", "gur, qaynar" mənasını verir. Yəni Azərbaycan türklərinə məxsus türk mənşəli Xan bulağını da "özünüküləşdirmək" fikrindədirlər.

ALBAN XRİSTİAN DİNİ İSTİLAHLARI LÜĞƏTİNDƏN

Xristianlığın yayıldığı ilk Qafqaz ölkələrindən ön sırada Albaniya durur. Tək Allahlılığı təbliğ edən xristianlıq Qafqaz Albaniyasının ilk dövlət dini olduğunu, 4-cü yüzilliyin başlanğıcında geniş yayılmasını və onun əksər atributlarının Altay qıpçaq türklərindən qaynaqlanmasını və sonra xristian dünyasına keçməsinə nəzərə alaraq dini ədəbiyyatda daha çox işlənən bir qism istilahların aşağıda açımını verməyə lüzum görürəm. Fəqət, bu açmalar ulu əcdadlarımızın zəngin etnomənəvi dəyərlərini daha dərinləndirən anlamağa, təsəvvürümüzün genişlənməsinə əyani yardımçıdır və güman edirəm ki, bu səpkidən məlumatlar oxucular da maraqlı olacaqdır.

Tenqriyə (Səma Allahına, ulu Tanrıya) inam və ibadət ilk dəfə Altayda qeydə alındığı üçün söhbətə də ondan başlayaq.

1. **Apokalipsis** - xristian dininə aid kitabda yazılır ki, "Yesua" adlı birisi "İsusus Xristos"a çevrilmişdir. Altayda sivilizasiya - mədəniyyət iki min il öncə yaranmış, dünya mədəniyyəti-

nin mərkəzinə çevrilmişdir. Dünyanın hər yerindən buraya bilik, savad almağa gələnlər olur. Apokalipsis buna işarə edərək xəbər verir ki, İsa peyğəmbər Tək Allaha inamı - Tenqriyə inamı burada görür. İlk adı "Yesua" sonralar "İsusus Xristos"a çevrilir.

2. **Altay** - Bu dağlar türklərə inam bağışladı, Səma Tenqrisinin - ulu Tanrını tanıtdı, onun ən uca zirvəsi - Üç-Şumer, dünyanın mərkəzi sanılıb, onun haqqında nağıllar, əfsanələr yaranıb, dualar oxunub. Şumer dağı unikal və universal kosmoqonik simvoldur. Qədim qıpçaqlar sonra başqa zirvələrə - uca səmalara söykənən zirvələrə - xan Tenqri və Borusu zirvəsi ətrafına toplaşaraq Tenqriyə inam bəsləyiblər. Bu dağların qayalarında rəsmlər çəkir, mətnlər yazılırdı (sağdan sola, runi yazısı).

Sonra minlərlə dindarlar Tibet dağlarına, Kaylas dağına ayaq açdılar, Tenqriyə tapındılar, ona inam gətirdilər, ziyarət etdilər.

3. **Abbat**. Sinaqoqda (yəhudi din məbədi) müəllimə "abo" və ya "avva" deyərək müraciət olunur. Bu söz Avropanı lərzəyə salmış, hun türklərinin böyük sərkərdəsi Attilanın vaxtında yaranmış - "abata" - "ata yanında olmaq" mənasını ifadə edir.

4. **Altar**, qədim türk dillərində "səcdəgah" deməkdir. O, "Ala tor" sözlərindən ibarət olub "ala-alan, götürən", səma Tenqrisinə (Tanrısına) müraciət, "tör" - şərəfli yer, girişə əks yer - yəni Alanın fəxri yeri - ala tordan, alator, sonra dəyişilərək Alator və nəhayət altar, alteriya şəklinə düşmüşdür.

5. **Aykone**. Qədim türk sözüdür. Açımı belədir: "ürəyini aç", "ürəyindəkiləri danış, de" (Allaha dua edərkən ürəyindəkiləri ona aç, danış).

Aykone artıq bütün Avropa dillərində eyni mənə, məzmun daşıyır ("Ay" - de, danış, "kon-könül" deməkdir). Sonra yaranmış ikona sözünün sinonimidir.

6. **Amin**. Duanın sonu, təsdiqi bildirir. "Müdafiə olunuram, təhlükəsiz vəziyyətdəyəm" - deməkdir. Amin sözü miladdan öncəyə aiddir. Qədim türklər kömək üçün bu sözlə əcdadlarının ruhuna müraciət edirdilər.

7. **Akafist**. Qədim türk sözüdür; "aq apizik", "aq"-xoş, yaxşı, "apizik" (abizik) - həsr etmək; xüsusi dua. Çar taxt-tacına çıxan çarın xeyir-dua mərasimi. Səma Tenqrisini tərifləyən dua.

Xristian kilsəsi bu dua mərasimini türklərdən 7-ci yüzillikdə götürmüşdür.

8. **Boq.** Qədim türk dillərində “əbədiyyət, kainat və əbədi istirahət”, rahatlıq mənasındadır. “Boqun başqa bir izahına görə - Ali şüur, kamala malik varlıq, mütləq kamil, qadir, dünyanı, göyü yaradan və onu idarə edən varlıq”. “Boq-Bok-Boje-Bojiç” - “əbədiyyətə, sükuta çatmaq” mənasındadır.

9. **Qospodi.** Qədim türk dillərində köz bodi” (qoz bodi, qosbodi, qospodi (köz - göz bodi) - yetkinləşmək).

10. **Katalikos.** Qədim türk sözü “katıl”, “katılmaq”, “ittifaq”, “birləşmə” istilahından yaranmışdır, “os” - sonluğu sonralar yunanlar tərəfindən əlavə olunmuşdur. “Katalikos” sözü ilk xristian ruhanisi olmuş parfiyalı Qriqorisin vaxtında (2-3-cü yüzillikdə) meydana gəlmiş və xristian dini vasitəsilə eyni zaman kəsiyində Albaniya, İveriya və Ərməniyədə kilsə xadimlərinə şamil edilmişdir. Müasir anlamda katalikos - din başçısı deməkdir. “Katalikos” sözü hələ qədimdə, qıpçaq türkləri Dərbənddə oturanda (1-2-ci yüzilliklər) ilk dəfə Qafqazda qeyd olunmuşdur.

11. **Kadilo.** Fimiama dolu olan qab-kadilo, katsiya, hansı ki, xristian ibadətində istifadə olunur. Adı çəkilən sözlər qədim türk mənşəlidir - “qarşısını almaq”, tüstü ilə “qəzəbli ruhları qovmaq: katit-kadit-kadilo”.

12. **Kaylas** - Kaylas və Üç-Şumer zirvələri ziyarətə gələn türkləri həyəcana, heyrətə gətirir və sevindirirdi. Tenqriyə ibadət açıq havada, dağların ətrafında icra olunurdu. Çox-çox sonralar Böyük (Ulu) Çölə gəlmiş qıpçaqlar dağ zirvəsini xatırladan təpələr düzəldir, onun ətrafına toplaşaraq ibadət edər, ürəklərindəki dərd-səri boşaldardılar («ay kone», sonra da «ikona» sözləri də ilk dəfə burada yaranmışdır). Türklər ibadət etdikcə yüngülləşər və daxilən, ruhən-mənən təmizlənərdilər.

Göy Səmanı dünyanın çadırı və Tenqrini - Ulu Tanrını orada bildirdilər. İnam artdıqca başlarını yuxarı - göyə tutub, “Boq, Alla, Xoday, Xudaya” deyirdilər.

13. **Kilsə.** Türklər dini məbədlərə “kilisa” deyirdilər. Kilisə müqəddəs Kaylas dağının adıdır. Qədimdə türklər onun ətrafında toplaşaraq Tenqriyə (Səma Tanrısına) ibadət edərdilər. Qədim

kilsə məbədləri kərpicdən, özü də xaç şəklində olan özül üzərində tikilirdi. Belə kilsələr türk ustaları tərəfindən erməni-haylar məskunlaşdıqları yeni torpaqlarda - Ərməniyədə də inşa olunmuşdur. Kilsələr, məbədlər dağ kimi şişvari tikilir, dağ zirvələrini xatırladırdı və Tenqriyə tuşlanmış halda, möhtəşəm, əzəmətli. Kilsələrin altarı, bir qayda olaraq Ulu Şərqə - Altaya tuşlanmış, sonra bu ənənə bütün xristianlıqda qəbul olunmuşdur.

Xristian ermənilər-haylar üçün inşa olunan ilk kilsələrin divarlarında türk üstalarına mənsub tamğalar (möhür) var. Onların sayı 23-dür.

Zvardnots, Dvin, Kotavank, Djvari və başqa yaşayış yerlərində türk dili yazıları tapılmışdır. Qədim türk dini abidələri Dağıstanda, Tatarıstanda, Başkortostanda, Kazaxstanda (Aktyubinsk yaxınlığında) da mövcuddur.

Kilsə mahnıları da qədim türklərdən götürülmədir.

Rusiya kilsə şərqilərində “Znamyonni”, “Kryukovi” - türkcə “dini əlamət, işarə” bildirir. İkinci söz “körk”dən ibarət olub qədim Altaym kilsə mahnılarında da saxlanmışdır...

Qafqazda ilk xristian kilsəsinin əsası Albaniyada 304-cü ildə qoyulmuşdur. Şəki bölgəsində Kiş kəndindəki məbəd isə ilk alban kilsələrindən olub daha qədim dövrə aiddir.

14. **Kolokol.** Vətəni Tibetdir. Onun miladdan çox-çox öncə Ablom adlı türk ixtira etmişdir. Dərbənddə qərar tutmuş qıpçaq türklərdə olan kolokoldan birinci buraya gəlmiş ermənilər-haylar istifadə etmişlər. Türklərin hədiyyə verdiyi Tibet zəngi burada (Eçmiadzin kilsəsində) saxlanr.

15. **Monastr.** “Manasa”, türkcə “ruh”, “tar” - “xilas et!” Ruhun günahlardan təmizlənməsi, xilas olunması mənasım daşıyır.

Qeyd: Beləliklə, Altay Tək Allahlığın qədim və ilk beşiyi olmuşdur. Allaha - Səma Tenqrisinə (Tanrıya) ilk inam gətirənlər isə qədim türklərdir. Altayın əski dilində “türk” sözünün bir sıra mənası, izahı olmuşdur ki, onlardan biri də təsadüfi deyil ki, «Səma ilə doldurulmuş ruh» daşıyıcısı deməkdir.

TARİXİ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN – İNDİKİ «ƏRMƏNİSTAN»IN İZAHLI TOPONİMİK LÜĞƏTİNDƏN

Öncə etiraf edim ki, milli etnomənəviyyatımızın ən dəyərli amillərindən biri Azərbaycanın uzunömürlü türk mənşəli toponimləridir.

Azər türk əhalisinin öz doğma dedə-baba yurdlarından - "Ərmənistan"dan (21-ci yüzilliyin astanasında) vəhşicəsinə qovulması, dünya ictimaiyyətinin gözü önündə dövlət səviyyəsində "etnik təmizləmə" siyasətinin həyata keçirilməsinin acılarını yaşadığımız bir çağda tarixi Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlarının diqqətlə öyrənilməsi, elmi şəkildə işlənilib çap olunması və geniş yayımı fəvqəladə əhəmiyyət, aktuallıq kəsb edir. Bu tarixi həqiqətlər hörmətli ağsaqqalımız, akademik Budaq Budaqov və xalq arasında geniş tanınmış tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayev "Ərmənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" adlı sanballı əsərində (1998-ci il) öz real və dolğun əksini tapmışdır.

Müəlliflərə dərin minnətdarlıq hissi bildirərək biz həmin kitabdan və bu səpgidən olan digər mənbələrdən istifadə edərək kitabımızda toxunduğumuz məsələ çərçivəsində adı çəkilən diyarın - tarixi vətənimizin toponimik lüğətindən nümunəvi parçanı diqqətinizə çatdırmağı rəva bildik.

Beləliklə:

Tarixi Qərbi Azərbaycanın (indiki "Ərmənistan") toponimik fondundan

Tarixi xoronimlərin (mahal adlarının) izahlı lüğətindən

Ağababa mahalı - Tarix boyu Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin tərkibində olmuşdur. Passiv spesifik xoronimdir. Rusiya imperiyasının işğalçılıq müharibəsi nəticəsində Tiflis quberniyasının (Qars qəzası) Ağababa nahiyyəsi şəklində Rusiyanın hüdudlarına qatılmışdır.

Şura hökuməti dövründə - 1930-cu ilə qədər Gümrü qəzasının Ağbaba nahiyyəsi adlanmış, sonra onun ərazisində Amasiya inzibati rayon yaradılmışdır.

Ağababa adlı, İrəvan xanlığı ərazisində kənd də olmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə, bu kənd öz adı yaxınlıqdakı dağ adından götürmüşdür. Ağbaba dağında müqəddəs ocaq - piri vardır ki, əhali arasında Ağababa piri kimi tanınır. Dağ adını ondan almışdır. Ağababa dağ silsiləsi Baş Güney, Qaya Güney, Qızıl-dağ, Keçid, Keçəldağ, Göydağ, İkiqat, Naxoşdağ, Tayaqaya və b. zirvələri qeyd alınmışdır. Göründüyü kimi bu oronimlərin hamısı şəffaf türk mənşəlidir. Ağababa isə "Əxi-baba" adının təhrif formasıdır (ərəbcə "babanın qardaşı, ekizi" deməkdir).

Qırxbulaq mahalı - Tarixi İrəvan xanlığında mahal adı. Spesifik xoronimdir.

17-ci yüzillikdən öncə İrəvan əyalətinin Kotak mahalı adlanırdı. Sonralar mahal ərazidə yerləşən məşhur Qırxbulaq kəndinin adından götürülmüşdür. Ərmənilər-haylar onu tərcümə edərək "Xotatsaxpyur" kimi işlədirlər.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində yerli azər türkləri qovulmuş, onların yurdunda Türkiyədən gəlmə erməni-haylarla məskunlaşdırılmışdır.

1940-cı ildə "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında bölgə Aqunq adlandırılmışdır.

Quqar - "Ərmənistan"ın Pəmbək bölgəsində tarixi mahal adı. Ərməni-hay dilli mənbələrdə Quqark kimi 5-ci yüzillikdən çəkilir (M.Xorenatsi). Quqarlar m.ö. 7-ci yüzillikdə şimaldan gələn sakların (skiflərin) tərkibindəki türk mənşəli tayfa adıdır. Quqarçay hidronimi (bölgədə) həmin tayfanın adını əks etdirir.

Dərələyəz mahalı - Bu tarixi azər türk mahalı Şərur-Dərələyəz vilayətinin dağlıq hissəsini əhatə edirdi. Passiv xoronimdir. Məlum Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiya ərazisinə qatılmış, ölkədə ərazi inzibati bölgüsü aparılaraq İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasına daxil edilmişdir.

Şura hökuməti dövründə onun ərazisi iki: Keşişkənd və Soylan rayonlarına bölüşdürülərək Dərələyəz mahal adı sıradan çıxarılmışdır.

Dərələyəz dağ silsiləsi isə Hayotsdazor adlandırılmışdır.

Dərələyəz, azər türkcəsində "dərə" (Vadi mənasında) və Alagöz türk tayfasının adından yaranmışdır.

Zəngəzur mahalı. Zəngəzur dağ silsiləsilə Qarabağ yaylası arasında yerləşir. Passiv xoronimdir. Mahala Zəngi dərəsi də deyilir. Rus imperiyasının işğalı dövründə Zəngəzur mahalı Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

Şura hökuməti vaxtında "Ərmənistan SSR" hüduklarına qatılmış və bu ərazidə dörd: Məğri, Qafan, Gorus və Qarakilsə rayonları yaradılmışdır.

Tarixi Zəngəzur mahalının yaşayış məskənlərilə bərabər onun ərazisində yerləşən dağ, yaylaq yurdları, çay və bulaq adları da sırf türk mənşəlidir (Qarıcıq, Xustub, İşıqlı, Bərgüşad, Gəzbel dağ adları, Miyanbutu, Şahbaz yurdu, Sələfir, Şükretas, Dərbənddaşı adları Hüseynbəyçimən, Savxan, Xəlləgah yaylaq yurdları, Oxçuçay, Bəsit, Bazarçay (Bərgüşad), Gilan, Məğri, Saqqarsuyu çayları, Darbərə, Kahlan, Şırşırı, Haralaybkovlu, Bəhrəmbəy bulaqları) və s.

Karpibasar mahalı - Tarixin müəyyən zaman kəsiyində İrəvan xanlığının tabeliyində mahal adı. Passiv xoronimdir. Mahalın mərkəzi Böyük Karbi olmuşdur. Tarixi Qərbi Azərbaycanın qədim oronimlərindən biridir. Mənbələrdə onun adı müxtəlif formalarda diqqətə çarpır: "Qərbi qalası", "Gərbi, Kərbi" və "Karpi". Karpi adı çəkilən mahalın ərazisində yerləşən qala adıdır. Qalanın sahibi türk Şeyx Həsən olduğu göstərilir. Karpi xoroniminin arealı genişdir. Aparılmış tədqiqat işləri toponimin türk mənşəli olmasını göstərir.

Çuvaş dilində "kar, qar" - möhkəmləndirilmiş yer, "qala" mənasını daşıyır. Çox ehtimal ki, toponimin sonluğu "pi" ("bi") sözü "məskən" deməkdir. (Kaspi: "kas" və "pi" - kasların yeri, yurdu).

Göyçə mahalı. Bu tarixi mahalın hüduqları Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş bir ərazini əhatə edirdi. Passiv xoronimdir.

İlk dəfə miladın 488-ci ilində Alban kilsəsinin Aluen (Aquen də yazılır) toplantısında Koççay (Göyçə hidroniminin qədim erməni-hayca yazılışdır) keşişinin də iştirak etməsi qeyd olunmuşdur. I Şah İsmayıl Xətəinin dövrünə aid fərmandə "Göyçə mahalı" adı işlənmişdir.

Müxtəlif tarixi mənbələrdə; "Göyçə Tengiz", "Qoqca Tengiz", "Qeqarkuni gölü" şəklində rast gəlinir. Gölün erməni-hay

dilində "Şevan" adı orta yüzilliklərə aiddir. Əslində, "Sevan" erməni-hayların dilində "Sevanq" formasında işlənmişdir. Gölün içərisində "Ada" adlı kiçik bir ada vardır ki, orada azər türkləri - yerli sakinlər tərəfindən Qaravəng adlı monastr tikilmişdir. Ərmənilər-haylar bu adı dillərinə tərcümə edərək "Sev-vank" adlandırmışlar (tərcüməsi «Qara monastr»).

Monastrın yerləşdiyi ada erməni-hay dilli mənbələrdə (11-ci və 17-ci yüzilliklərdə) "Sevank adası" kimi qeyd olunmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə, 17-18-ci yüzilliklərdə günahkar sayılan erməni-hay monaxları Eçmiadzin kilsəsinin qərarı əsasında buraya sürgünə göndərilmişlər.

Şura hökuməti dövründə "Göyçə" hidronimi fərmanla "Sevan" adlandırılmışdır.

Göyçə mahalı tarixən azər türkləri yaşayan bölgə olmuşdur, 18-ci yüzilliyin ortalarından bu mahal Eçmiadzin kilsəsinin yox, Kəlbəcər bölgəsində yerləşən Xotavəng monastrının idarəsi altında olmuşdur. Gölün sahillərindəki ərazidə olan Kamaxi, Batakal, Pşmakal, Buğdatəpə, Qaradonlu, Portak, Korataq, Ozan, Teqqi və b. azər türklərinin yaşayış məskənləri Göyçənin içərisindəki monastrın nəzarəti altında idi. Yazılışından da görünür ki, çəkilən kənd adları erməni-hay dilində təhrif olunmuş türk mənşəli toponimlərdir.

Musa Kalankaytuklu məşhur səlnaməsində yazır ki, (697-ci ilə aid məlumatda) Göyçənin içərisində adada qalanı tutduqdan sonra Mərvan ibn Məhəmməd "oradan o Ərməniyəyə keçib Bizans və erməni qoşunlarını məğlub etdi".

Vaxtilə İrəvan xanlığına mənsub olan bu səfəli yerlər çar Rusiyası dövründə İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

"Ərmənistan SSR"də inzibati ərazi bölgüsü aparılarkən Göyçə mahalının torpaqlarında beş rayon - Çəmbərək, Basarkeçər, Aşağı Qaranlıq, Kəvər və Yelenovka rayonları yaradılmışdır.

Göyçə Azərbaycanın el sənətkarları - aşıqların beşiklərindən biri sayılırdı; Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban, Aşıq Musa, Aşıq Qasım, Aşıq Nəcəf, Aşıq Sayad, Aşıq Məhərrəm, Aşıq İmran buradan çıxmışlar.

Gorus mahalı - Miladın 18-19-yüzlilliklərində keçmiş Zəngəzur qəzasında mahal adı. Passiv etnonomimdir. (indiki "Ərmənistan"ın Gorus rayonu).

Mahalın adı Qafqaz Albaniyasının Qoroz qalasının adından götürülmüşdür (M.Kalankaytuklu). Qoroz qalasının adı hələ 11-ci yüzilliyə aid mənbədə də çəkilir. Qədim türk mənşəli "qerus" tayfasının adını əks etdirir. Elmi ədəbiyyatda bu tayfanın adı Qors, Xors, Xoruzlu, Hors formalarında rast gəlinir.

Loru mahalı - Rusiyanın işğalçılıq müharibəsindən sonra Loru mahalı ərazisində Tiflis qəzası daxilində Borçalı distansiyası yaradılır. 1880-ci ildə Borçalı qəzası təşkil olunur və onun ən böyük nayihəsi, Borçalının dağlıq hissəsini əhatə edən Loru olur. Ona Dağ Borçalısı da deyilir. Passiv xoronimdir.

1918-ci ilin oktyabr ayında erməni-hay daşnak hökumətinin silahlı qüvvələri Borçalıya hücum çəkərək Loru və Pəmbək bölgələrini zəbt etdilər. Yanvar 1919-cu ildə Tiflisdə keçirilmiş "Ərmənistan"-Gürcüstan konfransında Loru nayihəsi neytral zona elan edilir və ... 1921-ci ilin sonunda iki bolşevik hökuməti arasında razılığa əsasən Loru mahalı "Ərmənistan"a verilir. 1922-ci ilin dekabrında Voronsovka bölgəsi də "Ərmənistan"ın Loru-Pəmbək qəzasına qatılır. Beləliklə, "Ərmənistan"ın hüduclarına qatılmış Loru mahalı ərazisində dörd rayon – Barana, Allahverdi, Cəlal oğlu və Vorontsovka inzibati rayonları yaradıldı. Sonrakı illərdə türk mənşəli üç rayon adı (Barana, Allahverdi və Cəlal oğlu) dəyişdirildi.

Pəmbək mahalı - Pəmbək və Bazum dağ silsilələri arasında yerləşən ərazinin tarixi adı. Passiv xoronimdir. Şura hökuməti dövründə mahalın torpaqları iki: Hamamlı və Böyük Qara Kilsə inzibati rayonlar arasında bölüşdürüldü.

Mənbələrin məlumatına əsasən tarixin müəyyən zaman kəsiyində Borçalı xanlığına daxil edilmişdir. Şura hökuməti dövründə rayon adları erməni-hay adları ilə əvəz olundu. Pəmbək mahalının adı isə rayonlaşdırma ilə əlaqədar "sıradan" çıxarıldı - rəsmən sənədlərdən silindi.

Saatlı mahalı - Keçmiş İrəvan əyalətinin ərazisində yerləşmiş mahallardan birinin adı. Passiv etnonomimdir. 14-cü yüzil-

likdə türk Ağqoyunlu hakimi Ararat əyalətinin əmiri Əmir Saadın adı ilə bağlıdır. Tabeliyində olan türk tayfası onun ad ilə Saadlı, (sonralar metateza nəticəsində Saatlı) adlanmışdır. Hətta, Arpa çayını aşağı axarı və xan Arazın sol sahilinə Çuxur Saad adı verilmişdir (erməni-hay mənbələrində "Sahatanom"). Çuxur Saad vaxtilə geniş ərazini əhatə edirdi. 16-cı yüzillikdə bu əyalət Dərəçiçək, Abaran və Şirəkəli mahallarına çevrilmişdir.

Qaraqoyunlu hakim İsgəndərin dövründə saatlıların hakimiyyətinə son qoyulduğundan onun azərbaycanlı türk əhalisi müxtəlif əyalət və mahallara və Qarabağa köçmüşdür.

Qarabağ xanlığının ana şəhər-qalası - Şuşanın inşa olunmasında Saatlı türkləri yaxından iştirak etmiş və məskunlaşdıqları məhəlləni öz adları ilə - Saatlı adlandırmışlar. Hətta 19-cu yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda 15 ailədən ibarət Saatlı eli yaşayırdı.

Quzey Azərbaycanda Saatlı, Gürcüstanda Dmanisi bölgəsində Saatlı etnonimləri bu qədim tayfanın məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Sisyan mahalı - Qafqaz Albaniyasının qədim və tarixi Sisakan əyalətinin adı. Passiv etnonomimdir. Sonrakı dövrdə mahala çevrilmiş və adını Sisyan kənd adından götürmüşdür. O m.ö. 7-ci yüzillikdə Cənubi Qafqaza axın etmiş türk mənşəli sakların məskunlaşması ilə yaranmışdır. Si - Sakan, Ar-Sak, Bala (Pala) – Sakan, Sakasin, Sakasena (Şakaşena) və s. və i.a. etnonimlər sak türk tayfalarının ad ilə bilavasitə bağlıdır. Sisyan (Si-sakan) sakların içərisində "Si" sülaləsinin adından və "Sakan" ("Saklar") sözlərindən yaranmışdır. 13-cü yüzilliyin əvvəllərinə aid mənbədə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Saqanans-Sakan yurt (sakların yurdu), Zaqatala bölgəsində Sakantala və b. etnonimlərdə əksini tapmışdır. Qədim erməni-hay dilli mənbələrdə Si-uni ("uni" -şəkilçisi erməni-hay dilinə urartululardan keçmiş - "ölkə", "diyar" deməkdir) orta yüzilliklərdə Sisacan adlanırdı. 1590-cı ilə aid türkçə mənbədə "Sisyan" kimi qeyd olunur. Sisyan etnonimi Sisakan adının təhrif formasıdır.

Sürməli mahalı - Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində mövcud mahallardan birinin adı. 4-cü yüzilliyə aid Surb-Mariya monastrının ad ilə bağlıdır. Mahalda adı təhrif olunmuş qala da var idi.

Surmari qalasının və ondan şimal tərəfdə Qarabağ qalasının adları ilk dəfə Alp Arslanın Ani qalasının tutması ilə (1064 il) əlaqədar hadisələrdə çəkilir.

Əmir Teymurun hərbi səfəri ilə bağlı (1386 il) hadisələrə aid mənbədə Surmari adlanır (qalanın hakimi türk əroni Tutan idi). Əmir Teymurdan da qabaq, 1225-ci ilə aid hadisələrdən danışan mənbədə göstərilir ki, Surmari əyalətinin başçıları Şərafəddin Uzdeş, Hüsəməddin Xızr, Qalabaşı isə Sansak xan adlı türk başbilənləri idilər.

11-ci yüzilliyə aid erməni-hay dilli mənbədə qalanın adı Surp-Mari kimi qeyd olunur. "Surb" sözü yunancadır, "monastr" deməkdir.

Şəmsəddil mahalı - Tarixi Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında mahal adı. Passiv etnonimdir. Erməni-hay dilli mənbələrdə 1587-ci ildən Şəmsəddin formasında məlumdur. Türk Qızılbaşların tayfalarından biri Şəmsəddinli adlandırıldı. *O Şəmsəddinli elinin adım əks etdirir. Bu türk eli 1515-ci ildə Şəmsəddinli bölgəsində məskunlaşmışdır (erməni-haylar sonrakı zaman kəsiyində onu Berd, yəni "qala" adlandırmışlar).*

Tovuz bölgəsindəki Göyçəli kəndinin əvvəlki adı Şəmsəddil olmuşdur.

Başqa bir mənbə məlumatına görə erkən orta yüzilliklərdə bu mahal Qafqaz Albaniyasının Parisos (Pərisuz) əyaləti olmuşdur. Bu əyalətin adı "Alban tarixi"ndə də çəkilir.

11-ci yüzilliyə aid məlumata görə, Şamxorçay, Pərisuz şəhər xarabalığı içərisindən axır və sonra Paris adlı çayın qolu ilə qovuşurdu.

Şörəyel mahalı (Şirak-el) - Hazırda adı çəkilən tarixi mahalın çox hissəsi Türkiyə ərazisindədir. Passiv xoronimdir. Əhalisi bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi.

Şirak yer adı ilk dəfə erməni-hay dilli mənbədə qeyd olunmuşdur (M.Xorenatsi). 16-cı və 18-ci yüzilliklərin mənbələrində "Şirəqala", "Şirə kala" kimi işlənmişdir. Şirak etnonimi qədim qala adından, qala isə qədim türk Şirak tayfası adından yaranmışdır. Miladdan öncə şimaldan gəlmiş Şirak tayfası Cənubi Qafqazın iki bölgəsində; Qafqaz Albaniyasının Alazan Qabırlı çayları-

nın aşağı axarı hövzəsində və indiki "Ərmənistan" (tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazisində məskunlaşmışdır.

Digər mənbələrdən məlum olur ki, qədim Şaman türkləri olan Şirəklərin m.ö. 3-2 yüzilliklərində Don-Terek çayları ətrafında yaşadığı və qüdrətli Xəzər türklərinin bir qolu sayılan bu türk boyları Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycanda və Araz-Arpa çayları boyu yerləşmişlər.

Miladın 2-ci yüzilliyində yaşamış antik müəllif Ptolemey bu türklərin yaşadığı ərazini "Şirakene" ("ene" - yunanca "yer, məkan, məskən" bildirir). Ondan da öncə Urartu qaynaqlarında "Eriax" adlanır. Etnonimin təhrif forması sonrakı yüzilliklərdə də müşahidə olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında bu el Şirəküvan, erməni-hay dilli mənbələrdə "Şirakavan", orta yüzilliklərdə şirakların yaşadığı bu ərazi "Şirak ölkəsi", əyalət - Şirak -el, sonra da təhrif forması "Şörəyel" adlanmışdır. 18-ci yüzillikdə - Şörəyel mahalı indiik Düzkənd, Aqin, Artik və Talik inzibati rayonların ərazisini əhatə edirdi.

Qeyd edək ki, indiki "Ərmənistan" dövlətinin ərazisi Rusiya imperiyasının hüduqlarına qatılana qədər cəmi 15 mahaldan ibarət İrəvan xanlığının torpaqları idi. Tarixi İrəvan xanlığının əhalisinin böyük əksəriyyəti isə azərbaycanlılardan ibarət idi. Təəssüf ki, xanlıq dövründə mahallarda yaşayan əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında bu gün səhih məlumat yoxdur. Çünki vaxtında belə bir qeydiyyata aparılmamışdır. Lakin mahallarda yerləşən kəndlərin adları və onların ümumi sayı məlumdur.

Yuxarıda çəkilməyən digər mahalların adları və mahala daxil olan yaşayış məskənlərinin toponimik siyahısı diqqətinizə təqdim olunur.

Aparan mahalı - Maqni, Hovanavəng, (Böyük) Karbi, Karbi, Akina - Kök, Qalaça, Künböz, Bazarcan, Şirak-qala, Camuşi, Təkərli, Qara Kilsə, Astvatznekel, Kuşçu, Əli-kiçik, Xəmirli, Molla Qasım, Damcılı, Saçlı, Əmirli, Küllüce, Melkumkənd, Məlik kəndi, Qundaqsaz, Çoban-Kərəkmez, Şarab-qala, Çərgi və s. cəmi 39 kənd.

Vedibasar mahalı - Xorvirab, Vedi, Əli-Məhəmmədi qışlağı, Şotli, Xalisə, Dəvəli, Taşlı, Goravan, Yevgicə, Əfşar, Səderək,

Asii, Körki, Qazılı, Qaraxaç, Comuşbasan, Yexin, Cirmanis, Kas-siz, Armik, cəmi 20 kənd.

Dərəkənd - Parçenis mahalı - Qaraqala, Pirili, Turabi, Qa-mışlı, Qatırlı, İncə, Abbas gölü, Əli-Kosa, Parçenis-xaraba, Xə-mir-Kosan, Dəmir Sixan, Alçalı, Qara-Ceyran, Gəndzək, Güləbi, Əkərək, Hakımlı, Sar Abdal, Çiçəkli, Kələkli, Quş bulaq, Kırk-bulaq, Qalaca, Aqtaş, Pir Dəmir, Tikanlı, İrabad, Çıraqlı, Osman-kərdi və s. cəmi 55 kənd.

Dərəçiçək mahalı - Allah-Pars, Rovzanlar, Gümüş, Arra-kian, Dəlilər, Cabralı, Dərəçiçək, Şollak, Qaxsi, Ağpara, Makra-vank, Axta, Rəndamal, Zəncirli, Fəruq, Babakışı, Dəli Paşa, Ta-vusarx, Qaraqala, Karus-Künü, Xorxor, Xomadzor, Tsaxmakara-berd, Çibikli və s. cəmi 37 kənd.

Zəngibasar mahalı - Zəngi çayının adilə bağlıdır. İzahı verilmişdir: 1) Şinqovit-Bayat, Çarbaq (Çexarbaq), Şinqovit, No-raqovit, Beybutabad, Uluxanlı, Necli, Hacı İlyas, Qalalı, Ağcaqış-laq, Şirabad, Arbat, Xacə-paraq, Göy-kümbəz, Sarvanlar-xaraba, Dəmirçi, Qaraqışlaq, Vəzməziyar, Sarvanlar, Reyhanlı, Abubəndi, Seyidkəndi, Sarıclar, Şöllü-Mehmandar, cəmi 25 kənd.

Seyidli-Axsaxlı mahalı - Dian, Qaracalar, Avan, Maxta, Kuş, Qotul, Uçan, Dixir, Parsi, Kotanlı, Nəzərvan, Hor, Qəzən-fər, Sarıqol, Uşi, Babakışı, Kaləşkəndi, Tahid Qarayevran və s. cəmi 20 kənd.

Sərdarabad mahalı - Şərifabad, Qarxun, Türkməndi, Mar-xara-kök, Çubuqçu, Armudlu, Uzunoba, İydəli, Xacə-Vərəli, Qu-zugüdən, Təpədevi, Kərimarx, Sərdarabad, Molla Bayazit, Keçili, Evçilər, Ağça Arx və s. cəmi 22 kənd.

Göyçə mahalı - Bəyli-Hüseyn, Zeynalaqalı, Rəhman kəndi, Ağ-qala, Əkrivəng, Qızılıcık (Abdulkəndi), Noridus, Qışlaq, Ga-var, Kul-Əli, Kosa -Məhəmməd, Paşa kəndi, Başkənd, Eyranis, Dəlindəş, Göl-kəndi, Gözəldərə, Qaranlıq, Zol-Ağac, Kolanı, Yarpızlı, Zaqalı, Qızıl bulaq, Qırxbulaq, Basar-keçər, Ellicə, Məzrə, Kiyasman, Ağbulaq və s. cəmi 59 kənd.

Talin mahalı - Əşinək, Nor-Talin, Mehribanı, İrinda, Qara-qovmaz, Ağcaqala-Yuxarı, Ağcaqala-Aşağı, Yaşıl, Baxşış, Baxca-

cik, Senk-Hacı, Badalı, Aralıq, Hin-Talin, Gözlü, Nor-Karmazili, Kul-Dərviş, Adıyaman, Saatlı və s. cəmi 20 kənd.

Beləliklə, İrəvan xanlığının bütün mahallarında 522 kənd vardı. Göstərilən kəndlərin adı və sayı qeyd edək ki, xanlığın Rusiya imperiyasına qatılana qədər olan məlumatdır. Gətirilən siyahıdan aydın görünür ki, toponimlər (kənd adları) bir neçəsi istisna olmaqla böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Odur ki, cəsarətlə demək olar ki, bu kəndlərdə yaşayan əhalinin böyük əksəriyyəti də azər türklərindən ibarət idi.

Lakin 1828-1830-cu illərdə İrandan və Türkiyədən gəlmə və gətirilmə erməni-hayların tarixi xanlığın ərazisində yerləşdiril-məsi nəticəsində Qırxbulaq mahalında - 26, Zəngibasar mahalın-da - 7, Qarnibasar mahalında - 43, Vedibasar mahalında - 33, Şə-rur və Sürməli mahallarında - 39, Dərəkənd - Parçenis mahalında - 8, Saadlı, Talin, Sərdarabad, Karbibasar, Aparan və Dərəçiçək mahallarında - 90-a yaxın və nəhayət Göyçə mahalında 27 kənd, ümumiyyətlə, 310 kənd azər türklərindən "təmizləndi" – cinayət-kar "etnik təmizləmə siyasəti"nin təməli qoyuldu.

Öz dədə-baba yurdlarından qovulan azər türklərinin ulu əc-dadları bu ellərə məlum olduğu kimi hələ miladdan da öncə 8-ci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, miladın 11-12-ci yüzilliyinə qədər indiki "Ərmenistan" respublikasının ərazisində məskunlaş-mış qədim türk mənşəli tayfalar: kimmer (qamər), sak, quqar, şi-rak, alban, aran, katak, sadak, peçeneq, kəngər, qarqar, səlcuq-oğuz tayfaları və b. ibarət idi.

RAYON ADLARI

1. **Abaran rayonu** - Keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində mahal, sonra nayihə, Şura hökuməti dövründə - 1939-cu ildən Aparan şəklində rayon və onun mərkəzinin adı. Abaran kəndi və onun yaxınlığından axan eyniadlı - Abaran çayın adı ilə adlanmışdır.

Arealı genişdir. 19-cu yüzillikdə Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Maykop dairəsində, Azərbaycan ölkəsinin ərazisində (Qusar və Xaçmaz bölgələrində) mənşəcə eyni olan çay, dağ və kənd adları vardır.

Abaran passiv etnonomdur, o qədim abar türk tayfasının adıdır. Abaran sözü isə abarların məskunlaşdıqları yeri, məkan bildirir. Belə ki, mənbədə miladın 2-3-cü yüzilliyində Kür çayı sahilində Obaran adlı tayfanın yaşaması göstərilir. 5-ci yüzilliyin müəllifi Prisk Paniyski 463-cü ilə aid hadisələrdə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində hunların tərkibində Abar tayfasının adını çəkir. 10-cu yüzillikdə xəzərlərin içərisində abar tayfası da mövcud idi.

Odur ki, erməni-hay müəlliflərinin "Abaran" (onların dilində təhrif olunmuş "Aparan") "saray" sözündən ibarət olması fikri qondarma və uydurmadır. Abaranın türk mənşəli etnonim olmasına 16-cı yüzillikdə Rəvan əyalətində Abaranoğlu kəndinin adı da dəlilətdir.

Agin rayonu - Tarixi Şorayel (Şirak-el) mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə təşkil olunmuş rayon və onun mərkəzinin adı. "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında 12 oktyabr 1961-ci ildən Ani rayonu adlandırılmışdır. Passiv spesifik xoronimdir. Agin tarixi İrəvan xanlığı ərazisində kənd, Şirak vadisində dağ adı. Türk dillərində "əqin" - "təpə, yüksəklik" mənasındadır.

Allahverdi rayonu - Dağ Borçalısının tarixi Loru mahalı ərazisində (indi "Ərmənistan"ın Tumanyan bölgəsində) 9 sentyabr 1930-cu ildə yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 19 oktyabr 1969-cu ildən sonra Tumanyan rayonu adlandırılmışdır.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgədə yerləşən türk mənşəli kəndlərin adları da dəyişdirilmişdir.

Amasiya rayonu - Tarixi Ağbaba mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. Anadolunun şərqi Qars əyalətində eyniadlı kənd vardır.

Mənbələrdə Amasiya qədim yunan yaşayış məskəni kimi göstərilir (1-ci yüzillikdə yaşamış məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabonun doğulduğu yerdir).

"Ərmənistan"dakı (tarixi Qərbi Azərbaycandakı) Amasiya (əslində Hamasiya) qala xarabalıqlarının adından götürülmüşdür. Etimoloji mənası amazonkalarla bağlılığı ehtimal olunur.

Axta rayonu - Tarixi Dərəçiçək mahalı ərazisində (9 sentyabr 1930-cu il) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 30 iyun 1959-cu ildə rayon və onun mərkəzi "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında Hrazdan adlandırılmışdır. Axta xoronimi Türkiyədən (Şərqi Anadoludan) gətirilmişdir. Mənbələrin məlumatına görə Padar türk tayfasının bir qolu Axtaçı adlanırdı. Çox ehtimal ki, Axta xoronimi onunla bağlıdır.

Aşağı Qaranlıq - Tarixi Göyçə mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu il) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv spesifik xoronimdir. 3 yanvar 1935-ci ildə "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında Martuni adlandırılmışdır.

Rayon mərkəzinin azərbaycanlı əhalisi hələ 1918-ci ildə qovulmuş, Türkiyədən gəlmə ermənilər-haylar yerləşdirilmişdir.

19-cu yüzillikdə eyniadlı kənd və bölgə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda da qeydə alınmışdır (Xocavənd bölgəsində)

Əştərek rayonu - Tarixi İrəvan xanlığının Karpibasar nayihəsində (sonralar Eçmiadzin qəzasında) Şura hökuməti dövründə (1930-cu ildən) yeni yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. Azər türklərinin yaşadığı qədim kəndlərdən biri olmuşdur...

1828-ci ildən sonra yerli əhalisi qovulmuş, gəlmə ermənilər-haylar yerləşdirilmiş və kəndin adı dəyişdirilib Aştarak adlandırılmışdır. Bu toponim elmə Əştərek şəklində 15-ci yüzillikdən məlumdur. 1728-ci ilə aid bir məlumatda Həştərek kəndin adı çəkilir.

1441-ci il tarixdə İrəvan əyalətinin xeyirxah türk hakimləri bu kəndi bütün torpaqları ilə bərabər Eçmiadzin kilsəsinə bağışlamışlar.

Sonrakı yüzilliklərdəki mənbələrdə onun adı Xaş-Terek (Xaş-Tarak qışlağı - Qars əyalətinin Kağızman dairəsində), Həştərək kəndi (Qazax qəzasında), Qafqaz Albaniyasında (Arsakda) erkən orta yüzilliklərdə Az-Terek (ərməni-hayca təhrifi Haterk) toponimləri mənşəcə eynidir. Beləliklə, aydın olur ki, toponimin ilk forması Xoş-Terek (Xaç-Terek) olmuş, 15-ci yüzillikdən Əştərək şəklinə düşmüşdür. Xaç-Terek, "xaç" (xaç daş mənasında) və qədim türkcə terek- "Şam ağacı" komponentlərindən yaranmışdır. Xaç-Terek toponiminin başqa izahı da vardır.

Barana rayonu - Dağ Borçalının tarixi Loru mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (31 dekabr 1937-ci ildə) yaradılmış inzibati rayon adı. Passiv etnonomimdir. 4 yanvar 1938-ci ildə rayon və onun mərkəzinin adı "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında dəyişdirilərək Noyemberyan adlandırılmışdır.

Barana etnonomimi Qaraqoyunlu türklərinin Barani tayfasının adından yaranmışdır.

Basarkeçər rayonu - Tarixi Göyçə mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv etnonomimdir. 11 iyun 1969-cu ildə Vardenis adlandırılmışdır. Mənbələrin məlumatına görə tarixi Sürməli mahalında Ağbazar və Qarabazar kəndləri var idi. Ehtimal olunur ki, Basarkeçər etnonimi də məhz "Bazar" deyilən yerdə Köçər kəndi mənasındadır. Köçər isə məlum qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

"Ərmənistan" ərazisində bütün bölgələrdə olduğu kimi burada da türk mənşəli coğrafi adlar soyqırırma məruz qalmış, onlarla kənd, dağ, çay, bulaq adları "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında erməni-hay adları ilə əvəz olunmuş - bu torpaqlarda türklərin yaşamasına dəlalət edən tarixi həqiqətlərin izini itirmək üçün yeni "addımlar" atılmışdır.

Böyük Qarakilsə rayonu - Tarixi Pəmbək mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1939-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 3 yanvar 1935-ci ildə rayon öncə Kirovakan, sonra da Quqark adlan-

dırılmışdır. 1990-cı ildə rayon mərkəzinin adı Vanadzorla əvəz olunmuşdur.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin müxtəlif fərmanları əsasında bölgənin türk mənşəli kənd, dağ və çay adları da dəyişdirilmişdir.

Vedi rayonu - Tarixi Vedibasar mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. 15 may 1968-ci ildə rayon Ararat adlandırılmışdır.

Passiv xoronimdir. Vedi xoronimi ərəb dilində "vadi" deməkdir.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin müxtəlif fərmanları əsasında bölgədə yerləşən 50-dən çox türk mənşəli yaşayış məskənlərinin adları da soyqırırma məruz qalmış, yer üzündən silinmişdir.

Qara kilsə rayonu - Tarixi Zəngəzur mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv spesifik xoronimdir. 2 mart 1940-cı ildə rayon Sisyan adlandırılmış, onun mərkəzi Qara Kilsə kəndi isə Sisivanla əvəz olunmuşdur.

Qara Kilsə toponiminin arealı tarixi Qərbi Azərbaycanda genişdir; Axuryan, Quqark, İrəvan, Abaran, Qukasyan bölgələrində eyni adlı kəndlər var idi.

Bölgənin Bazarçay çayının mənzərəli sahilı yaxınlığında Darvazatəpə adlı dağda tarixi Şeki qalasının xarabalıqları indi də durur.

(m.ö. 7-5-ci yüzilliklərdə buraya axın etmiş saka türk tayfaları tərəfindən ucaldılmışdır. Şeki əyalətinin alban knyazı Səhl ibn Sambatın iqamətgahı kimi Babək hərəkatının süqutunun da şahididir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şeki qalasında 12-ci yüzillikdə dahi Nizami Gəncəvi görkəmli sərkərdə Qızıl Arslanla görüşü olmuşdur.

Qafan rayonu - Tarixi Zəngəzur mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Etnoxoronimdir. Çar Rusiyası vaxtında bölgə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə qatılmışdır.

Qafan adı Kığı və Oxçu çaylarının qovuşduğu yerdə Zeyvə kəndinin yaxınlığında dağ zirvəsindəki əski Qafan qalasının adından götürülmüşdür. Qafan adı orta yüzilliklərdə Albaniyada və Qərbi Azərbaycanda (indiki “Ərmenistan”) məskunlaşmış qədim türk tayfa birliyi - peçeneqlərin “kapan” tayfasını əks etdirir. 16-cı yüzilliyə aid arxiv sənədində Tovuz nayihəsində Kapanlu tayfasının və hazırda Azərbaycan ərazisində Qapanh kəndlərinin adları ilə mənşəcə eynidir. Etnonimin arealı çox genişdir. Stavropol əyaləti, Türkiyənin Qars əyaləti, Batum əyaləti, Şimali Qafqazda (Vladıqafqazda), Albaniyada, tarixi Arsakda və s. yerlərdə Qafan adlı kənd, dağ, çay vardır.

Qəmərli rayonu. Ağrı vadisində tarixi Gərbibasar mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv etnoxoronimdir. 4 sentyabr 1945-ci ildən Artaşat adlandırılmışdır.

1588-ci ilə aid mənbədə göstərilir ki, qışı Qarabağda, yayı “Ərmenistan” yaylaqlarında keçirən iki Kamerlu-je və Kamerlu-je Cadid adlı türk tayfaları mövcud idi. Hər iki tayfa adı Kəmərli (Qəmərli) tayfasının adından köklənir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, bu türk tayfaları Qərbi Azərbaycana (indiki “Ərmenistan”) m.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə Qara dənizin şimal sahillərindən «miqrasiya» etmiş və burada məskunlaşmışlar.

“Ərmenistan SSR” hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 50-dən çox türk mənşəli yaşayış məskənlərinin adları da məhvə məruz qalmışdır.

Qızıl Qoç rayonu - Tarixi Ağbaba mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (31 dekabr 1937-ci ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı (31.05.1946-cı ildə Haric adlandırılmışdır). 4 yanvar 1956-cı ildə Qukasyan adlandırılmışdır. 1990-cı ildə isə Aşosk adı ilə əvəz olunmuşdur.

Qızıl Qoç kənd ərazisində suxurun rəngi qırmızıya çalan yaylaq yurdunun adıdır. Xoronimin 2-ci hissəsi - “Qoç” sözü qırmızı rəngli daşdan yonulmuş “qoç” daşlarını bildirir. Məlumdur ki, Azərbaycan və “Ərmenistan” (tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazilərində aşkarlanmış xeyli miqdarda daşdan yonulmuş at, qoç heykəlcikləri ancaq və ancaq türk mənşəli tayfalara mənsubdur

(Tağar arxeoloji mədəniyyətinin əhatə etdiyi Sibirdə – Yeniseyət-rafı ərazidə və Minusin çökəkliyində m.ö. 700-100 illəri əhatə edən qoç heykəlləri aşkar edilmişdir).

“Ərmenistan SSR” hökumətinin fərmanları əsasında bu bölgənin də əksər türk mənşəli yaşayış məskənlərinin adları silinərək erməni-hay sözlərilə əvəz olunmuşdur.

Düzkənd rayonu - Tarixi Şerəbel (Şirak -el) mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (31 dekabr 1937-ci ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. 7 dekabr 1945-ci ildə Axuryan rayonu adlandırılmışdır.

Qədim tarixi Gümrü şəhəri bu bölgədə yerləşir. Həyatı bo-yu onun əski adı - ünvanı, dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmışdır: öncə Qumayrı, sonralar Gümrü, rus imperiyası dövründə (1837-ci ildən) Aleksandropol, 1924-1990-cı illərdə Leninakan, indi isə Kumayrı adlanır. Belə dəyişiklik bölgənin türk mənşəli kənd, dağ, çay adlarına da toxunmuşdur.

Zəngibasar rayonu - Tarixi İrəvan quberniyasının eyniadlı mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə ilk dəfə - 31 dekabr 1937-ci ildə, 2-ci dəfə 14 yanvar 1960-cı ildə yaradılmış inzibati rayon adı. Passiv etnoxoronimdir. Rayon mərkəzi öncə Uluxanlı, sonra Zəngibasar və nəhayət - Masis adlandırılmışdır.

Zəngibasar etnoxoronimi iki komponentdən yaranmışdır: Zəngi (Zəngə də yazılır) Qızılbaş türklərinə qoşulmuş Zəngi tayfasının adını yaşadır, “basar” (əslində “bazar”) isə yer adıdır – toponimdir. Beləliklə, Zəngibasar - “zəngilərin yaşadığı, məskunlaşdığı yer” mənasındadır.

“Ərmenistan SSR” hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin türk mənşəli 40-dan çox yalnız yaşayış məskənlərinin adı dəyişdirilmişdir.

Karvansaray rayonu - Tarixi Qazax-Şəmsəddil sultanlığı ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. 1935-ci ildə İcevan adlandırılmışdır (Məlumat üçün; Karvansaray müxtəlif vaxtlarda Səlim və Ayrıca adlanmışdır).

“Ərmenistan SSR” hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 40-dan çox türk mənşəli kənd adları dəyişdirilmişdir.

Keşişkənd rayonu - Tarixi Şərur-Dərələyəz qəzasında (indi Ararat rayonunda) kənd adı. 1727-ci ilə aid sənəddə Keşiş formasında işlənir. Şura hökuməti dövründə - 1931-1935-ci illərdə, Keşişkənd inzibati rayonunun mərkəzi olmuşdur. 1935-ci ildə kənd Mikoyan, 1957-ci ildə Leğəqnadzor adlandırılmışdır.

1920-ci ildə bölgədə 66 sırf azər türkləri yaşayan kənddən 1988-ci ilə cəmi 7-si qalmış və onları da həmin ilin sert qış aylarında erməni-hay millətçiləri zorakılıqla boşaltdırılmışlar.

Kəvər rayonu - Tarixi Göyçə mahalında, Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 13 aprel 1959-cu il tarixədək Bayazid rayonu, sonra isə Kamo rayonu adlandırılmışdır (Kamo, peşəkar bolşevik, inqilabçı idi, onun əsl adı S.A.Ter-Petrosyandır).

Tarixi Qərbi Azərbaycanın ən səfali yaylaqlarından biri - Göyçə yaylağının böyük bir hissəsi Kəvər bölgəsinin ərazisinə düşür.

1905-1919 və 1948-1951-ci illərin faciəsini yaşamış azər türk əhalisi soyqırma məruz qalmış, dədə-baba yurdları yağmalanmış, sonra da sağ qalanlar Şura hökuməti dövründə deportasiya olunmuş bölgələrdən biri də Kəvərdir. Saxtakar erməni-hay tədqiqatçıları bu coğrafi adm erməni-hayca "qavar" - "mahal", "dairə", "nahiyyə" sözündən yarandığını sübut etməyə çalışırlar. Bu elmdən uzaq uydurmadır. Çünki inzibati ərazi bölgüsü vahidini bildiren söz xoronim heç vaxt ayrılıqda yaşayış məskəni adına çevrilə bilməz. Digər tərəfdən Kəvər etnonimdir - erkən orta yüzilliklərdə burada məskunlaşmış xəzərlərin Kəvər tayfasının adını əks etdirir.

Gorus rayonu - Tarixi Zəngəzur mahalı (18-19-cu yüzilliklər) ərazisində Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Bazarçay (Bərgüşad) çayı Gorus bölgəsinin ərazisindən axıb keçir. Böyük işıqlı dağın bir hissəsi və Üçtəpə dağı da bölgənin ərazisindədir. Passiv etnoxoronimdir. Albaniyanın Qoroz qalasının adından götürülmüşdür. Bu qalanın adı isə 11-ci yüzilliyə aid mənbədə çəkilir. Etnonim, tədqiqatçılarımızın fikrinə görə, təkrar edirəm, qədim türk mənşəli "qerus" tayfasının adından götürülmüşdür. Azərbaycan və "Ərmənistan" (tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazisində bu tayfanın

adı: Qors, Xoruzlu, Hors şəklində qalmışdır. Bu adda yaşayış məskənlərində Qızılbaş Gorus tayfasının Səfəvi şahlarının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Meğri rayonu - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Meğri rayonu) Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Rayon mərkəzi Araz çayının Meğri adlı qolunun sahilində yerləşir. Miladın 12-13-cü yüzilliklərin erməni-hay dilli mənbələrində Arevik kimi qeyd olunmuşdur. Meğri adı 1576-cı ildən məlumdur və o erməni-hay dilində belə işlənir. Əslində bu toponim, "Miğri"dir, yaxınlıqda yerləşən dağın adından götürülmüşdür. "Miğri" toponimi türk dillərində ehtimala görə "Miqir, mukir, muxor" - yeni "yarğan, uçurum, qobu" sözündən yaranmışdır. Arealı genişdir; Anadoluda, Azərbaycanda, Dağıstanda yayılmışdır.

"Meğri" toponiminin mənbələrdə digər bir ehtimal izahı da mövcuddur. Guya o Mehranilər sülaləsinin banisi Mehranın adı ilə bağlıdır. Başqa bir izaha görə, Meğri toponimi "meğ, mağ, muğ" - atəspərəstlərin adından köklənmişdir. Dürüst elmi izah isə gələcək tədqiqatçıların işidir.

Sərdərabad rayonu - Tarixi İrəvan xanlığına məxsus mahal ərazisində, Ağrı vadisində, Şura hökumətinin dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 2 mart 1935-ci ildə Hoktemberyan (yeni "oktyabr" inqilabı şərafinə) rayon adlandırılmışdır. "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 30-dan çox azər türk mənşəli ancaq yaşayış məskənlərinin adları da dəyişdirilmişdir.

Soylan rayonu - Tarixi Dərələyəz mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (15 oktyabr 1931-ci ildə) yaradılmış rayon və onun mərkəzinin adıdır. Passiv xoronimdir. 12 oktyabr 1956-cı ildə inzibati rayon Əzizbəyov adlandırılmış, 1991-ci ildən bir daha dəyişdirilərək Vayk rayonu adı ilə əvəz olunmuşdur.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin türk mənşəli kəndlərin adları dəyişdirilmiş, 1918-ci ildə Ərgəz, Novlu, 1937-ci ildə Taxtalar, Qabaxlı, 1948-1950-ci illər

də Bulaxlı, Məmmədrza, Arınc, Çaykənd, Zirək, Qayalı kəndləri xarabalığa çevrildiyindən bu coğrafi adlar da məhv edilmişdir.

Talin rayonu - Tarixi İrəvan xanlığının ərazisində yerləşən mahalda Şura hökuməti dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Toponim ilk dəfə 12-ci yüzillikdə alban tarixçisi Mxitər Qoşun "Alban xronikası" adlı əsərində çəkilir. 1590-cı ilə aid mənbədə Rəvan əyalətində bir nayihənin adı olmuşdur.

Passiv xoronimdir. Sonrakı yüzilliklərin mənbələrində Talin-Saqir, Yuxarı və Aşağı Talin kənd adları kimi qeyd olunur. Talin qədim türk dillərində "Tal-söyüd" sözündəndir. Ərzrum əyalətində Tal (Strabonun əsərində Talina) toponimi ilə əlaqəsi ola bilər.

19-cu yüzillikdə Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Teymurxanşura, Xasavyurt və Qrozm dairələrində - Tal toponimləri qeydə alınmış və onlar mənacə eynidir.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 30-dan çox azər türk mənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir.

Üçkilsə rayonu - Tarixi İrəvan əyalətində Ağrı vadisində Şura hökumətinin dövründə (9 sentyabr 1930-cu ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 12 mart 1945-ci ilə qədər rayon və onun mərkəzi Vağarşap, sonra isə Eçmiadzin adlandırılmışdır.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgəni 40-a yaxın azər türk mənşəli kənd adı erməni-hay sözlərilə əvəz olunmuşdur.

Hamamlı rayonu - Tarixi Pəmbək mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (31 dekabr 1937-ci ilə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv xoronimdir. 26 sentyabr 1949-cu ildən Spıtak rayonu adlandırılmışdır. Hamamlı toponiminin etimologiyası burada çıxan müalicə əhəmiyyətli isti sulu mineral bulaqlarla bağlıdır. Azərbaycanın Qax bölgəsi ərazisində yerləşən İlisu kəndində "Xavənə hamamı" isti su bulağının adı ilə mənacə eynidir.

"Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanları əsasında bölgənin 22 azər türk mənşəli kənd adları dəyişdirilmişdir.

Çəmbərək rayonu - Tarixi Göyçə mahalı ərazisində Şura hökuməti dövründə (3 dekabr 1937-ci ildə) yaradılmış inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. O göstərilən vaxta qədər Dilican rayonunun tərkibində olmuşdur.

Bölgədə azər türklərindən başqa, 18-ci yüzilliyin əvvəllərində köçürülmüş malakanlar da yaşayırdı. Ermənilər-haylar isə bu diyara 19-cu yüzillikdə İran və Türkiyədən köçürülmüşlər. Gəlmə erməni-hay daşnakları girov götürülmüş el aşığı Nəcəfə qarşı görülməmiş qəddarlıq, qansızlıq törətmişlər. Aşıq Nəcəfi 2 gün ac-susuz çalıb oxumağa məcbur etmiş, sonra da Kül təpəsinin üstündə kürəyinə qaynar samovar bağlayaraq əzab-əziyyət, işgəncə ilə öldürmüşlər.

1920-ci ilin sonunadək Gəncə quberniyası Qazax qəzasının Çəmbərək nayihəsi qismində Azərbaycanın tərkibində mövcud idi. Sonra Şura hökuməti dövründə Çəmbərək Azərbaycandan qopardılaraq "Ərmənistan"a qatılmışdır. 11-ci sovet ordusunun köməyi ilə Azərbaycanın Göyçə və Qaraqoyunlu bölgələri də - 6 min kv km bir ərazi, erməni-hay dövlətinə bağışlandı. 1938-ci ildə Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin Köhnə Başkənd kəndi də yenidən təşkil olunmuş Çəmbərək rayonunun tabeliyinə verildi.

1937-ci ildə 11-ci sovet ordusunun şərəfinə Krasnoselo adlandırılmışdır.

Azərbaycan türkcəsində Çəmbərə "Dağ döşündə böyük hamar yer" deməkdir.

Calaloğlu rayonu - Tarixi Dağ Borçalının Loru mahalı ərazisində (indi "Ərmənistan"ın Stepanavan rayonu) Şura hökuməti dövründə inzibati rayon və onun mərkəzinin adı. Passiv patronimdir. 1924-cü ildə rayon mərkəzi Stepanavan adlandırılmışdır.

Calaloğlu kəndini 16-cı yüzilliyin ortalarında türk Qızılbaşların Çepni tayfasının əmiri Məhəmməd bəy Calaloğlu salmışdır.

İrəvan (Yerevan) - Ağrı vadisində, Zəngi çayının sahilində yerləşən şəhər adı, spesifik toponimdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Çuxur Səəd vilayətinin, İrəvan xanlığının, İrəvan quberniyasının, nəhayət qondarma "Ərmənistan SSR"-nin mərkəzi olub. Hazırda "Ərmənistan" respublikasının paytaxtıdır.

1936-cı ilə qədər İrəvan (Erivan), Ervan, Rəvan, həmin tarixdən isə Yerevan adlandırılmışdır. Mənbələrə görə İrəvan 6-7-ct yüzilliklərdən məlumdur. Urartu qaynaqlarında çəkilən Yerebuni qalasının İrevana heç bir aidiyyəti yoxdur. Toponim türk dillərində “ir” - “dağın gündüşən tərəfi” (güney), “dalğavari dağ zirvəsi” və fars dilində “van” - “yer” sözündən yaranmışdır. Toponimin indiki yazı forması - “Yerevan”, İrəvan adının ermənicə-hayca yazılışdır.

19-cu yüzilliyin əvvəllərində İrəvan 2 hissədən – Təpəbaşı və Dəmirbulaq hissəsindən ibarət idi. Şəhərin sonrakı inkişafında onun ətrafında Abbas dərə, Keşəqli, Abaqayat, Qızılqaya, Dərəbağ, Dərəkənd, Dalma, Noraqeq, Xosrovabad, Səbzik yaşayış sahələri belə adlanırdı.

İrəvan Səfəvilər dövlətinin dövründə (onun tərkibində) I Şah İsmayılın diqqət mərkəzində olmuşdur. Şahın görkəmli sərkərdəsi Rəvanquluxan bu yerlərə hakim təyin olunduqdan sonra yaşayış məskəni xeyli abadlaşdırılır və inkişaf edir.

Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) vaxtında İrəvan şəhəri daha da böyüyür, burada gözəl memarlıq üslubunda Xan imarəti tikilir. Xan bağı salınır (18-ci yüzillikdə Qarabağ xanlığında olduğu kimi).

4 iyun 1679-cu ildə baş vermiş zəlzələ şəhəri yerlə-yeksan etmişdir. Lakin qala yenidən bərpa olunmuş, gücləndirilmişdir...

1 oktyabr 1827-ci ildə rus generalı Paskeviçin komandanlığı altında rus ordusu şəhər-qalanı işğal etdi. Türkmənçay müqaviləsi ilə İrəvan xanlığı zorla Rusiya imperiyasına birləşdirildi. Elə bu dövrdən qədim türk-oğuz qalası - İrəvan erməniləşdirmə-haylaşmaya məruz qaldı.

1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradıldı. İrəvan onun mərkəzi oldu.

1918-1920-ci illərdə İrəvan şəhəri erməni-hay daşnak hökumətinin, 1920-ci ildən etibarən isə “Ərmənistan SSR”nin paytaxtı olmuşdur.

Qeyd etdiyim kimi, miladdan da xeyli öncə (bu yüzilliklər, minilliklərlə hesablanır) Qərbi Azərbaycan torpaqları, Kiçik Asiya türk dünyasının beşiyi olmuş, buradan çıxmış onlarla, yüzlərlə türk mənşəli tayfalar Şərqi - Altaya, Sibirə, Şimala - Moskovaya

qədər, qərbə - Balkan yarımadasına, Baltıyanı ölkələrə (gənclik illərində Litva, Latviya və Estoniya ərazisində türk mənşəli toponimlərə rast gəldikdə qəlbimə anlaşılmaz bir qürur hissi dolur, ulu babalarımızın bu yerlərdəki ünvanı, sorağı türk mənşəli toponimlər məni riqqətə gətirirdi. Təəssüf ki, həmin toponimlərin hələ əksəriyyəti tədqiq olunmamış qalmışdır).

Sonra da Frənkistan, İspaniya, İngiltərəyə qədər hərbi türk axım, yerli tayfaları heyrətə gətirmiş, minilliklərdən sonra onların çoxsaylı nəsil davamçıları geriye - öz dədə-baba yurdlarına dönmüşlər. Onlardan bizə məlum olan hunlar, saklar (skiflər), kimmerlər (qamərlər), Qarqarlar, Ağ hunlar, kəngərlər, qıpçaqlar və onlarla başqaları ən qədim vaxtlardan tarixi Qərbi Azərbaycanda minilliklər boyu yaşamış, yaratmış, gələcək nəsillərə maddi-mədəniyyət nümunələri ilə bərabər bu gün əvəzi olmayan etnomənəvi dəyərli - tarixi həqiqətləri yaşadan minlərlə toponimlər - coğrafi adlar; dağ, göl, çay, kənd, qala, yaylaq yurd adları yadigar qoymuşlar.

Bu gün mən ulu əjdadlarımızı iftixar, qürur hissilə yad edir, onların səsi-sədası, ünvanı olan türk toponimlərini doğma dilimizdə xüsusi bir məmnunluqla səsləndirirəm. Çünki bu toponimlər xalqımızın tarixi keçmişini, gerçəkliyini yaşadır, xalqımıza qarşı yönəldilmiş ardı-arası kəsilməyən təcavüzlərə, irticalara, yüzlərlə növbənöv iftiralara, uydurmalara və nəhayət saxtakarlıqlara baxmayaraq tarix susmur, həqiqətləri unutmur, yaşadır.

KƏND ADLARI

Qərbi Azərbaycan (indiki “Ərmənistan”) toponimiya fondunda türk mənşəli kənd adlarının xüsusi çəkisi vardır. Onların əksəriyyəti yüzilliklər, minilliklər boyu bu torpaqlarda yaşamış qədim türk etnoslarının adlarını əks etdirən etnonim və patronimlərdən, eponimlərdən ibarət olub türklərin mənəviyyatını zənginləşdirən amilə çevrilmişdir. Bu müddəaların nə dərəcədə həqiqətə uyğun olmasını qənaət etmək üçün aşağıdakı nümunələrə müraicət edək, diqqət yetirək.

Abdallar - Tarixi İrəvan xanlığının Karpibasar məhalində kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə onun "Kasim vələdi Yusif" adlı mülkədara məxsus olması göstərilir. Azər türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır. Abdal etnoniminin arealı çox genişdir. Abdal (Ağhun) adlı qədim türk tayfası Şimali Qafqazda, Azərbaycanda, eyni zamanda Türkiyədə, tarixi Qərbi Azərbaycanda, başqırdlarda, qaraqalpaqlarda, qazaxlarda və türk-mənlərdə vardır. 1727-ci ilə aid mənbədə Yuxarı (dağlıq) Qarabağın Vərəndə (əslində Berendey) mahalında Abdal kəndi, Zəngəzur qəzasında Abdallar kəndi, Ordubad bölgəsində Abdal dağ adı, Ağdam və Tovuz bölgələrində Abdal kəndləri qeydə alınmışdır.

19-cu yüzillikdə Şimali Qafqazda Ter əyalətində Abdal dağ adı da türk mənşəli Abdal (Ağhun) tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa 5-6-cı yüzilliklərdə Orta Asiya, Əfqanıstan və Çin Türkünistanını əhatə etmiş dövlət başçısı - Eptalın adı ilə adlanmışdır.

1588-ci ilə aid mənbədə Qarabağ düzündə Həsən Abdallı elinin məskun olduğu göstərilir.

Abana - Tarixi İrəvan əyalətinin Dərələyəz nayihəsində kənd adı. Yayılma coğrafiyası genişdir, Gürcüstanda üç - Abana, Abanosti, Abanosxevi, 19-cu yüzillikdə Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana və Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Evan kənd adları ilə eyni mənşəlidir. Qədim türk mənşəli Aban tayfasının adından götürülmüşdür.

Abbaslar - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Gorus rayonunda) kənd adı. 20-ci yüzilliyin 30-cu illərində kollektivləşmə dövründə kənd dağıdılmışdır.

Etnonim kəndin əsasını qoymuş türk nəslinin adını daşıyır.

Avşar - Tarixi İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında kənd adı. 1590-cı ildən məlumdur. Səlcuq oğuzlarının Avşar tayfasının adını daşıyır. Yayılma coğrafiyası çox genişdir. Yalnız Türkiyə ərazisində Avşar adlı 86 kənd vardır.

Ağdaban - 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Zarzəmin nayihəsində kənd adı. "Ağdaban" toponimi torpaq suxurlarının rənginə görə belə adlanır. "Daban" sözü isə moңqol dilində "dağ aşırımı" deməkdir.

Ağdərə - Tarixi İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı. 1919-cu ildə onun azər türk əhalisi qovulduqdan sonra dağıdılmışdır. Dərənin adı rəng bildirən "ağ" (torpağın, suxurların rənginə görə) və "dərə" sözlərindən yaranmışdır.

Eyni adlı toponim Yuxarı (dağlıq) Qarabağda da mövcuddur - bölgə adıdır.

Azaklar - Tarixi İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı. 1828-ci ildə onun azər türk əhalisi qovulmuş, kənd isə dağıdılmışdır.

Azaklar etnonimidir, kəndin əsasını qoymuş türk mənşəli nəslin adıdır. Ehtimal ki, azaklar, miladın əvvəllərində Şimali Qafqazda yaşamış Yazık tayfasının adından götürülmüşdür. İ.Filavi yazır ki, Yazık peçeneqlərin bir tayfasıdır.

Ayırım - Noyemberyan rayonunda kənd adı. Orta yüzilliklərdə İrəvan əyalətində məskunlaşmış türk mənşəli Ayırım (Ayrum) tayfasının adından götürülmüşdür. Ayrum, "El-Rum" adının təhrifidir. Onların tarixi Qarabağda da yaşamaları haqqında yuxarıda geniş yazmışam.

Alavar - Gürcüstanda Borçalı qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Quqar rayonunda) kənd adı. Türk dillərində "alay", hərbi hissə və "var" sözlərindən yaranmışdır. 19-cu yüzillikdə azər türkcəsində "düşərgə yeri" mənasında işlənmişdir.

Alpout - Tarixi İrəvan əyalətinin Şirəkəl nayihəsində kənd adı. 1728-ci ildə qeydə alınmışdır. Qədim türk mənşəli Alpout tayfasının adından götürülmüşdür. Rus mənbələrində ilk dəfə 1380-cı ildə Kulikovo çölündə döyüşlə əlaqədar çəkilir. Alpout 14-15-ci yüzilliklərdə Qaraqoyunluların bir tayfası idi. Azərbaycanda Qazax, Bərdə, Ucar, Göyçay və b. bölgələrdə Alpout kənd, Şirvanın dağlıq hissəsində Alpoutdağı adları ilə mənaca eynidir.

Andi - Tarixi İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə onun azər türk əhalisi ermənilər-haylar tərəfindən qovulmuş, kənd isə dağıdılmışdır. Etnonimidir, türk mənşəlidir. Qədim coğrafi adlardan biridir. O 8-ci yüzillikdə mövcud idi. F.Buzand (5-ci yüzillik) Alagöz dağının (erməni-hay dilində Araqats alandırılmışdır) dərəsində Andzin adlı kəndin olmasını qeyd edir.

Bu toponim II Sarqonun (m.ö. 720-705) assurca kitabəsində Cənubi Azərbaycan ərazisində (indiki Qızılüzən çayı hövzəsində) Andiya əyalətinin adı çəkilir.

Arealı genişdir - Şimali Qafqaz, Dağıstan, Gürcüstan, Naxçıvan və s. bölgələrdə rast gəlinir.

Ərəb mənbələrində Həndan, indiki Xanta, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda 1288-ci ilə aid mənbədə erməni-hay yazılış dilində Handaberd (And qala) toponimi məlumdur.

Türk dillərinə "anta, anda, andi, andı" - "izləmək, gözləmək", "keşik çəkmək" sözündən yaranmışdır.

Aran - Tarixi İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nayihəsində kənd adı. O İsmayıl Abdulla adlı şəxsə məxsus idi. Bu toponimin iki izahı mövcuddur: 1) qədim türk mənşəli aran tayfasının adından götürülmüşdür, 2) qədim türk dillərində aran - "qışlaq yeri, mülayim iqlimli yer" sözündən əmələ gəlmişdir. Eyni adlı eponim Yuxarı (dağlıq) Qarabağda da mövcuddur.

Arbat - Tarixi İrəvan qəzasında (indi Masis rayonunda) kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə - Arebat. Ərəbcə "rabat" - "sərhəd məntəqəsi", "din uğrunda mübarizlərin istehkamı" (V.V.Bartold). Türkmənistanda Daş Arbat və Qızıl Arbat şəhərinin (S.Ataniyazov) və Azərbaycanda (19-cu yüzillik) Cavad qəzasında Arbat kənd xarabalığı adları ilə eyni mənşəlidir.

Arpaçay - Tarixi Şərur-Dərələyəz qəzasında axan çayın və onun sahilində yerləşən kənd adı Şura hökuməti dövründə erməni-hay dövlətinin fərmanı ilə Axuryan adlandırılmışdır. Qədim türk dillərində "abra" - "xeyir verən, firavan yaşamağa səbəb olan" sözündən ibarətdir.

Aşağı Qarabağlar - Tarixi İrəvan xanlığının Vedibasara mahalında kənd adı. 1988-ci ildə onun azərbaycan türkləri son nəfərədək Azərbaycana qovulmuşdur. Mənşəcə qədim kəngərlərin Qarabağlar qolunun adından götürülmüşdür. Eyni adlı etnonim Naxçıvan MR Şərur bölgəsində indi də vardır.

Aşağı Qarxun - Eçmiadzin rayonu ərazisində kənd adı. 13-cü yüzillikdə, monqolların tərkibində gəlmiş Türk mənşəli Karkın tayfasının adından yaranmışdır. Yuxarı Qarxun kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Eyni mənşəli kənd adı Yevlax bölgəsində də mövcuddur.

Baba kişi - Tarixi İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında (indi Abaran rayonunda) kənd adı. 1918-ci ildə Türkiyədən gəlmiş ermənilər-haylar yerli azərbaycan türklərini qovmuş, orada özləri yerləşmişlər.

Kənd öz adını Babakişi adlı mülkədarın adından götürmüşdür.

Balaxanlı - Tarixi Şorayel mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə azərbaycan türkləri gəlmə erməni-haylar tərəfindən qovulmuş, kənd isə dağıdılmışdır.

Balaxan kəndinin bünövrəsini qoymuş əmirin adıdır. Bu kəndin digər adı Borçalıdır. 15-ci yüzillikdə qızılbaşların Borçalı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Balaxanlı bu emirlərdən biridir.

Bayan - Tarixi İrəvan xanlığının Karnibasara mahalında kənd adı. Qədim türk mənşəli Bayan tayfasının adından götürülmüşdür. Uygurlarda, qırqızlarda, türkmənlərdə indi də Bayan tayfası vardır.

Azərbaycanda Daşkəsən bölgəsində Bayan kəndi Cənubi Azərbaycandakı xeyli Bayan kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Onun digər adı - Basin-eli olmuşdur.

Basin, mənbələrin məlumatına görə m.ö. 7-ci yüzillikdə gəlmiş sak türk birliyinin bir qolu sayılır. Tarixdən məlumdur ki, onların əsas hissəsi Türkiyənin şərqində və Yuxarı (dağlıq) Qarabağda, Gəncə bölgəsində məskunlaşmış, eyniadlı çarlıq yaratmışlar (Ksenofont, "Kitabi-Dədə Qorqud", Q.Qeybullayev).

Bayandur - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmenistan"ın Sisyan rayonunda) kənd adı. 19-cu yüzilliyin ortalarında azərbaycan türkləri zorakılığa məruz qalmış, qovulmuş, boşaldılmış kəndə gəlmə erməni-haylar yerləşdirilmişdir. 1959-cu ildə erməni-hay hökumətinin fərmanı əsasında kəndin adı təhrif olunaraq Vaqatur adlandırılmışdır. Oğuzların Bayandur tayfasının adından götürülmüşdür. Eyniadlı kənd Şurəkəl nayihəsinin ərazisində mövcud idi.

Bayburd - Tarixi İrəvan xanlığının Qarnibasara mahalında kənd adı. 1728-ci ildən məlumdur. Anadoludan gətirilmə addır. 5-ci yüzillikdə erməni-hay dilli mənbədə Baybert yazılmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Bayburd kimidir. 15-ci yüzillikdə

Qızılbaş tayfalarının birinin adı Bayburten adlanırdı. 19-cu yüzillikdə Qars dairəsində Borçalı qəzasında Bayburt adlı kəndlər qeydə alınmışdır. Etnonim türk dillərində “bay - varlı, zəngin, böyük” və sami mənşəli akkad dilinə mənsub “birtu” - “şah qarnizonunun yerləşdiyi qala” (erməni-hay dilində işlənən “bert, berd” - “qala” sözü də “birtu” sözündən götürülmüşdür) sözlərindən yaranmışdır.

Baharlı - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki “Ərmənistan”ın Sisyan rayonu) kənd adı. Qaraqoyunluların Baharlı tayfasının adından götürülmüşdür. Eyniadlı kənd Qafan rayon ərazisində yerləşir. Tarixi Qarabağda da eyniadlı etnonimə rast gəlinir.

Besini - Tarixi İrəvan xanlığının Dərəçiçək - mahalında kənd adı. Eyniadlı kənd 1728-ci ilə aid mənbədə Qırxbulaq nayihəsində qeydə alınmışdır. Kənd oradakı qədim Besini qalasının adı ilə adlanmışdır. Qala isə qədim türk mənşəli Peçene (Peçeneq) tayfasının adıdır. Məlumdur ki, peçeneqlər şimaldan hələ miladın əvvəllərində kəngərlərlə birlikdə (ehtimal ki, hunların tərkibində) gələrək Şərqi Anadoluda, indiki “Ərmənistan”da və Qafqaz Albaniyasında (xüsusilə də Arsakda) məskunlaşmışlar.

Ərməni-hay dilli mənbələrdə Bzunik, ərəb qaynaqlarında - Bacunays, Becini, Albaniyada (7-10-cu yüzilliklərdə) Becans, Pazkank və s. bu etnonimi əks etdirir. Eyniadlı etnonimlər Gürcüstan və Azərbaycanda da qeydə alınmışdır.

Bəydilli - Tarixi İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nayihəsində (1728-ci il) kənd adı. Səlcuq oğuzlarının Bəydili tayfasının adından götürülmüşdür.

Bəhlul - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Bəhlul türk mənşəli eponimdir, şəxs adıdır. Kəndin bünövrəsini qoymuş mülkədar Bəhlülün adıyla bağlıdır. Kəndin erməni-hay əhalisinin bir qismi sonrakı illərdə Qarabağ bölgəsinə köçmüş və fərqi nəvədən Xan-kəndi yaxınlığında kənd salaraq onu Paxlul (Bəhlul) adlandırmışlar.

Qaraqoyunlu - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Digər adı Çıgın Qaraqoyunludur. Kəndin adı 13-15-ci yüzilliklər Ön Asyanın və Cənubi Qafqazın siyasi həyatında mühüm rol oynamış Qaraqoyunlu türk tayfa birləşməsinin adını əks etdirir. Mənbələr-

də qaraqoyunluların; hacılı, ağacəri, bayramlı, öyinli, duhanlı, alpout, qaramanlı, baharlı və s. tayfalardan ibarət olması göstərilir.

Qıpçaq - Tarixi İrəvan əyalətinin Şirakel nayihəsində kənd adı. Şirak əyalətində Şirakel monastırı 895-ci ildə tikilmiş və qədim türk tayfası - Qıpçaqların adını daşıyır.

Qıpçaqların Cənubi Qafqazda məskunlaşması miladın əvvəllərinə təsadüf edir. Kompakt halda isə 13-cü yüzillikdə gəlmişlər.

Azərbaycan ərazisində (Zaqatala bölgəsində) Qıpçaq kənd və Qıpçaq çay adları ilə mənşəcə eynidir.

Qurdlar - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki “Ərmənistan”ın Qafan rayonunda) qədim kənd adı. Məşhur Kəngərlərin Qurtlar tayfasının adını yaşadır. Eyni adlı kəndlər Azərbaycanın Ağdam və Bərdə bölgələrində mövcuddur. Pənahabad qalasında bir məhəllənin adı Qurdlar idi.

1988-ci ildə erməni-hay millətçiləri kəndi dağıtmışlar.

Qaşi (Quşçu) - Tarixi Sürməli mahalında kənd adı. 1988-ci ildə onun yerli azər türk əhalisi erməni-haylar tərəfindən qovulmuş, kənd dağıdılmışdır.

Bu etnonim qədim türk Kuşi (Kuşçu) tayfasının adından götürülmüşdür. 19-cu yüzillikdə yalnız Qafqazda 38 Kuşi və Quşi (Quşçu, Quşilər, Quşçular) etnonimi qeydə alınmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Quşilər Cənubi Qafqaza miladın 3-4-cü yüzilliklərində gəlmişlər. Mənşəcə Orta Asiyadan olub Kuşan çarlığı (eyni zamanda Hindistanda) yaratmış türklərdə Quşçu, farslarda Kuşan tayfası Orta Asiya, İran, Hindistan və Cənubi Qafqazda külli miqdarda etnonimlərdə silinməz izlər qoymuşlar. Şuşa bölgəsində Aşağa və Yuxarı Quşçular adlı kənd indi də vardır, işğal altındadır.

Darğalı - Tarixi İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı. 1918-ci ildə onun azər türk əhalisi qovulmuş, kənd boşaldılmış, evlərə Türkiyədən gəlmiş erməni-haylar yerləşdirilmişdir. Kəndin adı isə 1949-cu ildə Anastasavan adlandırılmışdır.

Dərbənd - Tarixi Aleksandropol qəzasında kənd adı. 1728-ci ildə Şirakel nayihəsində (indi Axuryan rayonunda) eyni adlı kənd olmuşdur. Hələ 1878-ci ildə kəndin yerli azər türk əhalisi qovulmuş, Türkiyədən gəlmə erməni-haylar yerləşdirilmişdir.

1946-cı ildə kənd Karmkar adlandırılmışdır.

İlk dəfə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında çəkilən iki Dərbənd toponimindən birinin Kaqızman Dərbəndinin adındandır. Dərbənd - "dağ keçidi, bənd" mənasında işlənir. Eyni adlı toponim tarixi Qafqaz Albaniyası dövründən mövcuddur və onun adı daşıyan şəhər indi Dağıstanda Rusiya Federasiyasının ərazisindədir.

Dilican - Tarixi Qazax adlı qəzada (indi Ərmenistanın Dilican rayonu) kənd adı. Qazax elində inahalın adı kimi Qamçı xana mənsub olması haqqında ilk dəfə səyyah Şarden qeyd etmişdir. Mənbələrdə onun Göyçə nahiyəsində Dilican kimi yazılır. Ola bilsin ki, əhalinin miqrasiyası ilə əlaqədar bu ad gətirilmədir (Şərqi Anadoluda Qars əyalətində də eyniadlı Dəlican nahiyəsi və kənd vardır).

Dulus - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmenistan"ın Sisyan rayonunda) kənd adı. 16-18-ci yüzilliyin mənbələrində qədim türk Tulus tayfasının adını əks etdirir. Altayda yaşayan Telenkit tayfasının bir qolu Tolos adlanır. Toloslar 13-cü yüzillikdə Monqol hərbi yürüşlərində iştirak etmişlər.

Azərbaycanın Cəbrayıl bölgəsindəki Tulus kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Əli-Qəmərli - Tarixi Sürməli qəzasında kənd adı. Əslində, Əli-Qəmərli, yəni qədim türk Qəmər (Kəmə, kimmer) tayfasının adından götürülmüş "Qəmərli eli" olmalıdır.

Əlincə - 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı. Əslində Əli İncə, yəni "İncə eli tayfası". Qıpçaqların Əncə tayfasının adını əks etdirir. Naxçıvan MR-də olan Əlincə qalasının adı ilə eyni mənşəlidir.

Əsəd qala - Tarixi Şirakel qəzasında kənd adı. Həmin kəndin yaxınlığında yerləşən Əsəd-qala qalasının adı ilə adlanmışdır. 1946-cı ildə "Ərmenistan SSR" hökumətinin fərmam ilə Vaqramberd adlandırılmışdır.

Əski para - "Ərmenistan"ın Noyemberyan bölgəsində kənd adı. Əskipara toponimi iki komponentdən: "əski" və "para" (İran dillərində) sözlərindən yaranmışdır ki, onun da mənası "kənddən aralı əkin yeri, bostan əkilən sahə" deməkdir. Eyni adlı kənd Azərbaycanın Qazax bölgəsində də vardır.

İstisu - Tarixi Şərur Dərələyəz qəzasında kənd adı. 19-cu yüzilliyin ortalarında kəndə gəlmə erməni-hay əhalisi yerləşdirildikdən sonra onun adı dəyişdirilib Cermuk (İstisu) adlandırılmışdır. Eyni mənşəli toponim Kəlbəcər bölgəsində də vardır.

Yuxarı Abdallar - Tarixi Qarni nahiyəsində kənd adı (1828). Qədim savaqlarda fərqlənən igid türk Abdal tayfasının adından götürülmüşdür (Bu tayfa haqqında kitabda ətraflı yazmışam).

Yuxarı Qarabağlar - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Etnonimdir. Kəngərlərə məxsus Qarabağ tayfasının məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Yuxarı Qarabağ - 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı. Etimologiyası Şəffafdır.

Yuxarı Qarxun - Tarixi Eçmiadzin qəzasında kənd adı. Səlcuq oğuzları Karkin tayfasının adı əks etdirir. Etnonimdir. 1918-ci ildə yerli azər türk əhalisi qovulmuş, Türkiyədən qaçmış erməni-haylar burada yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd erməni-hayca Djararat adlandırılmışdır.

Yuxarı Kolanı - Tarixi Eçmiadzin qəzasında kənd adı. Etnonimdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaşamış Kolanı türk tayfasının bir qisminin buraya miqrasiya edib məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Kəvər - Tarixi İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı (indiki "Ərmenistan", Kamo rayonu). 1829-cu ildə Türkiyə erməniləri-hayları yerləşdirildikdən sonra adını dəyişib Nor Bayazid (Yeni Bayazid) adlandırmışlar.

Ərmenihay tədqiqatçıları Kəvəri "qavar" - "mahal, dairə, nahiyə" sözündən yarandığını yazmaqda və bu fikrin üstündə durmaqda həqiqətdən uzaq düşürlər. Çünki, inzibati ərazi bölgü vahidi bildiren söz heç vaxt toponim ola bilməz ("ölkə, əyalət, mahal", o cümlədən ermənicə-hayca "qavar"). Digər tərəfdən 20-ci yüzilliyə qədər əhalisi erkən orta yüzilliklərdə burada yaşamış xəzərlərin Kəvər tayfasının adının fonetik formasıdır.

Kəmərli - Tarixi Qarnibasar mahalında kənd adı. Etnonimdir. Mənbələrdən məlumdur ki, m.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə qardaş türk qanı axıtmaq istəyində olmayan (saklarla savaşa girişməyən) Qara dənizin şimal sahillərində məskunlaşmış kimmerlər (qəmər-

lər) Cənubi Qafqaza üz tutmuş, burada Urartu çarı I Rusun elan etdiyi müharibəyə qatılmış, qalib gəlmiş və burada məskunlaşmışlar. Kəmərlı etnonimi həmin türklərin adıdır və onun arealı genişdir.

1946-cı ildə Kəmərlı kəndi Artaşat adlandırılmışdır.

Kərki - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Etnonimdir. 19-cu yüzillikdə Quba qəzasında Kərki - Ezan, Naxçıvan qəzasında (Ordubad bölgəsi) Kərki kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Türkmənlərdə və özbəklərdə Kərki tayfası vardır. Qədim türk mənşəli Kərəki etnonimi bu tayfanın saldıqı kəndlərin adıdır.

Kəsəmən - Tarixi Novobayazid qəzasında (Basarkeçər rayonunda) kənd adı. Qazaxlar Kəsəmən tayfasının adından götürülmüşdür. 16-cı yüzillikdə Qarabağda Qoçubəyə və Zülfüqar bəyə məxsus Kəsəmənli tayfası yaşayırdı.

Koroğlu - Tarixi Novobayazid qəzasında kənd adı. Etnonimdir. Kənd Qızılbaşların Zülqədər tayfasının Koroğlu qolunun məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Səlcuq oğuzlarının Karık tayfasının adıdır. 1610-1630-cu illərdə fəaliyyət göstərmiş xalq qəhrəmanı Koroğlunun adıyla xeyli patronim bağlıdır.

19-cu yüzillikdə Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Koroğlu dağı, Kaqırman dairəsində Koroğlu qalası və "Koroğlu dağı, qalası", Oltın qəzasında Koroğlu qala xarabalığı və "Koroğlu başı" dağı, Gədəbəy bölgəsində "Koroğlu zağası", "Koroğlu dərəsi" və "Koroğlu qalası", Şəmkir, Tovuz və Ağdam bölgələrində eyni adlı "Koroğlu qalası" - toponimlərin hamısının Koroğlunun adıyla bağlı olması əqlabatən məntiq deyildir. 17-ci yüzilliyin əvvəllərinə aid erməni-hay dilli mənbədə Şərqi Anadolunun Tokat əyalətində göstərilən Çanqlubel dağı adından məlum olur ki, Koroğlu dastanındakı Çənlibel dağı və qalası Azərbaycanın hüdudlarında olmamışdır.

Kosalar - 1590-cı ildə tarixi Rəvan əyalətinin Abaran mahalında kənd adı. Özündə türk mənşəli tayfa adını əks etdirir. Etnonimdir. Eyni mənşəli etnonimlər Azərbaycanda, o cümlədən Yuxarı (dağlıq) Qarabağda da mövcuddur.

Kürdəmir - 1728-ci ildə tarixi Dərələyəz nahiyyəsində kənd adı. Etnonimdir, iki komponentdən ibarətdir: "kürd" və "əmir" şəxs adından yaranmışdır. Eyniadlı şəhər və bölgə Azərbaycanda (mərkəzi Aranda) da mövcuddur.

Kürədiz - 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Məvaziyyə Xatun nahiyyəsində kənd adı. Türk dillərində "kora" "qışlaq yerində gələlər mal-qaranı saxlamaq üçün tövlələr" və "düz" sözlərindən yaranmışdır. Azərbaycanda Füzuli bölgəsindəki Horadiz bu toponimin təhrifidir.

Koran - Tarixi Sərdərabad mahalında kənd adı. 1870-ci illərdə kəndin azər türk əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmə erməni-haylar yerləşdirilmişdir. 1949-cu ildə kənd erməni-hay dilində Nor-Kesariya adlandırılmışdır.

Koran Qərbi Azərbaycanın qədim etnonimlərindən biridir. Bu kəndi Qarabağın Kolanı tayfasının Goran qolu salmışdır. Hələ orta yüzilliklərdə Baban, Ruvaduz, Xankəndi, Baxdian, Boxan və Ərdalan əmirliklərində yaşamış bir türk tayfası Goran adlanırdı.

Azərbaycanda Goran (Goranboy) kəndinin bölgə mərkəzinin adı ilə mənşəcə eynidir. Arealı, göründüyü kimi, genişdir.

Gəncək - Tarixi Dərələyəz mahalında kənd adı. Passiv etnonimdir. Rəsmi 1728-ci ildən Gencek şəklində məlumdur. Azərbaycanın Gəncə şəhərinin adı ilə səsleşir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, m.ö. 3-cü yüzillikdə Gəncə adlı şəhər Cənubi Azərbaycanın ərazisində Atropatena dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Atəşpərəstlərin əsas məbədi - Baş Od məbədi də burada yerləşirdi. Gəncə şəhəri miladın 7-ci yüzilliyində Bizans imperiyası tərəfindən dağıdılmışdır. Onun xarabalıqları Təxti Süleyman adlanır.

Azərbaycanın Quzeyində (şimalında) yerləşən Gəncə şəhərinin yaranması və adının etimologiyası barədə müxtəlif fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bizə elə gəlir ki, bu şəhər qədim vaxtlarda sakların (skiflərin) tərkibində Azərbaycana gəlmiş (m.ö. 7-ci yüzillikdə) Gəncək tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrin təsdiq etdiyi məlumata görə Gəncə şəhəri m.ö. 5-ci yüzillikdə yaranmış və Kür-Araz çayları arasındakı geniş ərazini əhatə edən Sak çarlığının ana şəhəri olmuşdur. Gəncək etnoniminin arealı çox əhatəlidir. Şərqi Türküstanda (qədim sakların yaşadığı əra-

zi) oğuzların içərisində Gəncək tayfasının mövcudluğunu məşhur Mahmud Qaşqari də qeyd edir.

Beləliklə, Quzey Azərbaycan və tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərində eyni mənşəli toponimlər, etnonimlər uzaq keçmişdə Azərbaycanın vahid məkana malik olmasına bir daha dəlalət edir. Elmi cəhətdən tam əminlik əldə etmək üçün hər iki cəhətdə (Quzey və Qərbi Azərbaycanda) oxşar və mənşəcə eyni mənəli toponimlərin yaranma tarixini daha dəqiq tədqiq etmək, türk ruhunda elmi əsərlər yazmaq və təbliğ etmək gələcək tədqiqatçı alimlərin öhdəsinə düşür.

Gülablı - Tarixi Eçmiadzin qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Abaran rayonunda) kənd adı. 18-ci yüzilliyə aid erməni-hay dilli mənbədə Gülabudur kimi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın Ağdam bölgəsində Gülablı dağı və Gülablı kənd adları ilə yazılışca eyni olsa da etimologiyası hələlik məlum deyil.

Cümrü - Tarixi Aleksandropol qəzasında kənd adı. 19-cu yüzilliyin 2-ci yarısında qəza mərkəzi olmuşdur. Qədim və ilkin forması Kəmə-r-Qəmə-r (antik mənbələrdə kimmer, kimmerlər), ermənicə-hayca tələffüzü "kumayr" və bu etnonim qədim türk Kəmə-r (Qəmə-r) tayfasının adını əks etdirir.

Meğri - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Meğri rayonunda) kənd adı. Meğri adı mənbələrdə ilk dəfə 1576-cı ildən çəkilir. Əslində, Miğridir. "Miğri" ermənicə-hayca tələffüzdür. Açımi, Meğri dağı - oronimi haqqında irəlidə ətraflı məlumat verilir.

Muğanlı - 18-ci yüzilliyin 1-ci yarısında Karbi nayihəsində (indiki "Ərmənistan"ın Artaşat rayonunda) kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə kənd əhalisinin türk Boyat tayfasına mənsub olması göstərilir. Muğan düzü etnonimi 393-cü ildən məlumdur. Bu coğrafi ad 11-13-cü yüzilliklərdə mövcud olmuş Muğan şəhərinin adı ilə mənaca eynidir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Muğan düzündə yaşamış türk mənşəli tayfalar Muğanlı adlanmış və məlum hadisələrlə (müharibələrlə) əlaqədar müxtəlif ərazilərə səpələnmişlər. Ağdam, Qazax bölgələrində Muğanlı, Gürcüstanda Yor-Muğanlı, Taş-Muğanlı, Kirec-Muğanlı kəndləri bu tayfanın məs-

kunlaşması ilə yaranmışdır. Mənbə məlumatına görə Cənubi Qafqazda 19 sayda Muğanlı adlı kənd vardır.

Peçeneqli - Tarixi Qırxbulaq nayihəsində kənd adı. Etnonimdir. Qədim türk mənşəli peçeneq tayfasının adıdır.

Saatlı - Tarixi İrəvan əyalətinin ərazisindəki mahallardan birinin adı. Passiv etnonimdir. Miladın 11-ci yüzilliyində türk Ağ-qoyunlu hakimi Ararat əyalətinin əmiri Əmir Saadın adı ilə bağlıdır. Ona tabeliyində olan türk tayfası onun ad ilə Saadlı, sonralar metateza nəticəsində Saatlı adlanmışdır. Hətta Arpaçayın aşağı axarı və Arazın sol sahilinə Çuxur Səəd adı verilmişdir (erməni-hay mənbələrində "Sahatanos"). Çuxur-Səədin geniş ərazisi 16-cı yüzillikdə Dərəçiçək, Abaran və Şirəkə mahallarına ayrılmışdır.

Qaraqoyunlu hakim İsgəndərin dövründə saatlıların hakimiyyətinə son qoyulduğundan onun azər türk əhalisi müxtəlif əyalət və mahallara və Qarabağa miqrasiya etmişlər.

Sabunçu - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Türk mənşəli Sabunçu tayfasının adı əks etdirir. 19-cu yüzillikdə Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Sabunçı, 1728-ci ilə aid mənbədə Karbi nayihəsində Sabunçu, Qarni nayihəsində Sabunçulu kənd adları mənşəcə eynidir.

Azərbaycanda Sabunçu (Abşeron yarımadasında), Zaqatala bölgəsində Sabunçu etnonimləri mövcuddur. Xanlar bölgəsi Fatılı kəndi yaxınlığında "Sabunçu dərəsi", Qax bölgəsi Qıpçaq kəndi ərazisində Sabunçu kənd xarabalığı və Sabunçu arxı adları da mənşəcə eynidir.

Sabunçu adında tarixi Eçmiadzin qəzasında dağ adı, Karbi nayihəsində kənd adı, xaraba kənd adı vardır. 1978-ci ildə Sabunçu kəndi erməni-hay hökumətinin fərmanı əsasında Araksavan adlandırılmışdır.

Sadaxlı - Tarixi Aleksandropol qəzasında xaraba kənd adı. 1828-1832-ci illərdə kəndin azər türk əhalisi qovulduqdan sonra dağıdılmışdır. Qədim türk mənşəli Sadak tayfasının adıdır. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində çoxlu Sadaqlı və Sadıxlı adlı etnonimlər mövcuddur. Onların hamısı mənşəcə eynidir. "Ərmənistan"da tarixi Talin mahalında, Karbi nayihəsində, Zəngəzur qəzasında eyniadlı kəndlər olmuşdur.

Salahlı - Keçmiş Qazax qəzasında (indi "Ərmənistan"ın İcevan rayonunda) kənd adı. Azərbaycanın Qazax bölgəsindəki Salahlı, Daş Salahlı kənd adları mənşəcə eynidir. Yəni bu kəndlərin adları Azərbaycanın qazax tayfa birliyinə daxil olan salahlı tayfasının adilə bağlıdır (mənbələrdə "salehli eli" kimi də yazılır).

1799-cu ildə gürcü çarı II İrəklinin təzyiqlərinə dözə bilməyən Qazax ellərinin bir hissəsi - kəsəmən, poylu, salehli, cəmilli, dəmirçili, boyəhmədli, qazaxrəhimli və b. tayfalara məxsus 1200 ailə Gəncə və Qarabağa köçmüşlər.

Sarıcallar - Tarixi Zəngəzur mahalında kənd adı. 18-ci yüzilliyin 1-ci yarısına aid mənbədə Qırxbulaq nayihəsində Sarıcallar adının etimologiyası eyni mənə daşıyır. Nəsil adıdır.

1588-ci ilə aid bir mənbədə Qarabağda qışlağı olan bir türk boyu Sarıçalı adlanırdı. 18-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Ağdam bölgəsində yaşayan türk tayfalarından biri Sarıçalı eli adlanırdı. Qarabağ xanlığını yaradan və yaşadan, onu qüdrətli feodal dövləti səviyyəsinə qaldıran xan və bəylər - Sarıçalı Cavanshir sülaləsi bu türk tayfasından çıxmışdır.

Sarıçalı tayfasının adilə bağlı Qərbi Azərbaycanın Karbi və Qarni nayihələrində kənd adları qeydə alınmışdır.

Səderək - Tarixi Vedibasara mahalında kənd adı. 1968-ci ildə kəndin azərbaycan türkiyəli qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. "Səder" ərəb sözüdür, mənası "hərbi dayanacaq", "baş düşərgə"dir.

Səderək toponimi Azərbaycanın Naxçıvan MR bölgə və onun mərkəzinin adıdır.

Sisyan - Qafqaz Albaniyasının qədim Sisakan əyalətində kənd adı. Kənd və onun adilə adlandırılmış Sisakan əyaləti m.ö. 7-ci yüzillikdə Cənubi Qafqaza axın etmiş türk mənşəli sakların (skiflərin) məskunlaşması ilə yaranmışdır. Si-sakan, Ar-sak, Bala-Sakan, Sakasin, Sakasena və s. və i.a. etnonimlər sakların adilə bilavasitə bağlıdır. Sisyan (Si-sakan) sakların içərisində "Si" sülaləsinin adından və "Sakan" ("Saklar") sözlərindən yaranmışdır. 13-cü yüzilliyin əvvəllərinə aid mənbədə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Saqanans - Sakak yurt (Sakların yurdu), Zaqatala bölgəsində Sakantala və b. etnonimlərdə əksini tapmışdır.

Qədim erməni-hay dilli mənbələrdə Si-uni ("uni" - şəkilçisi erməni-hay dilinə urartulardan keçmiş "ölkə, diyar" deməkdir).

Orta yüzilliklər dövrü ərəblərdə Sisacan adlanırdı. 1590-cı ilə aid türkcə mənbədə "Sisyan" kimi qeyd olunmuş etnonim Sisakan adının təhrif formasıdır.

Sonqurlu - Tarixi İrəvan quberniyasının Aleksandrapol qəzasında (indiki Artik rayonu) kənd adı. Başqa adı "Qızıl çaqçaq"dır. Şirəkə mahalında Qızıl Çakçak kəndinin adı çəkilir və onun Sonqurlu olduğu qeyd olunur (Sonqurlu türk tayfasının adıdır).

Sos - Tarixi Göyçə mahalında kənd adı. Qədim türk dilində "Sos" - "qovaq" (rus dilində «sosna» sözü - "şam ağacı" deməkdir), "ağcaqayın", "gümüşü qovaq" sözündəndir. 5-ci yüzillikdə Armavir yaxınlığındakı ağ qovaq meşəsi sos adlanırdı (M.Xoreratsi).

Azərbaycanın Laçın bölgəsində Sus və Sus-Zabuq kənd adları, Qax bölgəsində Suskənd, Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Sos kəndi, Şahbuz bölgəsində Sələ-sus (türkcə "sələ" - "künc, bucaq" və sus "su axan yer" - Badamlı mineral bulağının olduğu) yer adı və b. toponimlər vardır.

Suvarri - Tarixi Sisəcan nayihəsində (15-ci yüzilliyin ortaları) kənd adı. Çox güman ki, miladın əvvəllərində Şimali Qafqaz çöllərində yaşamış qədim hun mənşəli Savar (Suvar, Sibir, indi isə Sibir) tayfasının adıdır. Onun adı ilk dəfə antik müəllifi Klavdi Ptolemey çəkmişdir.

Azərbaycanda Dəvəçi bölgəsində Şabran və Beləsuvar bölgə adlı etnonimlər bu tayfanın adını yaşadır. Ehtimal ki, hunların və xəzərlərin tərkibində Suvarlar Qərbi Azərbaycan (indiki "Ərmənistan") ərazisinə də gəlib məskunlaşmışlar.

Ozanlar - Tarixi Zəngibasar mahalında kənd adı. 18-ci yüzilliyin 1-ci yarısında türkcə mənbədə göstərilir ki, İrəvan əyalətinin Qarni və Vedi nayihələrində, Ozanlı, Qırxbulaq nayihəsində Ozan adlı kəndlər vardır.

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanındakı "ozan" - "aşiq", "xalq müğənnisi" istilahi həm də bir elin adıdır. 1588-ci ilə aid mənbədə Qarabağın "Otuziki ulusu"nda (Bərdə bölgəsində) Ozan adlı el qeyd olunmuşdur.

Qədim Gəncə şəhərinin əski məhəllələrindən biri məhz bu elin adını əks etdirir.

Urmiya - Tarixi İrəvan qəzasında kənd adı. Urmiya gölü ətrafından (indiki İran Azərbaycanında) gəlmə ermənilər-haylar 1988-ci ildə saldıqları yeni yaşayış məskəninə Urmiya gölünün adını vermişlər. Gölün adı isə qədim türk sözü olub, "Ur" - "yüksəklik", "ucalıq" və "miya" isə "su", "göl" istilahından yaranmışdır. Göl doğrudan da dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəklikdə yerləşir.

Xatunarx - Tarixi Karbibasar mahalında kənd adı. 17-ci yüzilliyin 70-ci illərində Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi Səfixan Qarasu çayından çəkirdiyi su kanalından onun arvadı isə bu kanaldan arx çəkərək kənarında eyniadlı (Xatun arx) kənd saldırmışdır. Həmin vaxtdan arxa və kəndə Xatunarx adı verilmişdir. 18-ci yüzillikdə Şuşa yaxınlığından Ağdama qədər Xurşud Banu Natəvan öz vəsaiti hesabına su arxı çəkirmiş və o da "Xatun arx" adlandırılmışdır. Tarixi Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda adı çəkilən spesifik toponimlər qeyrətli türk qadın - Xatunla bağlıdır və onlar eyni mənəlidir.

Xələc - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Qafan bölgəsində) kənd adı. Yerli tələffüz forması Xalaç, mənşəcə türk səlcuq oğuzlarının tərkibində tayfa adı. Eyni mənşəli etnonimlər Azərbaycan ərazisində də çox yayılmışdır.

Xələfli - Tarixi Sürməli qəzasında kənd adı. Orta yüzilliklərdə Qarabağda yaşayan bir maldar el də Xələfli tirəsinin adını daşıyırdı. Və onların saldıqları kənd indi də qalmaqdadır, (Cəbrayıl bölgəsi) erməni-hay işğalı altındadır.

Xıdırlı - Tarixi Qarnibasar mahalında kənd adı. Etonimdir. 1828-1832-ci illərdə onun azər türk əhalisi qovulmuş, kənd xarabalığa çevrilmişdir. Qovulmuş ailələr Qarabağa gəlmiş və Ağdam bölgəsində məskən - yurd salaraq adını da Xıdırlı qoymuşlar. Xıdırlı türk mənşəli nəsil adıdır.

Hacı Qara - Tarixi Eçmiadzin qəzasında (indiki Quqar rayonunda) kənd adı. Gəlmə ermənilər-haylar bu kəndə yerləşdikdən sonra yerli azər türk əhalisini sıxışdırıb qovmuşlar. 1935-ci ildə kənd Haykeşat, 1940-cı ildə Spitak, 1946-cı ildə - Maka-

raşen, 1957-ci ildə Yerpatat adlandırılmışdır. Kəndin əsasını isə türk Hacı Qara adlı şəxs qoymuşdur.

Hacıkənd - Quqar və Yexeqnadzor rayonlarında kənd adı. Patronimdir. 1918-1919-cu illərdə yerli azər türk əhalisi qovulmuş, gəlmə ermənilər-haylar yerləşdirilmişdir. 1935-ci ildə Quqar bölgəsindəki Hacıkənd - Debed, Yexeqnadzor bölgəsindəki Hacıkənd isə Şatık adlandırılmışdır. Azərbaycanın Xanlar bölgəsində də Hacıkənd vardır.

Herher - Tarixi Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı. Etonimdir. Mənbələrdə Hərher kimi qeyd olunmuşdur. Əslində Qarqar etnoniminin təhrifidir, Qarabağda da eyniadlı etnonim vardır.

Horadiz - Tarixi Şərur - Dərələyəz qəzasında kənd adı. Spesifik toponimdir. Mənbələrdə Horadüz, Oradiz kimi işlənmişdir. Əslində, Oradüz olmalıdır. Danışıda əvvəlinə "h" səsinin əlavəsi ilə türk dillərində "ora" - "çökəklik" və "düz" (düzən) sözlərindən ibarətdir. Füzuli bölgəsində də eyniadlı toponim vardır.

Hunut - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Meğri rayonunda) kənd adı. Etonimdir. "Hun" və qədim türk dillərində cəm bildiren "ut" şəkilçisindən ibarətdir. Hun, məlum cəngavər, döyüşkən türk tayfasının adıdır (5-ci yüzillikdə Avropanı lərzəyə salıb onu fəth edən hunlar!)...

Çanaxçı - Keçmiş Zəngəzur qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Qafan rayonunda) kənd adı. Arealı genişdir. 19-cu yüzillikdə Qafqazda Çanaxçı adlı 8 yaşayış məskəni (kənd) vardı. Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Çanaxçı (digər adı Avataran) kəndinin adı ilə eyni mənəlidir. Toponimin açımı - "ağacdan çanax qabı düzəldən" (peşəkarlar) deməkdir.

Çaxırlı - Keçmiş Novobayazid qəzasında kənd adı. Digər adı - Qızılbulaq. Qazaxların Çaxırlı tayfasına mənsub ailələrin Qızılbulaq adlı yerdə məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır. Çaxırlılar isə qədim türkmənşəli bolqarların Çakar tayfasına mənsubdur. Mənbələrdən məlum olur ki, Qaraqoyunlularda Çəkurlu adlı tayfa olmuşdur.

Çəmbərək - Keçmiş Qazax qəzasında (indiki "Ərmənistan"ın Krasnoselsk rayonunda) kənd adı. Azərbaycan dilində

“Çəmbərə” - “dağ döşündə böyük hamar yer (yal)” deməkdir (Bakıda keçmiş Çəmbərəkənd).

Çıraqlı - Keçmiş Sürməli mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Türkiyə erməni-hayları yerli azər türk əhalisini qovmuş, kəndi dağıtmışlar. Kəndin adı tarixə 1728-ci ildən məlumdur. I Şah Abbasın dövründə Qızılbaş tayfalarından biri Çıraqlı idi. Bu tayfa qədim türklər sayılan Sirak tayfasına mənsubdur. 16-cı yüzilliyin sonuna aid mənbədə göstərilir ki, Qarabağda Çıraqlı adlı bir ulus yaşayırdı. O da məlumdur ki, 19-cu yüzillikdə Azərbaycan ərazisində Qılınçlı tayfasının bir qolu Çıraqlı idi. Qeyd etmək vacibdir, Çıraqlı qala qalasının adında olan “çıraqlı” (türk dillərində Çerak, Çorak, Çoqrak - mineral bulaq deməkdir) sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

Çobankərə. Keçmiş Eçmiadzin qəzasında kənd adı. Kənd qazaxlara mənsub Çobankərə tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Çobankərə tayfası qədim türk mənşəli Kəngərpeçeneqlərin Çupan tayfasından ibarətdir. Bu barədə 10-cu yüzilliyə aid mənbədə qeyd olunmuşdur. Çobankərə tayfası peçeneqlərin Gor (Gur), Göyərçin, Kapan (Qapan) karabaq, Kola (Kula) tayfaları içərisində daha qüdrətli, sözükəsərli el kimi tanınırdı.

Dilimizdə heyvan otaran çoban sözünün Çobankərə etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Çorlu - Keçmiş İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı. 1828-1832-ci illərdə Türkiyə erməni-hayları yerli azər türk əhalisini qovmuş, kəndi xaraba qoymuşlar. Qədim türk mənşəli peçeneqlərin tərkibində Çor (Çur) adlı tayfasının adını yaşadır. 16-cı yüzilliyə aid bir mənbədə göstərilir ki, Qarabağın “Otuz iki ulusunda” (Bərdə bölgəsində) Çorlu Qazılı adlı bir maldar eli yaşayırdı.

Çul - Keçmiş Şərur-Dərələyəz mahalında kənd adı. Digər adı Ağxaç. 1950-ci ildə kəndin azər türk ailələri Azərbaycana köçürülmüş, kənd isə Artavan adlandırılmışdır.

Türk mənşəli Çol (Çul) tayfasının adını yaşadır.

Çuxur yurd - Keçmiş Zəngəzur qəzasında (indi “Ərmənistən” in Sisyan rayonunda) kənd adı. 1918-ci ildə azər türk əhalisi qovulmuş, kənd isə xarabaya çevrilmişdir. Azərbaycan ərazisində Şamaxı bölgəsində Çuxuryurd kəndi ilə eyni mənşəlidir. Xankəndində Çuxur məhəllə adlı yaşayış sahəsi də vardır.

Cəngi - Keçmiş Aleksandropol qəzasında (indi Abaran rayonunda) kənd adı. Yerli azər türk əhalisi 1948-1953-cü illərdə Azərbaycana köçürülmüş, onların evlərində erməni-hayları yerləşdirilmişdir. Kənd sonra Vartablur (1950) adlandırılmışdır.

Cincavat - Keçmiş Sürməli qəzasında kənd adı. 1918-ci ildə azər türk əhalisi Türkiyə erməni-hayları tərəfindən qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Miladın 3-cü yüzilliyində Bakurun başçılığı altında Gürcüstana axın etmiş Cinli tayfasına yaşamaq üçün Orbet (gürcücə “Qartal yurdu”) verilmişdir. Cinlilərin hakimləri orta yüzilliklərdə həmin qalanın adı ilə Orbelianlar adlanmışlar. Cinlilər isə həmin qalanı “Üç ox” adlandırmışlar. İndi gürcülər onu tərcümə edib Şamşvilde (gürcücə “Üç ox” deməkdir) deyirlər. 1117-ci ildə Lori qalasına çəkilmiş Orbelianların çoxunu gürcülər qıraraq, bir hissəsi Zəngəzura (Sisiana) gəlmiş və xristianlığı qəbul etmişlər. Cinlilər Çildir, Axalkələk və Axisxa bölgələrini əhatə edən Cavax əyalətində (gürcücə Cavaxeti) yaşadıklarına görə Cin-Cavat (yəni “Cavaxetidə yaşayan cinlilər”) adlanırdılar.

Çin Türkünstanından gəlmiş bu elin etnik adı “Üç ox” idi ki, bu da “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında oğuzların bir hissəsinin “Üç ox” adlanması ilə təsdiq olunur.

Cinlilərin digər hissəsi erkən orta yüzilliklərdə Kür çayı sahillərində yaşayırdılar. 11-ci yüzilliyə aid bir mənbədə verilən məlumata görə ərəb valisi Mərvan ibn Məhəmməd 696-cı ildə xəzərlərə qarşı hərbi səfərə çıxaraq “Çinlərin ölkəsinə” Kur sahilinə gəlmiş hökmdar Çin Bakurdan 70 min nəfər xidmətçi qadın tələb etmişdir.

Çin-Bakur 70 min silahlı kişini arabalarda qadın paltarında çayın (Kürün) kənarına gətirərək valiyə xəbər çatdırır ki, qadınları aparmaq üçün adam göndərsin.

Mərvanın ordusu Kür çayını keçən kimi arabalardakı döyüşçülər qəflətən orduya hücum edərək hamısını qarmışlar. Bu Cinlilərin kifayət qədər döyüşkən, mübariz və böyük el olmasına dəlalət edir. Sonralar onlar islamı qəbul etmiş və Qazax ellərinə qarışmışlar.

18-ci yüzilliyin ortalarında qürurlü cinlilər bir neçə tayfa ilə birlikdə gürcü hakimiyyətinə boyun əyməkdən imtina edərək

Qarabağa köçmüşlər (bu barədə yuxarıda yazmışıq). Miladın 3-cü yüzilliyində elbəyi Mamiqunun başçılığı ilə Ərməniyə ərazisinə gəlmiş cinlilər isə xristianlığı qəbul edərək sonrakı yüzilliklərdə erməniləşdirildilər.

Şabanlo - Keçmiş Abaran mahalında kənd adı. 19-cu yüzilliyin əvvəllərində Kəngərlərin Şabanlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Şaqanlı - Keçmiş Şuraqel qəzasında kənd adı. Cənubi Qafqaza gəlmiş türk mənşəli Çaqa (Şaqan) tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. 19-cu yüzillikdə Qars əyalətində Şaqan (xaraba kənd) Azərbaycanda Birinci Çağan (Şamaxı bölgəsində) və Şağan (Abşeronda) kənd adları ilə eyni mənşəlidir.

Şadak - 1718-ci ildə keçmiş Sisyan nayihəsində kənd adı. Etnonimdir. Qədim türk mənşəli Sadak tayfasının adındandır (bu barədə yuxarıda yazmışıq).

Şəki - Keçmiş Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Sisyan rayonunda) kənd adı. Etnonimdir. 1590-cı ildən məlumdur.

Şəki erkən orta yüzilliklərdə Sisakan knyazlığının mərkəzi olmuş qalanın adıdır. Kənd onun yaxınlığındakı qalanın adını əks etdirir. Qalanın adı isə bu yerlərə m.ö. 7-ci yüzillikdə gəlmiş Şaka (Sak) türk tayfasının adıdır. 19-cu yüzillikdə Qars əyalətinin Ərdahan bölgəsində iki Şəki, Cənubi Azərbaycanda Şaqalı (əslə Şakalı) və Şakabad Quzey Azərbaycan ərazisində Şəki (şəhəri) adları ilə eyni mənşəlidir.

Şirabad - Keçmiş Zəngibasar mahalında kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə Qırxbulaq nayihəsində belə kənd adı qeyd olunmuşdur. 19-cu yüzilliyin ortalarında kəndin azər türk əhalisi qovulmuş və xaricdən gəlmiş ermənilər-haylar yerləşdirilmişdir. 1935-ci ildə kənd erməni-hayca Parakar adlandırılmışdır. Kəndin təməlini türk mənşəli Şir eli tayfası qoymuşdur. "Abad" isə kənd mənasındadır, yəni Şirkəndi (Şir tayfasının kəndi).

1598-ci ilə aid mənbəyə əsasən Bərdə sancağında Şir adlı tayfa yaşayırdı. 1283-cü ilə aid Xatavəng kitabəsində Yuxarı (dağlıq) Qarabağda bir kəndin adı Şirman (erməni-hayca Şirmanans) yazılmışdır.

Şirəqala - Keçmiş Eçmiadzin qəzasında kənd adı. Miladın 5-ci yüzilliyində erməni-hay dilli mənbədə adı çəkilir (M.Xorenatsi). 1590-cı ilin məlumatında "Şirəqala", 1728-ci ilə aid mənbədə Şirəkala kimi qeyd olunur.

1878-ci ildə kəndin azər türk əhalisi qovulmuş, xaricdən gəlmiş erməni-haylar burada yerləşdirilmişlər. Kənd yaxınlıqdakı qədim qalanı, qala isə qədim türk mənşəli Şirək tayfasının adı ilə adlandırılmışdır (Şirək, Sira etnonimi haqqında irəlidə yazmışam).

Şınıq - Tarixi Borçalı qəzasında (indi "Ərmənistan"da) kənd adı. Erməni-hay dilində təhrif olunaraq Şnex adlandırılmışdır. 1887-ci ilə aid məlumata görə kəndin ilk sakinləri yunanlar olmuşlar. Kənd Dəvəb çayının vadisində "Şınıx dərəsi" adından götürülmüşdür. Qədim türk dillərində "çinq, şinq" - "sıldırım" sözündəndir. Azərbaycanda da belə toponim vardır. Gədəbəy bölgəsində «Ərmənistan»la sərhəddə Şınıx kənd adı çəkilən toponimlə məna eynidir.

Şırran - Tarixi Vedibasar mahalında kənd adı. 1930-cu ildə Şura hökuməti dövründə, kollektivləşmə ilə əlaqədar kənd ləğv edilmişdir. Azərbaycanda Yuxarı (dağlıq) Qarabağın Şuşa bölgəsində Şırlan və Ordubad bölgəsində Şırran-Su kənd adları ilə eyni mənalıdır. Şırran, suyun şırıldaya-şırıldaya axması, yaxud, "fəvvarə vuran yeri" mənasındadır.

ORONİMLƏR

Alagöz - Tarixi İrəvan xanlığı ərazisində ən böyük dağın adı. Erməni-hay dillərində olan qədim mənbələrdə (5-ci yüzillik) "Araqats" kimi qeydə alınmışdır (F.Buzand və M.Xorenatsi). Erməni-hay tədqiqatçıların Alagöz oronimini erməni-hay dilində izah etmək cəhdləri nəticəsiz qalmışdır.

Azərbaycanın Qax rayonundakı Sarıbaş kəndi yaxınlığında Alagöz dağının adı ilə eyni mənalıdır. Alagöz qədim türk sözüdür. O "ala" və "köz" ("göz") sözlərindən yaranmışdır. "Ala" türk dillərində "geniş" ("böyük") deməkdir (Alazan, əslində "Alaözən" - "Geniş çay" mənasındadır), "köz" ("kəz" - dağ başında batıq yer". Tarixi İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Dərəgəz, Laçın bölgəsi).

gəsində Çilgöz, Naxçıvanda Maqqız, Quba və Şamaxı bölgələrinin sərhəddində Kəlgöz və s. dağ adlarında bu söz iştirak edir.

Beləliklə, Alagöz (əslində Alagöz), dağın başında, zirvəsində “geniş batıqlı” anlamındadır.

Allah - Əkbər. Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Azər türklərinin qədim ziyarət yeri - pir. Allah-Əkbər adlı Qars əyalətində də dağ var. Onlar mənaca eynidirlər. “Allah” sözü həm ərəbcə “Allah” (İlahi), həm də türk dillərində “Ələk” (“ələh”) - “müalicə əhəmiyyətli mineral su, bulaq” mənasındadır. Abşeron yarımadasının şərqi qurtaracağı yaxınlığında Pirallahı adasının adında məhz “bulaq” mənası əksini tapmışdır. *Arealı genişdir.*

Altuntaxt - Tarixi Dərəçiçək mahalında dağ və yaylaq yurd adı. Türk dillərində “altun” - “qızıl” (bəzi hallarda “qırmızı”) mənasında ərəb dilindən yaranmışdır.

Laçın bölgəsində Altuntaxt dağı, Şuşa bölgəsində Altuntaxt aşırımı adları mənaca eynidirlər.

Aramlı - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indi “Ərmənistan”ın Sisyan rayonunda) Bərgüşad dağ silsiləsində zirvə adı. Etimologiyası tayfa adı ilə bağlı olması ehtimal olunur.

Ardaq - İrəvan bölgəsinin ərəzində, onun qərbində dağın adı. 20-ci yüzilliyin 30-cu illərində dağ erməni-hay dilində Arsar adlandırılmışdır.

Armaz - Tarixi Zəngəzur qəzası ərəzində dağ adı. Bərgüşad dağ silsiləsindəki Aramazd zirvəsilə mənaca ehtimal ki eynidir. “Avesta”da Ahuramazda (Hörmüzd) Allahının adından götürülmüşdür. Erməni-hay tarixçisi M.Xorenatsi yazır ki, Aramazd ermənilərin (-hayların) baş allıhdır. Axı xristian dininə qədər zaman kəsiyində ermənilər-haylar da farslarla birlikdə atəş-pərəstliyə inam gətirmiş, oda onlar da sitayiş etmişlər.

Arxaşan - Tarixi İrəvan quberniyası ərəzində dağ adı. Eyniadlı iki dağ Novobayazid qəzasında yerləşir. Oronim türk mənşəlidir; “dağın arxası” və “an, in” isə “mağara, kaha” - heyvan yuvası mənasındadır.

19-cu yüzilliyin sonlarında Şərur-Dərələyəz qəzasında bu adda qışlaq olmuşdur. Arealı genişdir. Azərbaycanda Qaynararxas (Oğuz bölgəsi), Q.Arxac (Yuxarı (dağlıq) Qarabağda), Qara Ar-

xac (Gədəbəy bölgəsində), Arxac dərəsi (Qubadlı, Cəbrayıl bölgələrində) dağ adları ilə eyni mənəlidir.

Arçazur - Qafan bölgəsində dağ adı. Hibrid oronimdir. Türk dillərində “arç” (ardıc) və erməni-hayca “dzor” - “dərə” sözlərindən yaranmışdır - “ardıc dərəsi” deməkdir (erməni-hay dilində isə “arç” - “ay” mənasındadır). Alban çarı - sərkərdə Cavanşirin qatili Varazo məhz bu mahaldandır.

Ahudağ - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. “Ahu (Ceyran) olan dağ” deməkdir. Azərbaycanda Şamaxı bölgəsində də Ahudağ adlı dağ vardır. Eyni mənəni daşıyır.

Babakar - Boz Abdal dağ silsiləsində dağ adı. Əslində Babacar. Məlumdur ki, “Baba” (müqəddəs yer, pir mənasındadır) türk dillərində “qar” isə “alınmaz qaya” (“Sıldırım” mənasındadır). “Qar” komponentinin iştirakıyla yaranmış oronimlərin coğrafiyası çox genişdir. Erməni-hay tədqiqatçılarının “kar” məfhumunun “daş”la əlaqədar izahı əsassızdır; elmi, məntiqi əsası yoxdur.

Bazum - Pəmbək çökəkliyi ilə Lori yaylağı arasında dağ belinin adı. Bazum qədim türk sözüdür: “baz” (“bayz”) - “sıldırım dağ” mənasındadır.

Bazikit - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Qeyd olunduğu kimi “baz” türk dillərində “sıldırım dağ” deməkdir. “İkit” isə “igid” sözündəndir. Erməni-hay müəllifləri bu türk mənşəli oronimi təhrif edərək “Baze-İkit” şəklində işlədirlər.

Bayat dağı - Pəmbək dağ silsiləsində dağ adı. Mənbələrin məlumatına görə səlcuq oğuzların Bayat tayfasının adını yaşadır. Qarabağ xanlığının banisi Pənah Əli xanın Ağcabədi və Ağdam bölgələri arasında tikdirdiyi ilk qalanın adı da Bayat idi. Eyni mənşədən ibarətdir.

Baybucan - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi “Ərmənistan”ın Sisyan rayonunda) dağ adı. 19-cu yüzillikdə Dağıstan əyalətində Bucañçay, Tiflis quberniyasında Bucançay, Borçalı qəzasında Bucan-Ər dağ adları - oronimləri ilə eyni mənə daşıyır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Bay Becan şəxs adı ilə səsləşir. Oronimin 1-ci komponenti “bay” “böyük, varlı” deməkdir.

Ballıqaya - Tarixi Zəngəzur qəzasında dağ adı. Ərmeni-hay müəllifləri onu Meqrakar adlandırmışlar (hərfi tərcüməsidir). Yuxarı (dağlıq) Qarabağdakı Ballıqaya ilə eyni mənşəlidir. Oronimdir, qayada bal arısının yuva salması ilə bağlıdır.

Bartaz - Meğri rayonu ərazisində yerləşən Meğri dağ belində bir zirvənin adı. Azər-türkcəsində "barı, hasar", "qala divarı" və türk dillərində "Tas" - "qaya" sözlərindən yaranmışdır.

Beqludağ - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Arealı genişdir. Türk mənşəli oronimdir. Ehtimal ki, türk dillərində "bekle" - "möhkəmləndirilmiş yer", "qala", "istehkam" sözüdür.

Bezmindag - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmenistan"ın Sisyan rayonunda) dağ adı. Oronimdə "bayz, baz" qeyd olunduğu kimi "sıldırım" mənasındadır. «Mengi» - «buzlaq», «daim qar olan sıldırım» deməkdir.

Bərki - Talin bölgəsi ərazisində dağ adı. monqol dilində "börük" - "parçalanmış daşlı yüksəklik" sözüdür. Başqa izahı da ehtimal olunur.

Bozburun - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Suxurların boz rəngə çalması və "burun" sözlərindən yaranmışdır. Yeni "Burun formalı dağ çıxıntısı". Belə çıxıntılarla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra toponimlər yaranmışdır (Abşeronda - Ağburun, Siyəzən bölgəsində Qızılburun, Beyləqan bölgəsində Daşburun və b.).

Böyük Aqdağ - Tarixi Göyçə bölgəsində Qelam (ərməni-hayca Qeğam) dağ zirvəsinin zirvələrindən birinin adı. 1930-cu illərdə "Ərmenistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında "Spitak-sar" (ərmənicə-hayca tərcüməsidir) adlandırılmışdır.

Böyük Buğutlu - Tarixi İrəvan qəzasında Pəmbək dağ silsiləsinin bir zirvəsinin adı. "Buğut" qədim türk dillərində "erkək geyik" (maral) mənasındadır. Dağın belə adlanması onun qoynunda yaşayan marallarla bağlıdır.

Buğatəpə - Şirak dağlarında zirvə adı. 1930-cu illərdə erməni-hay hökumətinin fərmanı ilə dağ "Sulasar" adlandırılmışdır. Buğatəpə görüldüyü kimi türk mənşəli oronimdir. Dağda, keçmişdə buğa maralın olması ilə əlaqədardır.

Buğdatəpə - Tarixi Aleksandropol qəzası ərazisində dağ adı. Göyçə bölgəsində Qelam (Qeğam) dağ belində zirvədir.

1728-ci ilə aid mənbədə "Buğda təpə" kimi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsində yerləşən Buğdadağ - Su toponimi ilə eyni mənəlidir.

Vəlidağ - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Oronimin ərəb mənşəli olması ehtimal olunur. "Vəli" (Vali) - "hakim" deməkdir. Azərbaycanın Yardımlı bölgəsində Vəlidağ və Şərur bölgəsindəki Vəlidağ adları ilə mənaca eynidir.

Qarabəkir - Tarixi İrəvan qəzası ərazisində dağ adı. Vulkan mənşəli dağ suxurlarının rəngini ifadə edən "qara" və türk dillərində "bukur" - "qozbel" sözlərindən yaranmışdır. Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində Cəngi meşəsində və qonşuluğunda Qəleybuqurd dağının (və qala xarabalıqlarının) adı ilə eynidir.

Qaraburun - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Dağın burun formasında - irəliyə doğru çıxıntısına görə belə adlanır.

Qaradaş - Tarixi Sürməli qəzasında dağ adı. Ehtimal ki, hündürlüyünə görə belə adlanır (Abşeronda Qaradağla eyni mənəlidir). Böyük daş, hündür dağ.

Qaradığa - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmenistan"ın Qafan rayonunda) kənd adı. Əslində, bu toponim "Qaradığə"dən, türk dillərində "qara" və "tığey" - "meşəsiz təpə" ifadəsindən götürülmüşdür.

Qaraltəpə - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Əslində bu dağ "Qara yal" olmalıdır, rəng bildirən "qara yal" mənasındadır.

Qarataq - Oktemberyan və Talin rayonlarının sərhədlərində dağ adı. Qaradağ oroniminin qədim tələffüz formasıdır.

Qaratəpə - Tarixi Novo-Bayazid qəzasında dağ adı. "Böyük, yaxud hündür təpə" mənasındadır.

Qaraxaç - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Burada, üstündə xaç formasında rəsm olan daş adındandır. Qafqaz Albaniyasında (eləcə də Qərbi Azərbaycanda) xristianlıq yayılan dövrdə iri daşların üstündə xaç (türk dillərində "xoruç, qoruq - Tanrı qorusun" mənasındadır) şəklində çəkilir, sonralar bu yerlər pirə - ziyarət yerinə, ocaqlara çevrilirdi (belə bir xaç rəsmi olan daşlı bulaq Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Xocalı bölgəsində Canhəsən kəndində, Darılı adlı əkin-biçin sahəsinin meşəliyində indi də mövcuddur. Bu barədə yuxarıda yazmışıq).

Xankəndi yaxınlığında Uraxaç (əslində Uluxaç adının ər-məni-hayca tələffüzüdür) və qədim Xaçın qalasına da (1223-cü ildə monqol işğalçıları dağıtmışlar) şamil etmək olar.

Qaraxaç - Tarixi Aleksandropol qəzası ərazisində yaylaq - yurd adı. Burada sitayiş edilən qara rəngli, üstündə xaç rəsmi olan daşın adından götürülmüşdür.

Qarnıyarıq - Tarixi Novobayazid qəzası ərazisində dağ adı. Pəmbək dağ silsiləsinin zirvələrindən birinin adı. Vulkan mənşəli bu dağın krateri yarıq olduğundan belə adlanmışdır. 17-ci yüz-illikdə Güney Azərbaycan ərazisinin Salmas əyalətində Qarnıya- rıq qala adı ilə mənaca eynidir. Eyniadlı dağ Eçmiadzin və Sür- məli qəzalarında da olmuşdur.

Qaşataq - Tarixi Göyçə bölgəsində dağ zirvəsinin adı. Türk dillərində "qaş" ("dağın qaş") və "Taq" - "dağ" sözlərindən ya- ranmışdır.

Qızılburun - 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin ərazisində dağ adı qeydə alınmışdır. Dağda buruna oxşar çıxıntı ilə əlaqədar da- ğa belə ad verilmişdir.

Bu dağın adı 18-ci yüzillikdə ər-məni-hay dilli mənbələrdə də çəkilir.

Qızıl qaya - Tarixi Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Krasnoselsk bölgəsində) qışlaq adı. Qayanın rəngilə əlaqədardır.

Qızılziyarət - Tarixi Eçmiadzin qəzası ərazisində iki dağ adı. Onlardan biri Ağaman silsiləsindəki zirvə vulkan mənşəlidir. "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında dağ "Tirinqa- tar" adlandırılmışdır.

Qızillar - Tarixi Sürməli qəzasında dağ adı. Əslində Qızıl- lılar 19-cu yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan və İrəvan xanlıqların- da yaşamış Qızillı türk tayfasının adından götürülmüşdür. Qızillı tayfası bu dağı özünə yaylaq yurdu seçmişdir.

Qızılcaq - Tarixi Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zən- gəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Sisyan rayonunda) dağ adı. Dağ meşələrində qızılcaq (zoğal) ağaclarının bolluğu nəticəsində dağa da belə ad verilmişdir. ("Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında da zoğal sözü "qızılcaq" sözü ilə işlənmişdir).

Qırxtəpə - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Qədim türk dillərində "kirka" - "bərk suxurlu yüksəklik" mənasındadır.

Qısır dağ - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Meşə- siz, seyrək bitki örtüyü olan dağ mənasındadır. Eyniadlı dağ tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Sisyan bölgəsində) dağ adı. Ərməni-haylar onun adını dəyişərək Amupsar adlandırmışlar.

Qoqaran - Tarixi Aleksandropol qəzasında Şirak dağında zirvə adı. Oronimin etimologiyası qədim türk Quqar (Qoqar) tay- fasının adını əks etdirir.

Qomaran - Tarixi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Qafan rayonunda) dağ adı. Oronim; "qol" ("kom", "kum", "qum") və "ərən" kompa- nentlərindən yaranmışdır. 19-cu yüzillikdə Qars əyalətində; Aqut- Kom, Vayz-Kom, Bayram-Kom, Aqıt-Kom, Ağ-Kom, Dağıstan əyalətində; Xəzər-Kom, Borçalı qəzasında; Qara-Kom, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında; Qurukom, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Gorus-Qum kənd adında və digər toponimlərdə bu söz iştirak edir.

Aran adında türk tayfası da olmuşdur.

Beləliklə, Qomaran "qışlak vadisi, yeri" mənasını verir.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağa köçürülmüş ər- məni-haylar yerləşdirildikləri ərazini Avetarans - indiki Aranzəmin, Tovuz bölgəsində Aran kəndi və Arandağ dağ adı məlumdur.

Qotuz - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Türk mənşəli oro- nimdir; "qut", "kut" (mənası - "məhkəmləndirilmiş yer") şəklində Qərbi Azərbaycanın ("Ərmənistan"ın) ərazisində bir sıra topo- nimlərdə işlənmişdir. Oronimin "uz" komponenti müxtəlif mənə daşıyır. (Azərbaycanda Maqovuz, Çıraquz, Şatarız, Yuxarı (dağ- lıq) Qarabağda Avdur kəndinin yaxınlığında Buquz qalasının adı və s.). Bəzi etnonimlərdə qədim türk mənşəli "uz" tayfasının adı- nı əks etdirir (Maqov+uz, Çıraquz+uz və s.). 19-cu yüzilliyin əv- vəllərində Zəngəzurun Sisyan mahalında azər türklərindən ibarət Uz kəndinin adı məlumdur.

Qotuz oronimində "Uz" sözü türk dillərində "dəre" mənə- sindadır.

Qoçbaş - Tarixi Sürməli qəzasında dağ adı. Başında qoç (vəhşi erkək qoyun, keçi) yaşayan dağ mənasındadır. Azərbaycanın Yuxarı (dağlıq) Qarabağında Qoç-bək ("bək" - "təpə" mənasında), Kəlbəcər bölgəsində Qoçdağ adları mənə etibarilə eynidir.

Qoşa bulaq - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Dağa iki - qoşa bulağın mövcudluğu onu belə adlandırmağa səbəb olmuşdur.

Qundaq - Tarixi Rəvan əyalətinin Zebil nayihəsində yerləşən Qundaq yaylaq adı 1590-cı ildə qeydə alınmışdır. Passiv etnonimdir. Yaylaq yurdu dağın adı ilə adlanmışdır. Dağın adı isə Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşmasında iştirak edən hun tayfasının ad ilə bağlıdır (Hundağ).

Dandar - Noyemberyan (keçmiş Barana) bölgəsində Cücevan kəndinin cənub-qərbində dağ zirvəsinin adı. Qədim türk tayfası Dandar (Dondar)ın adını əks etdirir.

Qars əyalətinin ərazisində də eyni adlı dağ vardır.

Dəvəboynu - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Dəvənin boynuna oxşarlığına görə belə ad verilmişdir.

Dəvəgözü - Tarixi İrəvan qəzasında Qelam (Qeğam) dağ tirəsindən qərbə doğru uzanan bir dağ belinin adı. 1930-cu ildə "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı ilə "Uxtupar" adlandırılmışdır.

Dəlidağ - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Azərbaycan və "Ərmənistan"da (Tarixi Qərbi Azərbaycanda) mövcud 10 Dəlidağ oronimindən biridir. Dəlidağ - yaylaq yurd yerləridir. Gözlənilmədən havanın tutulması, dəyişməsi (dolu, yağış, qar yağması) ilə əlaqədar bəzi dağlara zarafatla xalq arasında verilən ad.

Dəmirlı dağ - Zəngəzur dağ tirəsində bir zirvənin adı. 1930-cu ildə erməni-hay dilinə tərcümə olunaraq dövlət fərmanı ilə onu "Katasar" adlandırmışlar.

Eranos - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Qədim türk Aran tayfasının adından götürülmüşdür. Eranos adlı etnonimlər İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında da qeydə alınmışdır.

Ziyarət - Tarixi Eçmiadzin qəzasında dağ adı. Eyniadlı dağ Novobayazid və Aleksandropol qəzalarında da vardı.

İlandağ - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Arealı genişdir; Axalkələk qəzasında, Bakı quberniyasında (Cavad qəza-

sında), Naxçıvan qəzasında yerləşən İlandağ adları etimoloji cəhətdən eyni mənəlidir. İlan qədim Alan türk tayfa adının təhrif formasıdır.

Şimali Qafqazda yaşayan qaraçaylar, bolqarlar özlərini "alan" adlandırırlar.

İldırımıtutan - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Etimologiyası şəffaf oronimdir, şərhə ehtiyac yoxdur.

Yağlı - Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində dağ adı. 19-cu yüzillikdə Dağıstan ərazisində Yağlı - Güney (dağ adı), Azərbaycanın Şamaxı qəzasında Yağlı təpə (dağ adı), Kutaisi quberniyasında (Şaporan qəzasında) Yağlı təpə (dağ adı), Qarabağda Yağlavənd (kənd adı), onun Kərkicahan kəndi yaxınlığında Yağlı təpə (təpə adı) və s. və i.a. oronimləri və toponimləri mənəca eynidir.

Ehtimal ki, bəzi toponimlərdə "yağ" sözü mal-qaranın südünün çox yağlı olmasını təmin edən otlaq mənasında işlənir.

Yasaul - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Türk dillərində "yas" ("yastan") - "dağ döşündə yastı yer" və "ul" - "yüksəklik", "dağ" sözlərindən yaranmışdır. Abşeronda Yasamal "dağ döşündə yerləşən, çox geniş olmayan az maili sahə" toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Katak - Tarixi Sürməli qəzasında dağ adı. Miladın əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan və "Ərmənistan" (Tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazilərində Katak, Katuk formalarında toponimlər geniş yayılmışdır. 7-ci yüzilliyə aid bir mənbədə Albaniyanın Arsak əyalətində bir mahal Tuç-Katak kimi qeyd olunur (Kür çayının sol sahili - Xaçm və Qarqar çay hövzəsini əhatə edirdi).

17-ci yüzillikdə bu toponim Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Kötüklü kəndinin adında qalmışdır. 5-ci yüzillikdə Zəngiçay axan bir əyalətin adı Katak (erməni-hayca Katayk) məlumdur. Katak Zəngibasar mahalının əvvəlki adıdır. Katak etnonimdir. Adını daşdığı türk mənşəli tayfa Deşti-Qıpçaq çöllərində yaşamış peçeneqlərin bir tayfasıdır (Tun-Katay). Qazaxlarda, özbəklərdə, başqırdlarda, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda - Kataq, Katak tayfaları ilə peçeneqlərin Katak tayfası eyni mənşəlidir.

Kəpəs - Tarixi Zəngəzur qəzasında dağ adı. Azərbaycanın Gəncə bölgəsindəki Kəpəz dağ adı ilə mənaca eynidir. "Kəp" sözü türk dillərində "pilləli qayalı dağ" deməkdir.

Kirkibaş - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. Türk dillərində "Kırka" - "bərəkətli yüksəklik" və "baş" sözündən yaranmışdır.

Göyçəli - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Etimologiyası şəffaf oronimdir, şərhlə ehtiyac yoxdur.

Maraldağ - Tarixi Novobayazid qəzasında Göyçə gölünün cənub hövzəsində dağ adı. Dağda maral olduğundan belə adlandırılmışdır.

Miğri - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Sisyan rayonunda) dağ adı. 19-cu yüzillikdə Kutaisi quberniyasının Siqnax qəzasında Miqariya dağı, Dağıstan əyalətinin Samur dairəsində Miqir-Ağ kəndi, Borçalı qəzasında Miqarlı kəndi, Zaqatala dairəsində Mikirli çayı, Zəngəzur qəzasında Böyük Miqri və Kiçik Miqri kəndlərin adları ilə eyni mənə daşıyır. Türk dillərində "miqir, mukir, muxor" - "yarğan, uçurum" mənasındadır. Başqa bir izaha görə "çoxsaylı qobu, yarğanlı yer" - bu fikrin müəllifi Murzayev, paradoks da olsa deyilən açımara - "heç yerə tökülməyən, daim axmayan çay" ifadəsini əlavə edir.

Pirdağ - Tarixi Şərur-Dərələyəz qəzasında dağ adı. Müqəddəs yer, ocaq (pir) olan dağ. Novobayazid qəzasında eyniadlı dağ vardır.

Sarıbaba - Tarixi Zəngəzur qəzasında dağ adı. Burada müqəddəs yer (ocaq) Sarıbaba pirinin adından götürülmüşdür. Sarıbaba dağ adı Azərbaycanın Şuşa bölgəsində də vardır.

Sarıqaya - Tarixi Aleksandropol qəzasında dağ adı. Spesifik oronimdir. Eyni mənşəli dağ və kənd adları Novobayazidin Şirak ərazilərində də vardır.

Taksar - Tarixi Zəngəzur qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Sisyan rayonunda) dağ adı. Əslində, Taq-hasar. Türk dillərində "Taq" - "dağ" və hasar (ərəbcə) - "qalaça", "tsiklopik tikinti" "hörük daşı" sözlərindən yaranmışdır.

Taya qaya - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. "Ot tayası" formalı qaya sözlərindən ibarətdir.

Təkə donduran - Tarixi Şərur - Dərələyəz qəzasında dağ adı. Şəffaf türk mənşəli oronimdir.

Topdağ - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. "Top" iki mənada işlənir, dağın, təpənin yumruvari formasını, həm də ağacların topa halda yerləşməsini göstərir. Bir ərəb mənbəyində Babəkin son döyüşdən sonra Top adlı meşədə daldalandığı qeyd olunur. 19-cü yüzillikdə Naxçıvanda Top, Qax bölgəsində Top-Görüş ("topa kövrüş ağaclığı"), Oğuz bölgəsində Top, İsmayilli bölgəsində Topçu və b. adlarla mənşə eynidir. Topdağ oronimində Top sözü məhz dağın yumru, girdə formada olmasını göstərir.

Heydər bəy - Borçalı qəzasında (indi "Ərmənistan"da) dağ adı. Oronimin əvvəlinə "h" səsi əlavə olunmuş, əslində "aydar" - "kəkil", "başın ortasında (təpəsində) tük topası" ifadəsindən götürülmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda Heydər baba dağının adı da "aydar" - "kəkil" sözündəndir. Qazaxstanda Aydarlı təpəsi - oronimi də bu mənşəlidir. Qazax və Gədəbəy bölgələrindəki Kəkildağ və Şamaxı bölgəsindəki Kəkilnohur toponimləri də mənaca eynilik təşkil edir.

Çaldağ - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Dağ suxurlarının bozumtul rəngə çaldığı səbəbdən dağı belə adlandırmışlar. Azərbaycan ərazisində Çaldaş (Gədəbəy bölgəsi), Çaldağ (Tovuz bölgəsi), Çalburun, Çalbayır (Kəlbəcər bölgəsi) da bu səpgidəndir. "Çal" sözü oronimlərin sonunda yazıldıqda məzmun dəyişir. Bu halda, "çal" sözü türk dillərində "kiçik dağ, təpə" mənasındadır (Xanlar bölgəsində - Molla çal, Qazax bölgəsində - Ağ Molla çal, Qax bölgəsində Vəzirçal və s.).

Çaldaş - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. "Bozumtul rəngli qaya" mənasındadır.

Çardaş - Tarixi İrəvan qəzasında dağ adı. Türk dillərində "çar" - "dərə", "sıldırımlı sahil", "yarğanlı dərə" və daş (qaya) sözlərindən yaranmışdır.

Çinqildağ - Novobayazid qəzasında dağ adı. Türk dillərində "çinqil" (Azərbaycan türkcəsində "çinqil") dağın lava mənşəli daşlıq ərazisi, "daş qırıntıları" sözündəndir. 19-cu yüzillikdə Borçalı qəzasında Çinqilidağ, Naxçıvan qəzasında Cındağ, Cındaşı,

Çindəresi, Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Cındağ və Cinqaya, Azərbaycanın Zaqatala bölgəsində Cıntaxta dağ adları eyni mənalıdır.

Şarukar - Tarixi Zəngəzur qəzasında dağ adı. Mənbədə Şarkar yazılır. Qazax qəzasındakı Şarukar dağ adı ilə eyni mənalıdır. Türk dillərində “şar” və “qar” sözlərindən yaranmışdır.

Bakı qəzasında Şaravaiz dağ, Şamaxı qəzasında Şaradli, Şimali Qafqazda Nalçik dairəsində Şari-tau coğrafi adlarla səsleşir.

Şarukarın etimoloji mənası “sıldırım (alınmaz) qaya”dır.

Şahdağ - Tarixi Novobayazid qəzasında dağ adı. 19-cu yüzillikdə C.Qafqazda 6 Şahdaq var idi. Fars dilində “şəx” - “nəhəng qaya”, “dağ belı”, “bərək suxur” və “dağ” sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanın şimal-şərqində Şahdağ və Naxçıvanda Şahtaxtı dağ adları eyni mənalıdır.

Şirvan - 1590-cı ildə keçmiş Rəvan əyalətində Ələyöz dağında yaylaq adı. Akademik Budaq Budaqov və tarixçi alim Q.Qeybullayevin fikrinə görə, Türkiyə və “Ərmenistan” ərazilərində Şirvan toponimləri m.ö. 7-ci yüzillikdə sakların tərkibində Orta Asiyadan gəlmiş türk mənşəli Şirvan tayfasının adını bildirir. Əski runi abidələrində (türk) Sir kimi qeyd olunmuş tayfanın (belə bir fikir də var ki, Sır-Dərya çayının adında qalmışdır) adı ilə Şirvan etnonimi eyni mənşəlidir.

HİDRONİMLƏR

Bazarçay - Tarixi Zəngəzur qəzasında çay adı. Sularını Sisyan dağlarından götürür, Bərgüşad çayla qovuşur. Hidronim qədim Bazar türk tayfasının adını daşıyır.

19-cu yüzillikdə Lənkəran qəzasında qeydə alınmış Bazarçay hidronimi ilə eyni mənalıdır.

Bakugöl - Tarixi Eçmiadzin qəzasında Alagöz dağında 3200 m hündürlükdə göl adı. Bakı Ələyaz dağının zirvələrindən birinin adıdır. “Baku” qədim türk dillərinin birində “təpə”, “baqu” isə “cərgə, sıra təpələr” və azər türkcəsində “göl” sözlərindən yaranmışdır. “Təpəlik yerdə göl” deməkdir.

1930-cu illərdə “Ərmenistan SSR” hökumətinin fərmanı ilə erməni-hay dilinə tərcümə olunaraq “Baqu - Liç” (“göl”) adlandırılmışdır.

936-cı ilin ərəb mənbəyində adı çəkilən Bakı, “Baku” şəhərinin adı ilə mənacə eynidir. Əslində Bakı (Baki, Baq...) tayfa adıdır. Arealı genişdir. Ərmeni-hay müəllifi Efrikyan yazır ki, Alban çarı Vaçaqan (III Vaçaqan - müəllif) 500-cü ildə Bakımı öz qızı Varsenikə bağışlamışdır.

Qanlı göl - Tarixi Novobayazid qəzasının ərazisində göl adı. Etimologiyası göldə bədbəxt hadisələrin baş verməsilə izah olunur.

Qaragöl - Tarixi Eçmiadzin və Sürməli qəzalarında göl adı. 1728-ci ilə aid mənbədə Sürməli ərazisindəki göl Qaragöl Arslan kimi göstərilir. Eyni adlı göl Ələyöz dağının cənub yamacında yerleşir. Ərmeni-hay müəllifləri “qara” rəng sözünü “kar” (“daş”) sözü ilə əvəz etmişlər.

Qaranlıq - Tarixi Aleksandropol qəzasında çay adı. Burada eyni adlı kənd də var idi. Qaranlıq kəndindən Quzey Azərbaycana - Qarabağ bölgəsinə köçmüş əhalinin bir qismi (19-cu yüzillik) məskunlaşdıqları yerə Qaranlıq adı vermişlər. Türk dillərində «az sulu çay» və ya «gölməçə» deməkdir.

Qarasu - Ararat vadisində çay adı. Ərmeni-hay müəllifləri onun adını öz dillərinə hərfi tərcümə edərək “Sevcur” adlandırmışlar.

Qaraçoban - Tarixi Aleksandropol qəzasında çay adı. Naxçıvan MR Şərur bölgəsinə Künnüt adlı kənd yaxınlığında “Qara Çoban” düzünün adı ilə etimoloji baxımdan eyni məna daşıyır.

Qarnıçay - Tarixi İrəvan qəzasında çay adı. Qarnı adında sözügedən ərazidə xeyli kənd, qala, yaşayış məskənləri, mahal adları mövcuddur. Bu toponim Qərbi Azərbaycanda ən qədim adlardan biridir. İlk dəfə onun adı 5-ci yüzillikdə erməni-hay dilli mənbələrdə çəkilir (F.Buzand). Hidronim türk mənşəlidir və onun arealı genişdir. Belə ki, 19-cu yüzillikdə Şimali Qafqazda Maykop ərazisində Qarna, Dağıstan əyalətinin Kaytaq - Tabasaran dairəsində Qarnıçay və b. mənacə eynidir. Keçmiş Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasında Qarna-Ker, tarixi Sisian mahalında 1728-

ci ildə "Hayiyeyi-hərni" (təhrifdir), əslində Qarni və Qarnıx qeydə alınmışdır. 18-19-cu yüzilliklərdə Yuxarı (dağlıq) Qarabağda Hərne-Gərək, Sürməli qəzasında Karnıx, Anadoluda Kari və s. toponimlər bu səpgidən sayılır. Qədim türk bulqar dilində «kar» – «şəhər», «qala» sözündəndir.

Qızıl çay - Tarixi İrəvan qəzasında çay adı. Şəffaf hidronimdir.

Qırxbulaq - Tarixi İrəvan xanlığında bulaq adı. Mahal və eyniadlı kənd bu ərazidə yerləşən Qırxbulağın adından götürülmüşdür. Bu hidronimi erməni-hay müəllifləri "Xotatsaxpyur" adlandırmışlar. 1940-cı ildə kəndin də adını dəyişib erməni-hayca Aqunk qoymuşlar.

Vaxtilə İrəvan qalasına su təminatı, bu gur sulu bulaqlardan axıdılırdı.

Qoturbulaq - Tarixi Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi "Ərmənistan"ın Stepanavan rayonunda) bulaq adı. O Yerləşdiyi ərazidəki kənd də eyni adı daşıyır. 1935-ci ildə erməni-hay hökumətinin fərman əsasında "Qatnaxpyur" (yəni "Süd bulağı") adlandırmışlar (məlumata görə qoturluq xəstəliyini müalicə etmək üçün istifadə olunan mineral sulu bulaqdır).

Daşlı göl - Tarixi Novobayazid qəzasında Ələyöz dağında 3250 m hündürlükdə göl adı. Daşlı-qayalı dərədə yerləşdiyinə görə belə adlanmışdır. 1930-cu ildə erməni-hay dilinə tərcümə olunaraq "Kariliç" sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Dəvə gözü - Qelam dağ tirəsindən axan çaym adı. 1930-cu ildə "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı ilə "Uxtuakunk" adlandırılmışdır.

Dəli çay - Tarixi Eçmiadzin qəzasında çay adı. Başlanğıcım Ələyöz dağlarının ətəklərindən götürür. Erməni-hay müəllifləri onu "Qexarot" adlandırmışlar.

Dəmirli bulaq - Tarixi Eçmiadzin qəzasında bulaq adı.

Eynur bulağı - Tarixi İrəvan əyalətində yaylaq adı. Səlcuq oğuzlarının Eynur tayfasının yaylaq yurdu olduğundan yaylağa da, buradakı bulağa da həmin tayfanın adı verilmişdir.

Zəngi - Tarixi Eçmiadzin, Novobayazid və İrəvan qəzalarından axan çay adı. Göyçə gölündən başlanğıc götürüb sularını

Araz çayına gətirir. Çayın 2-ci adı Razdan (erməni-hayca "Hrazdan") formasında 5-ci yüzillikdən məlumdur (M.Xorenatsi).

Karbi - Tarixi Aleksandropol qəzasında çay adı. Sularını Pəmbək dağlarından götürür və eyni adlı çaya tökülür. Hidronim adını Karbi qalasının adından götürmüşdür.

Kərkər - Bayk (keçmiş Soylan) bölgəsindən axan Araz çayının qollarından birinin adıdır. Qədim və çox yayılmış türk tayfasının adını yaşadır. Qarqarın təhrifidir. 1930-cu ildə Şura hökuməti dövründə fərmanla çayın adı erməni-hay dilində Erer adlandırılmışdır. Qarqar adlı çay Yuxarı (dağlıq) Qarabağda da mövcuddur.

Göyçə - Tarixi İrəvan xanlığının ərazisində göl adı. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında o "Kökçə tenqiz", Əmir Teymurun dövründə "Kökçə Tengiz", Həmdullah Qəzvinin əsərində (14-cü yüzillik) "Qekçə Tengiz" və s. və i.a. adlanmışdır.

Gölün bu adı suyunun açıq havada göy (mavi) rəngə çalması ilə izah olunur. (Quzey Azərbaycandakı Göy göl kimi). Erməni-hay dilində gölün adı 5-ci yüzillikdə "Qelam dənizi" kimi işlənir (M.Xorenatsi). Ermənilər-haylar bu gölə "Qeqam dənizi", "Qelam gölü" də demişlər. 17-ci yüzilliyin əvvəllərinə aid başqa bir erməni-hay dilli mənbədə Göyçə mahalı "Göl olan" adlandırılmışdır. Orta yüzilliklərin erməni-hay müəllifləri gölü "Qekarkuni gölü", "Göyçə" mahalını isə "Qeqam ölkəsi" adlandırırlar. Gürcü mənbələrində Göyçə gölü və mahalı üçün işlədilən Kelakuni, əslində eyni adın müxtəlif tələffüz formalarıdır. Mənşə etibarilə qədim türk hidronim sözü qol (göl) sözündən yaranmışdır. M.ö. 8-7-ci yüzilliklərdə urartulular Göyçə mahalını Kelakuni şəklində işlətməmişlər.

Gölün erməni-hay dilində "Sevan" adlandırılması orta yüzilliklərə aiddir (ətraflı Göyçə mahalı haqqında məlumatda verilmişdir). Qısaca onu da qeyd edək ki, ermənilər-haylar sonra gölün içərisindəki adada olan Qaravəng məbədinin adını öz dillərinə tərcümə edərək "Sevvang" adlandırmışlar.

Sərdarbulaq - Tarixi Sürməli qəzasında bulaq adı. Hidronim şəxs adı ilə bağlıdır.

Toxmaxan - göl - Tarixi İrəvan qəzası ərazisində göl adı. Hidronim şəxs adı ilə bağlıdır.

Çamxal - Tarixi Aleksandropol qəzasında çay adı. 19-cu yüzillikdə Qars əyalətinin Ərdahan dərəsində Yalaguz - Çam dağının adında yazılan çam metateza nəticəsində - "Şam ağacı" sözü ilə eyni mənəlidir.

Şirinsu - Ələzçay ilə Dəli çayın qovuşduğu yerdə hündürlüyü nə az, nə çox - 150 m olan şələlə adı. Əslində Şırlan - Su adlanır, yeni ucadan şırıldaya-şırıldaya təbiətin büllur sükutunu, fəzanı yara-yara tökülən su.

Şura hökuməti dövründə - 1934-cü ildə "Ərmənistan SSR" hökumətinin fərmanı əsasında bu heyrət doğuran türk şələləsi Kaxsacur (əslində "Kaxtsuracur" - hərfi tərcümədir) adlandırılmışdır.

Şorgöl - Tarixi Sürməli qəzasında göl adı. Etimologiyası şəffafdır (duzlu göl).

Şorsu - Tarixi İrevan qəzasında göl adı. Etimologiyası şəffaf hidronimdir ("suyu duzlu olan").

NƏTİCƏ. *Yuxarı (dağlıq) Qarabağın və tarixi Qərbi Azərbaycanın (indiki "Ərmənistan") ərazisində mövcud toponimlərin lüğətindən, fondundan bəhs edən bu nümunəvi bölmələrdən də yeganə və inkarolunmaz bir həqiqət üzə çıxır ki, miladdan da xeyli öncə bu torpaqlarda yalnız qədim türk mənşəli tayfalar, boylar yaşamış və məskunlaşdıqları bölgələrin toponimlərində silinməz izlər qoymuşlar. Bu coğrafi adlar ulu əcdadlarımızın səsi-sorağı, tarixi ünvanıdır.*

Tədqiqatımın yekunları əsasında ümumi toponimlərin bir qismini əhatə edən tərtib etdiyim lüğətlərdə əksini tapmış mahal, yaşayış məskəni, dağ, göl, çay adları - toponimlərdən də aydın olur ki, indiki "Ərmənistan" ərazisində erməni-hay dili bazasında yaranmış coğrafi adlar cüzi saydadır və onların da əksəriyyətini son yüzilliklərə (19-cu yüzilliklərdən bəri) aid etmək olar. Buradan bir daha o nəticəyə gəlmək olur ki, lap əski dövrlərdən başlayaraq bu torpaqların ilkin və əzəli sahibləri - aborigen tayfaları, boyları, nəsilləri ancaq və ancaq türk mənşəli olmuşdur.

Genetik cəhətdən bir soykök üzərində təşəkkül tapmış və inkişaf etmiş dil, inam, adət-ənənə eyniliyi, etnomənəvi və məkan vahidliyi onları - gələcək azər türklərini ümumi bir məxrəcə - konsolidasiyaya qovuşdurmuş, avtoxton xalq kimi formalaşdırmış və yetkinləşdirmişdir.

Təkrar da olsa qeyd edim ki, sözügedən bölgələrin ilkin və əzəli sahibləri çağdaş Azərbaycan xalqının tərkib hissəsini təşkil edir. Odur ki, Azərbaycan xalqının haqqı olan torpaqların əsil, həqiqi tarixinin indiyə qədər elmi və dərinlən tədqiq olunub yazılmaması, mövcud nailiyyətlərimizin isə zəif təbliği ucbatından beynəlxalq səviyyədə özünəməxsusluğumuzu, etnomənəvi dəyərlərimizin layiqincə üzə çıxarılmaması dərin təəssüf hissi oyadır.

Buna görədir ki, xalqımızın etnik tarixinin obyektiv siması bu gün də öz layiq olduğu yeri tapmamışdır. Bir sıra aparıcı alimlərimizin (tədqiqatçılarımız) antik dövrdən başlayaraq xalqımızın mənşəyi, deyilən zaman kəsiyində özlərini qüdrətli dövlət qurumları kimi göstərmiş; Mana (Manna), Mada (Maday, Midiya), Atropatena və Alban dövlətlərinin türk mənşəli etnosların siyasi dövlət qurumları olduğundan - real tarixi görə bilməmiş, Azərbaycan və "Ərmənistan" torpaqlarında türk mənşəli tayfaların, boyların, nəsillərin, sülalələrin zaman və məkan vahidliyini müəyyən edə bilməmişlər. Zaman-zaman xalqımıza rusların və erməni-hayların bizim tariximizə dair qərəzli mülahizələr dolu kitablarından, "əsərlər"indən getirilmiş fikirlərə uyğun mülahizələr təqdim olunurdu.

Müstəqil təhlili türk düşüncəsinin məhsulu ortaya gəlmirdi. Şablon, məlum mühafizəkar təfəkkür üstün mövqeyə malik idi.

Təəssüflə qeyd edirəm ki, xalqımızın qədim və erkən orta yüzilliklərə aid etnik tarixindən bəhs edən tədqiqat əsəri indiyə qədər yoxdur.

Xalqımızın mənşəyi, tarixi həqiqətləri əks edirən milli konsepsiyanın yaranması, şübhəsiz ki, müsbət haldır. Çağdaş türk düşüncəli alimlərimizin (B.Budaqovun, M.İsmayılovun, Y.Yusifovun, Q.Qeybullayevin, S.Əliyarovun, Q.Hacıyevin, T.Məmmədovun, X.Xəlillinin, dilçi alimlərdən N.Xuduyevin, T.Hacıyevin, F.Cəlilovun, Qəzənfər Kazımovun, Ə.İsmayılovun) tədqiqat işləri

sayəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisində türkmənşəli etnoslar aparıcı mövqeyə malik olmuşlar. Manna, Mada və Alban dövlətləri məhz türkmənşəli tayfalara mənsub siyasi qurumlar idi. Burada aydın görsənir ki, xalqımızın etnomənəvi tarixində, dilində, mədəni irsində ardıcılıq, ənənəvilik və varislik minilliklər boyu davam etmiş və bu gün də mövcuddur.

Azərbaycan ərazisində yaranmış toponimlər və şəxs adlarının açımı, onların türkmənşəli olmasını bir daha sübut edir. Son elmi araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan və "Ərmənistan" (tarixi Qərbi Azərbaycan) toponimləri qədim türkcədir.

Beləliklə, Azərbaycan və indiki "Ərmənistan" adlanan ərazilərdə Miladdan da xeyli öncə, minilliklərdə türkmənşəli etnosların yaşaması, əkinçiliklə, maldarlıqla və digər təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olması, öz türk adlarını - ünvanlarını etnonimlərdə ifadə etməsi faktı inkarolunmaz həqiqətdir və bu gerçəklikləri daha dolğun üzə çıxarıb geniş təbliğ etmək üçün yeni vahid milli konsepsiya gündəmə gətirilməlidir.

Son vaxtlar Azərbaycan məmləkətinin tarixi həqiqətlərini yaşadan toponimlərin tədqiqinə, öyrənilməsinə və təbliğinə həsr olunmuş kitablar, elmi məqalələr içərisində ağsaqqalımız, akademik Budaq Budaqov və xalq içində geniş tanınmış tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayevin "Ərmənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" (1998-ci il) öz elmi çəkisi və dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. Bu və bu mövzuya həsr olunmuş digər əsərləri, mənbələri diqqətlə təhlil etdikdən sonra kitabımda toxunduğum məsələ çərçivəsində Qarabağın və onunla genetik bağlı olan Qərbi Azərbaycanın (indiki "Ərmənistan") toponimik lüğətindən nümunəvi parçanı və "Ərmənistan" SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında (1920-1991-ci illərdə) dəyişdirilmiş azərtürk mənşəli toponimlərin bir qismini diqqətinizə çatdırmağı rəva bildim.

«Ərmənistan» SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanları əsasında (1920-1991-ci illərdə) dəyişdirilmiş azər türk mənşəli toponimlərin siyahısından bir qismi

sıra №	əzəl adı	yeni verilmiş ad	yerləşdiyi bölgə	fərmanın verilmə tarixi
1	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
2	Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
3	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
4	Ağa dərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5	Ağbulaq	Ağperek	Hoktemberyan	04.04.1946
6	Ağqala	Berdunk	Kamo (Qavar)	09.04.1991
7	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
8	Ağkilsə	Germakavan	İcevan	09.04.1991
9	Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiadzin	25.01.1978
10	Ağcaqışlaq	Getaşen: sonra Qetazad	Artaşat	21.06.1948
11	Ağudi	Aquti	Sisyan	09.04.1941
12	Ayğırqölü	Aknalıç	Eçmiadzin	25.01.1978
13	Almalı	Xudzorud	Əzizbəyov (sonra Vayk)	12.11.1946
14	Alagöz	Araqats	Talin	31.07.1950
15	Arazdəyən	Yerusx	Ararat	03.03.1968
16	Ayırım	Ptxavan	Noyemberyan	10.09.1991
17	Aşağı Ağdan	1. Morut, sonra 2. Haykaxpyur	İcevan	25.05.1967
18	Aşağı Qarabağlar	1. Çimənkənd, sonra 2. Urtatzor	Ararat	25.01.1978
19	Aşağı Qarkın	Arans	Eçmiadzin	25.01.1978
20	Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiadzin	25.01.1978
21	Aşağı Xatınarxı	Qay	Eçmiadzin	25.01.1978
22	Babacan	Çanatağ	Vardenis	09.04.1991
23	Bahar	Artunk	Vardenis	09.04.1991
24	Bala Ayırım	Pokr Ayırım	Tumanyan	1991-ci ildən sonra
25	Bala kənd	Dovex	Noyemberyan	04.01.1938
26	Bazarçay	Qorayk	Sisyan	1991-ci ildən sonra

27	Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
28	Baxçalar	Baqaran	Hoktemberyan	03.07.1968
29	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
30	Bəbirli	Vartaşen	Ani	03.02.1947
31	Bəykənd	Mets Parni	Spitak	09.04.1991
32	Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
33	Böyük Qarakilsə (şəhər)	Kirovakan (şəhər)	Axuryan	03.01.1935
34	Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli, sonra Norabak	Vardenis	03.01.1935
35	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1946
36	Böyük Kəpənəkçi	Musaelyan	Axuryan	03.01.1999
37	Vaqudi	Vağadin	Sisyan	<<-<
38	Qaradağlı	Meqaket	Artaşat	21.07.1947
39	Qazançı	Meqraşen	Artik	31.05.1946
40	Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
41	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiadzin	25.01.1978
42	Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiadzin	25.05.1967
43	Qədirlı	Lencanist	Ararat	03.07.1968
44	Qəmərlı	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
45	Qəmərlı	Metsamor	Eçmiadzin	15.07.1946
46	Qızıqoç	Harıc	Artik	31.05.1946
47	Qırxbulaq	Aqunk	Vardenis	03.01.1935
48	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	09.04.1991
49	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
50	Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
51	Dəllər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
52	Dərbənd	Karmakar	Axuryan	26.04.1946
53	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
54	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
55	Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
56	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiadzin	04.09.1946
57	Ələyöz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	09.04.1991
58	Əligöyçək	Kuçak	Aparan	03.01.1935
59	Əlixan	Getik	Qukasyan	03.01.1935
60	Zəngilər	Zorak	Masis	09.04.1991
61	Zeyvə	David-Bek	Qafan	29.06.1949
62	Zərkənd	Kut	Vardenis	09.04.1991
63	İrəvan	İrəvan, sonra Yerevan	Masis	1828 1936

64	İmirli	Andarut	(Əştərək, Aştarak)	01.12.1949
65	İydəli	Pştavan	Hoktemberyan	10.04.1950
66	İstisu	Cermuk	Əzizbəyov, sonra Vayk	1936
67	Yaqublu	Meğrut	Quqark	01.04.1946
68	Yanıxpəyə	Meşəkənd, sonra Antarageğ	Krasnoselo	25.01.1978
69	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
70	Yuxarı Ağdan	Ağdan, sonra Qandzakar	İcevan	25.05.1967
71	Yuxarı Xatınarx	Hankaşen	Eçmiadzin	25.01.1978
72	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	<<-<	<<-<
73	Yuxarı Qarxun	Crarat	<<-<	04.04.1946
74	Yuxarı Türkmənli	Abaqa	<<-<	03.01.1975
75	Yuxarı Zeyvə	Taronik	<<-<	25.01.1978
76	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
77	Karvansaray	İcevan	Araqats	25.01.1978
78	Kankan	Hatis	Abovyan	<<-<
79	Kavtarlı	Panik	Artik	<<-<
80	Kələk arx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
81	Kərim arxı	Sovetakan	<<-<	03.01.1935
82	Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
83	Kərpiçli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
84	Kiçik Şəhriyar	Nor Hardaqes	Hoktesberyan	03.07.1968
85	Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978
86	Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov, sonra Vayk	<<-<
87	Körpəli	Arşadyus	Eçmiadzin	03.01.1935
88	Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	03.07.1948
89	Gərgər (Qarqar)	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
90	Gərmöz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
91	Gözəldərə	Qexadir	Aparan	31.05.1946
92	Göykümbəz	Qexanist	Masis	01.12.1949
93	Göykilə	Kaputan	Abovyan	03.01.1946
94	Göllü	Ardenis	Amasiya	09.04.1991
95	Gülablı	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
96	Goran	Dzoraqlux	Aparan	15.07.1946
97	Gümrü	Aleksandropol, Leninakan,	Axuryan	1837 1924

		Kumayri, Qyumri.		1990 1992
98	Lələkənd	Varaşen	İcevan	25.01.1978
99	Ləmbəli	Baqratəşen	Noyemberyan	18.06.1960
100	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
101	Məşəkənd	Antarueç	Krasnoselo	09.04.1991
102	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiadzin	03.01.1935
103	Muğan	Hovtameç	«-«	25.01.1978
104	Muğam	Hovtaşen	Artaşat	20.08.1945
105	Müğancıq	Ayqedzor	Gorus	19.04.1950
106	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	1991-ci ildən sonra
107	Sabunçu	Hataşen	Talin	25.01.1978
108	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	«-«
109	Sarvanlar	Sis	Masis	09.04.1991
110	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
111	Talış	Aruç	Əştərək, Aştarak	11.11.1970
112	Tovusqala	Berd	Şəmşəddin	01.12.1940
113	Türk	Axurik	Axuryan	03.01.1935
114	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
115	Uz	Uyts	Sisyan	09.04.1991
116	Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947
117	Uzuntala	Onut Ayqehovit	İcevan	25.05.1967 12.02.1969
118	Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
119	Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25.05.1967
120	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
121	Hacıqara	Ayqəşat	Eçmiadzin	03.01.1935
122	Hamasa	Amasiya	Amasiya	31.07.1950
123	Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	03.07.1968
124	Çanaxçı	Sovetoşen	Ararat	10.09.1948
125	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	09.04.1991
126	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	09.04.1991
127	Çəmbərək	Krasnoselo, sonra Cambarak	Krasnoselo	1991-ci ildən sonra
128	Çırxılı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
129	Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
130	Cənnətli	Zovaşen, sonra Lancarar	Artaşat	01.04.1940 20.10.1967
131	Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
132	Cloyxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945

IV BÖLMƏ

Müəllifi, onun mənəvi dünyasını daha yaxından tanımaq, özü və yaradıcılığı haqqında təsəvvürü artırmaq üçün «Qarabağ» qəzetində (2007-ci il, 11,12,13,14-cü saylarında) ilk dəfə çap olunmuş «Abdal kəndinin əhvalatları» bədii yazısını və səhifələrində uzun müddət silsilə yazılarla çıxış etdiyi «Kredo» qəzetinin əməkdaşı, yazıçı-publisist Fariz Çobanoğlunun apardığı «Tarixin tələb etdiyi nədir?..» adlı geniş müsa-hibənin mətnini bu kitabı daxil etmək məsləhət oldu.

Güman edirik ki, hər iki yazı yaşadığımız ağırlı-acılı həyatımızla, Qarabağın hazırkı durumu ilə bilavasitə bağlı olduğundan bu gün də öz aktuallığını itirməmiş və qarabağsevər oxucular üçün də maraqsız olmaz.

Beləliklə, öncə Azərbaycanda demokratik cumhuriyyət dövlətinin çevrilişinə (aprel, 1920) qədər Qarabağda cərəyan edən hadisələrə həsr olunmuş «Abdal kəndinin əhvalatları», sonra da «Tarixin tələb etdiyi nədir» yazıları diqqətinizə təqdim olunur

ABDAL KƏNDİNİN ƏHVALATLARI

Haqqında söhbət aparmaq istədiyim Abdal Qasım (Abdal onun ləqəbidir) Ağdam bölgəsinin Abdal kənd sakini idi. Onun adı ilə bağlı, xalq arasında indinin özündə də dolaşan əfsanəvi əhvalatlar bolşeviklərin inqilabından (1918-1920-ci illər) qabaq, Qarabağda erməni-hay millətçilərinin ixtişaşlar törətdikləri illərə təsadüf edir.

Abdal Qasım həyatı boyu el-obanın namusunu, qeyrətini qo-ruyub, kasıblara, zəiflərə arxa durub, zorakılıq, haqsızlıq edənləri, harınları cəzalandırıb. Bir sözlə, o, el adamı olub, el-obaya yara-yıb, özünə hörmət, nüfuz qazanıb və nəhayətdə doğma kəndinin namus-qeyrət rəmzinə çevrilib. Onun həyatının mənasını, gördük-ləri əməlləri dərinəndən dərk etmək üçün mənsub olduğu Abdal türklərinin keçmişinə nəzər salınması yerinə düşər. Atalar nahaq yerə deməmiş: "Ot kökü üstə bitər".

Beləliklə, Abdallar haqqında.

Tarixi mənbələrdə Şimali Qafqaz çöllərində - Qara və Xəzər dənizləri arasındakı ucsuz-bucaqsız ərəzilərdə Ulu Çöldə (indiki Rus Çölü) 300 ildən çox (650-965) böyük imperatorluq yaratmış qüdrətli Xəzər tayfa birliklərinin tərkibində, savaqlarda mərdliklə döyüşən, cəsarətli, hərbi fəndlərilə seçilən, fərqlənən abdal qövmələrin də adları çəkilir (Suriya rahibi Zaxarios Retor).

Məlumdur ki, xəzərlərin Qafqaz Albaniyasına (indiki Şimali-Quzey Azərbaycan), tarixi Qərbi Azərbaycana (indiki «Ərmənistan») dəfələrlə hərbi yürüşü olmuş və onlarla birlikdə abdal nəsilli türklərin də Qafqaz bölgəsinə gəlməsi və onun füsunkar təbiətli torpaqlarında məskunlaşması inkarolunmaz tarixi hadisədir.

Yaşadıqları məskənə, kəndə də öz tayfasının, nəslinin adı verməklə eyniadlı etnonimlər yaratmışlar.

Bu gün Abdal etnonimi geniş areala malikdir. Belə coğrafi adlara Türkiyənin Anadolu bölgəsində, tarixi Qərbi Azərbaycanda (indiki Ərmənistanda) və Gürcüstanda da rast gəlinir. Şuşa və Laçın bölgələri arasındakı Abdal kəndinin comərd kişiləri – ərənlər 1918-ci ildə 4 minlik daşnak ordusunun Qarabağa yeritmək fikrində bulunan tayqulaq erməni-hay generalı Andranik Ozanyanı, Şuşa qalasında oturmuş general-qubernator Xosrov bəy və böyük qardaşı Sultan bəyin (Sultanovlar) başçılığı altında mühasirəyə alıb onu dağıdanda, xüsusi qəhrəmandıq göstərmişlər.

Küllü Qarabağda ad çıxarmış Abdal nəslindən olan ailələrin bir qismi də Ağdam bölgəsinin Abdal (Gülablı) kəndində yaşayırdı. "Keçmiş zamanda" deməyimlə bildirmək istəyirəm ki, Qarabağ savaşında onlar da Ağdam camaatı ilə birlikdə indi respublikanın müxtəlif şəhər və kəndlərində məcburi köçkün həyatını yaşayırlar...

İndi isə keçək əsas mətləbə. Abdal Qasımın mərdliyi ilə vəhdətdə olan onun xeyirxahlığı gənc Azərbaycan türklərinə və gələcək nəsillərə nümunə olaraq bu gün də aktuallığını saxladığından onunla bağlı bir neçə əhvalatı oxuculara da çatdırmağı özümə borc bilirəm.

Baş vermiş bu əhvalatları Bakıda yataqxanada məskunlaşmış məcburi qaçqın - Qarabağ müharibəsi əlili, Ağdamın Qasımlı kənd sakini, gələcək iki əsgər atası Rza Rzayev danışdı, müəllif

də deyilənləri qələmə aldı. Neçə ki, müdriklər demiş, "Deyilən söz uçar, yazılan qalır".

Bir məqamı da öncə qeyd edim ki, hadisələrdə iştirak etmiş adamlar çoxdan dünyasını dəyişdiyinə görə, onların adlarını (Abdal Qasım və onun silahdaşı Lal Məhəmməd istisna olmaqla) olduğu kimi yox, dəyişdirilmiş halda yazmaq zorundayam. Beləliklə, birinci əhvalat.

"Pıncıq"ın ölüm hökmü

Vaqe olan əhvalatın 1918-ci ilin yazında, Şuşa qalası erməni-hay millətçiləri tərəfindən blokadaya alınan bir dövrdə, külli Qarabağın müqəddəratıyla bilavasitə bağlı olduğundan onu oxucuların diqqətinə çatdırmağı özümə borc bilirəm. Torpağı, milləti uğrunda fədai olanlar heç vaxt unudulmamalıdır.

Beləliklə, keçək mətləbə. Bahar bayramı ərəfəsində xilas-kar türk əsgərləri başda Nuru Paşa olmaqla Ağdama çatır. İş elə gətirir ki, komandanlıq Abdal kəndində yaşayan Qasımın evinə düşür. Abdal Qasım bu yerləri qarış-qarış tanıdığı və erməni-hay dilini mükəməl bildiyi üçün Nuru paşa ona etibar edib özünə bələdçi götürür və səhv etmir.

Axşam çağı bayram süfrəsinə oturanlar arasında Nuru paşanın yavəri də var idi. O, süfrədə düzölmüş ləziz nemətləri gözdən bir-bir keçirir, qeyri-adi iri fındıqları görür. Təəccübünü gizlədə bilməyib süfrədən bir neçə iri fındığı ovcuna götürüb: "Əfəndim, bunlar nə yekə "pıncıqdır" deməsi Abdal Qasımın diqqətindən yayınmır. Fındığa - "pıncıq", fabrikaya - "pabrik" deyimini ancaq erməni-haylar işlədir. Bunu bilən Abdal Qasım işarə ilə paşanı bayıra çağırır: "Əfəndim, sən yavərin ermənidir ki!" - deyəndə gənc paşa durub-çəşir. Qayıdır ki: "mən bu adamlarla neçə ildir oturub-dururam, duz-çörək kəsirəm, hətta savaqlarda bir olmuşuq, nə danışsın!"

Abdal Qasımın əlacı kəsilir, onunla şərt kəşir: "Onda icazə verin, əfəndim, onu dəreyə aparıb işini bitirirəm, sonra lazımı

yerinə baxış keçirin - müsəlman olsa, bir güllə də mənə başıma çaxın!"

Abdal Qasım haqlı imiş. O, öz sayıqlığı sayəsində bəlkə də, paşanı ölümdən qurtarmış oldu. Milliyyətə erməni-hay olan yavər elə-belə öz xoşu ilə türkə təmənnəsiz xidmət etməzdi. Müt-ləq onun beynində fitnə-fəsadlı planı varmış, kiminləsə bağlı imiş və o, bu sirri özü ilə o dünyaya apardı...

Nuru paşa haqqında kiçik arayış. Azərbaycan xalqının xilaskarı igid sərkərdə Nuru Paşa Əhmədov 29 yaşında general-leytenant, 1949-cu ildə 60 yaşında rəhbərlik etdiyi zavodda part-layışdan həlak olub. Allah rəhmət eləsin.

İkinci əhvalat

Danışır ki, Abdal Qasım səfərdən doğma kəndinə dönəndə yüzbaşı Möhsümün ətrafında xeyli silahlı kişi toplaşdığını görüb maraqlanır; xeyir ola, nə baş verib?

Həyəcanlı kənd sakinləri dünən qonşu Dəhrəv kəndində yaşayan ermənilər-hayların Abdal kəndinə basqın edərək yüzbaşı Möhsümün qızını girov götürmələrini danışır.

Abdal Qasım narahatçılıq keçirən yüzbaşı Möhsümə yaxınlaşıb ondan soruşur:

- A Möhsüm, camaatı belə toplamaqda məqsədin nədir?

- Basqına basqınla cavab verib qızı girovluqdan qurtarmaqdır!- deyir.

Abdal Qasım ona qulaq asıb başını bulayır.- Yox, a Möhsüm, bu yolla həm qızını məhv edərsən, üstelik xeyli adam qırılır! Sən icazə ver, bu işə biz qarışaq, mən, bir də Lal Məhəmməd.

Yüzbaşı bir az fikirləşib Qasımın haqlı olduğunu başa düşür və onunla razılaşıb. O bilirdi ki, Abdal Qasımın bütün erməni-hay yaşayan kəndlərdə öz adamları var, nə dediyini yaxşı bilir.

Həmin günü gecədən xeyli keçmiş Abdal Qasım və Lal Məhəmməd atlanıb yola çıxdılar, üz tuturlar Dəhrəvə. İki kənd arasındakı meşədən çıxmağa az qalmış atdan düşüb üzəngini verir

həmkəndlisinə. Özü də tək-tənha piyada yollanır kəndə. Ona lazım olan evin sahibilə - əlaltısı ilə görüşəndə erməni-hay İşxan qorxu və təşviş içində:

- Ara, Qasım, qurd ürəyi yemisen, gecə yarısı səni buraya nə gətirib? Nə qədər ki, sağ-salamatsan çıx get, yoxsa mənəmlə görüşdüyünü bilsələr, vallah, mənə də, külfətimi də qırarlar!

Abdal Qasım onu sakitləşdirib deyir ki, girov qızını saxlandığı evi, mənə nişan ver. Ondan sonra mən səni görməmişəm!

İşxan "qonağın" sərt, tünd xasiyyətinə, cömərdliyinə bələd olduğundan dərhal həmin evi nişan verir.

Az sonra hündür barıdan həyəət düşən Abdal Qasım ətrafa diqqətlə göz gəzdirib, evin dəhlizinə yaxınlaşır. Dəhlizdəki düzülmiş ayaqqabılardan müəyyən edir ki, kişilər və qadınlar hansı otaqlardadır. O, ehtiyatla qadınların otağına yaxınlaşıb qapını astadan döyür. İçəridən harsını (Qarabağda erməni-hay qadınlarına harsın deyilir) səsi cavab verir: "Hinça?" (yəni "nədir?") Abdal Qasım onların dilində sakit, arxayın səslə deyir ki, ona alışqan lazımdır: "Axçı, min spıçka dor!" Qasımın səsinə eşidən girov qız bu səsi tanıyıb, qapıya yaxın gəlir. Başa düşür ki, Abdal Qasım onun dalınca gəlir.

Harsın qapını açanda Abdal Qasım dərhal onun ağzını tutub erməni-hay dilində deyir: "Evin dörd tərəfinə nöyüt tökdürmüşəm. Səs-küy salsan, evlə qarşıq sizin hamınızı da yandıracam! Mənə qız lazımdır! Onu aparandan sonra bir saat ərzində səsinə çıxarma!.."

Abdal Qasım yarım saat vaxt lazım idi ki, özünü qızla bərabər meşəyə Lal Məhəmmədə çatdırır.

Girov qızı Lal Məhəmmədə təhvil verəndə Dəhrəv kəndində səs-küy qalxır. Abdal Qasım həmkəndlisini yola salanda tapşır ki, özünü yetirsin Abdala, qızı kəndə qoyub silahlı kişiləri gətirsin dərədə pusquda dursunlar. Mən onlara qoşulub dediyim yerə gətirəcəyəm.

Az sonra Abdal Qasım baxıb görür ki, budur, ermənilər-haylar alt ağ geyimdə atlarını meşə səmtinə çapırlar. Başa düşür ki, onlar seçilmək üçün belə geyinmişlər. Vaxtı itirmədən, dərhal üst paltarını çıxarıb gözləyir. Gözü qızmış ermənilər-haylar meşə-

yə girəndə Abdal Qasım da qoşulur onlara və ucadan ermənicə-hayca qışqırır ki, bu Abdal Qasımın işidir və qaçırılan girov qızın yerini o bilir. "Atları mənim dalınca sürün!"- deyib atını sürüb irəli keçir.

Dərəyə çatanda Abdal Qasım öz doğma dilində:

- Qırın bu köpək uşaqlarını!- deyib özü də beşaçıları çevirir erməni hayların səmtinə. Həmin gecə azğınlaşmış erməni-hay diğaları məhv edilir. Ağ geyimləri kəfənə dönür. Yüzbaşı Möhsümün və Abdal kəndinin namusu Qasımın sayəsində beləcə qorunur.

Üçüncü əhvalat:

Axşamüstü toran qarışan vaxt Abdal Qasım evinə qayıdarkən qonşusu Kərəm kişi ilə hal-əhval tutanda onu bikef görür. Maraqlamır:

- Kərim dayı, qanm niyə qaradı?

- Necə deyim, oğul? 15 baş mal-qaramı aparıblar. Gümanım gələn yerə baş çəkdim. Gördüm deyən olmadı. Axı sən də bilir-sən 8 baş külfətimi onunla dolandırırım.

- Fikir eləmə, inşaallah, tapılar!

- Nə deyim, qadan alım, amma Qasım, sən istəsən, əlbəttə, tapılar. Sən ki külli-Qarabağa yaxşı bələdsən.

Ertəsi günü 15 atlı kənddən uzaqlaşır. Axtarış başlamır. O kənd sənin, bu kənd mənim (nağıllarda olduğu kimi), nəhayət, mal-qaranın izinə düşüb gəlib çıxırlar qonşu bölgənin Kolanı kəndinə. Abdal Qasım 13 atlı kənddən kənardə saxladıb özü Lal Məhəmmədlə üz tuturlar kəndə tərəf. Mal-qaranın izi Kolanının girəcəyində bağlı-bağatlı həyətdə aparırdı. Eşməbiğ bir kişi darvaza qabağında arın-axayın oturub çəlyan çəkirdi. Atlılar ona yaxınlaşıb salam-ələykümdən sonra bir tamsımın evini soruşurlar. Eşməbiğ bir köhlən atlara baxır, bir beşaçıları tufənglərə, bir də atların belində şux oturanlara, ürəyindən, gələn adamları tərkisilah edib, atlara da sahib durmaq istəyi keçirir. Firsəti əldən verməmək üçün kişi cəld ayağa durub:

- Olmaya, Allah qonağısımız? Allaha da qurban olum, onun qonaqlarına da! Düşün atdan, bir stəkan çay için, sonra sizi özüm apararam ünvana.

Abdal Qasım həmkəndlisinə göz vurub atları sürürlər həyətdə. Ev sahibinin başı atları rahatlamağa qarışanda ayıq-sayıq Abdal Qasım adəti üzrə həyətdə göz gəzdərək eyvana nəzər salır. Burada çoxlu ayaqqabı, çəkmə görüb başa düşür ki, eşməbiğ kişi onlara kələk qurur. Amma geri dönmək də onun xasiyyətində deyildi. Lal Məhəmmədlə beşaçıları əllərində evin qapısını açanda 20-yə yaxın yeyib-içən kişi görürlər. Salam verdikdən sonra silahlar saxlanılan yerə yaxınlaşıb, guya tufənglərini ora qoymaq fikirindədirlər, birdən hamı üçün gözlənilmədən hər ikisi beşaçıları hazır vəziyyətə gətirib oğru başçısını hədəfə götürürlər.

- Tərpənməyin! Mənim adım Abdal Qasımdır! Sürüb gətirdiyiniz mal-qaranı dalınca gəlmişik.

Oğrubaşı bu adı eşidəndə sevinclə:

- İgidin adını eşit, üzünü görmə! - buna deyiblər. Qadan alım, ay Qasım! Keç yuxarı başa - mənim yanına. Mal-qaram apararsan, amma otur bizimlə, bir loxma çörək kəs!

Bu səmimiliyin qarşısında Abdal Qasım tufəngini aşağı salır. Çöldə qalmış həmkəndlilərini də qonaqlığa dəvət edirlər. Yeyib-içəndən sonra mal-qaranı həyətdə çıxarırlar. Abdal Qasım bir heyvanın əskik olduğunu görür, təəccüblə üzünü çevirir oğrubaşına tərəf. Qonağın nə demək istədiyini başa düşən oğrubaşı etiraf edir ki, birini kəsmişik, günahımızdan keç.

Abdal Qasım ciddi və sərt halda:

- Bura 15 baş heyvan gətirmisiniz. 15-i də geri qaytarılmalıdır.

Oğrubaşı naələc qalıb öz adamlarına tapşır ki, kəsilən heyvandan bir az da ətlisi gətirilsin.

Beləliklə, məsələ Abdal Qasımın səbəbinə itkisiz və qan tökülmədən həll olunur. Kərəm kişinin mal-qarası özünə qaytarılır.

Dördüncü əhvalat:

Bu əhvalat Ağdam bölgəsinin aşağı kəndlərində vaqe olur. İki nəsil arasında davam edən ədavət qan tökülməsilə, adam itkisi ilə nəticələnir. Ədavət aparən tərəf varlı-hallı, həm də kişilərin sayı üstün olmaqla, «başbiləni» də qəddar və pis adam idi. İkinci tərəfin adamları sayca az olsalar da, el-obada namuslu, zəhmətkeş, xeyirxah kimi tanınırdılar.

Zəngin nəslin "başbiləni" dəyirmançı Həsənqulu günlərin bir günü rəqibi İlyas kişiye sifariş göndərir ki, "özlərinə kəfən hazırlasmlar, bu gün-sabah hücum çəkib nəslində olan bütün kişiləri qıracaqlar!",

İlyas kişi pis vəziyyətə düşür, çox götür-qoydan sonra qohumu vasitəsilə Abdal Qasıma məktub göndərir. Hal-qaziyəni ona çatdırmaqla əks tərəfin güclü olduğunu, nahaq yerdən xeyli adamın tələfatına səbəb ola biləcək bu mənasız savaşa düşmək istəmədiyini bildirir...

Abdal Qasım məktubu oxuyub fikrə dalır. Az sonra yerindən durub yaraqlananda atası onu saxlamaq istəyir: "Oğul, şər qarışan vaxtdır, hara belə yığırsan?" müraciətinə Abdal Qasım qısaca:

- Ata, söhbət namusdan gedir. Məni kişi sayıb, dalımca adam göndəriblər. Mütləq getməliyəm, - deyir.

Ata onu fikrindən daşınmağa çalışsa da, nəticə vermir.

Abdal Qasım beşaçıları da götürüb gələn qonaqla evdən çıxırlar. Yol gedə-gedə Abdal Qasım namərd dəyirmançı Həsənqulunun nə vaxt və hansı yolla kəndə qayıtdığını öyrənir.

Yay fəslidi idi. Hər gün adəti üzrə Həsənqulu şər qovuşanda dəyirmanda işlərini yekunlaşdırar, kəndə öz evinə qayıdarmış. Kəndə yolu meşənin içindən hündür bir qoz ağacının yanından keçirmiş. Atlılar buraya çatanda Abdal Qasım atdan düşür, onun cilovunu verir qonağa və tapşır ki, aralıda - meşəlikdə gizlənsin. Ancaq onu çağıranda gələr.

Özü isə qıvrıqlıqla qoz ağacına qalxır, pusquda durur...

At kişniyən tərəfə boylananda görür ki, cığırla üç atlı gəlir; bunların ikisi Həsənqulunun cangüdənləri, biri qabaqda, digəri

onun ardınca qoz ağacına yaxınlaşanda birdən xoflanmış Həsənqulu atının cilovunu çəkir, at dayamır. O da ayıq-sayıq adam olur:

- Adə, uşaqlar, bu ağac axı mənə yaman şübhəli görsənir, tutun onu zalpa! Bunu eşidən Abdal Qasım cangüdənlər tufənglərini hazır vəziyyətə gətirib atəş açınca dərhal təhlükəsiz yerdə - ağacın gövdəsində gizlənilir. Qoz ağacının budaqları atəşə tutulur.

Atəş kəsiləndən sonra meşəyə sükut çökür. Həsənqulu arxayınlaşıb yolunu davam edəndə qoz ağacının üstündən atəş açılır. Güllə Həsənqulunu atmdan yerə salır. İkinci güllə irəliddə gedən cangüdəni haqlayır, o biri cangüdən qaçmaqla canını ölümdən xilas edir.

Abdal Qasım İlyas kişinin qohumunu çağırub meyidlərdən hansının Həsənqulu olduğunu soruşur. Qonağın göstərdiyi adamın başını kəsir, onu göndərir İlyas kişiye. Özü isə arın-arxayın atına atlanıb yollanır öz kəndinə...

Beləliklə, zəif sayılan nəslin namusu qorunur və nahaq qırğının qarşısı alınır.

Bu əhvalatın üstündən bir neçə il keçir. İlyas kişi kiçik oğlunun toy məclisinə Abdal Qasımı da dəvət edir. Abdal Qasım oturub-durduğu dostu, həmkəndlisi Lal Məhəmmədi (əslində o, lal deyildi, az danışan idi və qorxusuz-ürküsüz, cəsur mərd adam olmasına görə camaat ona belə "ləqəb" vermişdir) də götürür yola çıxırlar. Kəndə girəndə İlyas kişiye xəbər çatdırırlar ki, bəs Abdal Qasım toya təşrif buyurur. Bunu eşidən toy əhli böyüklü-kiçikli, hamı gələn fəxri qonaqları qarşılamağa çıxır.

İlyas kişi iftixar hissilə, məmnun halda gələnlərlə görüşüb onları toy məclisinə aparır. Məclisi idarə edən toybəyi Fəzailin (baş kəsilmiş harınlanmış, dəyirmançı Həsənqulunun kiçik qardaşı, kəndin bütün toylarında özbaşına toybəyi olarmış) beyninin "qurd"u tərənir. "Məqamdır, düşməni öz ayağı ilə gəlib, qardaşının qisasını barı onu məclisdə sındırmaqla alım!" - düşünür.

O vaxtlar kişini, ərəni el arasında söz ilə sındırmaq ölümdən bəter imiş. O, Abdal Qasımı görüb, hamı eşitsin deyə, ucadan:

- Qonağımız bir anlığa ayaq saxlasın! Mən görürəm, qonaq bizim toylara birinci dəfədir ki, gəlir. Odur ki, bizim toy qaydala-

rımıza riayət olunmalıdır (əslində bu Fəzailin uydurması, kələyi idi, el-obada belə adət-ənənə yox idi).

Arif Abdal Qasım toybəyinin pis niyyətini dərhal anlayıb onu qabaqlayır. Sual verir:

- Aqqa (abdallar qardaşa "aqqa" deyirlər), damş görək bu nə adətdir?

Fəzail özünü bir az da dartıb cavabmda bildirir ki, qonaqlar ayaqqabıların çıxardıb, toyxanayı biz deyən qədər ayaqyalın dövrə vurmaldırlar! Qasım Abdal halını pozmadan güllür və deyir:

- Sizdə adət belədir, aqqa? Bizim adətlərimiz isə tamam başqadır. Biz getdiyimiz toyda birinci toybəyini çağırıq yanımıza, ayaqqabımızı çıxarmadan minirik onun boynuna. Sonra da ürəyimiz istədiyi yerə qədər aparır və bizi əyləşdirir.

Toybəyi Fəzailə bəlli idi ki, Abdal Qasım dediyini edəndir. Boyun qaçıranın aqibəti ölümlə nəticələnir. Odur ki, tutduğu işə peşmançılıq çəksə də, naəlac qalib ona yaxınlaşır və Abdal Qasım alır dalına, aparır istədiyi yerdə oturur.

Abdal Qasım və Lal Məhəmməd bir az toyda feyzlənib, sonra keçirlər onların şərəfinə həyətdə ağaclar altmda, xüsusi guşədə düzəldilmiş süfrə başına. Toybəyi özünü sındırmamış kimi apararaq qoşulur onlara. Yeyib-içəndən sonra, kölgəsində oturduqları nəhəng armud ağacına xoca-xoca adlı quş qonur. Fəzail ona baxır, beyninin "qurdu" yenidən tərənir.

- Ayə, Qasım, səni çox deyirlər sərrast güllə atansan. De görüm o xoca-xocanı vura bilərsənmi?

Burada deyiblər də, lənət sənə şeytan! Abdal Qasım əlini ehmalca beşaçılana aparanda Lal Məhəmməd işi anlayır, cəld həmkəndlisinin əlindən tutur ki:

- Ustad, o quşu icazə ver, mən atım!

Lal Məhəmməd yaxşı bilirdi ki, Abdal Qasım silaha əl atsa, Fəzailin işini bitirəcək, qan töküləcək. Toy yasa çevriləcək, peşmançılıq olacaq. Bu isə arzu olunmazdır.

Dostunun hərəkətlərindən razı qalan Abdal Qasım bilirdi ki, Lal Məhəmməd mahir atıcıdır, odur ki, arxayınlıqla:

- Neynək, aqqa, sən at!

Abdal Qasımın razılığını alan Lal Məhəmməd üzünü çevirir Fəzailə, sual edir:

- Baş düşsün, leşi qalsın, yoxsa leşi düşsün, başı qalsın?

Toy əhli də bu söhbəti eşidib həyətdə toplaşmışdı, kişilər arasında gedən xatalı söhbətə diqqət kəsilmişdilər.

Fəzail bir anlığa fikrə gedir, düşünür ki, quşun leşi iri olduğuna görə o budaqlara ilişib qala bilər odur ki, deyir:

- Başı qalsın, leşi düşsün!

Lal Məhəmmədin tufəngə əl atması ilə güllənin açılması bir anda baş verirdi. Xoca-xocanın leşi şappıltıyla yerə düşür, başı isə ağacda qalır. İlyas kişi, sükut içində bulunan qonaq-qaralar və qohum-əqrəbalar Lal Məhəmmədin bu məharətini gurultulu alqışlarla qarşıladılar. Sərrast atıcı isə özünə məxsus soyuqqanlıqla Fəzailə belə deyir:

- Abdal Qasım əl atanda silaha - analar "oğul vay" deyər, bacılar "vay qardaş" qışqıra-qışqıra şivən qoparar, saçlarını yolarlar...

Danışrlar ki, həmin günü Fəzail toy məclisini tərk edir və bir daha onu toylarda toybəyi rolunda gördüm deyən olmur.

Ağdam bölgəsinin Abdal kənd sakini Qasımın sərgüzəştləri bununla bitmir. Onun haqqında görənlər, eşidənlər çox maraqlı, ağlasığmaz, fəvqəladə əhvalatlar danışrlar. Bütün bunların fəvqəndə qırmızı xətlə Abdal Qasımın el-obasının namusunu, qeyrətini çəkən, xeyirxah əməlləri ağızdan-ağıza keçir, nəsillərdən-nəsillərə və adamlarımızı mərd olmağa, düşməndə barışmaz, vətən təəssübkeşi olmağa səsləyir.

Ruhun şad olsun, Abdal Qasım!

Tarixi arayış. Arxiv materiallarında göstərilir ki, 1918-ci il Şuşanın ağır günlərində (ərməni-hay millətçilərinin törətdikləri qırğınlar nəzərdə tutulur), hansı ki, şəhərin xarici ələmlə əlaqələri kəsilmişdi; əsas Əsgəran yolu silahlı daşnak dəstələri tərəfindən tutulmuş, ətraf kəndlərlə gediş-gəliş kəsilmiş, bir sözlə, Şuşa qalası mühasirə vəziyyətinə düşmüşdü. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyovun baş redaktor olduğu "Azərbaycan" qəzeti müntəzəm olaraq jurnalist Xəlil İbrahimlinin "Təhlükə qarşısında" başlığı altında yazılarını dərc etmişdir. Həmin qəzetin 16, 21, 22, 25 oktyabr

1918-ci il tarixli saylarındakı silsilə yazılarda Abdal Qasım haqqında verilən qısa məlumat diqqətimizi cəlb etdi. Oxucular üçün də onun maraqlı olacağını nəzərə alıb, bir hissəsini olduğu kimi diqqətinizə çatdırıram:

"Şəhərin (Şuşanın - müəllif) yolu hər tərəfdən bağlı olduğundan...cahanla əlaqə kəsilmişdi... Ətraf ilə şəhər arasında əlaqəni kəsməmək üçün bir çarə vardı: bəzi bələd adamlar cığır yolları ilə şəhərdən çıxaraq, gecə ikən Ağdama, Qaryaginə (Füzuli - müəllif) gedərək məktub aparsın, cavab gətirsin.

Başqa çarə yox idi.

Buna görə idi ki, Abdal Qasım, Gülablı Heydər və Daşdəmir nam üç şəxs Şuşa üçün qasid kəsilmişdi. Birincisi Malıbəyliyə. digər ikisi Ağdam yoluna bələdçi və qasid təyin edilmişdilər. Son zamanlar həmin adamların bələdçiliyi ilə məskur dağ yolu ilə şəhərə silah dəxi daşıyırdı. Belə ki, Gülablı kəndindən bir neçə adam göndərilərək Ağdamdan Gülablıya, Malıbəylinin adamları Gülablıdan Malıbəyliyə daşıyırdılar. Nəhayət, şəhərdən hər məhəllədən üç müsəlləh kişi seçilərək, Malıbəylidən gecə ikən şəhərə gətirirdilər..."

Beləliklə, "Qarabağ" qəzetində Abdal Qasımın namuslu, qeyrətli, cəmərd ərən, vətən təəssübkeşi olması haqqında verilən silsilə yazılarım həyatı həqiqətlərdən kökləndiyi üçün (sən demə) hələ 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mətbuatında da işıqlandırılmışdır.

Bu gün rəhmətlik Abdal Qasım aramızda yoxdur. Lakin onun xeyrixah əməlləri, Vətən naminə igidliyi bizi erməni-hay işğalı altında inildəyən Qarabağ torpaqlarını azad etməyə ruhlandırır və bu heç də təsadüfi deyil. Çünki bu haqq-ədalət Ulu Tanrıdan gəlir.

TARİXİN TƏLƏB ETDİYİ NƏDİR, YAXUD QARABAĞIN AYDINI İLƏ SÖHBƏT

Aydın Qarabağlı indi təqaüddə olan jurnalistdir, toponomiya tədqiqatçısıdır. Uzun müddət Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Kinematografiya Komitəsində məsul vəzifədə çalışıb. Bir neçə kitabın müəllifidir. Onun "Coğrafi adların sirri", "Azərbaycan turist cığırlarında", "Qədim və indiki Abşerona səyahət" kitabları Azərbaycan elminə dəyərli töhfələr kimi alimlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilib, ədəbi-elmi ictimaiyyət arasında dərin maraqla qarşılanıb.

Aydın Qarabağlı xeyli müddətdir ki, redaksiyamıza gəlib-gedir, bizimlə əməkdaşlıq edir, dəyərli məsləhət və fikirlərini bizimlə bölüşür. Bütün hallarda biz ondan nə isə öyrənirik. Adı söhbətində, şirin bir xatirəsində, nə bilim, elmin, sənətin müxtəlif sahələrinə münasibətində, dostluq-yoldaşlıq prinsiplərinin gözlənilməsində və s. və ilaxır mətləblərdən danışanda da biz onu böyük məhəbbətlə dinləyir və heç də günümüzün hədəf keçmədiyini düşünürük. Onun qəzetimizdə "Qarabağ: onun qədim tayfaları, toponimlər" adı altında dərc olunan silsilə yazılarını hər dəfə oxuduqca bütün Qarabağın həyatı ən incə ştrixlərinə kimi gözlərimiz önündə canlanır. Adət-ənənəsindən tutmuş dini etiqadlarına, həyat tərzinə, milli-mənəvi abidələrinə kimi. Nəinki yazdıqlarını oxuyanda, elə onun özü ilə üzbəüz danışanda da bu hissi keçirir, həmin mənzərənin şahidi oluruq. Bir sözlə, Aydın Qarabağlı bizim üçün canlı Qarabağ timsalındadır. Və ən başlıcası, bütün mədəni, mənəvi keyfiyyətləri ilə ziyalıdır. İndi dəbdir, əlinə qələm götürəni ağına-bozuna baxmadan hamıya ziyalı demək. Gərəkdir ki, ziyalı sözü Aydın müəllim haqqında deyildə əvvəlinə bir ləyaqətli sözü də yazasan. Çünki həqiqətən o kişidə ziyalı ləyaqəti, ziyalı tərəri, ziyalı qəlbi var. Daha nə deyim, nə yazım ki, ona olan məhəbbətimin qarşısında yazdıqlarım sönmək görünməsin. Əslində, heç bu qeydlərə ehtiyac da yox idi. Çünki o, çox sadə insandır və zənnimcə, bərbəzəkdən də xoşu gələn deyil. Amma hər kəsin öz haqqı var. Gərək kimsənin də

haqqına göz yummayasan. Yaxşıya yaxşı, pisə pis deyiblər. Aydın müəllim bu dünyanın ən yaxşı adamları sırasındadır. İnsanın ən böyük mükafatı da adamların onun haqqında bu bircə “yaxşı” kəlməni işlətməsidir. Mənim üçün maraqlı deyil ki, Aydın Qarabağlı gərək indi professor olaydı, elmlər doktoru dərəcəsi alaydı, nə bilim, yüksək bir vəzifədə çalışaydı. Yaxud bir ləyaqətsiz vətəndaşlıq hissindən, duyğusundan məhrum birinin tutduğu dövlət əhəmiyyətli postlardan birində xidmət göstərəydi. Əlbəttə, olsa daha yaxşı olardı. Yəqin onda indikindən daha çox xalqa fayda verə bilərdi.

Bəs mənim üçün maraqlı tərəf nədir? O sadaladığım titulların bəzi sahibləri qəlbi-qəlbi kürsülərin üstündə moizə oxuyanlar görəsən nədən yaxşı ola bilmirlər? Nədən ziyalı ola bilmirlər? Onları safcürük edə bilsən yüzündə beşinin qəlbində ziya taparsan tapmazsan. Görünür, ziyalı olmaq çətindir. Siyasətçi olmağa nə varmış? İndi şairlərimizin, yazıçılarımızın da bir qismi dönüb olub siyasətçi. “Bir əli ilə müasirlikdən, Qərbdən möhkəm-möhkəm yapışanlar o biri əlində Bəhmənyarın, Nəsiminin ideyalarını saxlamağa çalışırlar”. Lap nağıllardakı “qa-qu” məsələsi yadıma düşür. “Qa deyəndə ət, “qu” deyəndə su veririk. Yalnız “qa”nın, “qu”nun dalına düşənlər, mənəviyyatını bu yolda qurban verən ziyalılar həqiqətən Şərqlə fəlsəfi fikrindən, onun ibrətamiz fikirlərindən sadəcə bir rəmz kimi istifadə edərək gözdən pərdə asırlar. O pərdənin dalında isə Qərbin “parçala, hökm sür” siyasətilə gödəni yırtmaqla məşğuldurlar. Belələrinə də ziyalı deyək, Aydın Qarabağlı kimlərinə də. Yox, bu, ədalətsizlik olardı. Bu ölkənin ziyalıları gərək ən azı iki qismə böləsən - ləyaqətli və ləyaqətsizlər.

Biz Aydın Qarabağlıdan danışırıdık. Çox böyük inamla qeyd edirəm ki, Aydın Qarabağlı Azərbaycanın ləyaqətli ziyalılarının görkəmli nümayəndəsidir. Daxili, mənəvi aləmi ilə vəhdət yaran, əqli-düşüncəsi, bütün əməli prinsipləri ilə əsl vətəndaşdır. Baxmayaraq ki, ağırlı-acılı bir tale yaşayıb. Həyatın çətin sınaqları ilə, sərt üzü ilə illərlə üz-üzə dayanıb. Fəqət xasiyyətinə, xarakterinə bir misqal da olsa haram qatmayıb. Yaxşı olaraq da qalıb.

Adamları ən müxtəlif keyfiyyətlərinə görə saysız-hesabsız qruplara bölmək olar. Amma mənim üçün bir bölgü var: yaxşı və pis adamlar. Elə isə bu dünyanın ən yaxşı adamlarını hər zaman

oxuyun. O cümlədən, indi sizə təqdim etdiyim söhbəti də diqqətdən qaçırmayın.

- Aydın müəllim, siz Qarabağın dilbər guşələrindən olan qədim-qayım Xankəndində doğulmusunuz. Uşaqlığınız və bir qədər də gəncliyiniz o yerlərdə keçib. Hələ başqa mətləblərə keçməzdən əvvəl sovet dövründə vilayətin mərkəzi kimi Xankəndində həyat səviyyəsi necə idi? Hansı elm, sənaye obyektləri vardı?

- Xankəndi Qarabağ silsiləsinin Şərqlə əhatəsində, dağ çayı əfsanəvi Qarqarın sol sahilində Bakıdan 329 km aralıda yerləşir. Sovet dövründə sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Respublika hökumətinin yaxından köməyi sayəsində burada yüngül sənaye: Qarabağ ipək kombinatı, ayaqqabı və tikiş fabrikləri, xalça emalatxanası və yeyinti sənayesi (şərab və konyak zavodları, ət-süd kombinatları) inkişaf etmişdir. İşıq texnikası avadanlığı, avtomobil təmiri, asfalt-beton zavodları, mebel fabrikləri və s. fəaliyyət göstərirdi.

Xankəndində Pedaqoji İnstitut, Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Tibb Texnikumu, musiqi məktəbi, Tarixşünaslıq muzeyi, dram teatri, qış və yay kino-teatrları, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Dağlıq Qarabağ filialı, vilayət kitabxanası - bir sözlə, vilayət əhalisinin normal yaşamaq şəraiti yaradılmışdır. Bölgənin azər türkləri vilayətin iqtisadi və mədəni inkişafında yaxından iştirak edir, onun zavod və fabriklərində, mədəni quruculuq işlərində çalışırdılar.

Xankəndinin mərkəzi hissəsi planlı şəkildə tikilmiş, küçələr, səkilər boyu bəzək ağacları əkilmişdir. Havası təmiz, əhalisi bulaq suları ilə təchiz olunmuşdur. Səfalı yerdir. Bəlkə bu keyfiyyətlərinə görə (bunu məktəb illərində eşitmişdim) - sağlam iqliminə, təbiətinə (havasına, suyuna) görə Xankəndini İsveçin kurort şəhəri Davosla müqayisə edirdilər.

- Qarabağ və onun tarixi ilə bağlı yazdığınız sanballı, xüsusi- lə bu günümüz üçün son dərəcə əhəmiyyətli məqalələrinizdə Xankəndinin tarixini də geniş araşdırmış, bu barədə olan bilgilərinizi həm də gəldiyiniz son qənaətləri müasir gəncliyin diqqətinə bir ziyalı fədakarlığı ilə çatdırmısınız. Bəlkə fürsət var ikən yenidən qısaca bir-iki kəlmə ilə qayıdaq o tarixə. Keçmiş bilməyənlər üçün tarix həmişə təzədir, bəlkə maraqlıdır, daha doğrusu, tarixi

arxivlərdən yeni səhifələrə, Günəş işığı düşən səhifələrə çıxarmağa həmişə ehtiyac var. Ən azı tarixi “yeyən, həqiqətləri pozan parazitlər - güvələr Günəş işığından qorxurlar. Çox vaxt ölürlər.

- Xankəndinin yaranma tarixi də maraqlıdır. Hərçənd ki, “Realnı Azərbaycan” qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru Eynulla Fatullayev qəzetində (aprel 2005-ci il) onun haqqında ermənilərin-hayların dəyirmanına su tökən yazı ilə çıxış etmişdir (“Karabaxski dnevnik”).

Bu barədə “Mədəniyyət” qəzetində yazdığıma görə, qısa olaraq onu demək istərdim ki, Xankəndinin bünövrəsi Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Sarıcallı Cavanşirin nəvəsi, Natəvan xanımın atası Qarabağın son xanı Mehdiqulu xan tərəfindən qoyulmuşdur. Gursulu Xan bulağı da ona məxsus idi. Sonralar bütün bu sahələr Xankəndi daxil olmaqla hədiyyə şəklində arvadı Pəricahan xanımın çatmışdır. Xankəndinin ilk sakinləri qonşu kəndlərdən: Malıbəyli, Kosalar, Canhəsən və digər kəndlərdən buraya köçürülmüş azər türk ailələri olmuşdur. Ermənilər-haylar Xankəndinə çox-çox gec və rusların köməyi ilə Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan), Zəngəzurdan, Tiflisdən buraya gətirilmiş və məskunlaşdırılmışlar.

İndi özü mənşəcə azər türkü (?) olduğu halda, mənəvi sərvətimiz, ünvanımız, tariximiz olan Xankəndini inkar edib “Stepanakert” sözüne dəstək vermək, onun Sovet illərində də Laçın, Kəlbəcər qədər Azərbaycanın olmamasını qələmə almaq ən azı Azərbaycana, onun xalqına, mənəviyyatına xəyanətdir!

- Uşaqlıq və məktəb illərinizi necə xatırlayırsınız? Bilirəm o illərə qayıtmaq nə qədər xoşdursa, bir o qədər də acıdır. Fəqət tarixdir. İndi həsrətində olduğumuz Qarabağın, Xankəndinin keçmişidir.

- Evimiz Xankəndinin mərkəzində, “Oktyabr” kino-teatrına lap yaxın idi. Həyətimizdə böyük, qollubudaqlı tut ağacı vardı - Şah tut. Züleyxa xalam və xala uşaqları ilə bir həyətdə olurduq. Tut ağacının qanadlarını öz aramızda bölüşdürmüşdük. Çox-çox sonralar bu şah tutu ailəməzlə müqayisə edərdim: budaqları biz idik, onun gövdəsi, kökü isə valideynlərimiz. Biz oğlan uşaqları: Oktay, Altay, Zaur, Firdovsi və mən tutun budaqları kimi onun

möhtəşəm gövdəsinə, o isə torpağımıza bağlı idi. Şah tut ağacı ağılımız kəsəndən ailəmizin simvoluna, rəmzinə çevrilmişdi.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması xəbərini, yaxşı yadımdadır, elə şah tutun üstündə eşitdim. Atam kommunist olduğu üçün müharibəyə 1-ci “eşelonda” apardılar. Ondən sonra onu bir daha görmədik...

Züleyxa xalam tədbirli, ağıllı, qürurlu bir qadın idi. Anam Ağcam darıxmağa qoymadı. Onun müdrik məsləhətləri və köməyi sayəsində ağır müharibə illərində nə bizim, nə də onun ailəsi korluq çəkmədi.

Anam qeyrətinə sığışdırmadı, ərə getməyib bizə - iki qardaş, iki bacıya həm analıq, həm də atalıq etdi.

Xankəndində Nizami adına orta məktəbdə təhsil almışam. Şəklim daimi vilayət üzrə əlaçılar lövhəsinə vurulardı. Məktəbin direktoru rəhmətlik Qədirov Abdulla insanpərvər, haqqı-ədaləti qoruyan idi. Bununla belə ermənilər-haylar BVM-də əsir düşmüş Qasım dayıma görə mənə məktəb komsomol komitəsinin katibliyindən azad etdilər, komsomoldan çıxartdılar və indi də araşdırma bilmədiyim səbəbə görə mənə kamal attestatı imtahanlarında qiymətimi kəsib məddaldən məhrum etdilər. Kimdir günahkar, indi də bilmirəm.

4 illik hərbi qulluqdan sonra Vətənə dönəndə 5 ay vilayət partiya və sovet orqanlarında kürsülərdə oturan vəzifəli ermənilər-haylar get-gələ salıb, iş vermədilər. Məcbur olub Bakıya qayıtdım, dənizdə - “Xəzərneft” donanmasının kranlı gəmilərində sükançı işlədim. Donanmanın gəmiləri Xəzərdə işləyən dəniz neftçilərinə tikinti materialları, avadanlıqları və s. daşımaqla məşğul idi. Bir il sonra anamı, qardaş və bacılarımı da Bakıya gətirdim... 1988-ci ilin hadisələri başlayanda başa düşdük ki, mənə Xankəndində ermənilər-haylar iş verməməkdə, bezdirməkdə məqsədləri bu yolla Yuxarı (dağlıq) Qarabağda etnik təmizləmə aparmaq imiş. Bunu biz çox gec başa düşdük. Neçə-neçə türklərin, onların ailəsinin də aqibəti belə olmuşdur.

Bu gün, bu ahıl çağımızda özümdə bir məmnunluq hissi keçirirəm ki, ailədə atam müharibəyə səfərbər olandan sonra erkən onun ailəyə kömək, işləmək funksiyaları mənə kövrək çiyinlərimə çökmüşdü: yayı, ana tərəfdən babam Museyib kişinin yaşadığı

ğı kəndə - Canhəsənə gedər, yay məktəb tətili müddətində zəmi-də sahə götürər, biçin biçərdim. Əmək günlərimdə yağ, pendir, buğda qazanıb evə “əlidlolu” dönərdim. Payız aylarında məktəbli dostum rəhmətlik Bəndalı ilə ətraf meşələrdən qış üçün ikitəkərli arabada quru odun, kötük daşıyardıq.

İmkan edib arada bazar günləri səhər tezdən kəndə qalxar (arası 7-8 km) təbiətin yetirdiyi nemətlərdən alma, armud, qoz, fındıq yığar, axşam çağı evə əlidolu qayıdardım. Bütün bunları özüm könüllü edərdim və gördüyüm bu əməllərdən bir məmnunluq, rahatlıq hissələri yaşayırdım. Bəli, uşaqlığımı, məktəb illərimi bax belə yola vermişəm, yaşamışam.

İndi həmin illəri yada salanda mənim halal zəhmətlə çörək qazanmadığımda, yetkinləşməyimdə öncə anam Ağcaya (onun bu ilin yanvarında 92 yaşı tamam oldu), rəhmətlik Züleyxa xalama, Rəşid dayımın arvadı - Qəmər bibimə, Qasım və Yunis dayılarıma minnətdaram, Allah onlara qəni-qəni rəhmət eləsin!

- Aydın müəllim, siz ürəyində dərin-dərin sirləri olan adam təsiri bağışlayırsınız. Bəlkə də, kədər deyəcəkdim, ona görə demədim ki, kədərə şerik tapılmayanda da dönüb olur elə sirr. Bu mənada, sirli adam dedim. Bir də ki, dərin axan çayların təlatümü daxilə olur - sakit və lal axırlar. Amma zaman-zaman öz zənginliklərini qoruyub-saxlayırlar.

- Öz-özlüyündə hər bir kəs sirli bir aləmdir. Mən belə adamları iki qismə bölərdim. Onlardan bir qisminin sirli, qapalı görənməsi zahirən olur, ünsiyyətə girdikdən sonra o kəs ki, səmimidir, ürəyi pak və açıqdır, daha “sirli” adam olmur. İkinci qism “sirli” adamlar, mən belə hesab edirəm ki, bəlkə özgələrinin ona etibar etdiyi “sirləri” saxlamağı bacarır. Öz “sirlərini” də, başqalarının sirlərini də açıqlamır, qoruyur. Belə adamlar, adətən sakit təbiətli adam təəssüratı yaradır. Güman edirəm bu genetik anlamdır, irsən keçmədir. Həyat, mühit bu anlamı bir az “hamarlasa, cilalasa” da, irsi keçmə, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayır. Mənim Tahir adında əmim oğlu var. Yaşı 70-i çoxdan ötüb. Deyirlər ki, o ağızdan çox “yavadır”, rəhmətlik ata tərəfdən Süleyman babama çəkib. Bilmirəm, Tahirin ağzını “boş” qoymasını görməmişəm. Amma onun ürəyiacıq, əliaçıq, az danışan, sər-

rast söz deyən, hər sözündə, kəlməsində onun mehriban, qohum-canlı, istiqanlı olmasını hiss edirsən, duyursan. Bax buna görə də qohum-əqrəba onu çox istəyir. Deməli, genetik amil, faktorun həyatda inkar olunmaz rolu var.

İradəli adam səbirli, təmkinli olur, təmsil etdiyi sələflərdən də irəli gedir, nailiyyətləri daha sanballı olur. (Bircə misal gətirim: yazıçı Anar rəhmətlik atasından xeyli irəlində durur).

Bu baxımdan rəhmətlik atam səbirli, dözümlü kişi olub, ailə və qohumlara can yandıran, mehriban, eyni zamanda tələbkər, ciddi adam sayılıb. O, Qafqaz İstehlak Kooperasiyasının DQMV Mərkəzi İdarəsində ermənilərin içində böyük təlimatçı işləmiş, özünə layiq nüfuz qazanmış Ümumqafqaz Kooperasiya işçilərinin Rostov şəhərində keçirilmiş (1939) 2-ci qurultayma həlledici səs-lə nümayəndə seçilmişdir.

Mən belə bir kişinin irs davamçısı olmağımla fəxr edirəm. Bəli, təbiətən sakitəm, səmimi adamlarla ünsiyyətə üstünlük verirəm. Qeyri-səmimiyyətlə qarşılaşanda onu ağır keçirirəm, barışa bilmirəm. Haqsızlığa qarşı barışmazam, bütün iradəmlə, əzmlə ona qarşı dururam, ruhdan düşmürəm. Bu mübarizə illərlə davam etsə də qərarımdan dönmürəm. Haqqımı sübut edənə kimi gedirəm. Etiraf edirəm ki, bu, asan başa gəlmir. Lakin nahaq yerə deyilmir ki, “haqq nazilər, amma üzülməz!”

Sözü, əməli üstüstdə düşən insanlardan xoşum gəlir. Bu, mənim həyat kredomdur: istər qohum-əqrəba, istər dost-tanış olsun, fərqi yoxdur.

Genetik anlama qayıdaraq bir daha ısrarlıyam ki, həyatda irsi davam, yaşatma var, o mövcuddur. Atam atasının irsi davamçısı olduğu kimi mən də atamın davamçısı, oğlum Pərviz mənim davamçımdır. Burada peşə, ixtisas, vəzifə əsas amil deyil. Ola bilsin ki, irsi keçim iki nəsil öncə gələn sələflərə aid olsun. Və-cibi, mühüm irs mövcudluğu, belə də milli keyfiyyətlər – mahiyyət özünəməxsusluq... Demək istəyirəm ki, Qarabağın aborigen-avtoxtan əhalisi türk mənşəli tayfalar; qarqarlar, utilər, qismən kaspilər, savdeylər və s. bizim genetik ulu əcdadlarımız çox-çox uzaq keçmişdə burada yaşamış, öz doğma torpaqlarının keşiyində durmuş, onu qorumuş, dünyalarını dəyişəndə isə öncə bu müqəd-

dəs torpaqlar - Qarabağ onların nəsil davamçılarına ötürül-
ötürülə biz çağdaş azər türklərinə çatdırılmışdır. Bu tarixi həqiqət
elm aləminə çoxdan məlumdur. Hərçənd Qarabağın dağ və aran
torpaqlarının böyük qismi bu gün müvəqqəti; erməni-hay işğalı
altındadır. Lakin təcavüzün axırı yoxdur (Napoleonu, Hitleri digər
işğalçıların aqibətini yada salm). Qarabağ əhalisinin doğma
torpaqlarımıza qaytarılmasına mənim şəkki-şübhəm yoxdur!

Bu gün məni düşündürən, təəssüfləndirən, ağrıdan bir də
odur ki, 16 ildən çox bir zaman kəsiyində füsunkar təbiətli Qara-
bağ indi istedadlar yetirmir, xalqımızın mənəvi yüksəlişində istəni-
lən səviyyədə iştirak edə bilmir. Çünki on, yüz minlərlə Qarabağ
azər türkü onun ədəbi-bədii, təbii mühitindən, şəfali havasından,
suyundan - bir sözlə, əvəzolunmaz durumundan məhrum olub;
məcburi köçkün, qaçqın həyatı sürür. Fəqət, belə də qalmaz.

O ki qaldı daxili kədər in insanın zahirində görünməsinə,
özünəməxsus cizgilər yaratmasına, onun ovqatma daimi təsir et-
məsinə, insanın gözündə, sifətində, ümumiyyətlə təbiətində yeni
bir rəng, çalar əmələ gətirməsinə - əlbəttə, bu, var və insanlıq
bu yükəndən qaça bilməz. Bu yükün əzabını daşdıqca o da zaman-
zaman öz izini qoyur, cığırını salır. Biz istəsək də, istəməsək də,
o cığırı kənardan baxanlar görürlər.

- Aydın Qarabağlının özü kimi imzası da bizə doğmadır.
Lap Qarabağın özü qədər doğma, əziz. Qarabağ üçün ürəyi döyün-
nənlər sizinlə söhbət edib həsrətlərinin gözüne vüsəl qata bilər-
lər. Bəs görəsən, sinəsi Qarabağla bağlı əhvalat, rəvayət və hadi-
sələrlə dolu olan tədqiqatçının "Qarabağlı" imzasının tarixi necə-
dir, nə vaxtdan bu imza ilə çıxış edir?

- Bəli, "Qarabağlı" imzası götürməyim təsadüfi deyil. Yu-
xarıda qeyd etdim ki, 4 illik hərbi qulluqdan Xankəndinə dönən-
də "vəzifəli" ermənilər-haylar mənə sadəcə olaraq iş vermədilər,
bezikdirdilər. Vadar olub Bakıya qayıtmalı oldum. Qarabağlı ol-
mağımı özümdə yaşatmaq üçün (bu da genetik anlamın, bağlılığın
bir cəhətidir) 1957-ci ildən ADU-ya qiyabi təhsilə daxil olandan,
respublika qəzetlərində ("Azərbaycan gəncləri", "Azərbaycan
pioneri", "Malodyoj Azerbaydjana", "Bakı" axşam qəzeti) "Qara-

bağlı" imzası ilə çıxış etməyə başladım. Bəlkə də bu həssaslıq -
hadisələri qabaqcadan duymaq, onu qabaqlamaqdır...

1988-ci il Yuxarı (dağlıq) Qarabağda erməni separatçılarınm
tərətdikləri qiyam, yerli avtoxton azər türklərinin oradan etnik tə-
mizlənməsi, müharibə, Xocalı soyqırımı, torpaqlarımızın işğal
olunması, öz vətəninə məcburi qaçqınlar, köçkünlər ordusunun
yaranması... bütün bunlardan sonra "Qarabağlı" imzası qələmimi
hadisələrin axarına çevirdim. Saxtakar, nankor erməni-hay müəl-
lifliyinə qarşı, onların iç üzünü ifşa etməyə, erməniçiliyin tarixən
lap qədim dövrlərdən mahiyyətini, tarixi həqiqətləri, gerçəkliyi
üzə çıxarmaqla yanaşı, soydaşlarımızı da, bir növ maarifləndir-
mək, doğma eləbamızın ən qədim sakinləri - azər türklərini, tay-
falarını və onların dilində yaranmış ilk türk toponimlər, etnonim-
ləri açıqlamaqla bir daha sübut olunur ki, ermənilər-haylar Azər-
baycana, Qarabağa, ümumiyyətlə, Qafqaz bölgəsinə gəlmədilər.
Onların dini də, dili də götürülmədir.

İndi qəzetlərdə ("Kredo", "Qarabağa aparan yol", "Mədəniy-
yət", "Qarabağ" və s.) dərc olunmuş və olunan yazılarımın altında
"Qarabağlı" imzası bir də Vətən həsrəti, torpaq həsrəti - niga-
rançılığı, narahətçılığı özündə ehtiva edir. Həyatda aydınlıq, qara-
bağlılar çoxdur. Amma Vətənimizin coğrafi adları ilə, toponimlərlə
məşğul olan tədqiqat aparan Aydın Qarabağlı bir nəfərdir. Mən
istəməzdim bu fikrim təvazökarlıqdan uzaq kimi qəbul olunsun.

Qeyd etdiyim kimi, uşaqlıq və yeniyetmə çağlarımı Xan-
kəndində yaşamış və ilk dünya baxışım, görümüm, burada forma-
laşdı. 1958-ci ildən Xankəndində ermənilər-haylar mənə iş ver-
mədikləri üçün Bakıda "lövbər" salmağa məcbur olmuşam.

1957-ci ildə hazırlaşib qiyabi ADU-ya (jurnalistika fakültə-
sinə) daxil olmuşam. Mənim Bakıda işləməyim və təhsilim ailə-
mizin (anam, bacılarım və kiçik qardaşım) də Bakıya köçməsinə
gündəmə çıxardı və təbii olaraq onları yanıma gətirməli oldum.

Həmin gündən Xankəndində azər türklərinin sayı 5 nəfər
azaldı. Bəs bizim kimi "köçənlərin" sayı? Bu, o vaxt heç kəsi
maraqlandırmır və düşündürmürdü...

- Bir qədər də əmək fəaliyyətiniz barədə... Ömrünüzün
çoxunu hara "xərcləmişiniz?" Əlbəttə, mənim üçün bu sualın

cavabı bəllidir. Oxucuları nəzərə alsaq, onda gərək siz deyəsəniz mən də yazam.

- Əmək fəaliyyətimi məlum səbəblərə görə Bakıda başlamış və 2001-ci ildə başa vurmuşam. Hazırda təqaüdcüyəm, yaradıcılıqla məşğulam. Tədqiqatımın mövzusu Azərbaycanın toponimiyası da, uzun müddət Azərbaycan Respublikası Dövlət Kinematografiya komitəsi, (35 il fasiləsiz) son 12 il isə onun hüquqi varisi "Azərkinovideo" İstehsalat Birliyində məsul vəzifələrdə çalışaraq sənə və bacarığımı milli kinomuzun inkişafına həsr etməklə yanaşı, 1960-cı illərdən başlayaraq bu günə kimi toponimlərin etimologiyası ilə məşğulam. Etiraf edirəm ki, bu marağ mənə çox erkən, hələ Xankəndində Qarqar çayına baş vuranda oyanmışdı. Kimdən soruşanda niyə "Qarqar" adlanır bu çay? Hamı çiyini atırdı.

İkinci dəfə belə bir sualı Bakıda verdim: 1950-ci ilin yayı əlaçı şagird qismində məni Bakıya göndərmişdilər ki, respublikanın digər rayonlarından da əlaçılar burada toplayıb qatarla bizi Moskvaya yola salsınlar.

Yaxşı yadımdadır. Qız qalası ilə üz bəzək taxtadan düzəldilmiş çimərlik var idi. Mən suda üzməyi Qarqarda öyrəndiyimə görə cəsarətlə bilet alıb Xəzərlə ilk dəfə burada görüşdüm. Suda ki neft iyi məni tutdu. Yeni tanışlarımdan - baxılılardan soruşanda "Xəzər nə deməkdir", yenə cavab ala bilmədim.

Üçüncü dəfə belə bir sual mən Bakı şəhər ekskursiya bürosunda metodist işləyəndə meydana çıxdı.

Şamaxının Cəngi meşəsinə səfərə çıxmışdıq. Təcrübəli bələdçimiz yol boyu ekskursiya obyektləri haqqında maraqlı saydığı məlumatları bizə həvəslə çatdırırdı. Bakının 50 km-də hündür təpəliklərin dolanbac yollarına çatanda bələdçi qayıtdı ki, qədimdə bu hündürüklərdə Cəngi qalası olmuş, təhlükə zamanı buradan Bakıya gündüz tüstü, axşam və gecə çağları tonqal, alovla düşmənin hücumları haqqında xəbər verirlərmiş. Söhbətini yenicə bitirmişdi ki, məni narahat edən sual – niyə Cəngi, mənası nədir? - deyəndə bələdçi cavab verə bilmədi, pört oldu... Həmin vaxtdan, belə deyəndim, həyatımın müəyyən aylarını, illərini toponiyamın öyrənilməsinə həsr etdim. Sonra Milli Elmlər Aka-

demiyaşının Coğrafiya İnstitutunda, akademik Budaq Budaqovla, coğrafiya elmlər namizədi toponimiya şöbəsinin o vaxtkı müdiri rəhmətlik Rəmzi Yüzbaşovla, əməkdaşları Mahirə xanım, Nadirə tanış olub xeyli ədəbiyyat əldə etdim və suallarımın cavablarını öyrənməyə başladım.

Öyrəndim ki, Qarqar çayının adı qədimdə türk qarqarların ("Qırğı ərəlin, şığıyan ərənlərin"), Xəzər - türkmənşəli tayfa adının və Cəngi isə çoxsimli qədim musiqi alətinin adından yaranmışdı.

Bakı şəhər Ekskursiya Bürosu və Bakı Ekskursiya və Səyahətlər Bürosunda topladığım bilgiler əsasında xidməti istifadə üçün neçə-neçə bukletlər buraxıldı və nəhayət, 1969-cu ildə ilk "qaranquş" - kitabçam, "Coğrafi adların sirri" - işıq üzü gördü.

1988-ci ildə Rəhmətlik Rəmzi Yüzbaşovun, yazıçı Əlfə Qasımovun tövsiyə və təkidi ilə hazırladığım yeni kitabça rus dilində çıxdı.

Azərbaycan toponimiyası ilə bağlı iki kitabçam: "Turistskiy Bakı" və "Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimlər" "səndiq" ədəbiyyatıdır. Öz sponsorunu gözləyir. Etiraf edirəm ki, xeyirxah adamların məsləhəti ilə yeni bir nəşr (kitabça) üzərində işlərimi qurtarmışam. Adı belədir: "Sirlisədahlı, qədim və indiki Abşeron səyahət". Bu kitabçada xalqımızın zəngin mənəvi irsi, tarixi abidələri şərh olunmaqla, Abşeron yarımadasında yerləşən kənd və qəsəbələr haqqında məlumatla yanaşı, bu adların - toponimlərin etimologiyası barədə də elmi populyar açıqlama verilir.

- Aydın müəllim, siz iman sahibisiniz. Hər kəsin özünün inandığı adamlar var ki, onlar heç vaxt gümanını itirmirlər. Və o cümlədən, mənim ən çox inandığım adamlardan biri də Aydın Qarabağlıdır. Bir də hamımızın inandığı Allah var. Qaçanın da, qovanın da üz tutduğu Allah...

- Allahın varlığına, mövcudluğuna ağılim kəsəndən inam gətirmişəm, xüsusilə, son on illiklər ərzində Mir Möhsün Ağanın əzəmətli məqbərəsini ziyarət edəndə, onun ruhunun ürəyi təmiz insanlarla Allah-təala arasında vasitəçi olmasına inanıram. Həmin anlar ilahi düşüncələrlə yaşayıram.

Ən ağır, gərgin günlərimdə Şüvəlanə yollanıb, Böyük Ağanın qəbrini ziyarət edərək üzümü Ulu Tanrıya tutmuşam və indi-

yədək naümid qalmamışam. Şükür Ulu Yaradanın qüdrətinə! Hər dəfə müqəddəs yerləri öncə də ocaqları (pirləri) ziyarət edərkən onların göylərlə, insanın isə Ulu Tanrı ilə yaxınlığını duyuram, hiss edirəm. Hər dəfə ziyarətdən bir yüngüllük, gümrahlıq aparıram. Qadir Allaha inam gətirən hər kəs bu inamla yaşamalı, gecə-gündüz bütün söz-söhbətlərin əməllə vəhdətini də özü ilə daşmalıdır. Güman edirəm Allah yolunu - haqq-ədalət yolunu seçmiş, ona tapınan adamlar ancaq və ancaq səmimi olanlardır, saf, sağlam əqidəli, xalqına, torpağına bağlı olmalıdır. Belə adamlar Ulu Tanrının həmdini daha tez duyur və bəhrəsini görür (Necə ki, Azərbaycanın işi haqdır) və Allah-təala nəzərini onun üstündən əsirgəmir. Şükür olsun onun həmdinə, qüdrətinə!

- Mühəribə şəraitində yaşayan, torpaqlarının böyük bir hissəsi düşmən tapdağında olan Azərbaycan ziyalıları üzərlərinə düşən ciddi məsuliyyətlə nə dərəcədə hesablaşırlar. Ümumiyyətlə, onlar bu məsuliyyətin qarşısında bir iş görürlərmi?

- Çağdaş ziyalılarımız indi çox mürəkkəb bir zaman durumunda yaşayır, yaradır. Ürəyi Vətən eşqilə vuran, düşünən beyin sahibləri - ziyalılarımız 70 illik sovet dövründəki ideologiyasından sonra (məhdudiyət, məhrumiyət və s.) çoxğun və ehtiraslı bir axınla öz soykökünə, dilimizə, dinimizə, tarixi keçmişimizə qayıtmaqda böyük bir intibah dövrünün bünövrəsini qoyurlar. Biz türkçülüyə qayıdırıq, itirilmiş böyük və qüdrətli dünyamıza.

Ziyalı müdrik sözünün, kəlamının cəmiyyətdə önəmi böyükdür. Bu baxımdan ətrafına onlarca ziyalı müəllifləri pleyadası toplamış "Kredo"nun özünəməxsus rolu var. Bu qənaətə gəlməkdə əsasım şəxsi müşahidələrimdir. Belə ki, xeyli vaxtdır saxtakar təcavüz xislətli erməni-hay müəlliflərini ifşa edən "Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimlər" adlı silsilə yazılarımla bağlı mənim baş redaktor hörmətli Əli Rza Xələfli və redaksiya əməkdaşları ilə səmimi, mehriban və işgüzar münasibətimiz yaranmışdır (Belə işgüzar mühitin "Qarabağa aparən yol" qəzetinin redaksiyasında da mövcudluğunun şəxsən şahidiyəm). Bu isə ziyalı müəllifləri özünə cəlb edir və yaradıcılığa ruhlandırır. Ziyalı zümresindən olan müəlliflərin əksəriyyəti cəmiyyətdə tanınmış elm adamları, söz ustaları - yazarlar, sənətkarlardır. Odur ki, "Kredo"

oxucular arasında populyardır və maraqla oxunur. Bu, öncə onun baş redaktoru Əli Rza müəllimin ad ilə, onun aşılıb-coşan, tükənməz və dəyərli yaradıcılığı ilə, insanpərvərliyi ilə bağlıdır. Onun sayəsində xalqımızın neçə-neçə məşhur, görkəmli elm xadimləri, söz ustaları, səhnə və fırça ustaları haqqında və tarixi keçmişimizə dair dərin məzmunlu yazılar verilir, camaatımızın daha çox maariflənməsinə fəal kömək edir.

Hətta redaksiyaya gələn ziyalıları şəxsən tanış edir, aralarında körpü salır, onları daha da yaxınlaşdırır. Bu minvalla şəxsən mən xalqımızın neçə-neçə dəyərli şəxsiyyətləriylə tanış olmuşam və bu tanışlıqlardan məmnunluq duyuram.

"Kredo"nun xeyirxahlıq fəaliyyətindən danışmaqla qurtarmaz. Onlardan hirini qeyd etmək istədiyindəyəm. O, AMEA-nın tarix, coğrafiya, dil və ədəbiyyat institutları ilə sıx əlaqə saxlayaraq müntəzəm qaydada onlara (təmənnəsiz ağır iqtisadi-maliyyə durumuna baxmayaraq) xeyli qəzet saylarını göndərir.

Bir ziyalı müəllif kimi şəxsən Əli Rza müəllimə və onun başçılıq etdiyi kollektivin hər bir üzvünə möhkəm cansağlığı, türkçülüyn inkişafında daha fəal olmağı arzusundayam. Bu gün bunu bizdən təşəkkül startı götürmüş türk dünyası gözləyir. Redaksiya heyətinə daha bir istəyim var: o gün olsun ki, Qarabağın azad olunması müjdəsini gətirən ilk qəzetlərdən biri "Kredo" olsun!

Ədəbiyyatda, dilçilikdə türk mənşəli dövlətlər arasında yaranan mədəni-iqtisadi əlaqələrin getdikcə genişlənməsi və möhkəmlənməsi də buna dəlalət edir. Bunu duyan düşmənlərimiz açıq-açıqına hər cürə bu labüd tarixi prosesin gedişatına mane olmaq zorundadırlar.

Hətta əqidəcə zəif "ziyalılar" onların "toruna" düşür, Vətənə, mənsub olduğu xalqa xəyanət etməkdən belə çəkinmirlər (tarixçi-alim, albanşünas Fəridə Məmmədova, "Realny Azerbaydjan" qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru Eynulla Fətullayev). Bu dırnaqarası "ziyalılar" haqqında mənim kəskin tənqidi yazılarım "Mədəniyyət" və "Qarabağa aparən yol" qəzetlərində çap olmuşdur (dekabr 2005, aprel 2006). Fürsətdən istifadə edərək Prezident Aparatında, Nazirlər Kabinetində məsul vəzifələr tutan şəxslərə müraciət edirəm: azər türklərinin mənəviyyətinə, tarixi-

nə xəyanət edən bu üzdənirəq "ziyalılara" qarşı ən ciddi addım atılmalıdır. "Realny Azerbaydjan" qəzeti bağlanmalı F.Məmmədovanın "Kafkazskaya Albaniya i albantsi" kitabına yasaq qoyulmalı, satışdan yığışdırılmalıdır. Mənəvi zərərə görə onlar məhkəmə qarşısında, qanun qarşısında cavab verməlidirlər. Mən başqa yol görmürəm, çünki ideoloji düşmənlərimiz bizimlə cəbhədə üz-büz durduğumuz erməni düşmənlərimizdən də qat-qat təhlükəlidirlər, onlar ağacın içinə soxulmuş qurdlara bənzərdir. Belə hallarda qəti addımların atılması labüd və qaçılmazdır. Axı azər türkləri müharibə şəraitində yaşayır! Açıqını etiraf edirəm ki, respublikada sosial durum çox mürəkkəbdir. Cəmiyyətdə son illər qütbləşmə prosesi getdikcə dərinləşir, siyasi və ictimai partiya və təşkilatların durmadan artması da cəmiyyətdə hökm sürən hərəmərclikdən, geniş xalq kütlələrin konsolidasiyadan uzaq düşməsi, vahid, milli ideoloji konsepsiyanın olmamasından xəbər verir.

Bir tərəfdə varlanma, zənginləşmə, digər tərəfdə kasıbçılıq, ehtiyac... bütün bunlara səbəb ölkədə məmur özbaşınalığı, polisin, məhkəmənin, səhiyyənin... rüşvətxorluğun və korrupsiya xəstəliyinə qarşı qəti mübarizənin aparılmamasıdır. Məncə, sadaladığım bu və ya digər halların da ziyalı məsuliyyətinə dəxli var. Və bu halların aradan qalxmasında ziyalıların birbaşa xidmətləri görünməlidir.

1918-ci ildə Azərbaycan ərazisində – Bakıda, Qubada, Şamaxıda... Qarabağda antik müəllif Strabonun təbirincə desək, "erməni başkəsənləri"nin törətdikləri vandalizmi, soyqırımı deyəndə, öncə 91 yaşlı anam – Ağca nənəmin, Züleyxa xalamm uşaqlıqda bizimlə apardıqları söhbətləri yadıma düşür. Ona görə ki, onlar ermənilərin-hayların qəddarlığından, bizə düşmən kəsilmələrindən danışanda, bizim erməni-hay dığaları (Qarabağda erməni yekəbaş, dikbaş oğlanlarını istehza ilə "dığa" deyər çağırırdılar) ilə dostluq etməyimizin əleyhinə çıxanda - bütün bunlar mənə nağil təsiri bağışlayırdı. Sən demə, "Qarabağ" ermənilərinin bir qismi "qoyun dərisi" geymiş canavar imiş.

Anam və xalam dönə-dönə Canhəsən kəndində, hələ lap erkən, uşaq yaşlarında gözlərilə gördükləri, şahidi olduqları erməni-hay vəhşiliyindən danışardılar.

...Darlı deyilən yerin hündürlüyündə keşik çəkən kənd sakinləri səhərin alatoranlılığında böyük bir silahlı erməni dəstəsinin Canhəsən istiqamətində irəliləməsini dərhal kəndə xəbər verirlər. Camaat evini-eşiyini, mal-qaranı, bütün əmlakını, vər-dövlətini qoyub, ancaq canların salamat qurtarmaq üçün yaxınlıqdakı meşəyə, oradan da Kosalar kəndinə köməyə üz tuturlar. Gəri qayıdanda kəndi tərək etməyə çatdırmayan yaşlı ər-arvad – Bəyaz xammlla, Məşədi Zeynalabini eybəcər hala salıb, lüt həyəət ağacından asılmış görürlər. Bax budur, erməni xasiyyəti-xisləti! Bu gerçəklik, tarixi həqiqətlər haqqında danışmağı sovet dövrü bolşeviklər bizə yasaq etmiş, dığaların neçə-neçə belə vəhşiliklərini ört-basdır etmişdir.

Güman edirəm ki, azər türklərinin belə soyqırımı məruz qalması faktları bir-bir toplanmalı, rəsmi olaraq beynəlxalq təşkilatlara, öncə də Avropa məhkəməsi qarşısında qəti olaraq iddia qaldırılmalıdır. Bu da erməni-hay xislətini ifşa edən daha bir addım kimi bu günün ziyalısının üzərinə düşən məsuliyyətdir və Avropada onunla hesablaşmalı olardılar.

- Mənə elə gəlir ki, siz bu barədə alnıaçıq-üzüağsınız. Çünki bir ziyalı olaraq üzərinizə düşən məsuliyyətin öhdəsindən imkanlarınız daxilində gəlmisiniz. Kifayət qədər böyük zəhmət və əzmlə tariximizin bir çox səhifələrinə işıq salmaq üçün çalışmışınız. Sizi tanıyanlar bunu bilir.

- Azərbaycanın toponimlərini tədqiq etmək, öyrənmək və onları mətbuatda təbliğ etməyi - həyatımın mənası hesab etmişəm. Gənclik illərində coğrafi adlara olan marağım "xobbi" səviyyəsində olub, bu elm sahəsinin nə dərəcədə məsul, ciddi olmasını dərk etdikdən sonra, ötən yüzilliyin 60-cı illərində rus dilində "Molodyoj Azerbaydjana", daha sonra isə "Vışka" qəzetində "Tanış adların tarixi" başlığı altında xüsusi rubrika açılmışdı ki, hər həftə şənbə saylarında Azərbaycanın toponimləri haqqında məlumatları mən toplayıb verirdim. Qəzetlərin sifarişlərini icra etmək üçün o dövrün tanınmış alimlərlə tanış olmuş, dəfələrlə Qasım Gül, İsa Cəfərzadə, Zelik Yamposki, Rəmzi Yüzbaşov və başqa alimlərimizlə Bakı səyahətlər təşkilatında çoxsaylı görüşlərimdən, bu sahəyə aid, xüsusilə rus dilində mövcud ədəbiyyatdan

aldığım bilgiler əsasında, təkrar edirəm, "Coğrafi adların sirri" (azər türkcəsində, 1969) "Turistskimi tropami Azerbaydjana" (rus dilində 1988) kitabçalarımı ərsəyə çatdırmış, respublika qəzetlərində müntəzəm yazılarla çıxışımı davam etdirmişəm. "Turistskimi tropami Azerbaydjana" kitabımın işıq üzü görməsində Rəmzi Yüzbaşovun və sevimli yazıçımız Əlfi Qasimovun köməyi az olmamış, mən onlara indi də rəhmət oxuyuram.

Sonra ailə-məişət məsələləri bir müddət məni tədqiqat-yaradıcılıq işindən ayırdı. O illərə görə indi dərin təəssüf hissləri keçirirəm.

Şükürlər olsun ki, son 4 ili yenidən yaradıcılığa, toponimlərin öyrənilməsinə və qələmə alınmasına başlamışam. Yorulmaz toponimiya tədqiqatçısı alim Rəmzi Yüzbaşov haqqında xüsusi danışmaq istərdim.

- Buyurun, bu da bir borcdur, ziyalı borcu, elə həm də ziyalı məsuliyyətidir.

- Ruh şad olsun. Milli Elmlər Akademiyasında bu yaxınlarda onun 100 illiyini qeyd etdilər. Bu tədbirin təşkilatçılarna, öncə də ağsaqqalımız akademik Budaq Budaqova minnətdaram. R.Yüzbaşovla bağlı xatirələrimdən birini sizə danışacağam.

...1985-ci il idi. İndi olmasın, Rəmzi müəllimə zəng çaldım. Hal-əhval tutmaq istəyirdim. Sözarası vacib bir məsələ ilə bağlı ona baş çəkməyi xahiş etdi. Masanın üstündə 5-6 broşura həcminə kitabçaları göstərdi və əsəbi halda: "Bunları Mərkəzi Komitə göndərib. Görürsən, bu alçaq erməniləri? Qarabağa səyahətə gəlirlər, guya ata-baba yurduna gəlirlər, alban kilsələrini də erməni kilsəsi kimi qələmə alırlar. Bəla burasındadır ki, bu nəşrlərin hamısı rus dilində və Moskvada çap olunur. Ruslar onları dəstəkləyirlər. Bunlara cavab verməliyik, özü də rus dilində. Bu məsələni götür öhdənə, rus dilini sən yaxşı bilirsən axı! Nə material, kömək lazım gəlsə, mən hazır"... Hazırladım, amma kitabçamı nəşriyyatda qəbul etmədilər ki, mənim elmi dərəcəm yoxdur, bu sahədə çalışmıram, bir də ki, belə mövzu iş planımızda yoxdur, o, daha çox elmi işlənilib, daha nə bəhanələr..!

İşin xatirinə kitabçamı yenidən turizm baxımından hazırladım və adını dəyişib indiki adı saxladım. Kitabçanın 1988-ci ildə

çap olunmasına hər kəsdən çox rəhmətlik Rəmzi müəllim məmnunluğunu bildirdi. Onunla bağlı xatirələrim çoxdur. Onlardan bir söhbəti, görüşümüzü unuda bilmirəm.

...Montin adlı qəsəbədə mənzilində növbəti dəfə görüşdük. Həmişə olduğu kimi, həyat yoldaşı rəhmətlik Həvva xanımla da qarabağlı olduğundan, kişi bizə "sataşardı". Pürrengi çay süfrəyə qoyulandan sonra Rəmzi müəllim, nankor qonşularımız – ermənilərdən söhbət saldı. Onlardan söz düşəndə kişi sakit danışa bilmirdi. Emosional, kəskin ifadələr (o dövrə görə) işlədirdi. O danışdı ki, ermənilər Şamaxıda neçə-neçə evləri yandırmış, minlərlə azər türkünə əzab-əziyyətlə öldürmüşlər. İkicanlı qadınların qarına süngü soxur, neçə-neçələrinin başını kəsir, şaqqalayardılar. Məsələ burasındadır ki, bolşeviklər də onların tərəfində bizə qarşı - silahsız, dinc əhaliyə qarşı vuruşurdular. Türklər bir az da yubansaydılar Şamaxıda, onun kəndlərində bir nəfər azər türkü qalmazdı. İndi qardaş, birləşməliyik. Bizim birliyimiz olmasa, 1918-ci ilin soyqırımını təkrar olacaq, ermənilər bizim torpaqlarda at oynadacaqlar!"...

Rəmzi müəllim hey danışır, acı xatirələri bitmirdi. Mən ona diqqət kəsilərək düşündüm, bu kişidə bu yaşda qeyrətə bax, millətin qeydinə qalmasına, nə işə millətin xeyrinə bir iş görməsinə necə də can atır, can yandırır. Allah sənə rəhmət eləsin Rəmzi müəllim! Sənin dediklərin doğru çıxdı. Çox təəssüf ki, kommunist rejimi rəhbərlərinə ünvanladığınız məktublara laqeyd baxdılar, nəzərə alınmadı, beyinləri, iradələri ancaq beynəlmiləlcilik xəstəliyinə tutulmuşdu.

Çap olunan kitabçam haqqında söhbətə qayıdaraq onu qeyd edirəm ki, 1988-ci ilin noyabr ayı idi... On minlərlə adam mərkəzi meydana - Azadlıq meydanına (keçmiş Lenin) toplaşdı Qarabağda erməni özbaşınalığına son qoyulmasını tələb edirdi.

Hökumət qorxusundan (?) meydana sovet silahlı əsgər bölmələrini yeritməmişdi. Kitabçamdan 50-ni götürüb diplomata doldurdum və yolladım mitinqə. Həmin kitabçaları sırayı əsgərlərdən tutmuş, zabitlərə və Bakı şəhər komendantı generala təqdim etdim, sonra o, məndən razılığı "Vişka" qəzeti vasitəsilə bildirib yazırdı ki, müəllif biz hərbiçiləri Azərbaycana xoş mərəmlə turist kimi səyahətə gəlməyi arzulayır.

Dünya həmin dünyadır. Dəyişən illər, dövlət qurumları olur. Formasiyalar biri digərini əvəz edir. Hansı formasiyada yaşamağımızı mən indiyə kimi dürüst, dəqiq müəyyən edə bilməmişəm. Sovet qurumu, rejimi qarışıq bir dövr. Adını da qoymuşuq: Keçid dövrü.

- Bax belə bir qarışıq dövrdə düşmənlə mübarizə (qalan bütün məsələləri bir kənara qoyaq) aparmaq üçün ən önəmli keyfiyyəti gündəmə gətirmək qaçılmazdır. Bu keyfiyyəti nədə görürsünüz?

- Bizim üçün bu gün sabah önəmli məsələ öz aramızda, bütövlükdə xalqımızda birlik yaratmaqdır. Bu birliyə nail olmaq üçün qəzet səhifələrində, televiziya verilişlərində müntəzəm bu amala xidmət edən müxtəlif, məzmunca vahid bir xətt - birləşmə - ana xətti olmalıdır.

Zənginimiz, kasıbımız da bu gün birləşməlidir. Bizim gücümüz, qüdrətimiz - birliyimizdədir. Birləşməsək, biz gələcəkdə daha çox dəyərlərimizi, bizə miras qalmış maddi-mədəni irsimizi və nəhayət, mən bunu istisna etmirəm, işğal altında olan torpaqlarımızı da itirə bilərik. Biz daha ağır faciələrlə üzləşə bilərik.

Başımıza daha ağır fəlakətlər gəlməsin deyə yubanmadan əməlli-başlı, dövlət səviyyəsində düşünülmüş milli ideologiyamız, konsepsiyamız hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu konsepsiya uzun illəri əhatə etməli və nəhayət, dövlət və xalq bir olmalıdır. - Vahid. Tam! Bütöv!

Qəzet səhifələrində laqeydliyi qamçılayan yazılar da verilməlidir. Azərbaycan türkünə laqeydlik yabançıdır, bizə yaraşmır!

Bir də mənim müşahidə etdiyim və dərinəndən düşündüyüm ən vacib məsələ cavanlarımızın alverə qurşanmasıdır. Mən alver deyirəm, küçədə, meydançalarda, metro stansiyaları ətrafında şıdırğı gedən alverdən, kommersiyadan yox! Bu, millətin gen fondunu - gəncliyi korlayır. Onların beynində, canında ancaq bir məsələ fırlanır; alver, daha çox pul qazanmaq, hansı yolla olursa-olsun.

Bu gənclərin əksəriyyəti vətənsəverlikdən artıq uzaq düşmüşdür, aralanmışdır. Buna sipər çəkilməlidir. Bax milli ideoloji - konsepsiya bir də buna görə lazımdır. Bu cavanlara real iş yeri açmalı, onlar faydalı əməklə təmin olunmalıdır, ailəsini zəhməti

müqabilində qazandığı halal pulla saxlamalıdır ki, onu yedirən, boya-başa çatdıran torpağın qədrini bilsin, canı qədər istəsin, onun müdafiəsində dursun.

Vətən hesab etdiyimiz torpaqda neçə-neçə ulu nəslimiz uyuyur, yüzilliklər boyu, on minlərlə azər türkü bu torpaq uğrunda əlində silah vurularaq şəhid olub, uğrunda fəda olduğu torpağa tapşırılıb. Bunu heç vaxt və heç kəs unutmamalıdır. Vətən torpağı ən müqəddəslərin müqəddəsidir. Onu bizə irs qoyan atababalarımızı minnətdarlıqla xatırlayıb biz də onu gələcək nəsllə ləyaqətlə ötürməliyik.

- İndi torpaqlar sülh yolu ilə alınır. Bəlkə, gənclərə toxunmayaq, qoy alverlərini etsinlər (zarafat)?

- Dünya praktikasında nə oxumuşam, nə də görmüşəm ki, müharibəyə uzun illər hazırlayıb işğal etdiyi torpaqları düşmən masa arxasında, sülh yolu ilə geri qaytarsın. Özü də erməni-hay kimi düşmən. O, Türkiyədə (Anadolu bölgəsində Van gölü ətrafında) öz dövlətini qurmaq üçün türklərə qarşı böyük xəyanətlər etdi, üsyan qaldırdı, arxa cəbhədə dinc türk əhalisinin (kişiləri müharibədə döyüşdü) divan tutdu.

Türk əsgərləri məcbur olub ailələrinin müdafiəsinə qalxdı. Onda xain və qorxaq ermənilər-haylar geri çəkilən rus ordusuna qoşularaq rusların əlilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qaçıb gəldilər, torpaqlarımızı zəbt etdilər, sonra da bolşeviklərin əlilə Azərbaycanda Zəngəzur, Göyçə, Basarkeçər, Gürcüstandan türk Borçalısının Lori nahiyəsini qopardıb yararlandılar və respublika yaratdılar. Sonra da Qarabağın dağlıq hissəsinə silahlı satqın təkqulaq general Andranik Ozanyanın başçılığı altında hücumlar, yenə də azər türklərinin soyqırımı, kəndlərini yandıraraq yerlərini xarabazara çevrilməsi və s. və i.a.

Vandalizm nəticə verməyəndə, ermənilər-haylar əl atdılar hiyləyə, siyasətə. Qarabağın dağlıq hissəsində muxtar vilayət yaradılmasına nail oldular ki 66 ildən sonra ayağa qalxıb onu işğal etsinlər. Ermənistanın prezidentləri (Köçəryan, Sarkisyan...) bu ali vəzifəyə, "Qarabağ hərəkatı"nın dalğası üstündə gəlməsi heç kəsə sirt deyil. Sualınıza sualla cavab verirəm, belə ölkə başçısı sülh yolu ilə torpaq qaytarar? Qətiyyətlə yox! Belə ölkə başçısına

müharibə ilə cavab vermək lazımdır. Müharibə etmək üçün Azərbaycanın bugünkü iqtisadiyyatı hərbi rejimə keçməli, hərbi potensial, peşəkar hərbi kadrlar hazırlamaladır. Çünki müharibə qaçılmazdır. Əgər biz işğal altındakı torpaqlarımızı sülh yolu ilə azad edə bilmiriksə, deməli, bu yol müharibədən keçir.

- Axırmı sualımı da gəncliyin üzərinə gətirmək istəyirəm. Müasir-ədəbi gənclik və sizin ümidləriniz

- Müasir gənclik, ümumi götürülsə, istedadlı və ümidvericidir. Yaşlı nəslin təcrübəsi, müdrikliyi gəncliyin aşıb-daşan enerjisi ilə vəhdət yaratsa, bir məxrəcə gətirilsə, cəmiyyətin sivil tərəqqisi daha sanballı olar.

Müasir gəncliyin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə xüsusi fikir ayırmaq alverlə məşğul olan gənclər haqqında ciddi düşülmüş layihələr və onları faydalı əməyə cəlb etmək lazımdır.

Gənclik xalqın gələcəyidir. Xalqın gələcəyi isə etibarlı əllərə təhvil verilməlidir. Bu, bizim ölkə üçün taleyüklü məsələdir. Çox ciddi məsələdir, odur ki, ona da ciddi müdrik mövqedən yanaşmaq, məşğul olmalı və nəhayət, qeyd etdiyim kimi xalqımızın monolit, vahid birliyini təmin etməliyik. Bu gün bunu bizdən tarix tələb edir!

- Çox sağ olun, Aydın müəllim! Əlavə sualla sizi artıq yormağ istəmirəm. Gözəl və mənalı söhbət üçün təşəkkür edirəm. Gün o gün olsun ki, qədim Xankəndində bir ocaq başında söhbətimizi davam etdirək. Ayrılıqdan, kədərdən daha betəri yurd həsrətindən çox-çox uzaqlardan səsimiz-sorağımız gəlsin. Bir də onu deyərdim ki, zamanın kəşməkeşlərindən kimliyindən, nəçiliyindən asılı olmayaraq sizin kimi ziyahlarımız öz mənəvi simalarımızı qoruyub saxlaya bilirlərsə, bu, mənəvi nemət tarixin bayaq siz dediyiniz tələbindən də üstündür. Yəni ki, tarixin tələb etdiyi mənəvi-fiziki bütövlüyə qovuşmağa gücümüz çatır, təkə ona sarı can ata. Allahın göstərdiyi yola, səmtə - qibləyə doğru yeriək. Bu yolda ölsək də, qalsaq da ağrılarına, əzablarına baxmadan həmin tərəfə böyük inamla addımlayaq. Mən demirəm yüyürək, addımlayaq.

Müsahibəni apardı: Fariz ÇOBANOĞLU

YEKUN SÖZÜ

Beləliklə, indiki erməni-hay xalqının qədim əcdadları ("braqilər" - "işkillər" - "səlimə itləri", Herodot) miladdan öncə, qüdrətli türk Qamərlərin (kimmerlərin) zərbələrindən dağıdılmış Balkan yarımadasındakı Frigiya ölkəsindən Kiçik Asiyaya gəlmədilər (ermənişünas H.Q.Adonts). Onların bir qismi sonrakı yüzilliklərdə xəbisliyinə, xislətinə görə təqib olunaraq Qafqaza miqrasiya etmiş və burada məskunlaşmışlar (M.X.Abeqyan, İ.İ.Şopen, İ.M.Dyakonov, Brokqauz-Yefron, Q.A.Kapantsyan, V.A.Parsanyan və b.).

V.L.Veliçko, E.Q.Veydenbaum, H.H.Şavrov və digərləri isə göstərir ki, Yaxın Şərqdə özünə forpost yaratmaq üçün çar Rusiyası ermənilərin-hayların Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsini 19-cu yüzilliyin 1-ci yarısında həyata keçirmişdir. Öncə çar fərmanı əsasında (21 mart 1828-ci ildə - Novruz bayramı ərəfəsində) azər türklərinə məxsus - İrəvan və Haxçıvan xanlıqlarının torpaqları hesabına qondarma "erməni vilayəti" yaradıldı. Bu dövrdən başlayaraq artıq 200 il zaman kəsiyində Azərbaycan torpaqlarında iki millət arasında qarşıdurma, münaqişələr səngimir, davam edir, sonra da qanlı savaqlarla nəticələnir. Belə ki, **1918-ci ildə Rusiya imperiyası çökəndə** başda daşnak liderləri olmaqla, erməni-hay millətçiləri qədim oğuz ellərində Ararat Respublikasını yaratmaqla Qafqazda ilk dəfə erməni-hay dövlətçiliyinin təməli qoyuldu və birinci gündən qonşularına: azər türklərinə, gürcülərə qarşı açıq təcavüzə, müharibəyə başladılar. Bunun nəticəsində 200 min azər türkü doğma ocaqlarından qovuldu. Minilliklər, yüzilliklər boyu yaşadıkları türk torpaqları - Qarabağın Qərb hissəsində, yəni Qərbi Azərbaycan - Zəngəzur və Göyçə (Sevan) işğal olunub Ararat Respublikasına birləşdirildi.

Şura hökuməti qurulanda da həmin torpaqlar onlarda saxlandı. Sonrakı sovet illərində (1920-1988) erməni-hay millətçiləri siyasətəbəzliyə keçdilər. Xaricdən "tarixi vətəni" nə dənən erməni-hayları yerləşdirmək bəhanəsilə Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə Qərbi Azərbaycanın (indiki "Ərmənistan") yenə də 200 mindən çox türk əhalisi deportasiyaya məruz qaldı. Azər türklə-

rinə qarşı zorakılıq, müharibə bununla bitmədi, SSRİ dağılanda ikinci dəfə qanlı-qadali müharibə başlandı (1988-1993). Bu dəfə erməni-hay hərbi qüvvələri Qarabağın dağlıq hissəsini işğal etdilər (hansı ki, 1918-ci ildə burada onların təcavüz təşəbbüsləri boş çıxmışdı). Müharibəni davam etdirərək Yuxarı (dağlıq) Qarabağa qonşu olan 7 bölgəni də (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) zəbt etdilər, bölgələrin əhalisi məcburi köçkünə çevrildi, onların bütün əmlakı, tarixi abidələrimiz, muzeylər, mədəniyyət sarayları... bütün var-dövlət, meşələr belə - yeraltı və yerüstü sərvətlərimiz talan edildi, əkin-biçin, otlaq torpaqlarımıza od vuruldu.

Beləliklə, daşnak partiyasının məramnaməsində nəzərdə tutulmuş Naxçıvan, Axalkələk və Qarabağ vilayətlərinə qarşı qəsbkarlığa hökm verildi. Qarabağın işğalı "erməni-hay qəsbkarlıq aysberq"inin bizə görünən, məlum olan tərəfidir. Erməni-hay millətçilərinin işğalçılıq planları çox uzağa gedir.

Belə ki, Türkiyə, Gürcüstan, hətta Rusiyaya (Şimali Qafqaz) qarşı torpaq iddiaları artıq gündəmə gətirilmiş və onların başbirlərləri bu yolda gecə-gündüz "iş" aparırlar.

Erməni-hayların Azərbaycana qarşı müharibəsinə dünyanın ən böyük iki dövləti ABŞ və Rusiya təkən və dəstək vermişlər. Adı çəkilən nəhəng, hərbi qüdrətə malik dövlətlər arasında təsir dairəsinin – dünyanın yenidən bölüşdürülməsilə bağlıdır. Odur ki, Qarabağ müharibəsinin sülh yolu ilə həlli - açarı, bu iki super dövlətin ABŞ və Rusiyanın əlindədir.

Vətən torpaqlarının azad olunmasının ikinci yolu (birincisi çox uzun çəkəcək, atalar demiş "bu xəmir çox su aparacaq") - xalq müharibəsidir. Üçüncü yol yoxdur!

HÖRMƏTLİ QARABAĞSEVƏR OXUCU!

Öncə vaxt ayıraraq zəhmətimin bəhrəsi - "Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri" kitabımı oxuyub başa vurmağınıza görə Sizə minnətdaram.

Özünü də əmin olunuz ki, Qarabağın və ümumiyyətlə Böyük Azərbaycammızın qədim türk tayfalarını üzə çıxarmaqla, onların vahid avtoxton xalq kimi yaratdıqları maddi-mədəniyyət nümunələri, etnomənəvi dəyərlərini öyrənməkdə və təbliğ etməkdə bu kitab ilk addımlardan biridir. Güman edirəm bu təşəbbüsümə dəstək veriləcək və sabah onlarla təəssübkeş bilgili müəllif toxunulan mövzunu nəinki davam etdirəcək, ona daha dərinlən və hərtərəfli nüfuz edərək xalqımızın keçmişinə aid tarixin neçə-neçə açılmamış səhifələrini aşkarlayacaq, oxucularımızın yeni-yeni bilgilərlə maariflənməsinə kömək edəcəklər. Əminəm ki, onlar keçmişimizi, ulu babalarımızı, qədim basılmaz türk tayfalarını daha dolğun və yaxından tanımaqda Sizə yardımçı olacaqlar. Uzaq zaman kəsiyində əcdadlarımızın dilindən çıxmış uzunömürlü yüzlərlə, minlərlə türk mənşəli makro və mikro toponimlərin, etnonimlərin vasitəsilə gözəl təbiətli, zəngin sərvətli və qüdrətli Vətənimizin torpaqlarında ancaq və ancaq Ulu Tenqriyə (Səma Allahına, Tanrıya) inam gətirən türk tayfalarının yaşaması, onu qoruması daha geniş bəlli olacaq, gələcək türk nəslimizi vətənpərvərliyə, birliyə səsləyəcək, ruhlandıracaq, həm də bədxah qonşularımızın saxtakarlığı, iblis niyyəti, şeytan əməlləri ifşa olunacaqdır!

Əminəm ki, işğal olunmuş torpaqlarımız, o cümlədən qədim Qarabağ öz əsil sahiblərinə qaytarılacaqdır. Nahaq yerə tökülən günahsız qanlara görə, şəhidlərimizə, isti ev-əşiyindən didərgin düşən bir milyondan çox soydaşlarımıza görə qəsbkarlar Uca Allah qarşısında cavab verməli olacaqlar. Buna şəkk-şübhəm yoxdur. Bu həyatda (dünyada) hər kəs nə edirsə (istər xeyirxahlıq, istərsə də bədxahlıq) buna müqabil çəkiddə, ölçüdə də pay alacaqdır. Amin!

Sizə minnətdarlıq hissisi

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi. I-VI cildlər. Bakı: Elm, 1998-1999.
2. M.Kalankaytuku. Albaniya tarixi .
M.Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993
3. Yesai Həsən Calal. Alban ölkəsinin qısa tarixi. Bakı: Elm, 1989.
4. Azərbaycan toponimləri (ensiklopedik lüğət). Bakı, 1999.
5. A.Zöhrəbəyov. Odlu diyar. Bakı, 1978
6. A.A.Bakıxanov. Güllüstani-irəm. Bakı, 1991.
7. B.Ə.Budaqov. Azərbaycan təbiəti. Bakı: Maarif, 1988.
8. B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lüğəti. Bakı, 1998
9. B.Ə.Budaqov. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994.
10. Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985.
11. Q.Ə.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
12. Q.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.
13. K.Əliyev. Antik yazıçılar Azərbaycan haqqında. Bakı, 2001.
14. K.Əliyev. Atropatenah Mitridat. Bakı, 1986.
15. Ş.S.Fətullayev. 19 və 20 yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq (rus dilində). L., 1986.
16. Qarabağlı Saleh bəy. Azərlər. I cild. Bakı, 2005.
17. Etnoqrafiyanın əsasları (rus dilində). M.: Ali məktəb, 1968.
18. Etnoqrafiya (rus dilində). M.: Ali məktəb, 1982.
19. F.Ağasıoğlu. Azər xalqı. Bakı, 2005.
20. D.Axundov. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığı. Bakı, 1986
21. S.Vəliyev. Qədim, qədim Azərbaycan. Bakı, 1997.
22. A.Düma. Qafqaz səfəri. Bakı, 1986.
23. V.L.Veliçko. Qafqaz. Bakı, 1995.
24. N.Rzayev. Əcdadlarımızın izi ilə. Bakı, 1992.
25. L.N.Qumilyov. Xəzərətərafı xalqların minillik tarixi. Bakı, 1991.
26. Q.N.Hümbətov. Unudulmuş kurqanlar. Bakı, 1998.
27. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1988.
28. Qarabağnamələr. Bakı: Yazıçı, 1991.
29. N.Axundov. Qarabağ salnamələri. Bakı: Yazıçı, 1989.
30. F.Məmmədova. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm, 1986.

31. Q.A.Qeybullayev. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı: Elm, 1986
32. Y.V.Yusifov və S.K.Kərimov. Toponimikamın əsasları. Bakı: Maarif, 1987.
33. Q.Ş.Kazimov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003.
34. N.Nəbiyev. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı: Azərneşr, 1965.
35. R.Yüzbaşov. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, 1966.
36. C.Zeynalov. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.
37. Ş.Sediyev. Dil haqqında hekayələr. Bakı: Gənclik, 1959.
38. Ə.Əl-Bakuni. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: Şur, 1992.
39. "Tarix, fəlsəfə, hüquq" toplusu. Azərb. SSR EA. Bakı: Elm, 1988.
40. R.Göyüşov. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərneşr, 1993.
41. İ.A.Babayev, Q.M.Əhmədov. Qəbələ. Bakı: Elm, 1981.
42. M.İsmayılov. Şəki. Bakı: Azərneşr, 1982.
43. H.Həsənov. Söz və ad. Bakı: Maarif, 1984.
44. İ.Əliyev. Dağlıq Qarabağ. Bakı: Elm, 1989.
45. V.Riziyev. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002.
46. B.Məmmədov. Natəvanın şair qohumları. Bakı: Yazıçı, 1989.
47. Asif Ata. Türklüyümüz. Bakı, 1995.
48. A.İsmayılova. Dağlıq Qarabağın toponimlərinin tədqiqi. *Monoqrafiya*. Bakı, 1995
49. Q.Qeybullayev. Qarabağ etnoqrafiyası. *Monoqrafiya*. Bakı, 1995.
50. X.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1990.
51. X.Xəlilli. Qarabağ: etnomənəvi inkişafı tarixi. Bakı: Günəş, 2006.
52. H.Həsənov. Borçalı həqiqətləri 1989-1993. Bakı, 2006.
53. M.Vəlili. Azərbaycan. Bakı, ADN,1993.
54. T.Əhmədov. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984.
55. C.Əliyev, B.Budaqov. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: soyqırım, tarixi həqiqət. Bakı: Azərbaycan, 2003.
56. Jorj de Molevil. 1915 ilin erməni faciəsi. Bakı: Elm, 1990
57. Ə.Ələkbərov. Qədim türk-oğuz yurdu - "Ərmənistan". Bakı: Sabah, 1994.
58. T.Əyyubov. Azərbaycan SSR-in karst mağaraları. Bakı, ADN, 1978.
59. M.H.Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, 1993.
60. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2005, 2006, 2007 illərin toplusu.

61. Q.Çavçavadze. Ərməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı: Azərbaycan, 1995.
62. S.N.Qlinka. Ərmənilərin Rusiyanın Azərbaycan hüdudlarına köçürülməsinin təsviri (rus dilində). M., 1831.
63. Ağasıoğlu. Qədim türklər (Saqa-qəmər boyları). Bakı, 2006.
64. M.Sədi Koçaş. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı, 1998.
65. D.B.Şelov. İtirilmiş və tapılmış Tanais şəhəri (rus dilində). M.: Elm, 1967.
66. Ş.A.Esayan., M.N.Poqrebova. Zaqafqaziyanın skif abidələri. M.: Elm, 1985.
67. R.Özdək. Türkün Qızıl kitabı. Bakı: Yazıçı, 1992.
68. Z.Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991.
69. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, A.Bakıxanov adına tarix institutu. Gəncə. Bakı: Elm, 1994.
70. Ə.Nicat. Nağıllara dönmüş tarix. Bakı, ADN, 1993.
71. V.Qurko-Kryajin. Ərməni məsələsi. Bakı, 1990.
72. R.B.Göyüşov. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq. Bakı: Elm, 1984.
73. B.İbrahimov. Kamilliyin kamil zirvəsi. Bakı, 2005.
74. K.Vəliyev. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988.
75. E.B.Taylor. İbtidai mədəniyyət (rus dilində). M., 1989.
76. İ.Əliyev. Atropatenanın tarixi oçerki (rus dilində). Bakı: Azəməşr, 1989.
77. "Araz" toplusu, N5. Bakı: Azəməşr, 1990.
78. M.A.Mirzəyev. Kaspi xəritələrində adlar. Bakı: Azəməşr, 1988
79. Dağlıq Qarabağ. İdrak qalib gələcək (sənədlər və materiallar). Bakı: Azəməşr, 1989.
80. Dədə Qorqud dastanları. Bakı: Maarif, 1980.
81. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990.
82. R.Yüzbaşov. Rəmz. Bakı, 2006.
83. M.Qəhrəmansoy. Gürcü-azərbaycan dil paralelləri. Bakı, 1992.
84. N.Q.Yan. Çingiz xan. Bakı: Gənclik, 1983.
85. B.Ögəl. Böyük Hun imperiyası (1-ci və 2-ci cildlər). Bakı: Gənclik, 1992.
86. O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı: Azəməşr, 1993.
87. M.Aci. Avropa, türklər, Böyük Çöl (rus dilində). M., 2006.
88. M.Aci. Türklər və dünya: ən sirli tarix (rus dilində). M., 2006.
89. A.Abdullayev. Mənalı ömür yolu. Bakı: Nurlan, 2006.

90. F.Şuşinski. Şuşa. Bakı: Gənclik, 1998.
91. Qarabağlı Saleh bəy. Ermənilik. Bakı, 2002.
92. Qarabağlı Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı, 2001.
93. Ə.Çingiz oğlu, F.Baxşəliyev. Qarabağın el və obaları. Bakı: Şuşa, 2007.
94. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, 2007.
95. H.B.Hüseynov. Dərbənd şəhərinin qısa ensiklopediyası (rus dilində). Dərbənd: Yupiter, 2006.
96. H.B.Hüseynov. Dərbənd və Kitabı - Dədə Qorqud (rus dilində). Dərbənd, 2007.

Kitaba daxil edilmiş xəritələr, rəsmlər və foto-şəkillər "Azərbaycan tarixi atlası", "Qarabağ" (rus dilində) toplusundan və digər etibarlı mənbələrdən götürülmüşdür.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifin ön sözü.....7

I BÖLMƏ

Qarabağa söz çələngi.....	9
Qarabağın qədim əyalətləri və tayfaları.....	11
a)Kaspiana əyaləti, kaspilər.....	14
b)Arsak əyaləti, qarqarlar	20
c)Albaniya, albanlar	33
ç)Sakasena əyaləti, saklar	40
d) Uti əyaləti, utilər	50
Tarixi Qarabağın digər türk mənşəli tayfaları (Sode və sodaklar, aranlar, dondarlar, peçeneqlər, kəngərlər, hunlar, xəzərlər, xurslar, oğuzlar, abdallar, qazaxlar, qaramanlı, ayrımlar, tərterlər, tuğlar və s.)	53
Tarixi həqiqətləri yaşadan toponimlər.....	80
Qarabağda bəylərbəylik, mülüklik və xanlıq dövrü	84
Yuxarı (dağlıq) Qarabağa, onun keçmişinə səyahət	109
Xocalı dünyası.....	120
Tanrıverdi kişinin sarayı və muğam aləmi	124
Xankəndi – Xan yurdunun səlnaməsi.....	130
Qarabağın taxt-tacı Şuşa qalası	149
Tarixi Qərbi Azərbaycanın toponimləri	173
Bəzi soydaşlarımızın sapdırmaları.....	209

II BÖLMƏ

Tarixi saxtalaşdıranlar	218
Ərmenilər-haylar («bragilər», «işkillər» - «Səllimə itləri») tarixin yaddaşında.....	228
Tarixdə erməni-hay saxtakarlığı, üstəgəl Fəridə Məmmədova sindromu.....	238
Ərmenilər-hayların irqi, dili, dini və soyadları.....	248
Ərmenilərin-hayların «torpaq iddiaları».....	260

Tarixdə «Ərmeni məsələsi» və qırğınlar (yaxud Qarabağ 1918-20-ci və sonrakı illərdə).....	265
Ərmeniliyin-haylığın iç üzü	275
Qarabağın ağır günləri və xilaskar türk əsgərləri.....	287
a)Cəzasına çatan tayqulaq «general»	298
b)Şuşaya od vuranlar	301
v)Qəsbkarlıq	307
q)Yuxarı (dağlıq) Qarabağ 1988-1993-cü illərdə.....	315

III BÖLMƏ

Yuxarı (dağlıq) Qarabağın izahlı coğrafi adlar lüğətindən.....	333
Alban xristian dini istilahları lüğətindən	368
Tarixi Qərbi Azərbaycanın – indiki «Ərmenistan»ın izahlı toponimik lüğətindən.....	372

IV BÖLMƏ

Abdal kəndinin əhvalatları	435
Tarixin tələb etdiyi nədir, yaxud Qarabağın Aydını ilə söhbət.....	447
Yekun sözü.....	467
Son söz əvəzi – müraciət.....	469
Ədəbiyyat siyahısı.....	470

Aydın Babəş Məmmədov

Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri

Bakı – Mütərcim – 2008

Nəşriyyatın direktoru
Telman Vəlixanlı

Nəşriyyat redaktoru
Əliş Mirzəli

Kompüter tərtibatı
Vəfa Əhmədova

Çapa imzalanıb: 14.11.2008.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Ofset kağızı: əla növ. Ofset çap. Həcmi: 30 s.ç.v. Tiraj: 750.
Sifariş № 45. Qiyməti müqavilə ilə.

“Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutariim@mail.ru

Aydın Qarabağlı imzası ilə mətbuatdan tanınan müəllif (Aydın Babas oğlu Məmmədov), 1933-cü ildə Xankəndində anadan olmuş, orta təhsilini Nizami adına orta məktəbdə almış, hərbi qulluqdan sonra doğma yurduna qayıtsa da, vilayət komsomol, sovet və partiya təşkilatlarının erməni rəhbərləri onu qəsdən işlə təmin etmədikləri üçün Bakıya dönməli olmuşdur. İşə düzəlib, təhsilini ADU-da qiyabi davam etdirmiş, jurnalist ixtisası almışdır. Azərbaycan və rus dillərində çıxan respublika qəzetlərində toponimiyaya aid yazıları müntəzəm dərc olunur. «Coğrafi adların sirri» (Bakı, 1969), «Туристским тропами Азербайджана» (Bakı, 1988), «Qədim və indiki Abşeronu səyahət» (Bakı, 2006) kitabları nəşr olunmuşdur.